
**ВАСИЛЬ
КОЗАЧЕНКО**

**ВАСИЛЬ
КОЗАЧЕНКО**

**ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ**

ВАСИЛЬ КОЗАЧЕНКО

ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

1979

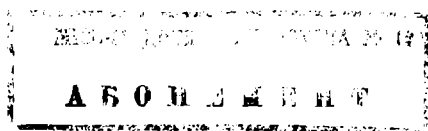
ВАСИЛЬ КОЗАЧЕНКО

ТОМ ПЕРШИЙ

ЛИСТИ З ПАТРОНА

ЦИКЛ ПОВІСТЕЙ
ПРО «БЛИСКАВКУ»

ЦІНА ЖИТТЯ
ГАРЯЧІ РУКИ
БЛИСКАВКА

Первый том сочинений известного украинского советского писателя В. Козаченко составили повести, в которых рассказывается о советских людях, боровшихся с фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны.

ЕПОС ГЕРОЇЧНОЇ ДОБИ

Сповнена активної діяльності біографія талановитого українсько-го прозаїка Василя Козаченка відбиває історію покоління радянських митців, вихованого і покликаного до свідомого життя соціалістичною дійсністю, її справами й ідеалами,— покоління, яке в роки Великої Вітчизняної війни змінило перо на зброю, а після Перемоги постійно виявляє бойовий характер у творчості, продовжує черпати натхнення в героїці народного подвигу. Твори В. Козаченка наповнені життєвою правдою і громадянським пафосом, в них незмінно виявляється прагнення письменника зображувати сильну, вольову радянську людину, її відданість справі партії, мужність, патріотизм.

Людинознавча концепція кожного митця обумовлена його світосприйманням і залежить від доби творення і участі письменника в суспільному житті. «Концепція людини,— писав В. Козаченко,— як відомо — центральна проблема сучасної філософії, естетики, мистецтва. Наш погляд на людину як на творця історії, як на господаря своєї долі, як на індивідуум, здатний на величезні подвиги в перетворенні природи і суспільства, визначає принципи відтворення її образу в літературі соціалістичного реалізму...

Героїзм — у природі радянської людини!»¹

Особистість В. Козаченка і його стиль як митця виразно скарактеризував В. Кожевников: «Мені особливо близький Василь Козаченко саме своїм оптимізмом, душевною щедрістю, молодістю.

Років десять тому прочитав я його нарис під назвою «Чуйність» і подумав, що ця чуйність до долі людини виявляється в кожному творі письменника і в його людській поведінці. Він добрий і зворушливо уважний до людей»².

Ця риса прозаїка позначилася насамперед на образах позитивного плану, на їхній моралі, принципах поведінки; відчутна вона і в ніжній любові до рідної своєї землі, до Соціалістичної Батьківщини; з другого ж боку — вона в силі гніву, осуду, презирства до всього зловорожого й потворного.

¹ Василь Козаченко. Сучасність, героїзм, майстерність.— Щорічник «Наука і культура». К., Товариство «Знання», 1971, с. 224.

² «Літературная газета», 1973, 28 березня.

Письменник розповідає тільки про те, про що не може мовчати,— про те, що сам бачив, відчув, чим перерадив, переболів.

Народився Василь Павлович Козаченко 25 березня 1913 року в селі Новоархангельському, Кіровоградської області, в селянській сім'ї. Закінчив місцеву семирічку, навчався на літературному факультеті Уманського інституту соціального виховання.

Після двох років учителювання, в 1933 році, В. Козаченко вступив на філологічний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Тут він виявив себе як активіст-комсомолец, був секретарем комсомольської організації, очолював літстудію.

Друкуватися почав з 1936 року. Того року в журналі «Молодняк» (№ 4 та 11) були опубліковані його оповідання «Тернівський Діоген» та повість «Пегас».

У 1939 році вийшла перша збірка оповідань письменника «Золота грамота».

З найпомітніших творів В. Козаченка раннього періоду слід відзначити повість «Перший взвод», що вийшла окремою книгою 1941 року. Це розповідь про будні Червоної Армії (перша частина — «Пісня про табори»), про її визвольний похід на західноукраїнські землі в 1939 році (друга частина — «Пісня про сонце»).

У повісті відчувається добре знання військового життя. Тут уже проступають характерні властивості стилю — продуманість ідейно-тематичного змісту, точне зображення обставин, показ розвитку свідомості героїв. Воєнна тема стає основою мистецьких інтересів прозаїка.

Як і більшість радянських письменників, з першого дня Великої Вітчизняної війни В. Козаченко — в діючій армії. Він бере участь в обороні Києва. «Після літніх боїв і оборони Києва,— згадує письменник,— я, людина двадцяти семи років, командир взводу запасників і початкуючий автор двох невеликих книжечок, потрапив в оточення і опинився на тимчасово окупованій гітлерівцями території»¹.

Тут, на рідній Кіровоградщині, він стає одним з організаторів партизанського підпілля в районі, зокрема — засновником підпільної друкарні і автором текстів партизанських листівок.

Підпільна робота дала письменнику винятково важливий і достовірний матеріал для творчості, яку він не припиняє і в ці тяжкі роки.

Повернувшись навесні сорок четвертого року до звільненого Києва, В. Козаченко привіз із собою і надрукував у журналах та окремою книжкою сімнадцять оповідань і повість «Ціна життя».

¹ Василь Козаченко. Головний напрямок. К., «Радянський письменник», 1976, с. 257.

У 1945 році виходить його збірка «Три літа», з оповідань якої постають рішучі й непримиренні в боротьбі з фашизмом радянські люди. Обставини і події відтворено в ній через різко окреслені характери. Звідси — певний нахил до психологізму, виразна тональність викладу, переважно драматична або й трагедійна.

На матеріалі Великої Вітчизняної війни в новому аспекті постало перед мистецтвом соціалістичного реалізму розуміння трагічного. До В. Козаченка глибоке художнє трактування цієї проблеми прийшло в міру зростання його як митця, та накреслилось воно вже в «Трьох літах», зокрема в оповіданні «Їх було сорок». Цей невеличкий твір прозвучав на одній трагедійно-урочистій ноті, він нагадує деякі Довженкові кіноновели роки Великої Вітчизняної війни. Оповідання належить до числа найпопулярніших у доробку В. Козаченка, воно стало хрестоматійним твором.

У партизанському підпіллі було написано також перший варіант повісті «Ціна життя». Автор подав деякі пояснення щодо задуму, джерел і обставин написання твору в нотатці «Запиши — не можеш не записати». У свідомості письменника тоді, восени сорок першого року, злилися воедино особисті враження від пережитого й побаченого, по-справжньому страшного і до неправдоподібності кошмарного, з тим, що довелося почути про один винятковий епізод.

«Мені розповіли про це, здається, вже на другий день у тьмяно освітленій хаті з затемненими вікнами. Розповідь навіть у ті часи і в тих умовах потрясла мене. Щось було в ній такого, що ніби владно наказало мені: «Запиши! Не маєш права не записати!..» І коли я вже потрапив у таке становище, то це просто мій, може, найважливіший обов'язок — писати!»¹

В основу повісті покладено справжній факт, написана вона по свіжих слідах подій. Про головного героя твору Миколу Бармаша можна сказати, що він став «сорок першим» у шерензі мужніх з названої раніше новели: такий же сильний духом, міцний тілом, цільний характером. Проте в цій повісті вже виявилися й інші властивості Козаченкового письма — розгорнутий сюжет, велика кількість достовірних подробиць, докладно змалюваний центральний образ людини мужньої вдачі. Це початок циклу повістей про партизанське підпілля, власне «напівпочаток», бо «Ціна життя» була значно перероблена, доповнена і надрукована разом з новою повістю «Гарячі руки» 1960 року.

П'ятнадцятиріччя, яке минуло між першою і другою редакціями повісті «Ціна життя», стало вагомим у письменницькій долі В. Козаченка. Він надрукував два твори про «мирних людей» у війні — «Атестат зрілості» та «Серце матері».

¹ Василь Козаченко. Головний напрямок. К., «Радянський письменник», 1976, с. 260.

Кілька повістей і оповідань прозаїк присвятив повоєнному селу: «Нові Потоки», «Особиста справа Каліни Улинець», «Зорі назустріч» та ін. В ряді оповідань змальював трудівників сучасного Донбасу, епізоди з міжнародного життя («Характер», «Бізнес рудого Фреді», «Вісімсот мільйонів»).

Для становлення В. Козаченка, як і взагалі для історії української прози на воєнно-патріотичну тему, показові дві ранні його повісті — «Атестат зрілості» й «Серце матері», що стали популярними, особливо серед молодих читачів.

Створені в одне десятиліття з «Молодою гвардією» О. Фадєєва, з повістю О. Гончара «Земля гуде», з «Таємницею Соколиного бору» Ю. Збанацького, «Сашком» Л. Смілянського, повісті В. Козаченка мають тематично-проблемні спільності з цими творами і разом з тим відзначаються оригінальністю підходу до обраної теми — в доборі життєвого матеріалу, постановці проблематики, створенні образів-персонажів. Його герой, один із багатомільйонної армії борців, на полі бою виступає сам: він і солдат і стратег, і виконавець і командир, він і планує, і діє, і лише згодом знаходить однодумців і соратників.

Та є в Козаченкового героя відчуття духовної єдності зі своїм народом і свідомість всезагальної підтримки, яку він знаходить у навколишньому середовищі, серед побратимів по долі, підтримки, яка врешті доводить героя до організованих центрів — партизанських, партійних.

В «Атестаті зрілості» зображено покоління радянської молоді, яке здобуло свій атестат не за шкільними партами, а в жорстокій боротьбі з німецьким фашизмом. Головний персонаж повісті — Юрко. В основі твору — формування й змужніння юнака, взірцем для якого стає рідний брат Дмитро, керівник підпільної роботи на селі, вчителька Галина Петрівна, секретар райкому партії Микола Нестеренко.

У названих повістях створено виразні жіночі образи. Це дівчина Катя з першого твору, вміла, смілива помічниця Юрка. Вона загинула на очах у юнака під час виконання доручення, і смерть ця стала страхітливим горем для нього. В другій повісті змальовано іншу драматичну постать — величний образ жінки-матері, що стає символом Батьківщини: своїм синами вона вважає всіх радянських воїнів.

У світовій і вітчизняній літературі є суворо дібрані книжки про підлітків і для підлітків. І серед них — «Атестат зрілості». Це той твір, що його мусять прочитати в певному віці (точніше, у віці героїв повісті) усі юнаки і дівчата.

Недарма ж твір сьогодні налічує два десятки видань і перекладе-

ний російською, білоруською, молдавською, азербайджанською, а також польською, чеською мовами.

«Атестат зрілості» й «Серце матері» засвідчили, що В. Козаченко утвердився в літературі як талановитий, самобутній повістяр.

Працюючи переважно над темою народного подвигу в Великій Вітчизняній війні, письменник часто звертається до сучасності, розвиває жанр проблемної молодіжної повісті. Герої його творів виростили за Радянської влади, вони сприйняли від старших як приклад, як заповіт моральний кодекс нашого суспільства. Такою в повісті «Зорі назустріч» є п'ятнадцятирічна партизанка Марія. Помічниця справжньої дорослої партизанки-розвідниці (рідної матері), Марійка після її загибелі стає на материнє місце, успадкувавши витримку, високу моральність і принциповість старших.

Повернувшись після війни у своє село, звільнене від фашистів, юна партизанка йде працювати в ланку, щоб продовжити справу матері — знатної буряківниці. В комсомолі, в колгоспному колективі героїня знаходить щирих друзів, у праці — своє покликання. Пам'ять же про партизанську юність комсомолка береже як дорогоцінну спадщину тих літ, моральною чистотою яких перевіряє себе в усьому.

Повість «Сальвія» присвячена морально-етичним проблемам наших днів, у ній письменник виступив проти проявів міщанського індивідуалізму та егоїзму. Головна проблема твору — роль мистецтва і митця в сучасному житті. Автор утверджує ідею: чим талановитіший митець, тим більша його відповідальність перед суспільством і в творчості, і в особистій поведінці. Серед зливи численних питань, що їх щедро трактувала література другої половини 50-х років, Козаченкова річ виділилась своїми достоїнствами. Як відзначала критика, повість написана по-справжньому талановито, в ній є немало цікавого.

З великою майстерністю змальовано образ різко негативного плану — розбещеного, аморального художника Романа Петровича. Вірний правді життя, В. Козаченко показав, що такі типи, як Роман Петрович, чужі моралі нашого суспільства. Тому й не зневірилася в людях Ганнуся, скривджена негідником, а знайшла в собі сили стати на шлях чесного, самостійного життя.

Шістдесяті роки для В. Козаченка — це десятиріччя плідної і продуктивної праці над генеральною темою в улюбленій формі розгорнутої повісті.

Чим далі відступала в часі героїка Вітчизняної війни, тим більше вона привертала увагу дослідників і митців, — створились умови для глибшого її усвідомлення.

«Зрозуміло, — писав В. Козаченко, — продовжуючи і розвиваючи в своїй творчості тему ратного подвигу радянських людей, письмен-

ники повинні враховувати той повчальний досвід вивчення Великої Вітчизняної війни, яким збагатились і наша історична наука, і література впродовж усіх післявоєнних десятиліть. І, звичайно, співвідносити його з досвідом сучасника, який знає велику ціну миру для всієї планети»¹.

Протягом останніх десятиліть В. Козаченко поєднує творчу працю з активною діяльністю у виборних партійних і державних органах та громадською роботою. На XXIII з'їзді Компартії України письменник був обраний кандидатом у члени ЦК, на XXIV і XXV з'їздах Компартії України — членом ЦК. Він делегат XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України, депутат Верховної Ради СРСР IX скликання, депутат Верховної Ради УРСР VII—VIII скликань. З 1959 року В. Козаченко — на керівній роботі в Спідді письменників. Він був членом делегації УРСР в ООН, учасником численних зустрічей на Батьківщині і за рубежом з діячами культури багатьох народів та держав. Все це зумовило значну кількість виступів письменника в пресі з публіцистичними і літературно-критичними доповідями, оглядами, статтями, есе. Частина з них зібрана в книзі «Головний напрямок».

На сьогодні вершиною творчості В. Козаченка став цикл повістей про партизанський рух і комсомольсько-молодіжне підпілля на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. За цю велику працю автор був удостоєний Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка за 1971 рік.

Написані в різний час, повісті виходили кожна окремо. Згодом письменник об'єднав їх у цикл і розташував за хронологією зображених подій, які то обмежуються кількома днями, то тривають багато років. Є герої, що діють у кількох повістях, є й такі, що до них автор в наступній повісті вже не повертається. Найточніше спільність цих творів і визначається саме як цикл творів на одну тему. Долі героїв остаточно з'ясовуються лише в повісті «Листи з патрона», тому автор поширив її назву на всю групу творів: «Листи з патрона». Цикл повістей про «Блискавку».

Композиційну своєрідність циклу М. Острик у «Критичних етюдах» образно схарактеризував так: «У своїй сукупності ці твори (і змістом, і загальним компонованням) нагадують хвилі, що розбігаються в усі боки від кинутого у воду каменя, або ще краще — хвилі від вибуху: короткочасна діяльність невеликої підпільної групи молоді «Блискавка», зображена в однойменній повісті, є немовби збудником тих «хвиль», що зафіксовані рештою повістей циклу»².

¹ «Літературная газета», 1976, 14 квітня.

² М. Острик. Критичні етюди. Збірник статей. К., «Радянський письменник», 1970, с. 175.

Зв'язки між окремими речами циклу досить своєрідні. Оповідь часто повертається назад, освітлюючи події з іншого боку, якась деталь в наступному творі стає основою фабули; герої, які в попередній повісті виступають як епізодичні, в наступній — можуть стати головними. Та якщо в циклі немає наскрізного героя, то є тут наскрізний символ — образ партизанської «Блискавки»: це і назва організації, і її гасло, і наймення листівок тощо.

Газета, за визначенням В. І. Леніна, є не тільки колективним пропагандистом і агітатором, а й колективним організатором. Листівка — це також пропагандист, агітатор, організатор. Таку її дію В. Козаченко зображує і в повісті «Блискавка», і в інших творах. «...вони — молоді, дужі, красиві, сповнені сили й енергії — загинули, — повідомляє письменник у розв'язці повісті. — А листівки, підписані словом «Блискавка», надруковані на нетривкому папері, нетривкими фарбами, що могли б, здавалося, загинути від найменшої необережності чи випадку, залишилися. Вони виявилися тривкими, невловимими, безсмертними. Листівки ті пішли в народ. Як найдорогоцінніший скарб зберігали їх і передавали по одній з району в район, з села в село, з хати в хату... переходили вони з рук у руки, несли людям слово правди, зміцнювали віру в перемогу, збуджували дух непокори, опору і боротьби... Слово «Блискавка» раз у раз повторювалося серед людей на великих просторах».

Варто згадати, що вся радянська література в роки Великої Вітчизняної війни була якнайтісніше поєднана з партійно-радянською і воєнною періодикою.

В. Козаченко був тоді публіцистом малої преси, ефективність якої міг перевіряти на кожному примірнику. Звідси така докладність і переконливість розповіді про неї. Як митець, він відчув місткість слова, багатогранність його. Адже блискавка — це промінь світла в темряві, зблиск, що передує грому чи пострілу, сигнал перед бурєю. Таке змістовне слово стало назвою спочатку однієї повісті, а пізніше — всього циклу.

Письменник остаточно утвердився в своїй тематиці як літописець героїки підпільної боротьби. Він пише для всіх, але перш за все звертається до юних. Тим-то В. Козаченку за книгу «Блискавка» було присуджено Республіканську комсомольську премію імені М. Островського.

Захоплююча історико-революційна література хвилює молодь своїм драматизмом, напруженим сюжетом, майстерно виписаними позитивними образами, що завжди приваблюють відвагою, самовідданістю. До того ж багато учасників війни — це ровесники молодих читачів: у повістях В. Козаченка часто діють зовсім юні персонажі. Тут все близьке і зрозуміле для молодого сучасника — патріотичний подвиг і як його здійснити, ким бути, як себе утвердити, як

любити, дружити, як перебороти біду і стати Людиною! Є в кого вчитись, над чим замислитись, кого обрати зразком життєвих прагнень.

Образи організаторів підпілля, воїнів, закинутих за лінію фронту, великої кількості людей різного віку, стану, темпераменту, рівня свідомості складають армію бійців невидимого фронту. Ці скромні патріоти стали на шлях боротьби з внутрішньої потреби — почуття радянської переконаності, обов'язку перед Батьківщиною. Тут кожен з героїв — звичайна людина, усі ж разом — це велика сила народна. Головною ідеєю Козаченкового циклу є думка про те, що патріотичне полум'я в роки Вітчизняної війни горіло в масах українського народу — по містах і селах, в степах і лісах, — і було воно, полум'я патріотизму, — істинно всенародне.

Силу народові дала тверда впевненість у тому, що, за висловом М. Бажана, «ніколи, ніколи не буде Україна рабою фашистських катів». Це кричить «не буде» народ проніс як священну клятву через ті страшні роки.

Населення окупованих земель вело непримиренну боротьбу з воюючим.

Ось характерний епізод з повісті «Ціна життя». Старший сержант Червоної Армії Микола Бармаш восени 1941 року потрапляє в полон. Виснаженого й знесилоного, його мало не вбили конвоїри. Тяжко поранений кількома кулями, він скотився в річку. Все зчинилося на очах замерлих від жаху жінок. А коли фашист-унтер підбіг, щоб добити полоненого, сталося неймовірне: «Жінки розлютились і осмілилися. Вони хапалися руками за гвинтівку, галасували, лаяли унтера останніми словами, обзивали звіром, собакою, падлюкою... Та хіба ж він розумів усе те? Він тільки огризався, як пес, і тикав перед собою багнетом».

Жінки врятували полоненого і зберегли для подальшої боротьби. Бійця переховувала баба Ганна та її онука Оксана. Тут він знайшов радіоприймач, почув про перемогу над гітлерівцями під Москвою і почав поширювати інформацію: став підпільником-агітатором серед населення.

Бармаш бачить смисл свого існування в боротьбі. Коли його схопили вдруге, він утік, організував партизанський загін. Нестримна життєва енергія, безкомпромісність у ставленні до ворогів — характерні риси героя повісті, яка (в другій редакції) засвідчила зростання майстерності В. Козаченка.

Герої Козаченкового циклу — життєво-конкретні образи своєї доби. Микола Бармаш і художник Дмитро, Яринка Калиновська і Галя Очеретна, Максим Залізний і капітан Сапожников (Чоботаренко) та багато інших — це молодь героїчної вдачі, благородних характерів, альтруїстичних принципів. Усі вони, як і десятки та сотні їхніх

побратимів і посестер, діють у типових обставинах того часу. Полон, концтабір, будні окупації — ось три найтяжчі лиха війни, про які пише В. Козаченко. Страшне прадавнє слово «полон» у роки Вітчизняної війни стало втричі страшніше. Потрапивши в лабеті гітлерівців, опинившись у концтаборі, радянська людина в найтяжчих ситуаціях знаходить єдино правильну лінію поведінки — стає на шлях боротьби з загарбниками.

Концтабір — це подвійна неволя; але й неволя звичайна для всіх була не багато легша. Люди гинули від фашистських і поліцейських куль, від голоду, знущань, рабської підневільної праці. Скільки тут було драм і трагедій, які сторіками вливались у море народного лихоліття!

В. Козаченко як митець багато запам'ятовує, нічого не забув і нічого не простив ворогам. У своїх творах він дає повну волю гніву, презирству до загарбників. Письменник судить в ім'я пам'яті про радянських воїнів, партизанів, юнаків-комсомольців — усіх заброд-гауляйтерів, відщепенців, запроданців-поліцаїв, як би вони не маскувались. У радянського митця рішучий і обвинувальний тон, який включає в себе і сатиричний показ ворогів, і жалюгідність їхнього страху перед справедливим покаранням.

В емоційній гамі поліфонічної прози В. Козаченка є й інші тони: це потрясаючої сили трагізм. Особливо трагічно-мужні, сповнені героїзму сцени поведінки полонених у таборах смерті, вражає стійкість комсомольців у фашистських катівнях.

Найсильніші сторони Козаченкового стилю виявилися в повісті «Гарячі руки». Головний персонаж твору — молодий художник Дмитро — обдарована особистість. Потрапивши до гітлерівського концтабору, він подає своїм союзникам приклад мужності й витримки, підносить їхній дух, кличе до бою. В цьому образі відчувається нахил письменника до романтичного зображення: в тому, як його герой діє і як він мріє про майбутнє, коли, вже після перемоги, зуміє влаштувати персональну виставку своїх праць, створених тут, у «салоні смерті». І буде там його велике полотно, сповнене суворої правди про війну і про радянську людину, яка все це витримала, не надломилась, перемогла.

Розповідь ведеться від першої особи — стримано, лаконічно. І щоразу здається, що оповідачеві от-от забракне повітря, він робить паузи, щоб подолати хвилювання. Досить вказати на ліричні відступи і заключний монолог-роздум оповідача, який був свідком і учасником усіх подій.

У повісті «Біла пляма» сюжетні перипетії пов'язані з долею семи радянських розвідників-парашутистів, закинутих на окуповану ворогом територію. Усі семеро потрапляють у різні місця, не маючи ніяких зв'язків чи орієнтирів, але їх оточують свої люди, передають

з рук у руки, від села до села, поки не доводять до належного місця. Скромні, нікому не відомі радянські люди живуть на цій землі, поки що названій «білою плямою».

В. Козаченко зумів створити образ діяльної маси. І це одна з найважливіших рис таланту письменника.

Повісті В. Козаченка — густозаселені епічні твори: складається враження, що всі, хто живе в цьому селі, райцентрі, його околицях, потрапили на їх сторінки і з'являються тут у міру потреби, не затримуються довго і виходять, творючи гармонійну, мистецьки довершену картину.

Це мистецтво епічної композиції, яким так вправно володіє В. Козаченко, виявляється в пропорційній розстановці всіх, першорядних та епізодичних, персонажів. Повістяр уміло розподіляє матеріал в часі та просторі. Розповідь іноді охоплює територію одного села чи навіть одного подвір'я край села, а іншим разом переноситься з місця на місце, відповідно до руху та дій героїв. І все нарешті сконцентровується там, де знаходяться керівники й організатори, партійці, комсомольці-активісти, партизанські штаби, ті, хто в тилу ворога скеровував й очолював боротьбу. В. Козаченко звертається до цілеспрямованого в ідейному плані композиційного прийому: коли юнаки, що почали діяти стихійно, невміло, розгублюються, вони щоразу зустрічаються із старшими, досвідченими, пов'язаними з центром руху товаришами.

На першому плані в повістях — дорогі письменникові, рідні люди, земляки, які стали в дні війни співбійцями по підпіллю на рідній його Кіровоградщині. Це борці, гідні подиву й захоплення. Він пам'ятає їх — прототипів своїх книг. Багато уваги В. Козаченко приділяє моральним проблемам, патріотичному обов'язку, вірності колективі, повазі до людини, — ці ідейні мотиви проходять як наскрізні через усі фабули, всі художні характеристики. Його цікавлять шляхи формування морального обличчя молоді, особливо в повістях «Блискавка», «Листи з патрона», де образи юних стоять на чільному місці. Інколи юнак або дівчина починають виявляти свою вдачу через почуття, яке щойно народжується. З'являється бентежна, неусвідомлена радість, а поряд — невиразний, щемний смуток, пов'язаний з важкими умовами життя. З великою симпатією і тактом описує автор почуття Максима, героя «Блискавки», до юної його помічниці Галі: «Зустрічаєш ти її завжди спокійно і прощаєшся спокійно. Можеш навіть забути про неї, коли довгий час не бачиш... Але от... настане така хвилинка. Ще вчора ти спокійно розмовляв з тією дівчиною, спокійно попрощався, а другого дня, зустрівши її, раптом зупиняєшся вражений. І довго стоїш захоплений, схвилюваний, зворушений і щиро дивуєшся: як же я раніш цього не бачив, як

я вчора нічого цього не помітив? Стоїш мовчки і відчуваєш себе так, ніби саме цієї хвилини отут, на твоїх очах, сталося чудо перетворення».

Питання моралі, соціальної й особистої, органічно входять у матеріал творів, формуються на сторінках повістей, усталюються в свідомості героїв, передаються від старшого покоління до молодшого. Суворий підпільницький побут обумовив і ставлення до тих, хто поліг смертю хоробрих: пам'ять про них — священна. Герої повістей проносять таку пам'ять через усе своє життя. А в цілому, для самого твору, пам'ять стає величною настановою, одним із законів соціалістичної моралі, ідеєю всього циклу.

В. Козаченко належить до тієї категорії митців, які ніколи не ставлять останню крапку в розробці певної проблеми. З новою силою і в новому аспекті тема героїчного підпілля підіймається ним у повісті «Листи з патрона». Цей великий прозовий твір складається з трьох значних за розміром «листів», що поділені на невеличкі розділи-«історії». Початок повісті повертає читача до перших післявоєнних років і є викладом подій, що трапилися з п'ятирічною сиротою Надійкою. То страшні, трагічні історії: в інтернатах, поступово опам'ятовуючись від жахів війни, діти згадують своїх рідних, прагнуть знайти їх. Повістяр, наприклад, малює сценку зустрічі однієї дівчинки з своїм батьком. І всім дітям «запам'яталось яскраво, різко, як у спаласі блискавки: постать незнайомого безрукого чоловіка у військовому...». Одна величезна радість — і горе усіх інших дітей інтернату.

Надійка сподівається, що й до неї згодом хтось із її рідних повернеться. А поки що вона весь час повторює несвідоме дитяче: «Хочу до Галі», — не знаючи навіть, хто така Галя.

З цим її прагненням піти до Галі підібрали сироту десь на палаючій станції, з ним вона зростає, воно стало її рятівною зорею в майбутньому. Галя нарешті знаходиться, правда, лише як пам'ять, як світле ім'я комсомолки-підпільниці Галі Очеретної — старшої сестри Надійки.

Таким чином героїня повісті повертає своє справжнє прізвище, дістає відомості про свій чесний рід, переймає естафету мужності попереднього комсомольського покоління.

Відомо, що молода людина офіційно мусить скласти іспит на атестат зрілості один раз у житті. Насправді ж життя щоразу вимагає нового іспиту, коли перевіряються свідомість, чесність, правдивість.

Такі іспити доводиться складати й Надії Очеретній, коли вона стає дорослою, освіченою, відповідає за виробництво, за свою родину. Прозаїк у другому «листі» викладає ряд «історій», що пов'язані з цією проблемою. Опинившись у сім'ї обивателів, дурисвітів, дрібних егоїстів, Надія з честю витримує двобій з ними і здобуває перемогу.

Третій, заключний, «лист» дуже актуальний і вагомий. День теперішній не знімає питання про фашизм. Ні, з гнівом говорить радянський письменник, не забудемо і нічого не простимо! Навіть через десятиріччя, бо такої підлості не може забути сама історія.

Силу цих творів В. Козаченка визнали читачі всього Радянського Союзу.

Видатний білоруський прозаїк Іван Шамякін писав:

«Недавно я перечитав партизанські повісті Василя Козаченка. Це явище унікальне. Учасник партизанського підпілля, Козаченко створив своєрідну епопею мужності наших людей у тилу ворога — підпільників і десантників.

Не було на землі Радянської України «білих плям», де б фашистські окупанти почували себе спокійно, де б не спалахували блискавки народного гніву»¹.

Поєднання шістьох повістей в епічний цикл — явище своєрідне, практиковане рідко — дало вагомий наслідок.

Кожна окрема річ, зберігаючи свою самостійність, разом з тим стає виразнішою, відтіняється іншими.

Про «Блискавку» Леонід Новиченко писав:

«Повість Василя Козаченка «Блискавка» в моєму читацькому сприйманні чомусь асоціюється з баладою. По-баладному строгий, емоційно значущий сюжет, що невблаганно рветься до трагічного кінця. Як у типовій баладі — фінал. «Блискавка» (підпільна молодіжна організація) знищена — «Блискавка» знову живе і діє на страх ворогам. Це балада найтяжчих, найглухіших ночей гітлерівської окупації на Україні (дія відбувається в листопаді — грудні 1941 року), балада про тих, хто загинув «до перших півнів», лише ставши до боротьби»².

Баладою прозвучала й повість «Гарячі руки», в якій менше життєвих подробиць, але виразніший романтично-урочистий тон викладу, особливо фіналу.

«Біла пляма» має елементи пригодницької фабули, розбитої на сім епізодів за числом семи радянських розвідників, шляхи яких лише у розв'язці сходяться в призначеному пункті.

«Яринка Калиновська» виразно пригодницька за сюжетом, бо викладає подвиг розвідниці в тилу ворога.

У «Блискавці» й «Білій плямі» можна відзначити також уміння автора відтворити психологію героїв у боротьбі двох ідеологій, у «Листах з патрона» — посилену емоційність письма, коли йдеться про горе, особливо про горе дитяче, дівоче, жіноче.

¹ «Літературная газета», 1973, 28 березня.

² «Літературна Україна», 1962, 11 грудня.

Для викладу матеріалу в стилі В. Козаченка багато важать пейзажні картини. Пейзажі відповідають тону розповіді, їх сприйняття стає змістом переживань людей, бо ліс, степ, береги річок є тут місцем знаходження, очікування, бойової дії.

У В. Козаченка взагалі виявляється пам'ятливість на деталі побуту, обставин, зокрема й на різноманітні явища природи. У повісті «Біла пляма», наприклад, пейзажі Кіровоградщини, денні й нічні, стали й мінливі, сповнені звуків і пахощів, становлять не фон подій, а стають пейзажами-персонажами. Ця художня географія рідного краю має й свою ідейну сутність, пов'язану з тематикою книги.

Отже, головну увагу В. Козаченка привернула тема Великої Вітчизняної війни. Він став літописцем подвигу радянського народу в часи найтяжчих випробувань — в грізні роки боротьби з фашизмом.

Твори письменника хвилюють читача суворою й невідступною правдою, допомагають у вихованні людини нового світу, утверджують комуністичні ідеали.

С. ШАХОВСЬКИЙ

ЦІНА
ЖИТТЯ

ПОВІСТЬ

1

Перше повідомлення про те, що в урочищі Зелена Брама обстріляно колону німецьких військових машин на марші, надійшло о восьмій вечора.

Потім зв'язок міста з північними районами обірвався.

Друге повідомлення прорвалося аж о дванадцятій. І з того часу неждані і тривожні звістки надходили з багатьох районів до самого ранку.

Цілу ніч в гебітскомісаріаті ніхто не спав. Приймали шифровки, наполохано перешіптувалися, зв'язувалися по радіо з вищим командуванням.

На восьму ранку більш-менш точно вималювалася загальна картина.

В ніч з шостого на сьоме листопада тисяча дев'ясот сорок першого року на території, підвладній гебітскомісаріатові, було пошкоджено в кількох місцях важливу телеграфну лінію, обстріляно маршову мотомехчастину, розгромлено чотири поліцейських відділення, вивішено червоні прапори на кількох будинках і розклеєно та розкидано багато радянських листівок.

Листівки, що з'явилися в кількох місцях, виготовлені були по-різному: писані від руки, на друкарській машинці, мальовані червоною фарбою на великих аркушах паперу. І лише в одному пункті — райцентрі Нові Байраки — виявлено одну-єдину, наклеєну на дошці об'яв німецької райуправи, листівку, відбиту з справжнього друкарського набору. Під нею не значилося ніякого підпису, жодного натяку на те, від чийого імені її випущено. Але гасло зверху в правому куточку аркушика було недвозначним: «Смерть німецьким окупантам!»

Починалася вона словами: «Дорогі товариші! Вітаємо вас з наступними Жовтневими святами!..»

А закінчувалася також уже відомим і навіть знаменним реченням: «Наше діло праве — перемога буде за нами!»

Потрапила та єдина листівка німецькій владі й не до рук, а лиш на очі, бо приклеєна була так міцно, що цілою зірвати з дошки її так і не пощастило. Довелося здряпувати клаптик за клаптиком, подерши папір на дрібненькі шматочки...

Різнобій з листівками дещо збивав: важко було визначити, чи виступи скеровувалися з одного центру, а чи виникли стихійно, але одночасно в багатьох населених пунктах в зв'язку з Жовтневими святами.

Та зрештою німецькій окупаційній владі не було ні часу, ні сил особливо до того докопуватися. Вражені і налякані не так матеріальними та людськими втратами, які виявилися незначними (кілька вбитих та поранених), як самим фактом широкої, масової збройної демонстрації, окупанти вирішили відповісти негайно і в сто крат сильнішим ударом. Таким ударом, щоб, приголомшивши, смертельно залякавши, показавши не лише свою силу, але й нелюдську жорстокість, раз і назавжди відбити в населення охоту до подібних виступів.

Як і завжди в таких випадках, дійсних винуватців окупанти особливо не дошукувались. Діяв «метод густого сита» і «закон кругової поруки». За цим «законом» покараних повинно бути в сотню разів більше від тих втрат, яких зазнали самі гітлерівці. Кара ж мала носити такий характер, щоб кожен «тубілець» зокрема і всі разом, викинувши з голови навіть саму думку про можливість опору окупантам, ціпеніли з страху від одного лише слова «німець»...

Окрім негайних заходів суто карального характеру (повішення або розстріл тих, кого схоплять найближче від місця «злочину»,— виходячи з принципу «десять за одного», підпалу двох сіл, кількох вулиць в інших селах, вибірково багатьох окремих будинків і масових арештів та екскуцій), окупанти вирішили діяти також засобами, так би мовити, «чистої пропаганди».

Вранці у всі пункти області, де тільки існували тимчасові або постійні концтабори, було передано наказ гебітскомісара та начальника повітової жандармерії вивести на магістральні шляхи всіх (включаючи хворих і поранених) радянських полонених. Вивести під посиленням конвоєм, використавши для цього всі наявні німецькі, мадярські, румунські та місцеві поліцейські гарнізони, а, в разі потреби, також і військові підрозділи, які перебуватимуть на марші.

Водити полонених якомога більшими колонами по найбільш населених пунктах. Відстаючих по дорозі розстрілювати, залишаючи трупи на шляхах і вулицях.

В ідеї захід цей мав в день найбільшого радянського свята Жовтневої революції продемонструвати силу, міць, непереможність гітлерівської армії; вжахнути «тубільців», наочно доводячи марність їхніх спроб чинити опір; під-

креслити розвал радянського фронту і прищепити думку: «Коли он навіть Червона Армія не витримала, то куди вже вам сподіватися на власні мізерні сили!»

2

До терногородського концтабору наказ повітових фюрерів дійшов о десятій годині ранку.

Терногородка — центр степового району, який, до речі, жодним активним виступом проти окупантів тієї ночі не відзначився, — сірала в розлогій долині тихої степової річки мокрими, потемнілими, як старі гриби, стріхами хат. Цілу ніч сівся неквапливий, впереміж з мокрим снігом, осінній дощ. Під ранок ущух. Але все — стріхи, дерева, тини і паркани — сочилося холодними мутними крапельками. Земля розбухла, дороги розгрузили, а вулиці потекли річками густої каламутної твані. Низько, чіпляючись за дерева і дахи, повзли над селом розкошлані, непроглядно густі хмари.

Порожнеча безлюдних вулиць, тьмяний полиск заболоченої бруківки, що надвоє перетинала село, збігаючи на місток і зникаючи за горбом, в імлістій степовій даліні, лунке, гнітюче безгоміння створювали враження, що надворі ледь тільки світає...

В тьмяному півсвітлі на непривітній голій землі, обнесений колючками іржавого дроту, під низьким осіннім небом, розворушеним мурашником неквапливо метушився понад бруківкою концтабір.

Людей підняли по тривозі за кілька хвилин і з галасом, лайкою, пострілами, гупанням кийв і собачим гавканням вишикували вздовж огорожі. Вигнали всіх до одного полонених, не залишаючи ні хворих, ні тяжкопоранених.

Добру годину ще люди стояли на холодному вітрі. Напівроздягнені, змучені, вони тулились один до одного, ховали руки під пахви або в рукава блаженських витертих шинелі, втягували голови в плечі.

Стояли тихо, понуро, майже нерухомо, ніби боячись витрачати рештки сил на зайві і непотрібні рухи. Тільки дехто, зігріваючи закоцюблі ноги, іноді мляво пританцьовував.

Було їх чоловік з двісті. Переважна більшість позначена слідами недавніх ран, а дехто ще й тепер у брудних бинтах, із саморобними милицями. Схожі всі на вихідців з

того світу. І видно, що зберегли вони своє життя в концтаборі, незважаючи на бруд, хвороби, голод і холод, лише завдяки силі молодого організму і міцній волі. Виснажені, висохлі, зарослі. Обличчя сірі, очі вицвілі, холодні й печальні.

Оточені озброєною автоматами, пістолетами і гранатами вартою, стояли замкнуті, суворо скам'янілі. І водночас дразливі, злі, болісно, до краю знервовані.

Низенький, чорнявий, в натягнутій на вуха пілотці, блиснув чорними гострими очима в бік хати, сказав чи запитав, не звертаючись, власне, ні до кого:

— Вони що, не збираються давати нам сьогодні навіть буряків?

Високий, з сердитими розумними очима, глянув на нього роздратованим, злим поглядом. Хотів, певне, щось сказати, але передумав і лише презирливо пересмикнув плечима. Так, ніби його чимсь образили або сказали якусь непоправну дурницю.

На вулиці за дротяною огорожею зупинилося кілька порожніх підвід.

— Поженуть кудись,— прошепестіло в колоні, так ніби вітерець над головами війнув.

Страх перед далекою грузькою дорогою, яка висмокче останні сили, відчувався в тому шелесті. Бо для багатьох з них ота розбухла, клейка, чорноземна, розбита колесами дорога могла стати і напевне стане лише дорогою до неминучої смерті.

— Підводи? — знову обізвався низенький, в пілотці.— Це будуть підвозити тих, що приставатимуть.

Високий, з сердитими очима, сіпнувся від обурення:

— Спіши сідати! Підвезуть! — сказав з такою люттю, що чорнявий в пілотці аж сахнувся від нього.

Із хати, що через вулицю, вийшов фельдфебель. Присадкуватий, кремезний, з круглим пласким обличчям, широким носом і несподівано вузькими, монгольськими очима.

Поверх уніформи натягнув фельдфебель білого селянського кошушка. На голові, на самому тім'ї, ледь прикриваючи попелясту чуприну, задерикувато стриміла пілотка. В руках звичайний грушевий кийок. За плечима гвинтівка, в зубах, поміж товстими губами, люлька.

Боячись ступити в грязюку наваксованими до дзеркального блиску чобітьми, фельдфебель зупинився на хвіртці, погукав переднього підводчика, замерзлого, з мутною кра-

пелькою на кінчику хрящуватого синього носа малярського солдата і наказав перевезти себе через вулицю.

Потім підійшов до колони і, не виймаючи люльки з зубів, наказав:

— Вишикуватись по чотири! — і для ясності виставив наперед чотири пухких, як сосиски, пальці.

Полонені почали неквапливо, в'яло шикуватися по чотири.

— Шнель, шнель! — погукував фельдфебель, і найбільш забарливих «підохочував» грушевим ціпком.

Врешті вишикувались.

Фельдфебель зручно вмовстився на передньому возі, подав знак кийком і штурхнув кулаком у спину, прикриту ядуcho-жовтою шинелиною, замерзлого хортистського вояка.

Підвода рушила.

Конвоїри миттю оточили колону, ворота широко розкинулись, і людей вивели на бруківку.

— Значить, поженуть таки далеко, — обіззався хтось неголосно.

— Але куди? — голосніше запитав чорнявий, низенький.

Йому ніхто не відповів.

В тиші під сотнями ніг глухо стугоніло мокре каміння бруківки.

В сірій просвіток поміж хмарами пробився на одну мить збляклий, жовтавий диск холодного сонця.

3

Тепер в ряду поруч з високим юнаком ступав стрункий, середнього зросту хлопець в короткому під поясок, певне, шитому для кавалериста, захисного кольору пальті. На голові у хлопця прикриває густу, видно, відростаючу після стрижки, хвилясту світло-русяву чуприну ще досить пристойний солдатський кашкет. Такі кашкети з червоними околицями і гострими пругами носили на початку війни переважно кадровики. Кашкет, майже закриваючи високого лоба, рівно і строго насувався аж на самісінькі густі, ніби вигорілі на сонці брови. У великих темно-сірих очах — печать втоми і тихої, врівноваженої печалі. Замкнуте, висхле обличчя — прозоро-бліде, безкровне.

Коли трохи одійшли від табору, хлопець у кашкеті з червоним околицем злегка торкнув ліктем високого,

з сердитими очима. Той рвучко повернув голову, гнівно і роздратовано зиркнувши на сусіда, ніби запитуючи: «Ну, робити нічого?»

— Який сьогодні день, знаєш? — спокійно перехопив його погляд білявий.— Не забув?

— Знаю,— стримано і тихо відповів високий.

— А ти не чув, з дороги тікають? Бували випадки?

— Бували...— заспокоюючись, відповів високий.— Але важко. Або втечеш, або вб'ють. Середина немає...— І вже з цікавістю поглянув на сусіда в «кадровому» кашкеті.— А ти що? Новий?

— З учора.

— З лікарні?

— Так...

— Вижив, виходить?

— Мусив... Обов'язково мусив вижити,— без посмішки, натискаючи на слові «обов'язково», серйозно відповів білявий. І тільки десь аж на самому дні спокійно-втомлених очей його майнула, одразу й згаснувши, весела, задерикувата іскринка.

Передня підвода взяла ліворуч і з'їхала з шосе.

Голова колони повернула за підводами, вливаючись у бічну немощену вулицю. Стихали, ніби занурюючись під воду, гуркіт коліс і глухе гупання кроків. Під ногами зачавкотіло чорне клейке болото.

За рогом, під стіною облупленої, з вибитими вікнами школи, немов задалегідь ким оповіщений, чекав на полонених гурт жінок.

Як тільки колона порівнялася з ними, жінки врозсіп кинулися поміж конвоєм, розтикуючи в перші-ліпші руки хліб, пироги, варену картоплю, сухарі і навіть пляшки з молоком.

Німці зустріли жінок кийками.

Але колона вже зупинилась, змішалась, розбилась на окремі метушливі гуртки. Жінки кидалися поміж конвоєм, незважаючи на кий. Голодні полонені, забуваючи про небезпеку, проривалися крізь канчуки і приклади, рвалися назустріч жінкам. Бійка та погрози на тих, кого неминуче чекала голодна смерть, і на тих, хто щиро прагнув їм допомогти, не впливали.

Гітлерівці, звірюючи з люті, почали зривати з плечей автомати.

Високий юнак, який так і залишився стояти поруч з білявим посеред вулиці, розважливо гукнув до жінок:

— Не треба! Одійдіть. Бережіться. Чуєте, обережно!
Клацнули один по одному затвори.

— Назад! — гукнув і собі білявий в кашкеті.— Вони не жартують. Вони й справді стрілятимуть!

Але голоси їхні тонули в загальному гаморі. Ніхто нікого і нічого не слухав.

Перший постріл тріснув якимось негучно і сухо, ніби й справді жартома. Наступні постріли, уже в раптовій тиші, рвали повітря страшно й оглушливо.

Низенький, чорнявий, той, що цікавився, чи дадуть хоч буряки, хитнувся, на мить затримався, ніби розмірковуючи куди впасти, і, широко розпластавши руки, впав обличчям на дорогу. З-під пілоти на скроню, а з скроні на мокру землю поволі сповзла густа малинова д'явка.

Перелякано зойкнула, осівши під парканом, якась бабуся. Жінки, схаменувшись, з плачем і лементом відступили до тину.

Схаменулись і полонені. Сяк-так постававши в лаву, рушили далі. Йшли, як і до того, мовчки, з важко опущеними головами, злісно затиснутими і забутими в заклаклях руках дарунками жінок. Їм, вкрай вимученим голодом, їжа зараз на думку не йшла.

Мовчки, зціпивши зуби, місив грязюку високий з сердитими очима. Важко витягав з клейкого чорнозему рвані кирзові чоботи власник «кадрового» кашкета. Очі високого іскрили безсилою люттю. Обличчя білявого зблідло ще дужче...

4

Вулиця збігала вниз крутим, роз'їждженим і слизьким спуском, а потім вибігала на вузький дерев'яний місток. І знову, посмугована залитими каламутною водою коліями, стрімко дерлася поміж хатами вгору.

Сумна, сіра процесія виходила з села. Підводи за наказом фельдфебеля перемістилися у хвіст колони і тепер поволеньки місили болото позаду.

Одразу ж за селом, як тільки вийшли на чорний розгрозий шлях і в обличчя вдарив різкий, пружний вітер з поля, високий юнак зупинився. Той, що йшов позаду, наткнувся на нього, підвів голову і, ступивши вбік, штовхнув ще когось там. В колоні сталося замішання. Того, що зупинився, обтікали мовчки, як вода обтікає непорушений

камінь. Тільки зиркали спідлоба з болем, жахом і співчуттям, як на покійника.

— Що тобі? — запитав білявий, стерши рукавом густий, краплистий, безсилий піт з білого лоба і беручи товариша під лікоть.

Високий поволеньки одвів лікоть, глянув на сусіда і лише мовчки вказав тремтячою рукою собі на груди. В помутнілих, розумних, згасаючих очах заліг смертельний сум. Поміж зчорнілими губами проступила кров...

Бліднучи на очах, він хитнувся уперед. Білявий підставив руки, але підхопити не встиг, бо юнак зовсім несподівано шарпнувся, хитнувся назад і впав навznak на дорогу головою до трухлявого телеграфного стовпа.

І одразу ж розітнувся постріл. Стріляв за кілька кроків веснянкуватий есесівський унтер. Та, певне, не влучив. Куля зачепила телеграфний стовп і відрикошетила в степ.

А високий юнак несподівано схопився руками за стовп, важко підтягнувся, випростався на увесь зріст і захитався безсило на хистких ногах. Стояв, хоч все тіло його дрібно тремтіло, а з рота по бороді стікала кров... Погойдуючись, мов підрубане деревце, намагався ступити ще хоч крок від стовпа, але не встиг...

Штурхаючи в спину мадярського вояка, швидко під'їхав фельдфебель. Побачив кров, щось збуджено гукнув і, прицілившись просто в голову з відстані двох-трьох кроків, натиснув на гашетку парабелума...

Сіра колона в безлюдному степу, під сірим осіннім небом, поволі просувалася далі, вздовж чорного знесилоючого шляху...

Люди все чули, бачили. Вони докладали всіх сил, вимучували з своїх кволих тіл усе, на що тільки були здатні. Та голод, рани, виснаження і грузький чернозем, який засмоктував ноги так, що їх доводилося з болем виривати з землі, брали своє. Люди йшли з останніх сил, йшли, обливаючись холодним потом, беручи, як з бою, кожен крок. Йшли, поки рухались ноги, до останнього віддиху. І лише непритомніючи, втрачаючи свідомість, байдужі вже до життя і до смерті, падали на дорогу.

Фельдфебелеві це явно подобалося. Він виявляв ознаки незадоволення тільки тоді, коли його випереджував хтось з солдатів і розстрілював лежачого без нього.

П'ять таких обмірковано байдужих убивств сталося на протязі шести кілометрів.

Підводи так і тягнулися за колоною порожняком.

На сьомому кілометрі вибився з сил білявий юнак в кашкеті з червоним околишем.

Мокрий від холодного поту, він упав, витягнувши чоботи з болота і ступивши на цемент містка, перекинутого через вузьку річку Кагарлик.

Одразу ж за містком починались перші хати невеликого сільця Жабового. Край дороги, під горбом, так само як в Терногородці, чекав на полонених гурт жінок.

Впавши, білявий юнак, певне, не втрачав свідомості. Він намагався ще підвестись, чіпляючись руками за землю і не помічаючи, як позаду з-за спини вже підкрадався до нього рудий унтер. Підкрався, притулив дуло гвинтівки трохи нижче лопатки, натиснув на гашетку...

Юнак шарпнувся уперед і... мертво розпластався на середині містка, зупинивши коней і заважаючи проїхати підводам.

Фельдфебель лаявся. Унтер, підклавши під нерухоме тіло приклад, перевернув його на спину, потім знову на живіт, підштовхнув на край містка, ще раз штурхнув і скинув униз, у воду.

Річка була така міленька, що вода навіть не прикрила вбитого.

Фельдфебель глянув униз, штурхнув у спину мадяра, підвода рушила, і... цієї ж миті той, що лежав у воді і кого вважали вбитим, раптом повернувся з спини на бік, вперся руками в болотисте дно і звівся на ноги.

Заціпенілі, перелякані жінки з жахом дивилися, як він, увесь мокрий, грузнучи по коліна в мулі, стояв, безпорадно і страшно перебираючи в повітрі руками, а вода струмками стікала з його чорного, заболоченого одягу...

Щось інстинктивне, якась незвичайна, позасвідома вже жадоба життя підвела це кволе, прострілене тіло.

Кілька пострілів, один за одним, пролунали з містка. Кулі з посвистом впивалися в болото і в воду навколо. Та чи то на відстані гітлерівські вояки взагалі стріляли погано, а чи розгубилися з несподіванки, але жодна куля не зачепила юнака. Він стояв, похитуючись з боку на бік, немов розгойдуваний вітром, вже неусвідомлено, вже майже після смерті, якоюсь надлюдською силою держачись на ногах...

Фельдфебель розлютився, не витримав. Висмикнувши люльку з рота і схопивши нащось замість зброї свого грушевого дрюка, збіг з насипу вниз. Боячись загрузнути в болоті, зупинився кроків за два від берега, розмахнувся

і вдарив хлопця києм по голові, зім'явши і збивши набік «кадрового» кашкета, тепер уже з почорнілим околицем.

Було тихо навколо. Виляск від удару лунко відбився під містком і покотився долиною.

Юнак упав.

Упав головою до берега, наполовину занурений у воду.

Він не рухався, не подавав ознак життя, і фельдфебель, почекавши хвилину і ще раз вдаривши для певності, повернувся до містка, зручно вмовстився на возі, розпалив люльку і штовхнув іздового.

Підвода рушила, наздоганяючи колону. Прогуркотіла по містку, проїхала повз завмерлий від жаху жіночий гурт, повернула ліворуч і... не встигла ще поминути і першої хати, як жінки, переганяючи одна одну, кинулися до берега.

Збігли з насипу, грузнучи мало не по коліна в болото, зійшовши аж до води, схилились над нерухомим тілом полоненого, придивились...

— Ой! Дихає! Дихає ж він, господи! — перелякано гукнула одна.

— Живий? Ще живий?!

— Рятуймо!

— Боже ж ти мій! Рятуймо, людоньки!

Дужі, збуджені страхом і хвилюванням, підхопили його міцними руками і одірвали од землі.

Хлопець і справді, здається, дихав. Кволо-кволо, майже непомітно для ока здіймалися його груди.

— Беріть під коліна! Несіть!

— До мене в хату...

— Краще до мене, ближче!

Лементуючи, швидко зійшли на місток, тримаючи на руках свою страшну ношу. За кілька хвилин були вже біля крайньої хати.

— Сюди!

— Ні, краще вже до мене!

— Ой горе! Та скоріш, скоріш! Кров!

І саме цієї хвилини, як на зло, вже виїжджаючи з вулиці в степ, озирнувся фельдфебель. Він помітив щось непевне, відчув собачим нюхом, що жінки заметушилися неспроста, і наказав рудому унтерові повернутися і перевірити, що там сталося.

Унтер прибіг захеканий і злий. Він щось гукав, певне, лаявся, розштовхував жінок і поривався до тіла пораненого. Жінки заступали його собою, благали, але унтер не

зважає. Помітив, що полонений дихає, і зняв з плеча гвинтівку.

Жінки розлютились і осмілилися. Вони хапалися руками за гвинтівку, галасували, лаяли унтера останніми словами, обзивали звіром, собакою, падлюкою... Та хіба ж він розумів усе те? Він тільки огризався, як пес, і тикав перед себе багнетом.

Поки точилася оця коротка суперечка, дві молодіці збігали додому і за хвилину повернулися. Одна тикала до рук унтера десяток яєць у кошику, а друга — грудку масла в білій ганчірочці. Унтер завагався, розгубився. Крадькома озирнувся назад, помітив — підвода з фельдфебелем сховалася за рогом...

Унтерові стало лячно одному серед гурту розлючених «туземок» і не хотілося втрачати масла та яєць. А полонений, видно, і сам дійде... І унтер таки наважився обдурити фельдфебеля, відступитись від чужого, напевне, безнадійного життя за десяток яєць і грудку масла...

Він опустил гвинтівку...

Вирвавши з жіночих рук свою здобич, злодійкувато озирючись на всі боки, розсовав по кишенях і вийшов на шлях. Вже на дорозі про всяк випадок випалив з гвинтівки в небо і щодуху пустився доганяти колону.

Жінки, вже не сперечаючись, тихо внесли ледве живого юнака до крайньої хати і, роздягнувши, обмили його, перев'язали.

5

Село Жабове мало всього п'ятдесят хат і скидалося скоріш на великий хутір. Розбудувавшись колись навколо панської кошари, в тихому куточку над берегом степової річечки, що петляла широкою зеленою долиною, воно так і не зростало вже й потому, як за панськими отарами і слід згубився. Не було тут ніколи старости, не було за нашого часу сільради, не було зараз і настановленої при німцях сільуправи.

Останніх передвоєнних років Жабове становило окрему колгоспну бригаду. Тихе, невеличке, воно було відмітним лише своїми розкішними городами та коноплями, що зростали на ситих низинних підметах. Ну та ще хіба тим, що осіло край великого шляху, який німці у війну перетворили на одну з своїх найважливіших військових артерій.

За роки Радянської влади з села вийшло зо два десятки трактористів та комбайнерів, одна лікарка, четверо вчителів, два агрономи, кілька командирів Червоної Армії і серед них навіть один полковник.

А в час окупації Жабове поповнило районний відділ так званої «місцевої допоміжної» поліції одним поліцаєм. До рідного села «свій» поліцай навідувався раз-два на тиждень разом з старостою, який жив у сусідньому селі, наглядаючи за односельчанами, стягаючи з них відповідні «державні повинності» і взагалі «опікаючи», стежачи, щоб «нічого такого», і «скореняючи більшовицький дух»...

Поліцаєві було близько тридцяти. Років з п'ятнадцяти залишився сиротою. Батько його, п'яничка, злодій і забіяка, сп'яну пошпурив у власну жінку молотком, проломив їй голову, і через три дні вона померла. Був засуджений, і зараз про його долю син нічого не знав. Жив він при далекій родичці, самотній бабусі Теклі, служив то в «Заготскоті», а то на овочевазі чи «Заготзерні», ніде подовгу не затримуючись. Пив, любив встрявати в бійки, часом прокрадався, і при таємних обставинах хтось навіть перебив йому ногу.

Звали поліцай Гришкою, прізвище його забулося, а лишилося тільки прізвисько Розпутін, певне, від «розпусний». При німцях Гришка оголосив себе потерпілим від Радянської влади і вступив у поліцію, або, як казала, соромлячись і проклинаючи свого вихованця, баба Текля, «в душогубку»...

За фронтом, в тилу гітлерівських військ, Жабове опинилося несподівано для себе і довідалося про це лише тоді, коли в райцентрі та на добру сотню кілометрів на схід аж до Кіровограда та Первомайська настановилась швидкоруч німецька окупаційна адміністрація.

Добра половина чоловічого населення села була десь по той бік ворожого фронту. В селі здебільшого залишилися жінки, старі та зелена молодь. Але від вогню і обстрілу Жабове не постраждало. Скалічених, убитих, кров і грабунки, трагедії, подібні до тієї, яка сталась на містку сьомого листопада, колгоспники Жабового побачили і відчули на собі не в час боїв, а значно пізніше. Вже тоді, коли встановилась «мирна» окупація і фронт відійшов за сотні кілометрів.

Підібраного і відкупленого в унтера юнака занесли до хати старенької бабки Ганни, яка жила разом з тринадцятирічною онукою Оксанкою. За кілька хвилин про цю по-

дію знало вже все село. Все, окрім поліцая Гришки Розпутіна, який ще довго нічого не знатиме і не здогадуватиметься.

Юнак став центром, клопотом і подвигом цілого села. Особливо ж клопоталися ним жінки. Вони підібрали його тоді, коли він був за три чисниці від смерті, вирвали з гітлерівських лап і тепер мусили виходити, хоч би там що!

При ньому не знайшли ніяких документів, не було відомо, хто він, звідки, як його прізвище, як хлопця звать...

Тому поки що звали його просто «наш».

Про якусь кваліфіковану медичну допомогу нічого було й думати. Про те, щоб запрошувати лікарів чи, що найнебезпечніше, везти пораненого до райцентру чи сусіднього села, тим більш.

Але про збереження життя цій людині турбувалось ціле село. Найавторитетніші медичні «світила», найдосвідченіші бабусі: лагідна, тиха Ганна, говірка та жвава Текля — ота сама, що виховала на свій сором поліцая Гришку — і мовчазна та строга Килина Явтушиха розмірковували, яким зіллям, якими травами найкраще гояться рани, чим їх промивати, перев'язувати, щоб не прикинувся антонів вогонь. Згадували, чим, коли і як кого лікували. Сперечалися, як краще годувати людину непритомну, яка нічого не відчуває і навіть жодним пальцем не ворухне.

І коли вже згодом жінки знайшли «совісного», як вони казали, старенького лікаря, що наслідився приїхати до небезпечного хворого, той уважно оглянув хлопця, похитав головою і... похвалив бабусь за те, як охайно та вміло ходили вони біля хворого і як вправно міняли пов'язки.

А ще ж треба було думати не лише про лікування, а, найголовніше, про те, щоб «нашого» знову не заграбастали до своїх лап фашисти. Адже вони єдині вважали тепер себе верховними суддями його життя та смерті. Та й не тільки його...

І треба було день і ніч стерегтися, чатувати, щоразу відводити, відвертати від бабиної Ганниної хати пів'яного а чи й зовсім п'яного Гришку Розпутіна або старосту... А були ж ще й гітлерівці. Правда, здебільшого випадкові проїжджі і перехожі. Та всі вони мали право вдень і вночі, без стуку і попередження, не питаючи дозволу, заходити до хати і перепитувати, хто, та чого, та як, і чи не біглий полонений, чи не партизан? І доводилося кожного разу вигадувати чи повторювати якусь неймовірну історію про

сина, який наступив на міну чи гранату, і показувати випадково збережений сусідами паспорт сина, призваного до армії на початку війни. Але все це було потім.

6

Поки ж що «наш» був у такому стані, що лише слабкий віддих, краплина внутрішнього тепла і ледь вгадуване пульсування серця були єдиними ознаками того, що життя ще тримається у цій нерухомій, ніби здерев'янілій подобі людини.

Той стан словом «жив» визначити було важко. Юнак не ворухив ні рукою, ні ногою. Не пробував не те що повернутися, а навіть головою повести, не розплющував очей, не відчував ні болю, ні світла, ні темряви. Не їв, нічого не чув. Не знав, як його переодягали, обмивали, перев'язували, повертали в ліжку, ножем розтуляли зціплені зуби і заливали бульйоном, молоком, розтопленим маслом з медом.

Не чув, як клали до рани якісь пластирі та настої на перекипілих у воді десятчаних ганчірочках, як радились, повсідавшись навколо ліжка, як міняли компреси на рубцюватій, опухлій після фельдфебелевого кийка голові. Не чув, як стриг його старий Данило, як поїла липовим чаєм стара бабуся Ганна і переодягала в чисту білизну бабуся Текля. Не бачив і не знав, скільки сліз пролилося над його головою і над його долею, а разом і над долею багатьох чоловіків, синів та онуків, що невідомо де, в яких краях, коли ще живі, носила їх воєнна завірюха.

Увесь синій, розпухлий так, що замість очей лишилися тільки щілинки поміж важкими сизо-синіми подушечками повік, він був страшний. Потім, коли пухлина зійшла, став увесь жовтий, висхлий, мов кістяк, і ще страшніший.

На п'ятнадцятий день після того, як його підняли з річки, «наш» вперше на якусь коротку мить розплющив очі.

Не розумів, не сприймав нічого, що з ним, де він, ні навіть хто він. Однак те перше пробудження залишилося в почуттях і пізніше спливало в свідомості ніби з туману, ніби якийсь примарний, нечіткий сон. Та й переплуталося воно в сонному маренні з видінням далекого-далекого дитинства.

Випав саме сонячний лагідний день пізньої осені. Низько стояло в небі негріюче, але ласкаве сонце. Яскраво зеленів обмитий дощами озимий клин на пагорбах за містком. В лузі понад річкою пахло прілим вербовим листям і оглушливо цвірінчали по-дурному зрадлі горобці в кущах дереви за городами.

Нічого того, звичайно, не почув і не побачив «наш», розплющивши очі. Тільки схилене над ним лагідне та ласкаве обличчя жінки. Великі добрі очі, зів'ялі, запалі губи, сіточка зморщок навколо очей, пасмо сивого волосся в обрамленні теплої картої хустки.

Бездумно, легко було на душі і в усьому тілі юнака, який оце вперше подав ознаки життя, ще не усвідомлюючи самого себе. Не розумів, тільки відчував неусвідомлено усім легким-легким тілом, що йому спокійно, зручно і тепло. Що лежить у чистій, теплій постелі. Що він — легенький, маленький хлопчик і лежить, певне, дома, у своєму ліжку. Прокинувся раненько, ще тільки сходило сонце. Розклепив повіки, побачив усе навколо у святковому, веселковому блисківі, від якого, правда, сліпить очі і ніби навіть паморочиться голова. Але... над ним схиляється материне усміхнене обличчя... І йому добре і затишно. І все це крізь дрімоту, крізь рештки солодкого ранкового дитячого сну. Хочеться підвестись і поніжитись на сонці. Але все тіло ще скуте сном. І жаль вириватися з його теплих обіймів, хоч уже тягне на подвір'я, на росяний город, у поле...

— Ма-мо... — ледь чутно ворухатся спечені жаром губи, тінь, подоба кволої посмішки, з'являється на них, і знову склеплюються важкі повіки.

Розплющив очі лише на мить. Але погляд, тінь посмішки вже просвічували життям. Очі знову заплющились, і він одразу заснув. Вперше заснув тихим, спокійним сном, за яким не відчувалося гарячкового маячення. Заснув сном змореної дитини, повернувши собі на мить грою хворого гарячкового уявлення клаптик безповоротно відшумілого дитинства. Заснув уперше за весь час спокійно, безтривожно, так і не згадавши, не знаючи того, що з ним було, не думаючи, де він, хто він і що з ним буде далі. Квола тінь посмішки так і залишилася на його висхлах устах...

І стара Ганна, випроставшись та глибоко зітхнувши, і собі посміхнулася крізь набігли на очі сльози...

По тому ще більш як два тижні він поволі, важко вертався від смерті.

Життя тріпотіло, билося в ньому, наче вогник в степу на осінньому вітрі. Вогник іноді зовсім пригасав, а то знову спалахував і миготів ясними теплими язичками.

Бабуся Ганна доглядала його, як рідного сина. Вони з онучкою Оксанкою, власне, і не відходили від його ліжка, міняючи компреси, зволожуючи сухі губи, поправляючи постіль. І він уже почав звикати до їхніх облич, як звикає мала дитина, яка ще нічого не розуміє, не говорить, але пізнає. Іноді водив за ними притуманеним поглядом, ніби збираючись з думками, ніби пізнаючи і не маючи сили впізнати.

Іноді помічав, миготіли перед очима інші обличчя, але жодного з них запам'ятати і вирізнити він не міг. Ті обличчя тільки миготіли і стомлювали його.

Ще бували години і дні, які залишалися позаду чорними провалами. Дні, коли він нічого не бачив, нічого не відчував. Однак він уже жив. Жив на грані життя і смерті. Жив з виключеною свідомістю, з виключеним болем душі, яка зазнала так багато мук. Порвалися найтонші ниточки, які в'язали його з навколишнім бурхливим життям і недавнім минулим. Був біль, і були муки скаліченого тіла. Душа ж, відчуття моральних мук, паралізовані і на якийсь час приглушені, відпочивали в глибокому мертвому спокої. Він ні про що не думав, нічого не відчував, нічого, крім постійного тупого болю та рожевого або чорного туману, який густо оповивав свідомість чи перелітав клаптями перед очима. І люди проходили перед очима, як тіні. Далекі, незрозумілі йому і нецікаві. Тіні, та й не більш.

Іноді зрідка поставали перед ним ясніше і чіткіше не спогади, ні, швидше якісь картини-видива, які були не в ньому, не в його уяві, а стояли якось ніби осторонь. Здебільшого вони пов'язувались з його дитинством, з зеленою юністю і батьківською домівкою. Він не переживав тих картин, не розмірковував над ними, він тільки дивився, як на екран німого кіно. Не реагуючи і не дивуючись з того, як ті картини несподівано виринали з небуття і так само несподівано провалювалися в небуття.

Одного разу він побачив свою матір — вчительку початкової школи. Він бачив її чорні з сивими ниточками, зав'язані тугим вузлом коси, чорне з білим комірцем плаття;

мати стояла спиною до нього біля чорної шкільної дошки і неквапливо, старанно виводила крейдою чіткі, красиві літери:

Садок вишневий коло хати...

Написала і повторила ще раз:

Садок вишневий коло хати...

Іншого разу він бачив батька. Не було нічого: ні де, ні коли. Був тільки батько. Він посміхався в свої густі, шевченківські вуса. Посміхаючись, згинав у напружених пальцях жилавих рук великого мідного п'ятака.

Батько його і справді любив похизуватись своєю силою. Син херсонського хлібороба, колишній сільський коваль, він, будучи вже головою райвиконкому в одному з південних районів, людиною літньою, час від часу проявляв свою запорозьку вдачу, згинаючи мідні п'ятаки, зав'язуючи вузлом залізну кочергу чи міряючись з кимсь силою. Вже коли син після семирічки вчився в агрономічному технікумі і приїжджав додому на канікули, батько, жартома розігруючи відому сцену з «Тараса Бульби», борюкався з ним і всіляко заохочував, жахаючи матір, підіймати важкі колони, млинові колеса тощо.

Та нічого того не пам'ятав і не пригадував зараз син. І не думав нічого. Він просто бачив батька, що виринув з небуття.

Так само як бачив часом дорогу, одну лише пустельну, втикану телеграфними стовпами дорогу. Дорогу в степу, якою він часто їздив на велосипеді, від Грузької до Комишуватого, тоді, коли вже по закінченні технікуму працював дільничним агрономом в рідному селі. Та зараз всього того не було, ні назв сіл, ні агронома. Була одна спорожніла дорога. Так само поставала перед очима якась товста, в зеленій обкладинці книжка. Зелена, невідомо навіть яка книжка. Він забув, не пам'ятав, не існувало зараз для нього безлічі книг, які він жадібно читав у школі, у технікумі, в селі за два роки своєї агрономічної роботи і потім, коли був призваний і служив в армії. Та от якась невідома зелена книжка вилізла перед очі. І те, що така книжка маячила у півсвідомості, в хворобливому небутті, запам'яталося і навіть згадалося десь значно пізніше.

Видива ті приходили до нього, певно, дуже рідко і зникали дуже швидко. Здебільшого ж був у якомусь напівпритомному стані, жив, як у тумані. Але жив, їв, чим

годували, пив, коли поїли. Їв тільки тому, що давали, без смаку, ніби з обов'язку. І жив, не відчуваючи, що живе. Без смаку, без відчуття і поганого і хорошого...

Так минали дні, тижні. Минув місяць, почався другий. Доглянутий молодий і дужий організм перемагав хворобу. Поволі затагувалися рани, стишувався проклятий шум мотора в голові.

Він уже свідомо впізнавав своїх господинь: бабусю Ганну та Оксанку. Часом по кілька хвилин стежив за ними прояснілим поглядом. Потім почав розрізняти інших, хто частіше заходив. Бабусь — Теклю та Килину, сусідських хлопчаків. Розумів уже, що хворий, бачив і розумів, як усі вони доглядають, лікують його, годують. Але що ж сталося? Чому? Хто вони? Та, власне, хто він? Про це він ще не мав сили, не міг думати.

Настав нарешті такий день, коли хлопець розплющив очі і погляд його прикувала яскраво-біла, аж сліпуча снігова далина за вікном. Вперше за весь час отой сніг він сприйняв цілком свідомо. Спробував навіть ворухнути головою, відчув нараз виразно гострий біль у плечі, тихенько застогнав і заплющив очі.

Почувши короткий і тихий стогін, старенька Ганна кинула поратися біля печі і схилилася над ним. Стурбована, не чекаючи, правда, відповіді, запитувала, що болить і чи не треба чого.

Він знову розплющив очі. Зовсім уже звук до старенької, упізнав і зараз. Але саме зараз оце вперше усвідомив, що над ним схилилася зовсім незнайома, ніде раніш не бачена, невідома жінка. Те усвідомлення, власне, і було першою ясною думкою.

— Де я? — запитав він, з подивом прислухаючись до власного чудного і хрипкого голосу.

Замість відповіді йому строго наказали мовчати, лежати спокійно, ні про що не запитувати і нічим не турбуватися. Все, мовляв, гаразд, він у своїх людей, правда, трохи хворий, але хай це його вже не хвилює. Все йде на добре.

Та, наклавши таку строгу заборону, старенька першою і не витримала:

— А як же ж тебе хоч звать, сину? — запитала-таки. Лише це. Нічого більше. А то ось уже якихось два місяці, а все тільки «наш» та «наш».

— Миколою звать, — добре-таки напруживши пам'ять, відповів хлопець зміненим голосом. І відчув, як він тяжко стомився, вимовивши ту фразу.

Так натягнулася перша квола ниточка, тоненька, як павутинка, що зв'язала його з навколишнім життям. Він уже думав і навіть говорив. Правда, те все вкрай стомило його, і він одразу ж і заснув. Та то вже був цілющий сон, а тоненька павутинка вже не вривалася. Вона міцнішала з хвилини на хвилину і з години на годину.

Прокинувшись пізніше і ворухнувшись, він знову відчув гострий, ще різкіший, ніж перед тим, біль. Біль повернув його здатність згадувати. Поволі почало повертатися, виринати з небуття минуле.

8

Тепер у хаті баби Ганни лежав не просто «наш», врятований і незнаний полонений. Тепер це був уже Микола Артемович Бармаш, колишній агроном, людина з середньою освітою, двадцяти шести років, комсомолец, старший сержант Червоної Армії. Сержант, який прослужив в армії три роки і мав би стати в недалекому майбутньому молодшим лейтенантом. Сержант, який був твердо переконаний, що воюватиме (коли вже змушений буде воювати) малю кров'ю і на чужій території.

Лежав, проливши дуже багато своєї молоді гарячої крові на рідній землі, потрапивши у ворожий полон на рідній землі і «вертаючись від смерті» в рідному, хоч до того не знаному, українському селі Жабовому, в хаті доброї бабусі Ганни, про існування якої він досі і гадки не мав.

Після закінчення технікуму Микола встиг попрацювати агрономом щось тільки трохи більше року. Можливо, він став би добрим агрономом. Любив землю і працю на землі. Сам був хліборобського роду, змалку хазяйнував у господарстві, що його вели вкупі дід з батьком. Не з книжок, а на власному досвіді, своїми малими руками перепробував усі хліборобські роботи. Всім еством відчував, як бубнявіє в землі, сходить і проростає насіння, красується колос і наливається нове зерно. Та й потім, пізніше, вже в колгоспі... В свої шістнадцять-сімнадцять, коли однолітки вперше закохувались, Микола вже був комсомольським секретарем. Тоді йому дуже сподобалась дочка сільської лікарки — Маруся. Але по-справжньому закохатися він так і не встиг. Маруся, після того як вони закінчили семирічку, поїхала вчитися до медичного технікуму, а його затигнуло, полонило інше — колективізація. То була його комсо-

мольська романтика, що поглинула всі мрії і всі сили зеленого юнака. Батько тоді вже працював головою райвиконкому в сусідньому районі. А його, Миколу, який мріяв після семирічки вчитися в льотній школі, райком комсомолу на навчання не пустив. Та він і сам не дуже рвався, захоплений подіями на селі. Жив з дідом, був секретарем комсомольської організації. І щодня і щоночі в клубі чи на кутках, у сільраді на зборах, засіданнях, нарадах. Читав, палко доводив, виступав з промовами перед зосереджено-настороженими дядьками. Розповідав так палко і з такою наївною впевненістю літнім людям, ніби сам уже побував у тому новому житті, бачив його і достеменно знає, що там, як і до чого. Дядьки слухали хлопчика уважно, бо за спиною того юнака стояло щось більше, справжнє, значне: стояла партія, Радянська влада, революція. Та й сам той зелений юнак був чимсь новим, небувалим до того в селі, сам був породженням революції. І все ж він був зелений-зелений, і слухали його з поблажливою увагою. А він жадав і мусив захопити і переконати по-справжньому, зачепити за живе. Думав, шукав, оббивав пороги в райкомі, радився з батьком, багато читав і таки вражав дядьків таким, чого вони не чули, не знали і ще не могли знати. І брав-таки за живе. Особливо після того, коли одним з перших привів до новоутвореного колгоспу свого упертого діда Сидора. Діда, який уславився у селі тим, що ніхто, ніколи і нічим не міг йому догодити і ніхто не зміг замолodu побороти.

Дід, як і батько, до старості любив похизуватися своєю силою, а молодим розповідали, що дід, підлізши під черево і тримаючи руками за ноги, підіймав лошаків-триліток. Важко було Миколі з дідом. Навіть батько, посміхаючись, запевняв, що такого не загітуєш. Але дід любив онука. Онук був єдиним, хто міг зробити щось «по-людськи», так, як то подобалося дідові. І це, напевне, і вирішило справу.

Колгосп «Зоря» вийшов на колективне поле навесні тридцятого. Але ще зо два роки по тому кипіло і вирувало село, ліквідуючи куркуля, борючись за суцільну колективізацію. І в центрі того кипіння боротьби і пристрастей поруч з старшими товаришами, партійними керівниками, районними уповноваженими на кутках і районах цілі ночі горів Микола. Ночі, бо дні були в полі, в комсомольській бригаді, яка мусила вести перед і показувати приклад...

Дозвіл на навчання в агротехнікумі прийшов як комсомольська нагорода за віддану працю.

З технікуму потягнуло знову на батьківщину. Рідне село входило в його дільницю, і, хоч не було вже в рідному селі рідного гнізда (помер раптово старий козарлюга дід Сидір, батьки забрали до себе бабусю, а хата пішла під колгоспні дитячі ясла), Миколі приємно було починати самостійну працю в рідних місцях.

І, може, колись прийшов би час і для інституту. Та вийшов восени тридцять восьмого року термін його відстрочки, і Миколу Бармаша призвали до Червоної Армії.

Характеристики Бармашеві рябіли словами: дисциплінований, зрілий, активний, свідомий...

Микола був русявим, симпатичним хлопцем з тонкими і привабливими рисами обличчя. Лицем в матір, статурою в батька і діда — міцний, дужий, витривалий. Начитаний, розумний, вдумливий. У військову службу втягнувся відразу, став хорошим, зразковим червоноармійцем. Вчився охоче, пішов до полкової старшинської школи. Служба і навчання давались йому легко, залишаючи чимало часу для думок і читання.

І, може, та легкість, з якою давалась служба, родила настрої і впевненість в тому, що все, зрештою, мусить бути не таким уже і складним, навіть сама війна. Знав: на війні не боїтиметься. Коли треба буде вмерти — помре. Ну, а більше які ще там труднощі? Хоч, правду сказати, про реальну війну, про її реальну загрозу думалося мало. Знав зрештою, що все його життя, все навчання зараз підпорядковане саме їй, війні, що готує себе саме на випадок війни. Знав, розумів, глибоко сприймав те розумом і готував себе старанно, віддаючись навчання з усією серйозністю і ретельністю.

Але десь поза свідомістю, в глибині почуттів, правду кажучи, не дуже вірилося у війну. Ні, він дуже добре знав, як по-вовчому клацають зубами на нашу країну імперіалісти, озброєні до зубів фашисти. Але... не з ними ж, врешті, а проти них їхній же пролетаріат! А в нас внутрішня єдність, високі ідеали, чиста мета. Не можуть же вони не знати, що ми непереможні, побоятися остаточного розгрому, побоятися своїх народів, які притримують занесену криваву руку фашизму. Самі ж ми не підемо, не розпочнемо, не зачепимо... Адже все це таке ясне і, врешті, таке просте, що його тільки безголовий не розуміє.

Ну, а що, як збісяться, не витримають, попруть наосліп?

Ну що ж! Ми готові! Нас не залякаєш, не застукаєш зненацька. Будуть жертви, будуть сльози, кров і руїни, напочатку, звичайно... А зустрінемо гідно, вдаримо, повернемо і поженемо назад. Нав'яжемо свої умови війни — на їх території, малою кров'ю... І розбудимо пролетарську Європу, яка дякуватиме нам за визволення і вічний мир. Війни війни... Може, остання війна за вічний мир!

Так виховували Бармаша, і до таких висновків він прийшов сам цілим своїм життям. І що в тих міркуваннях було такого, що можна було б заперечити чи не прийняти, крім певної прямолінійності, звичайно, яка ймовірно майбутню війну робила схожою до визвольного походу на західні землі України та Білорусії, в якому брав участь і Бармаш?!

9

Війна звалилася на голову зовсім неждано. І вже в самому її початку, в несподіваному нападі гітлерівців і всьому тому, що сталося з перших годин і днів, було щось не таке, щось зовсім не схоже і далеке від того стрункого видіння, яке звик малювати Бармаш у своїй уяві під словом «війна».

Частина, в якій служив Бармаш, на той час дислокувалася в Перемишлі.

На початку червня Микола заступав секретаря комсомольського полкового бюро. Той мав відпустку чи якісь короткотермінові курси.

З двадцятого по двадцять друге сам Бармаш з трьома червоноармійцями був у службовому відрядженні у Львові.

До частини поверталися двадцять другого вдосвіта.

Бармаш сидів у кабіні поруч з шофером. Троє червоноармійців у кузові вантажної машини. До частини везли книжки, учбову літературу і різне наочне приладдя. Коли виїжджали з міста, в темному ще небі чомусь надсадно гули літаки. Потім позаду почулись якісь незвичні вибухи і трохи згодом ніби постріли зеніток. Що б це могло означати?

Коли од'їхали на кілька десятків кілометрів, вже зовсім розвиднілось. По шосе почали зустрічатись дивні підводи,

на яких люди їхали кудись цілими родинами, часом з домашнім скарбом. Траплялося, раз чи два, за возом ішла залігана корова.

Думаючи про ті непевні вибухи у Львові, Микола спочатку не звернув особливої уваги на підводи, не помітив, що зустрічні люди чимсь стурбовані чи налякані. Квапляться, підганяють коней і з тривогою час від часу озираются назад.

Коли проїхали ще якийсь час і дорога зовсім споржніла, побачили, що вздовж шосе повалено на землю підряд біля двадцяти телеграфних стовпів, порвано проводи. Вони навіть зупинилися з подиву. Оглянули зламані і вивернуті стовпи, покручений дріт, якісь дивні вирви і, так і не зрозумівши нічого, поїхали далі.

Бармаш дивився крізь дверцята з опущеним склом. Праворуч низько, над самою землею, ніби аж торкаючись верховіть далеких дерев, ішли в напрямі Перемишля якісь дивні довгасті літаки. Ще далі на обрії виділося село, а над ним здіймалися в небо три стовпи чорного диму. Попереду, ліворуч, виїжджала на шосе однокінна підвода. Виїхала, повернула і покотила назустріч машині.

Не доїжджаючи, Бармаш наказав зупинити машину. Відкрив дверці, став на приступку і, притримуючи ручку, чекав, поки наблизиться підвода.

Вона наближалася. Гніда конячина в голоблях, драбинчастий віз, на возі якийсь домашній скарб: велике решето, ночви, відро, лантух... Поруч з конячкою, ведучи її за повід, ступає босими ногами по шосе рудовусий селянин в полотняних білих штанях і чорному капелюсі. На возі в передку — жінка, запнута рябою хусткою, і дівчинка років семи.

— Що там таке? — гукнув Бармаш, коли до підводи залишилося кроків десять.

— Герман, пане-товаришу! Герман!.. — не випускаючи повідка з правої руки, селянин лівою стягнув з голови капелюха.

Нічого не зрозумівши, не второпавши, до чого тут якийсь «герман» і зовсім не пов'язуючи його з «німцем», Микола озирнувся в один бік, в другий, поглянув уздовж шосе. Тільки тепер помітив: на шосе, наближаючись до підводи, пихкає синім димком, чахкотить звичайний, латаний-перелатаний тракторець і тягне за собою справжню велику гармату. Веде трактора тракторист у чомусь синьому, цивільному. А ще далі по шосе — ніби військові.

Тільки чомусь не строєм, а купками. А ліворуч, зовсім близько, на схрещенні шляхів, стоїть група червоноармійців з автоматами. Від неї відділяється високий майор з червоним прапорцем у руці, пістолетом на поясі та протигазом через плече і простує до Бармашевої машини. Одна мить, стільки часу, скільки потрібно охопити все це поглядом. Не більше. Попереду — невідомо де — гучний вибух. З-за спин червоноармійців вдалині над шосе з'являються три літаки. Мчать низько над шосе і кюветами, один попереду, два трохи відставши. Ще два вибухи і два чорно-жовтих вихори понад шосе. Розбігаються, падають людські постаті.

— Лягай! — гучно командує майор.

Не розмірковуючи, Микола стрибає з підніжки і падає в кювет. За ним, мов вихором здуті, летять його хлопці і шофер. Ще мить — і вибух, десь тут, зовсім поруч. На спину летять грудки землі, в лице б'є туга повітряна хвиля... Тріскуча кулеметна черга. Кулі з соковитим цмоканням прошивають дорогу. Ще одна черга — десь далі. І ще — третя — зовсім близько... Тиша. Шум літаків далініє. Бармаш зводиться на ноги, неусвідомлено, механічно струшує з себе землю, озирається.

Поруч з ним і там, по той бік шляху, так само зводяться червоноармійці, стає на ноги, стріпнувши прапорцем, майор.

З першого погляду на шосе нічого не змінилося. Так нібито привиділося: і літаки, і вибухи, і кулеметні черги. Та ж підвода, трактор, гармата, постаті військових, які знову виходять на шосе, збуджено жестикулюючи (розмови здалеку не чути). Так само, тримаючи гнідого коня за поводок, з капелюхом в руці стоїть рудовусий селянин. Так само сидять у передку, не встигнувши навіть поворухнутися, жінка в хустці та дівчинка. Тільки вся шкіра від вух до копит на гнідїй конячині дрібно-дрібно тремтить. Ніби в животі у неї працює мотор... Та ліва нога нижче зігнутого коліна висить на одній тоненькій ниточці, як бритвою відтята, і з перебитого місця на землю стікає малиново-червона цівка густої крові. А тракторист у синьому, який сидів за стерном, тепер розтягнувся навзнік нерухомо поперек дороги під самим радіатором, і навколо його голови повільно розтікається по асфальту чорна пляма.

Майор, ніби його і не перебив отой несподіваний нальот, простує до Бармаша.

— Що це означає? — ступає йому назустріч Микола.

— З неба упали, товаришу старший сержант! — сердито кидає майор. — Ваші документи? Куди їдете? — І вже потім тихіше, ніби заспокоюючись, додає: — Війна!.. Ясно що!

Перше бомбардування було таким несподіваним, так все це налетіло раптово і так само нагло, як вихор, зникло, що Бармаш не встиг навіть збагнути, що й до чого. Хвилину стояв, розмірковуючи, зв'язуючи до купи майорове слово «війна» і оте селянинове «герман». Аж тепер зрозумів, що воно мало означати «німець»... Виходить, таки напав, попер наосліп!

Бармаш не злякався, не схвилювався, навіть не здивувався першій хвилині. Тільки нерви напружилися, натягнулися, як струни, і ніби одерев'яніли на мить. Та все навколишнє сприймалось і бачилось надзвичайно чітко, різко, немов через збільшувальне скло. Перша думка тільки констатувала: «От і почалося...» За якусь мить родилася і друга, дивно спокійна, як на такий момент, і незвично легка: «Ну що ж, колись же воно мусило початися. І коли вже почалося, то, може, і на краще... Скоріш покінчимо з цим і залишимо позаду».

Що ближче до Перемишля, то більше зустрічалося біженців. Пішли назустріч санітарні машини, вози з перебинтованими чистою марлею людьми. Люди були здебільшого зовсім нерухомі. (Певно, легко поранені, ті, хто ще міг триматися на ногах, з бою не виходили). Крізь білу марлю рудими плямами виступала кров.

Полями, обабіч дороги, гуртками відходили на схід жінки і діти. Мабуть, родини командирів. Більшість — без нічого, з порожніми руками і в легкому літньому одязі. Тривожно озиралися назад, на далекі дими, обдивлялись високе синє склепіння ранкового неба.

Перемишль зустрів справжньою війною. Місто і його залогу бомбили з повітря, обстрілювали з гармат і мінометів. Били через річку кулемети. Гітлерівці натискували по всій лінії: лізли на міст, кидалися вплав, обходили танками.

Піднятий іще вночі по тривозі гарнізон, не маючи і хвилини перепочинку вже шосту годину підряд, відбивав несподівану навалу фашистів.

В місті і в казармах все ніби вимерло, в штабі у командира полку залишилося всього кілька чоловік. Всіх, кого тільки можна, кинуто на передній край.

— Підеш у другий батальйон до Симакова,— наказав Бармашеві полковник.

— Лейтенанта Чорноволенка накрило міною. На смерть...

Той, хто проказав ці слова, стояв на порозі кімнати, увесь закіптюжений, з роздертою на плечі гімнастеркою і перебинтованою рукою. Одразу впізнати в ньому комісара полку було важко.

— Приймеш команду розвідників,— змінив своє рішення полковник.— Взвод утримує сектор біля мосту.

Бармаш вступив у бій просто з дороги, не маючи і хвилини на те, щоб передихнути і розібратися в обстановці.

Гарнізон стійко утримував переправи, відбивав безконтинентні атаки. Думати і розбиратися в тому, що діялося навколо, було ніколи. А тримала одна думка, один наказ: вистояти, відбивати, аж поки не підійдуть свіжі частини і не перейдуть у наступ.

Свіжі частини не підходили ні через шість, ні через дванадцять годин. Настала ніч, і натиск гітлерівців на якийсь час послабшав. Звідкілясь поповзли чутки: іде на допомогу велика танкова частина з-під Львова... Німці в двох місцях форсували річку на півдні і вже обходять місто... Навпаки, наші перейшли в наступ на півдні і зайшли у фланг ворогові.

Фашисти знову послали фронтальну атаку. Впадало у вічі, не могло не впадати — на густий ворожий вогонь не густо, хоч і влучно, відповідали наші гармати. Не чути було мінометів, танків, літаків. Знахабнілі месери товклися над самими головами. Де поділися наші танки, літаки?

Без перерви, оглушливо, неприцільно і неощадливо тріскотіли гітлерівські автомати. Стримували гітлерівців скупим кулеметним вогнем, гвинтівками і гранатами. Чому так рідко, так скупо обзиваються наші гармати? Закрадалася хвилинна тривога, холодив груди неспокій. Але... цілком ясно, зрозуміло. Несподіваний, підступний напад, як злодійський удар вночі з-за рогу. Триматися... Витримати перший натиск. А там... Підійдуть танки, підтримає авіація.

Гарнізон, стікаючи кров'ю, зазнаючи важких втрат, три-

мався міцно, збиваючи і зриваючи шалено нетерплячі атаки гітлерівців.

Згубивши відчуття часу, небезпеки і мало чи не власного тіла, Бармаш керував обороною взводу, водночас власноручно гранатами і кулеметним вогнем відбиваючи атаки.

В гарячковому напруженні бою іноді встигав подумати про себе, як про когось стороннього, що його, Бармаша, спостерігає збоку. З задоволенням відзначав, що в ньому, власне, зникло, по-справжньому і не народившись, почуття небезпеки, що ніколи було навіть подумати про себе, про те, що навколо чигає смерть. І через те він зовсім не знав, не відчував страху смерті. Вірніше — він не боявся смерті. Не боявся смерті отут, на очах у товаришів, з занесеною в руці гранатою чи затиснутою між пальцями кулеметною стрічкою. Сама думка, коли вона приходила, про свою безстрашність і безстрашну смерть в бою була йому приємною. Бармаш не боявся вмерти. Тільки б у бою, тільки б без страху, тільки б побачили і зрозуміли товариші.

Однак думки про смерть, безстрашність тільки іноді блискавкою шугали в голові, одразу ж і зникаючи. Бо вся істота його жила напруженням і азартом бою.

Був спокійним. Ні явна перевага ворога, ні відсутність підтримки не родили в його душі жодних сумнівів. Бо те, що діялося зараз навколо нього, здавалося (він був твердо переконаний у цьому) лише тимчасовим і скороминучим.

Над силу стримуючи ворожий натиск, Бармаш, як, певно, і весь гарнізон, свідомо і підсвідомо жив і боровся для перемоги.

Він — Бармаш — може вистояти, може впасти мертвим, але гарнізон вистоїть. Вистоїть, не відступивши і кроку. Вони триматимуться ще годину, добу, тиждень. Триматимуться, скільки буде потрібно. І скільки б не тиснув ворог — перелом станеться. Десь там позаду, за спиною оборони, здійметься важкий кулак. Підійде допомога. Вирвуться з-за горбів танки. Послабне і захлинеться ворожа атака, і... прийде наказ про загальний наступ.

Все зараз, здавалося, залежало від того наказу про наступ. Тільки б наказ, тільки б зрушити! І грізний вогнений вал, уже ніким не стримуваний, розіллється з півдня до півночі і покотить на захід, розметавши і підминаючи фашистську орду.

З хвилини на хвилину, з години на годину Бармаш чекав наказу про наступ.

Наказ прийшов другої чи, може, вже навіть третьої ночі. Але то був наказ про відступ... І він не вразив і не приголомшив. Не лише тому, що притупилися нерви, що третю добу ніхто не виходив з бою, не спав, майже не їв. Ні, наказ про відступ сприйнявся як зміна частини на передовій, як заслужений перепочинок, зрештою, як маневр. Можливо, навіть як розчистка переднього краю для могутнього бомбового чи артилерійського удару.

Коли рештки батальйону в темряві відходили з передової, на всьому фронті встановилася хвилинна нічна тиша. По той бік річки палало місто. Ніхто не йшов їм на зміну і не займав бойових рубежів. Однак Бармашеві здавалося, що саме так і повинно бути, що хтось десь знає, подумав про це і навіть передбачив усе саме так, передбачив як частку якогось великого і глибокого стратегічного заходу.

Бармаш відступав з думкою про наступ, у який цієї ж ночі ринуть або уже й ринули свіжі сили, даючи змогу їм, тим, що прийняли перший удар, переформуватися.

Відступили вони недалеко і переформуватися не встигли чи, власне, і не мали такого наміру. Того ж дня надвечір знову було наказано повернутися, наступати і відбити місто назад.

Вночі — новий наказ: знову відійти.

Відходили тепер не на схід, а кудись у південно-східному напрямку.

Ранок приніс тривожну несподіванку: ворог уже попереду.

З'явилися нові незвичні і страшні слова: десант, кільце, оточення...

Почалася якась дивна для Бармаша, така, якої він навіть уявити собі не міг, справжня велика війна. З частими змінами рубежів оборони, обходами, контратаками, оточеннями, безперервними відступами і виснажливими нічними маршами.

Бармаш ішов шляхом відступу південних армій. Навколо палали, простягаючи у високе небо чорні руки димів, міста і села. Горіли, спалахуючи, як сухі скіпки, наші і ворожі танки та машини. Не стихаючи від гуркоту моторів, важко двигтіло повітря, здригалася під важкою залізною ногою земля і з гнівом вибухали в небо станції, полустанки, мости, доти і дзоти.

Позаду, за згарищами і руїнами, за кривавими рубежа-

ми тимчасових оборонних валів, акуратними шеренгами білих хрестів шикувалися німецькі кладовища.

Частина одривалася від ворога вночі, щоб на ранок знову зіткнутися з міченими білою свастикою танками на фланзі, а то й попереду, знову почути над головами гидке завивання месерів і «гусаків».

Відступ... Важкий і безперервний відступ від рубежа до рубежа. Задушливі бої в оточенні, сміливі прориви, несподівані для ворога обходи.

Частини танули, зменшувалися і змішувались. Військові з'єднання на ходу переорганізовувались в бойові групи. Виходила з ладу техніка, кінчалися боеприпаси.

І все ж, відступаючи, Бармаш вірив у наступ.

А позаду залишалися сотні кілометрів рідної землі. Дрогобич, Станіслав, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Жмеринка, Вінниця, Гайсин, Умань.

Сан, Стрий, Дністер, Студениця, Буг і Синюха. Поорані важкими колесами береги річок. Скаламучена вода в рожевій піні від пожеж та крові...

Від Умані група, в якій воював Бармаш, пробивалася на схід по території, захопленій і забитій ворожими військами. Пробиралися вперед, залишаючи збоку великі шляхи, тримаючись густих лісових масивів.

Вдень і вночі гітлерівці переслідували їх літаками і мінометним вогнем. На відкритих місцях в степу пробували атакувати механізованими піхотними підрозділами. Однак, не витримуючи наших навальних контратак, швидко одкочувались, залишаючи в густих пшеницях палаючі авто і трупи.

Наприкінці липня, душного жнив'яного вечора, відбивши останній, шостий за день, напад, група втягнулася в урочище Зелена Брама.

Вкритий курявою і кіптявою, збуджений і ще не охололий з бою, Бармаш наказав встановити кулемети на валу лісового рову. Сам притулювся спиною до стовбура гіллястого дуба і закурив.

Стояв отак, втягуючи на повні груди махорочний дим, відпочивав. Майже не чув, не сприймав того пекельного гуркоту, який відлунював навколо. Непроглядно-темне липнече небо, не стихаючи і на хвилину, клекотіло чужими моторами. В лісовій гушавині дунко чачкали і з оглушливим тріскотом вибухали міни. Десь далі глухо струшували повітря бомбові розриви. І вся місцевість, може, на десятки

кілометрів навколо, повнилась потужним гулом машин і танків.

Одразу ж за лісовим ровом починалися нескінченні поля. І скільки око сягало, в тих полях, пробиваючи вогненними лезами пітьму, клекотіла війна. Попереду, десь далі на обрії, горіло село. Ліворуч, вздовж шляху, догорала валка розбомблених і кинутих напризволяще машин. Ближче — валом рудого полум'я і сірих димових клубків гоготів лан перестиглої густої пшениці.

Було жарко й задушливо, як перед дощем. І, незважаючи на пекельний гуркіт, вухо вловлювало тонке, пронизливе дзижчання комарів.

Звідкілясь з-за спини, з лісу, підійшов батальйонний Сичов. Мовчки прикурив від Бармашевої цигарки, присів під дубом, розгорнув планшет, мигнув кишеньковим ліхтариком.

Поки Сичов орієнтувався за компасом, Бармаш і собі з цікавістю приглянувся до карти. Побачив розпливчасту густо-зелену пляму Зеленої Брами, тонюсіньку блакитну стрічку Синюхи, біле, густо списане назвами навколишніх сіл полотно. Нерубайка, Левківка, Підвисоке, Кам'яне, Новоархангельськ. Далі, вниз по Синюсі, — Солдатське, Тернівка, Тишківка і ще далі, внизу, перетинаючи ріжок карти, дорога на Первомайськ і Одесу.

Сичов стукнув чорним пальцем по зеленій плямі і погасив ліхтарик.

— Зелена Брама — останній лісовий масив. Далі за Синюхою — на схід і на південь, до самого Чорного моря — степ...

Він склав удвоє планшет, застібнув його, звівся на ноги і глибоко втягнув у груди лісове, з домішкою гару, повітря:

— Перед таким днем, який буде завтра, і поспати яку годину не гріх.

— Непогано було б, — охоче погодився Бармаш...

Однак спалося тієї ночі погано.

Майже до самого ранку методично і розмірено гітлерівці бомбили і обстрілювали з мінометів ліс.

12

Під ранок обстріл посилювався. Певне, фашисти готувалися до штурму Зеленої Брами. В небі стояло нестихаюче одноманітне гудіння. Окремі вибухи перестали вирізняти-

ся. Все злилося в один оглушливий рев. Ліс оповився чадом і димом.

Перед світанком Бармаша викликали до командира частини.

Полковник сидів на ящику з-під патронів край глибокого яру, біля розбитого бліндажа. Він був стомлений, блідий, невиспаний, однак старанно поголений і в почищених чоботях.

Худий, неголений, чорний від кіптяви й пилюги, з подряпанним обличчям і почервонілими очима, Бармаш відчув себе трохи незручно. Однак полковник на нього навіть не глянув. Підтримуючи лівою забинтованою рукою розгорнуту карту, великим пальцем правої він перетнув блакитну стрічку Синюхи:

— Батальйони вже вийшли з лісу. Вони форсуватимуть Синюху вбхід отут і тут... Ми відходимо на південь, на Первомайськ і Одесу. Вам наказую перевести свій взвод на другий берег і осідлати ці два броди. Отут і тут... Завдання: затримати переправу ворожих мотомехчастин і піхоти рівно на дві години. Потім відійти на Тишківку і Первомайськ і з'єднатися з частиною. Ясно?

— Дозвольте доповісти?

— Повторіть наказ. Ніколи.

— Дозвольте уточнити.

— Ну?!

— У моєму взводі залишилося разом зі мною п'ять чоловік.

Полковник звів сині набряклі повіки і хвилину дивився на Бармаша так, ніби ніколи до цього і в очі його не бачив і ніяк не може зрозуміти, чого з'явився, чого хоче оцей чоловік?

Потім повіки опустилися, пригасивши погляд стомлених очей.

— Ви мене зрозуміли?

— Так.

— Здайте свої документи і виконуйте наказ...

Бармаш тільки тепер помітив кров, яка просочувалась крізь бинти на лівій руці полковника, помітив сіру безкровність поголених щік, синю жилку на скроні... Він чітко повторив наказ і приклав руку до кашкета:

— Дозвольте виконувати?

Полковник підніс праву руку. Рука звелася до підборіддя і зразу ж м'яко і мляво упала на коліна. Голова полковника звисла на груди, плечі обм'якли... Так, командир

заснув в одну мить. Коротким, міцним сном людини, в якій кожна мить життя на обліку.

Бармаш зупинив себе на півслові, одірвав руку від кашкета і, замість пристукнути каблуком, став навшпиньки. Тихо, щоб не гупнути, не збудити полковника, він, тамуючи подих, одійшов убік, озирнувся і тільки тепер помітив, що стрілянина стихла і над лісом стигне незвична, несподівана, оглушлива тиша...

Здавши єдиний, який був при ньому, документ — комсомольський квиток — комсоргові, Бармаш повернувся до свого взводу.

13

Нижній, прозорий займався над полем липневий ранок. Справжньою, незрадливою видавалася глибока тиша несподіваного перепочинку між боями.

Мирна гладінь Синюхи поволі міняла барви. Синява непомітно переходила в жовтизну, жовтизна бралася оранжевим, і, вразі, дрібні хвильки заіскрили і спалахнули багрянцем.

Зійшло сонце.

Верховіття верб і лозових кущів плавало в рожевому тумані.

Встановивши кулемети на лівому березі річки, Бармаш лежав за глинистим виступом високого берега, під вербовим кущем. Позаду нього поміж хвилястими пагорбами та глинищами зміївся протитанковий рів. Праворуч різала річку навскіс розмита кам'яна гребля давно зруйнованого млина. Просто і ліворуч сірими полотнищами зернистого піску білили мілини броду.

Поодаль, там, де кінчалася піщана мілина, під скелею, на бруствері рову, біля другого кулемета лежав сержант Буков. Поруч з ним, на дні рову, смачно затягувався цигаркою червоноармієць Гречка, що мав зараз справлятися за другого номера біля обох кулеметів. А за кількасот метрів вище по течії, невидимі звідціля, лежали за кулеметом на другому броді ще двоє.

Відступаючі частини зникли, сховалися десь за горбами позаду. Почало припікати сонце. Гостріше запахло вільгістю лугових трав, гіркістю верболозу. Незвична тиша і парке повітря млоїли і хилили до сну. Заколисуючи, хлюпотіла і джерготіла поміж камінням греблі річка. Дзижча-

ли комарі. Прибережні кручі кидали від себе на берег і на воду сині мирні тіні. Золотом перестиглих пшениць, ніжною зеленню буряків лисніли, вилискували по той бік пологі схили горбів. В листі, десь просто над головою, цвірінчав горобчик. Спокоєм, мирною жнив'яною тишею повівало з навколишніх ланів. Хвилинами стомлені почуття відмовлялися сприймати дійсність, ставало незрозумілим, чому це отут, над цією тихою степовою річкою, цього мирного ранку найжачились готові обізватися кожної миті такі чужі і непотрібні тут кулемети?

І лише годинник на лівій руці надмірно голосним, ніби передзвін молотків у кузні, цоканням час від часу повертав до дійсності.

Вгорі над головами прошелестів важкий фугас і глухо вибухнув десь за горбами. Легкий, пом'якшений віддаллю струс повітря, і... все одразу стало на місце. Сон відлетів, думки знову стали гострими та чіткими. Мирний краєвид збляк і відсунувся кудись вдалину.

На світі знову була війна.

Одна по одній заговорили невидимі гармати. Через річку навздогін відступаючим підрозділам полетіли залізні рої. Повітря сповнилось стогоном, посвистом і скреготом.

А на жовтих пшеничних горбах протилежного берега з'явилися рухливі сірі плямки. Вони розпливались живим, метушливим мурашником. Сірі крапки розростались, наближались і перетворювались на зменшені віддаллю, наче іграшкові, людські силуети.

Ось уже донесло і глухий гамір. Він наближався, ставав гучнішим. Вирізнялися уже і окремі слова, вигуки.

Зрідженими хвилястими ланцюжками вороги збігали на горби, зникали у видолинках і, виринаючи ближче, більшали, зростали на очах, як на екрані.

Спливала в безвість перша з двох визначених Бармашеві годин.

Передні ланцюжки гітлерівців уже всього за якусь сотню кроків од річки. Вони ступають розхристані, з засуканими рукавами, з скуйовдженими чубами. Автомати на животі, гранати на поясі, і пілотики за поясом. Не помічаючи на березі жодної небезпеки, все ж уповільнюють ходу, збиваються в гуртки, обережно наближаються до греблі. Про щось там радяться поміж собою, перегукуються. Сміливіші пробують броду, зайшовши у воду по коліна, або стрибають з каменя на камінь по розмитій греблі.

А згори підходять все нові і нові. Тягнуть гумові човни, підвозять на машині легкий понтон. Вздовж річки, над тихою водою, чітко котяться різкі слова чужої команди.

Бармаш витримує ще якусь хвилину, поки солдати тісніше збиваються в гурт над водою. Потім дає непомітний знак, і кулемети, спочатку два, а за мить і третій збоку, ніби ножами різнули по гітлерівцях.

Замішання, зойки. Чийсь панічний вереск.

Троє, певне з несподіванки, рвонули вперед, перестрибуючи з каменя на камінь вздовж греблі. Один встиг добігти аж до середини річки. І впав на гострий виступ, немов переламавшись в попереку, зануривши руки і голову у воду. Інші двоє попадали недалеко від берега. Кілька звалилося при березі на мілкому, ще інші — простяглись на воглому піску.

Крик, лайка, якісь накази, метушня. І по тому раптова хвилинна тиша. Вороги залягли, і протилежний берег ніби спорожнів.

Якось негучно жвяхнула перша міна. Чорний стовп води, грязюки і піску звився перед кулеметом, засліпив очі.

Фашисти не шкодували мін. За найменшої нагоди любили здійсмати пекельний мінометний гуркіт.

Міни вибухали попереду, позаду, десь осторонь і тут, зовсім поруч. Іноді Бармаш відчував, як коливалася під ним здіблена вибухами земля. По тому голову та плечі засипало пилюгою та грудням, і вже аж потім з якимсь лагідним вуркотінням опадали навколо гарячі градини знесилених осколків.

Страху не було. Не було і відчуття власного тіла. Лише очі прикипіли до того берега і руки ніби приросли до кулемета. Та ще годинник, перекиваючи виття, шелест і тріскотняву мін, цокав і цокав, відлунюючи десь аж у грудях важкими ударами молота.

В гуркоті, осколках, пилюці і клаптях чорної сажі при мерк, став сірим і знебарвленим сонячний ранок. В сутіні бойовиська на тому березі ожив, зловісно заворушився мишасто-зелений мурашник.

Під прикриттям мінометного вогню гітлерівці гарячково готували переправу. Одразу в кількох місцях спускалися на воду човни і поплавки. Деякі з човнів одразу ж застрявали при самому березі, інші переверталися під вагою мертвих гребців уже на середині річки, але до цього берега поки що не спромігся наблизитись ніхто. Невидимою стіною перетинав шлях вогонь трьох кулеметів.

Голова Бармаша була напрочуд ясною. Думки в цьому хаосі приходили особливо чіткі. В проміжках між вибухами мін і в короткі хвилини, коли перепочивали кулемети, миттєвими картинами спливали ще якісь сторонні думки-спогади, далекі, манливі і зворушливі.

Якоїсь миті в його уявленні постав стомлений, поранений полковник. Згадався його чудний погляд, слова... Протираючи кулаком запорошені очі, Бармаш посміхнувся. Посміхнувся, бо тепер лише зрозумів, прислухаючись до татання двох сусідніх кулеметів, і наказ полковника, і те, що взвод його таки справді існує, бо хіба ж не робили зараз оті п'ятеро людей того, що під силу було щонайменше взводів, а то й роті?!

Кулемети працювали чітко, злагоджено. Молодий, першого року служби червоноармієць Гречка встигав, перебігаючи вздовж глибокого рову, обслуговувати і Бармаша, і Вукова, який прострілював своїм кулеметом простір по той бік греблі.

Тепер, виявивши місця кулеметних гнізд, вороги сікли по них з кулеметів і автоматів. Кулі впивалися в землю десь тут, зовсім близько, перед самісіньким обличчям. І мимоволі сама по собі спливала іноді непрохана думка, куди ж влучить перша? В скроню? В плече? В обличчя?

Гітлерівці, посилюючи вогонь, робили нові спроби переправитись далі від броду. І тепер уже треба було багато вміння та великої напруженості для того, щоб ліквідувати ті спроби і перешкодити ворогові обійти себе.

Настав час, коли він уже просто не звертав уваги на кулі та міни, зосередивши всю свою увагу на віддаленому цокотінні кулемета з другого броду. Той цокіт був йому зараз наймилішою музикою.

Коли до кінця визначеного терміну залишалося двадцять хвилин, Бармаш скорше відчув, ніж почув, що кулемет на другому боці змовк і більше ніколи вже не обізветься. З тим відчуттям щось важке і гаряче обірвалося в нього під грудьми і поволі осунулося до ніг. Той, другий, брід тепер став вільним і відкритим для ворогів. «Чи ж зможу я приковувати їх до себе ще цілих двадцять довгих хвилин?»

Та тут земля під ним сколихнулась. Щось дуже, туге підкинуло Бармаша вгору, потім важко вдарило об твердий ґрунт і з головою засипало землею.

Звільнивши руки і протерши очі, найперш кинувся знову до кулемета. Кулемет стояв цілий, неушкоджений і

одразу ж зацокотів весело і бадьоро. А Гречка, так ніби нічого й не сталося, десь з-за спини передавав нову стрічку.

— Буков? Як Буков? — не чуючи сусіднього кулемета, запитав його Бармаш.— І у відповідь почув новий оглушливий вибух.

— Гречка! Чуєш, Гречка? Ти живий? — озирнувся назад Бармаш, як тільки гуркіт стих.

Відповіді не почув. Повів рукою убік і наткнувся на щось липке і тепле.

Гречка лежав поруч з розчавленою головою. Він був мертвий. Кулемет сержанта Букова, встановлений під скелю, також більше не озивався. Бармаш залишився сам...

Спливала друга година.

Усе, як і до цього, сприймалося ясно і чітко. Трохи навкис від нього, праворуч, з-за очеретів, прямуючи на чисту воду, випливали ворожі човни. Ліворуч, прикриваючись камінням греблі, вже не стримувані кулеметом Букова, ринули просто вбрід автоматники. І їх уже не можна було зупинити. За якийсь час вони однаково пройдуть отут, у нього за спиною. Цього вже не відвернеш.

Однак страху не було й тепер. Не було тому, що він приготувався померти і про порятунок не думав. Думка про смерть жила в ньому чітка, виразна, глибоко усвідомлена. І вона родила таке ж глибоке і цілковите заспокоєння. Турбувався лише одним: якнайдовше затримати гітлерівців, якнайдорожче віддати своє життя, якнайкраще використати останню стрічку.

14

Перший човен на середині річки високо задер гумового носа і закрутився на місці. Бармаш швидко перевів вогонь на греблю.

Повертаючи кулемет, ковзнув поглядом на годинник і на мить зупинився, вражений. Довга стрілка ніби зачепилася за цифру дванадцять, а коротка зупинилася на цифрі сім. То був час, коли він мав уже право кинути оцей важкий рубіж, виконавши наказ командира.

«Може, зупинився?» — подумав і підніс руку до вуха. Холодне скло торкнулося гарячої шкіри. І від того щось незбагненне, радісне розлилось по всьому тілу. Годинник вицокував так само старанно, як і перед цим. Виходить,

так... Виходить, завдання виконано! Гаряча хвиля шугонула в голову, залила обличчя, і оце уперше здригнулася, дрібно затремтіла його рука.

Позаду вибухнула міна, і знову, уже вдруге, Бармаш здригнувся. Здригнувся, раптом усвідомлюючи все: і ту гарячу хвилю, і дрож, і страх, який запізнало і несподівано прокинувся в ньому. Він уже хотів жити. Він уже мав право на життя! І не могло ж так статися, щоб цієї останньої хвилини якийсь дурний сліпий осколок раптом обірвав усе! Зусиллям волі стримав себе. Тремтячими руками повернув кулемет, підрівняв стрічку і натиснув на гашетку. Кулемет зайшовся гарячим, лютим клекотом, змітаючи все, що було на греблі. Гітлерівці зупинилися, поприпадали до каміння. Вистрілявши останню стрічку, кулемет захлинувся і стих. Важко шубовснув у воду знятий замок. І, вже не стримуючись, не відчуваючи власних ніг, під посвист куль і скрегіт мін, Бармаш шугнув до глибокого протитанкового рову.

Не відчував ні втоми, ні напруження. Лише рух. Надзвичайно швидкий, легкий, без відчуття ваги рух. Ніби пір'їна у повітрі.

Рів... Видолинок. Кущі верболозу. Каміння. Смуга зеленої вогкої отави. Хлюпотіння калюжок під чобітьми. Останнє, гостро тривожне «вжжю!» над головою і отвір глибокого, що його сотні років вимивало талими водами, провалля.

Бармаш перестрибнув бурчак, пробіг кілька десятків кроків і стишив ходу. Стрімка стіна жовтої глини відділяла його від річки і од ворогів. Вона глушила виття мін і посвист куль. Ворог, шал вогню і заліза були ще зовсім близько, але все це вже втрачало гостроту небезпеки.

Під чобітьми шурхотів жовтий і, мабуть, теплий пісок. Вгорі синів клопоть глибокого неба. Чисте, без диму й сажі повітря було вологим і пахло сирою глиною.

Бармаш набрав повні легені повітря, гучно видихнув, усім тілом відчуваючи несказанну радість того, що от він живе і рухається.

Він мусить і він буде жити, хоч хай там що!

Він вирвався з лап смерті і ще не раз перемаже, обійде і вивернеться од ворога. І життя варте цієї боротьби і цих зусиль! Адже воно таке безмежне, тепле, глибоке і радісне, як ось це небо, як сонце, як повітря, що пахне сирою глиною і материнкою.

Бармаш зупинився, озирнувся, торкнувся рукою голови, хотів зняти кашкета. Та кашкета не було. Він залишився десь там, поруч з розтерзаними тілами Букова та Гречки. І Микола опустив непокриту голову на груди. Постояв так якусь мить, звернувши погляд до берега, прощаючись з загиблими товаришами, віддаючи їм останню шану і ніби вибачаючись за те, що залишився живим і навіть відчуває з того радість...

Кілометрів за два звивисте провалля переходить у широкий положистий яр. Схили яру заросли луговими травами, дно — високим кінським щавлем, лапатим подорожником і розкохано пишними лопухами.

У вершині яру, який розходився двома мілкими степовими вибалками, Бармаш зупинився і ще раз озирнувся. Позаду було тихо. Річка губилася десь за хвилястими, поораними ярами та проваллями, пагорбами. А вдалині, на ясній блакиті неба, бовваніла чиясь самотня постать. Може, вже солдат з ворожого передового дозору?

Бармаш оглянувся навколо, ступив кілька кроків з вибалка і, сам не бажаючи того, мимоволі зупинився у високому, як очерет, виляглому житі.

Попереду нього, скільки видно, розстилався перетнутий широкою сірою стрічкою грейдера безмежний степ. Зеленили рівні схили кюветів, фіолетовим оксамитом лились виповнені пухкою пилюгою колії, клякли витолочені, втопані в землю перестиглі жита, і половів на обніжках густий закурений полин.

Вздовж шляху і обабіч нього, скільки міг сягнути зір, купчилися розбиті, обгорілі, потрошені машини: грузовики, бронетанкетки, трактори, фургони. Важко тонули в пилюці гармати з розтрощеними лафетами і сплюсненими колесами. Кособочилися понад кюветами зелені, з білими павуками і червоними зірками танки з порваними гусеницями, купами валялись втиснуті в землю гвинтівки з потрошеними прикладами. Височіли здуті туші коней.

Жовте поле рябіло глибокими чорними вирвами — на швидку повідкопуваними мілкими окопчиками. А в тих окопчиках, у кюветах, у воронках і просто на полі — заkostenілі, знекровлені трупи. Руді від пересохлої крові червоноармійські гімнастерки, сіро-зелені німецькі френчі, погнуті, пощерблені каски.

Ще гаряче, ще все ніби в рухові, але вже зацімліле поле бою!

Тільки вчора вночі, а може, навіть кілька годин тому,

тут кипіла смертельна битва. Можливо, навіть билася тут його частина.

Скільки вже таких витолочених ланів, таких бойовиськ бачив на своєму шляху Бармаш! Однак зараз поглянув на все, що було перед ним, якимись іншими, якимись новими, ніби прозрілими, прояснілими очима. Так, ніби вперше оце ясно зрозумів, що це бойовисько, оце потолочені поля, оце відступи, вирви, трупи не десь там, а тут, на рідних кіровоградських та уманських ланах.

І невідомий до того крижаний холод тривоги і глибокого страху вперше обпік юнацькі груди: «Доки? І куди? До яких рубежів будемо відходити? Невже ж... Невже просто втікаємо? Коли ж буде дано очікуваний наказ про наступ?..»

І ось тут, перед цим завмерлим бойовиськом, йому, наскрізь пронизаному холодом незвичайної тривоги, постав у думках, звівся перед прояснілим зором в ін... Ні, Микола ніби не згадував про Леніна ні хвилину тому, ні вранці, ні навіть учора. Але саме він — Ленін, його постать з гнівно занесеною рукою постала над полем битви!.. Хоч... Власне... Як же це не згадував?! Ні!.. Згадував! І згадував саме тепер, саме цієї миті! Бо хіба в отому незвичайному холоді тривоги, яка раптом пронизала усе його єство, не таїлася згадка?.. Згадка саме про нього... Про той далекий, холодний січень двадцять четвертого і ще про якийсь із вечорів у нетопленому сільському клубі, кілька місяців а чи, може, й років по тому, коли він, маленький, напружений, кидав у темний зал оті слова:

Сьогодні не з нами наш вождь, наш Ілліч,
Ідем ми самі по дорозі...

А назустріч тим словам з темної глибини залу схлипували жінки. Схлипування те поволі переростало у голосний плач, накочувалося на його знічену, маленьку істоту отаким, як зараз, пронизливим холодом тривоги, віяло крижаним вітром великого горя. І він, безпорадний ще хлопчина, ніби відбиваючись, ніби обороняючись від того горя, все голосніш, все гарячіш кидав та й кидав у притемнену глибочінь довгого залу колишньої крупорушки з сірими кам'яними стінами оті слова:

Але, як і завжди, лунає наш клич,
І ворог, як завжди, в тривозі!..

Ні, як же не згадував?.. Згадував! Думав! Постійно думав! Він завжди був з ним, Бармашем, завжди жив у найглибших глибинах його серця.

Далека нам путь, але ми не одні,—
Нам світять його заповіді!
У полі, в заводі, у шахті на дні
Комуни ми зоряні діти...

І тепер от — найстрашнішого часу, найгострішої тривоги, вийшов з його серця і став над полем бою... Став, з високо й гнівно занесеною, зупиняючою рукою...

Бо це ж, виходить, була не просто війна! Не просто собі звичайний відступ! Адже це отут, на оцих витолочених полях Уманщини, Київщини, Смоленщини чи Псковщини, вирішувалася доля чогось великого, найбільшого, найзначнішого! Йшлося про те, що народилося вперше в світі, йшлося про його, Ленінову, велику справу... Справу, яка ніколи не зможе ні загинути, ні зникнути!

Ні, Бармаш нікого зараз не докоряв, не шукав винуватців, не міг докопуватися і не докопувався причин. Він картав самого себе. Він відчував себе так, ніби саме він, Бармаш, несе перед цілим світом важку відповідальність за всю війну, за велику справу великого Леніна. Оце вперше в житті відчув самотній, загублений серед занімілого бойовиська юнак таку нестерпно важучу, таку нелюдську відповідальність.

І вперше, з перших хвилин початку війни, зовсім поновому, глибше поглянув на все, що діялося і діється у світі. Не лише розумом, всією істотою збагнув, що ця війна набагато складніша, важча, небезпечніша і відповідальніша, ніж то могло йому здаватися навіть у найбуйніших його уявленнях.

15

Повівав над полем легенький вітерець і доносив відгомін канонади, приглушений відстанню, схожий на далекий гуркіт грому.

Звідкілясь збоку долинув близький, наростаючий шум мотора. Бармаш насторожився, прислухався, швидко пірнув у жито. Ліг і нараз аж тепер відчув непереборну, важку втому в усьому тілі. Таку втому, що важко було навіть голову підвести.

Шум гучнішав, наближався. Літак? Ні. Небо здавалося

чистим, а гуркіт стелився низом приглушено. Машина? Бармаш обережно розсунув перед очима стебла жита і визирнув на дорогу. Так. Понад шляхом, петляючи, об'їжджаючи ями і горілі танки, наближався грузовик. Але чий? Свій? Ворожий?

В кузові сиділо кілька чоловік у касках.

Бармаш лежав як на голках: коли вороги — як би не помітили, коли свої — ні за що в світі не пропустити б. Аджє сил у нього стане ненадовго.

Хтось з тих, що на машині, зняв каску. Бармаш розгледів під нею радянську пілотку. І одразу побачив і збагнув, що в кузові сидять червоноармійці, бо на них — зелені гімнастерки і жодного погона, жодного німецького френча.

Пересильюючи тупий біль у всьому тілі, пружно підхопився на ноги, вибіг на шлях і замахав руками.

Машина, ледь не наїхавши на нього, трохи збочила, скреготнула гальмами і зупинилась. З кабіни висунувся лейтенант-зв'язківець з забинтованою головою.

— Що там? — запитав.

— Куди їдете? — і собі запитав Бармаш.

— А ти хто будеш? — пильно вдивляючись, підозріло спитав лейтенант.

— Я?!

Запитання лейтенанта і його підозрілість видалися Бармашеві дивними. Він перевів погляд з лейтенанта на бійців, потім на свій одяг і аж тоді зрозумів, що й до чого. Був увесь у грязюці, без паска, в чоботях, з яких стирчали брудні пальці. А ще ж сам не міг бачити кучми склеєного грязюкою неприглаженого чуба, чорного, зарослого густою щетиною, з синцями під очима обличчя. Одне слово, приглядатися було до чого.

Бармаш посміхнувся, блиснувши білими зубами, кількома словами доповів про себе і знову запитав:

— А ви ж куди?

— Треба десь проскочити.

— Куди?

— Звісно куди! До своїх!

— Тоді тільки на Первомайськ, коли ще не спізналися, — впевнено сказав Бармаш, чіпляючись руками за борт і намацуючи носком чобота виступ над колесом. Бійці посунулися на дерев'яній лаві і звільнили йому місце.

— Ти що, поранений? — запитав літній ефрейтор, пильно глянувши на Бармаша.

— Я? — Бармаш побачив хлібину в ящику з-під патронів і раптом відчув нестерпний голод.— Ні! У вас чогось поїсти не знайдеться? З учорашнього вечора в роті нічого не мав.

Ефрейтор подав йому хліб, ще хтось спритно розколупав бляшанку з м'ясними консервами.

— На, їж... Стий, не крутись, у тебе з-під рукава кров. Бармаш поглянув:

— Ну да, справді кров...

Засукали рукав. Глибокий розріз, певне, осколком, чорнів нижче ліктя, увесь забитий землею.

— Чекай, у нас, здається, є йод... Давай марлю!

— І сорочку підіймай,— гукнув ще хтось.— Еге ж, так і є. Бачу ж, що кров засохла. Через увесь живіт переорало. Певне, теж осколком чи каменем.

— І на спині кров,— почулося за плечима.— Зовсім скидай сорочку... Ну, от тепер принаймні все ясно. Рука, живіт, плечі. Більше ніде не відчуваєш?

— Ні,— заперечливо хитнув головою Бармаш.

— Дивак! — посміхнувся ефрейтор.— А на скроні!

— Справді. Дивно... Зовсім не болить...

— А ноги?

— Ноги? Ні! Власне, я їх уже не чую, так набігався. Особливо лівої.

— Стягніть йому чоботи!

Литку лівої ноги було зачеплено, мабуть, уже останньої хвилини, бо кров, заливши штанину, не встигла ще навіть засохнути.

— Воляче, брат, у тебе здоров'ячко,— позаздрив літній ефрейтор, що став тепер Бармашеві за санітара.

На перев'язку пішло шість індивідуальних пакетів і ще кілька клаптів марлі.

Перев'язавши, йому знайшли чисту білизну, ціліші чоботи і нові штани. Один з червоноармійців, залишившись сам у касці, натягнув йому на голову ще майже не ношеного кашкета з червоним околицем. Гімнастерки не знайшлось, і, порадившись, йому накинули на плечі коротке кавалерійське пальто з хлястиком.

— Все? — запитав Бармаш, доїдаючи з бляшанки горох з м'ясом.

— Все,— відповів ефрейтор, поправляючи йому марлеву пов'язку на лобі.

— Жаль! — аж посмутнів Бармаш.— Апетит розгулявся, як на зло!

— А, то ти про це! — засміявся єфрейтор, подаючи нову бляшанку...

Дожувавши останній кусень, Бармаш закурив цигарку і зручніше вмотився на лавці.

Машина, підскакуючи на вибоїнах, мчала понад дорогою витолоченими житами.

Вперше за кілька тижнів юнак відпочивав, віддавшись на волю думкам.

Сидів, нагнувшись і трохи подавшись уперед. Мовчав. Великі темно-сірі очі втомлено дивилися поперед себе в одну точку, але, здавалося, нічого там не бачили, бо дивились тепер не на світ, а ніби всередину, у власну душу. Забувшись, Бармаш глибоко замислився. Де зупинять ворога? А зупинити ж його мусять! І на хвилину не мав сумніву щодо цього. Оце вперше ніхто не заважав йому думати, і він думав про безліч речей заразом, поспішаючи, намагаючись хоч в думках охопити і збагнути все до кінця. Водночас бачив себе в думках у кількох місцях. Ішов рівним херсонським степом понад колгоспними виноградниками. Тими самими виноградниками, які розводив сам, коли був ще секретарем комсомольської організації. Чув шелест листя під легеньким вітром і відчував прикрість, якийсь тупий, ниючий біль. Адже зараз, напевне, через ті виноградники пройшли ворожі танки і ніжна, втоптана в землю лоза сочиться світло-зеленою кров'ю.

І ще бачить себе Бармаш там, на прикордонні, в перші дні війни. Курний степовий шлях, гуркіт вибухів. Долиною мчать гітлерівські танки, а він стоїть в неглибокій ямі над стежкою, увесь напружений, підібраний, ніби скам'янілий від несподіванки, і міцно, до болю в пальцях, затискує в долоні ручку гранати. А танк гуркотить, наближається, забиває вуха скреготом заліза, пашить вогнем. Летить в'язка гранат, б'є в очі блиском вогню, шумлять над головою осколки. І вже закрутилась залізна потвора на місці. Гупають зверху по броні важкі Бармашеві чоботи. До крові збиваючи руки, гатить він по розпечених стволах кулеметів уламком якоїсь рейки, намагаючись заклинити, зігнути їх.

І знову, як тоді, проймає тіло трепетна радість від того, що зупинилась ворожа потвора. І вже де-не-де прориваються в розташування гітлерівців наші підрозділи... І раптом знову важка звістка: відступаємо. І лише одна думка: надія, що нарешті скінчиться все це, нарешті дійдемо,

станемо, зупинимо і поженемо назад. Прогримить нарешті радісне, крилате слово: наступ.

Його збуджує від дум голосна, схвильована розмова червоноармійців. Вони про щось сперечаються, щось голосно доводять один одному, вимахуючи руками. Бармаш прислухається. Озирається. За синьою смугою гаю, який розтягнувся по балці, в димному мареві маячить село. Здіймається над ним дим, спалахують білі клубки ракетних вогнів.

— Німці вже там, попереду...

— Вони вже в селі.

— Треба обійти.

— Мабуть, не вийдемо... Вони кругом.

— Як то не вийдемо? — щиро здивувався Бармаш. — Десять разів виходили, а тепер не вийдемо?

На нього подивилися з цікавістю і з надією.

— На Вінничині я під'їхав до якогось села і вже біля першої хати побачив і зрозумів, що тут повно гітлерівців. Роздумувати багато ніколи. Наказав шоферові: давай! Машина мчала серединою села, а я висунувся з кабіни, вимахував руками і показував німцям, що товпилися вздовж вулиці, кудись назад і вгору і весь час голосно лаявся. Здивовані, вони крутили головами, розгублено озиралися і отямилися та відкрили безладну стрілянину аж тоді, коли я вискочив у степ. І жодна куля не влучила. А ти кажеш, не вийдемо. Під'їдемо, з'ясуємо обставини, і стане видніше — чи в лоб, чи обійдемо. А то розбі'ємось на дві групи — одна прикриватиме, а друга просуватиметься вперед. Це ж не муровану стіну пробивати. Страшно воно лише з незвички.

Бармаш посміхнувся і задерикувато блиснув очима. Говорив він голосно, чітко, ніби карбуючи кожне слово, і було не лише в його словах, але й у тоні, у всій постаті щось таке, що вселяло певність, бадьорило.

Машина мчала повним ходом. Спереду замаєчав лісок, зростаючи й наближаючись щомиті. Погустішало понад дорогою трупів, підбитих машин, усе виразніші були навколо ознаки недавнього бою.

Машина повернула ліворуч... І відразу неподалеку щось тоскно занило. Щось, здалось, неголосно, тріснуло. Щось штовхнуло в груди... Гойднувся обрій — так, ніби Бармаш опинився раптом на палубі корабля. Кудись убік покотилося сонце, і світ одразу став жовкнути, меркнути

й темніти... Потім покрив усе густий, як вата, морок, і стало темно...

І більше Бармаш нічого вже не відчував.

16

Свідомість прийшла разом з відчуттям дошкульного холоду.

Розплющив очі й побачив над собою гілку з лапатим листям, клапоть синього холодного неба. Ворухнувся і знову склепив повіки від лютого болю, який пронизав усе тіло. Хвилину лежав без руху з заплющеними очима, заспокоюючи й тамуючи біль.

Потім знову розплющив повіки і, не рухаючи жодним м'язом, почав озиратись, силкуючись збагнути, де він і що з ним. Та навіть найменше напруження уваги коштувало величезних зусиль і надзвичайно стомлювало. Зрозумів, що лежить на узліссі в холодній росяній траві, недалеко рову. Стоїть синій ранок... Холодно. Він, очевидно, поранений. Міна влучила в машину. Було це хвилину тому чи вчора?.. Та хіба йому не однаково тепер. Пойняла млість, і до всього було якось байдуже. Відкілясь линув людський гамір. Окремі приглушені слова... Свої? Вороги?.. Кричати? Крикнути не мав сили. Та й навіщо? Адже він лежить, відпочиває, і йому зовсім добре, йому байдуже те все... Все. Хочеться спати. Здається, трохи паморочиться голова. Якась тінь заступила зір. Гітлерівець? Так, гітлерівець... Він стоїть над ним — високий, у зеленому мундирі. Чоботи його з широкими, грамофоном, халявами, заболочені й потерті. Він щось говорить. Ну й що з того? Адже, певне, це Бармашеві лише мариться.

Бармаш хвилину дивиться на німця мутними, байдужими очима, потім опускає важкі повіки.

Знову провал і тьма... І потім знову: ранок чи вечір. Холод і біль. І даремно вдивляються в сутінь розплющені очі. Вони нічого не бачать. Не синіє над головою небо, не шелестять листочки. Під ним вогка, перетолочена солома. Над ним — дах без стелі, увесь в дірах. Навколо важкий трупний сморід. Стогін, благання, марення... Паморочиться голова, сльозяться очі. Поруч хтось важко дихає, шарудить солома. Повертає обличчя вбік і запитує, де він. Йому відповідають, що в Терногородці, і все...

Десь хтось просить води. Хтось благає перев'язати рану. Хтось в маячнні без перерви лається страшною лайкою. Хтось благає, щоб його добили...

Відчиняються навпроти двері сірим квадратом блідого світла, і в отворі чорніє силует фашиста. Він щось кричить, когось штовхає ногою, і той, зраний, не витримуючи, стогне від болю. Все нараз стихає. І стогін, і благання води, і прохання перев'язати. Настає зловісна й насторожена мовчанка. І в ній жахливо й різко чується страшна лайка того, що в маячнні, і злісний, нестерпний, на одній ноті крик:

— Добийте! Добийте!

Гітлерівець, байдуже посвистуючи, виходить.

Потім з'являється молоденька дівчина в солдатській гімнастерці. В руках у неї відро. Вона — сестра. Знову стогін, благання, зойки...

Йому щастить.

Дізнається, що тяжко поранений в груди, зламане ребро, але, головне, він перев'язаний. Йому ще вистачило бинтів. І він потрапив до клуні на соломі. Інші ж лежать просто неба.

Він з жадобою випиває кварту теплої води і, відчуваючи м'ясо втому, поринає у важкий сон.

Прокидається від болю в ногах. Пробе — й не може ними поворушити. Якийсь тягар навалився на ноги. І вони отерпли. Йому не зрушити того тягара. Простягає руку й намадує ніс, холодне обличчя. Воно навіть не здригається під його пальцями... Плече... Рука... Бармаш тягне за рукав угору й потім пускає. Рука падає з глухим стуком, безвільно й мертво. У нього на ногах мертвий.

Кудись у простір просить Бармаш, щоб прийняли від нього мертвого. Йому і не страшно, і не відразливо. Йому було б однаково. Але просто фізично важко.

Пізніше труп забирають. Виносять ще кількох і на їх місце заносять нових поранених...

У клуні нестерпний сморід і задуха.

Йому страшенно хочеться їсти. Можливо, це хороша ознака... Але їсти хочеться, а ніхто не дає. І вже який день.

Голос зліва розповідає йому про те, що вчора селяни зібрались сюди з усіх кутків. Принесли хліба, молока. Жінки наварили казан картоплі... Як смачно повинна пахнути варена картопля!.. Але гітлерівці забрали молоко собі. Казан перевернули на дорогу. А селян розігнали пострілами.

...Виносять і виносять трупи. Закостенілі, скарлючені. Вони лежали серед живих по кілька днів...

Якийсь збожеволілий від болю й смороду плазує до дверей по тілах зраних товаришів. Ті стогнуть і лаються. Але він не зважає... Добирається до дверей і штовхає їх головою. Двері відчиняються, і на порозі стає фашист. Він розлючений. Він б'є носком чобота «нахабу» під бік і лається. Божевільний простягає до нього свої забинтовані по лікті руки. Через бинти ще просочується кров. Німець стає ще лютішим. З мстивою насолодою, так, не інакше, як з насолодою, методично січе гумовою палицею по тих руках... Божевільний мовчить. Все, як на екрані німого кіно... Біль, образа, люта, безсила злість струшує всім тілом Бармаша. Він робить швидкий одчайдушний ривок, щоб підвестись і, безсилий, збитий болем, падає на соломі. В очах темніє...

17

Але йому таки справді щастить. Кому завдячувати? Власній витривалості? Сестрі, що й тут, у полоні, як може, доглядає пораних товаришів? Доли? Цивільному старенькому лікареві, який проривається до них буквально крізь багнети? Хтозна! Однак його переносять до лікарні... Та ж сама солома, ті ж заживо гниючі тіла... Але свій, цивільний персонал, який вибивається з сил від втоми й безсоння... Сморід... Але затишні, теплі стіни, широкі світлі вікна, і головне — йому хоч раз на день дають їсти.

Трупи, трупи й трупи...

Увесь клопоть городу навколо лікарні перетворюється на кладовище. Ростуть і ростуть за вікном свіжі могили, густо туляться одна до одної...

З'являються воші. Вони яtring і без того нестерпні рани, загризають до смерті. З ними борються. В казанах перепарюють одяг. Але казанів не вистачає, і шинелей не перепариш. А стелити більш нічого. Лікарня розграбована — останні медикаменти, простирадла й ковдри забрали окупанти.

Мучить голод, хоч навколишні селяни несуть усе, що тільки можна. Тут же, біля лікарні, розкладають вогнища, варять картоплю, суп, борщ і передають пораним.

— Може, й мій десь там, — плачуть жінки.

Рани гниють, з'являються якісь страшні ускладнення, гангрена, дизентерія... Ростуть і ростуть могили за вікном.

Скільки їх там? Вже сто п'ятдесят, двісті. А скільки закопано так, без могил! А скільки пристрелили окупанти в степу, по дорогах!

А йому знову кращає... Кажуть, що він явно видужує. Вправлене ребро заростає, рана на грудях затягується. Він уже рухає ногою і, спираючись на палицю, подовгу відпочиваючи після кожного кроку й обливаючись потом, виходить надвір, під клени. Вмощується на лаві й довго сидить, відпочиваючи, з насолодою вбирає в себе чисте вересневе повітря.

Так, надвір вже осінь. Поволі жовтіє і в'яне на кленах лист. Пора вмирання. Але він вмирати не хоче! Він усміхається до сонця, пестить рукою жовті кленові листочки. А яке приємне свіже повітря після задухи й смороду палати!

Він уже сам може дещо собі зарадити. Ба навіть допомогти іншим... Мало їх залишилося, воїнів однієї армії, та ще міцнішою стає їхня дружба. Є про що поговорити, є що розповісти, є про що згадати.

Він пробує обережно, натяками випитати, довідатись про становище на фронті, він замислюється над своїм майбутнім. Жодних відомостей немає. Але окупанти хизуються все новими й новими перемогами: здано Дніпропетровськ, Миколаїв, Київ, от-от упаде Москва... Якийсь важкий, задушливий кошмар, якесь неймовірне маячення. Але він тримає себе в руках, він робить усе для того, щоб зв'язатись з навколишнім світом й відрізнити брехню від правди. Звістка про кожне здане місто приносить йому приголомшливий, майже фізичний біль. Інколи уява відмовляється сприймати, а голова — зрозуміти те, що діється. Що ж чекає його в майбутньому? Може, вже й майбутнього немає? Тоді навіщо боротись за життя, навіщо видужувати? Адже в цьому страшному й потворному світі, в якому залишився мимоволі, — йому не жити. Він це вирішує твердо і заспокоюється... І все ж зараз головне — видужати...

І він видужує.

Минають дні, тижні, минає місяць.

Жовтень...

Він уже вільно рухається навіть без палиці, але ще зовсім безсилий, виснажений, висхлий і жовтий. Скоріше схожий на скелет, ніж на людину. І він уже серйозно заклопотаний своєю долею. Все частіше й частіше заходять гітлерівці і вишукують тих однаків, хто вилежався й видужав.

Лікар намагається приховати їхній стан, але ніщо не допомагає. Безсилах, виснажених, напівхворих людей знову забирають до табору військовополонених. Вони тільки що вернулися від смерті і знову, вже напевне, повертаються до неї. В табір — на певну смерть. Холод, голод, воші, щоденні бійки й хвороби зроблять своє. Пощастило лише раз, напочатку. Бо коли захворієш у таборі — до лікарні вже не повернуть.

Як важко зберегти це життя! Як багато мук, терпіння задля нього! А воно — тендітне, ненадійне й нетривале за раз, схоже на кволий вогник свічки на вітрі. Лише міцне напруження сильної волі підтримує його на пронизливому продуві смерті і не дає згаснути.

18

Темний осінній вечір стоїть за вікнами. Глухо періщить у шибки дрібними крапельками дощу.

Завтра — Жовтневі свята.

В палаті напівтемно. Жовто блимає кволий вогник газової лампи без скла. Мигають по кімнаті чорні тіні, чорними крилами б'ються об стіни. Сумно. Тихо. В кімнаті тепло, тьмяно й від того затишно. Хилить до мрій, далеких, невиразних, розпливчастих, як ранковий рожевий туман...

Всі лежать мовчки. Облич не видно... Їх у палаті залишилось тепер двадцятьєро... З протилежного темного кутка лине тиха, надривна пісня й заповнює кімнату. Пісня не заважає думати. І вони думають. Кожен про своє. Але всі разом про одне — про втечу. Як, видужавши, пробратись до своїх? Певне, половина з них втікали вже по два і три рази й знову потрапляли до рук ворогам. І залишилися живими лише тому, що закидали їх до інших таборів, ніби нових оточенців. Як же втекти? Десятки планів і мрій, з яких постануть нові втечі, але чи ж пощастить?

Бармаш лежить під стіною. Він натягнув пальто до підборіддя й розплющеними очима вдивляється в темінь. Пісня лине — і постають перед ним картини недавніх боїв: Умань, Зелена Брама, зранені снарядами, потолочені танками степи... Села в пожежах... Поранений полковник...

А де тепер його частина? Хто там ще є з близьких, друзів? Чи хоч згадують інколи про нього? Може, десь у бліндажі смалять пахучі цигарки, прислухаються до далеких чи близьких вибухів і, може, говорять про нього?

Чи десь у тилу, в резерві, на чесно заслуженому перепочинку. А чи, може, цієї ночі мовчазні, насуплені й рішучі йдуть десь у розвідку? Ідуть, і хтось про себе згадує, як ходив він не раз отакої темної ночі ще з ним, Бармашем, понад ворожими лініями, шукаючи стику чи слабшого місця в оточенні під Проскуровим, Вінницею чи Уманню...

А він, Бармаш, у полоні. Чи гадав коли, що таке трапиться? А трапилось... Стигли жита стоптала війна, столочив фашистський чобіт. Гуляє по селянських спинах нагай, ворог ламає вилиці, випльовуються потрошені зуби, ростуть шибениці, умирають, стікаючи кров'ю, голодні полонені, окупанти добивають їх прикладами... Тяжка гумова палиця гупає й гупає по зраних, забинтованих і зрошених кров'ю, безсило простертих руках.

Полон. Страшне, образливе слово. Краще, тисячу разів краще тим, хто вмер відразу під рев гармат і висвисти куль... Як пекуче, до болю задрить зараз Бармаш тим, хто десь ось цієї хвилини іде в наступ на ворога! На вогонь, на смерть. Як би він хотів іти поруч! Хай на загибель, хай на смерть. Але смерть гарячу, мужню, смерть на волі.

А що буде з ним? Коли вернуться сили? І чи вдіє що тоді? Чи вирветься ще? Чи ще доведеться дістатися до своїх? Він поставить на кін усе. Воля або смерть... Головне, щоб не попередили гітлерівців, щоб не забрали раніш... **Ще** б хоч кілька днів. **Ще** крапельку сили, і тоді... шукай вітру в полі!

Сумно й тяжко... Іноді надходить якийсь байдуже отупіння, а інколи відчай. Мучить, колючим клубком стоїть у грудях безсиле бажання помсти. Чи ж завжди воно буде безсиле й невдоволене?

Завмираючи, сумно бринить пісня.

Тьмяно в палаті. Чорна осіння ніч за вікном плаче холодними, дрібними сльозами...

В коридорі за дверима чується тупіт кроків і різкі приглушені голоси. Десь відчиняються двері. Потім швидко зачиняються. Знову... Голоси й тупіт ближче... **Ще** ближче. Тупіт надто голосний, нахабний, не лікарський. Незнайомі рипучі голоси.

Щось м'яко й боляче шарпається в грудях, і гаряча хвиля припливає до голови. Серце стукотить дужче і тривожніше. А що, як?.. Бармаш боїться додумати. Ні, це неможливо. Не може цього бути...

Двері нараз широко відчиняються. Спалахує електричний ліхтарик і сліпить очі.

— Steht auf! ¹ — лунає німецька команда. Бармаша кидає в дрож, він пильно придивляється до дверей. Очі звикають, і він розрізняє людей. Попереду німецький офіцер з ліхтариком. За ним жандарм в блакитно-сірій шинелі і солдат. Позаду, за їхніми спинами, схвильоване, бліде обличчя старшого лікаря. Наказано вставати.

Бармаш, стримуючи хвилювання, поволі підводиться і стає біля ліжка в одній білизні. Він зціплює зуби й намагається бути спокійним. Підводиться ще дехто. Інші не рухаються. Офіцер щось кричить. Лікар запобігливо і схвильовано пояснює, що вони тяжкі, підвестися не можуть. Врешті офіцер заспокоюється і пильно оглядає тих, що встали. Підходить до Бармаша. Освітлює. Наказує повернутись, питає, куди поранено, побіжно оглядає затягнені синіми рубцями рани. Серце у Бармаша шалено стукотить, руки тремтять. Сором і злість охоплюють його. Він ледве стримує себе.

Врешті офіцер відходить. «Пронесло», — думає Бармаш і зразу відчуває, як сили залишають його. Гітлерівець іде до дверей, але нараз, ніби щось пригадавши, круто повертається.

— Збирайся! — різко наказує він, тикаючи пальцем в Бармаша.

Той нічого не розуміє. Кімната раптом починає коливатись перед ним, і в очах темніє. Він стоїть, низько схилявши голову на груди, і важко дихає.

— Одягайся!

Бармаш колись вчив німецьку мову. Деждо пам'ятає. Але саме цього слова не розуміє. Та він уже знає, до чого йдеться. Він зрозумів по очах, по рухах. Поволі накидає на плечі пальто, тремтячими руками, не попадаючи, тицяє в рукава. Довго взуває чоботи. Врешті натягує глибоко на лоба кашкет і, не прощаючись, виходить з палати.

За дверима лікарні темінь, під ногами болото. Пронизливий вітер навално хапає його в холодні обійми і засипає обличчя дрібними голочками дощу. Бармаш різко здригається від холоду. Мимоволі зупиняється, але, діставши стусана в спину, швидко ступає в темряву. Під чобітьми чвакає грязюка, зверху січе дощ. В голих гілках дерев, які розкуйовдженими плямами виступають з темряви, шумить,

¹ Встати (нім.).

завиває, скрегоче... Холод. Переходять піскувату площу, виходять на брук. Іноді вириваються зустрічні авто. Вони ревуть і стогнуть, розбризкуючи навколо грязюку. На хвилину сліпучо спалахують фари, вихоплюється з темряви клапоть блискучого бруку, коса сітка дощу з снігом. Придорожній камінь злякано відсахується вбік чорною тінню, і знову все зникає.

Кілька хвилин йдуть мовчки. Врешті, здається, кінець; їх зупиняє вигук вартового. Хвилине чекання. Перемови... І вже стоїть Бармаш за подвійною загорожею колючого дроту. Навколо темрява. Не знає, куди піти і кого про це запитати. Увесь промок і замерз. У відлогах пальта зібралась вода та сніг і холодними струмками стікає за комір. Стоїть так самотній і врешті, призвичаївшись, помічає просто перед собою ганок хати. Ступає до дверей, чіпляється за щось ногами й чує лайку:

— На ноги не лізь! Осліп?

Хата, очевидно, переповнена. Люди, позгинавшись, туються один до одного під ганком і навколо нього, просто під дощем. Кинувши марну надію зайти всередину, Бармаш поволі бредє вздовж стін. На лутках вибитих з рамами вікон, гріючи спини на солуху, що йде зсередини, а голови, ноги й руки підставляючи під дощ, сидячи куняють полонені. Зрозуміло, що сухого місця тут не знайдеш. Врешті зовсім знесилюється, виснажується від холоду та втоми, і все стає йому байдужим. Спочатку спирається спиною об стіну. Потім, коли ноги вмлівають, сповзає вниз і поволі сідає на мокру землю. Він увесь дрижить, голова падає від жару. Якась напівдрімота схоплює його. Зверху на голову капає. По даху бубонить дощ. Десь поруч, у ринві, гуркотить вода. Але все те йому тепер байдуже. Він смертельно хоче спати. Та холод не дає забутись. У напівдрімоті, в маяченні, майже не відчуючи себе, зщулившись, так і продріготів під стіною цілісіньку довгу осінь ніч.

19

Вдосвіта схаменувся. Став на здерев'янілі ноги і, розминаючись, швидко заходив навколо хати. Сіріло. Дощ ущух. З півночі тягнуло різким морозним вітром. Весь одяг розмок, набряк. Ходити було тяжко. Найменший дотик мокрого одягу до тіла здавався дотиком гострого ножа. І хо-

лодно, і боляче. Він тремтів, зуби вицокували, і не було сили стиснути щелепи і спинити те цокання. А до всього страшенно хотілося їсти. Та де вже там гадати про їжу! Тут за одне відчуття тепла, за невеличке багаття віддав би, здається, півжиття.

Поволі виходили з-під ганку, від стіни, з широких дверей розташованого поруч, також переповного, колгоспного корівника полонені. Вони були так само мокрі, худі. Виснажені сірі обличчя, голодні блискучі очі. Усі злі й мовчазні. Хтось виніс з корівника уламок дошки. Її тут же розламували руками і розбивали закаблуками. Один приніс жменю лозинок, інший — жмутик соломи. Скоро перед ганком затріпотіло кволе багаттячко. Люди тісним колом одразу обсіли його. З великим зусиллям протиснувся й Бармаш. Він стояв над головами передніх, кроків за три від багаття, і воно анітрохи не зогрівало його. Та саме відчуття того, що дивишся на вогонь, родило бадьорість і викликало не зрівняну ні з чим приємність. Багаття розгорялось. Принесли ще кілька полінячок, щоб підживити його. І ось уже Бармаш відчув, як кволе, далеке тепло легенько лизнуло його неголену щоку. Безтямно посміхнувся і простяг уперед руки... І якраз по тих руках прийшовся перший болючий удар гумового кийка, вирізаного з шланга. Бармаш шарпнувся від несподіванки й болю. Вражений несподіваним ударом, відчув, як кров шугнула йому до голови, й засліплений, розгарячений, люто блиснувши очима, зовсім забувши, де він, широко розмахнувся, щоб відповісти на удар, але рука розрізала лише повітря. Гітлерівець, що, на щастя, повернувся до нього спиною, молотив кийком уже інших по головах, плечах і спинах. Бармаш скрипнув зубами й, схаменувшись, затамував образу.

Гітлерівець підкрався зненацька і люто заревів аж тоді, коли добра половина зогрітих теплом людей одержала свою пайку гуми. Лаючись, розігнав увесь гурт і з якоюсь мстивою радістю, майже з насолодою, пританцьовуючи, розкидав чобітьми багаття і все, до найменшої жаринки, зосереджено й дбайливо втоптав у болото.

Десь о десятій з вулиці засюрчав довгий тривожний свисток. Бабахнув зненацька пістолетний постріл. Загавкали сторожові пси, загелготіли, забігали по табору конвоїри.

Полонених квапливо, з галасом і штурханами вишикували вздовж огорожі під стіною корівника. З'явився фельд-

Фебель у селянському кожуску і знову надовго, майже на цілу годину, зник.

За дротом, на вулиці, виїхали на бруківку порожні підводи. Ніхто нічого не знав, але підводи свідчили про те, що полонених, певно, кудись переганятимуть.

Коли вийшли на брук, Бармаш не без страху подумав про те, що далекої дороги та ще у таке бездоріжжя йому не витримати. Та колона рухалась поки що неквапливо, хода зігрівала закоцюбле тіло, і хотілося вірити, що не такий уже чорт страшний, як його малюють. Зрештою може вийти навіть на краще. Адже дорога — не табір! Якась несподіванка, щасливий збіг обставин, випадок... Як не кажи, а можливості втечі більшають. А одна тільки думка про втечу вселяє бадьорість, родить віру і впевненість у свої сили.

Про всяк випадок Бармаш навіть натякнув про це високому нервовому юнакові, який видався йому надійнішим і рішучішим за інших.

Бруківкою, поки не звернули у сільську вулицю і не стрілися з жінками, які чекали на колону з вузликami в руках, йти було порівняно легко.

І тільки думка про те, що ось тебе, у тебе ж дома, по твоїй землі, твоїми селами, як полоненого і переможеного ведуть чужі, прийшли завойовники, була нестерпною, пекучою...

Голодний бунт полонених, постріли в юрбу, жіночий лемент гостро, гнітюче вразили юнака. Він не виходив з лави, не взяв ні кусня хліба, хоч як хотілося їсти. Прикро, соромно і боляче було йому. Ніколи в світі не думав, та й подумати не міг, що доживе до такої ганьби!..

Зогріте вже тіло знову затіпалося, як у лихоманці. Серце жорстоко і нерівномірно закалатало в грудях. Горло стискали спазми. Невидимий, безслізний плач безсилої злості і лютого сорому забивав подих.

За селом, у степу, коли фельдфебель прицілився в спину обезсилілому полоненому, Бармаш відчув, як голова його пішла обертом і світ навколо почав меркнути. Він заплаушив очі...

Тепер ішов, несучи в собі жакну і обеззброюючу думку про втому. Кріпився, підбадьорював себе, пробував відвертати увагу від думок про дорогу. Намагався думати про стороннє, згадувати щось давнє, турбуватися тим, встигли чи не встигли його батьки виїхати на схід... І все ж, незважаючи на те, йти було дедалі важче. Ноги вище кісточок

грузли у густому, клейкому чорноземі. Він налипав на чоботи, що ставали такими важкими, як гирі. До того ж давалися взнаки втрата крові, ледь загоєні рани, виснаження. Кожен крок брався, як з бою, з болем, невимовними фізичними муками. Ноги розповзалися в боки або з'їжджали назад по слизькій дорозі. Під лівою лопаткою нестерпно кололо, пекло вогнем. Потім у грудях забракло повітря. Пойняла розслаблююча млявість, на лобі виступив піт.

Ще крок, ще три, і... всього його охопила млість і безсилля. Повне, непереборне безсилля.

І він упав, ступивши ногою на місток, на сьомому кілометрі. Відчував і розумів жах свого становища. Однак підвестись не мав сил. Був при повній свідомості. Хотів, силкувався звестися. Руками чіплявся за землю, намагаючись хоч повзти, але тіло вже не слухало наказів волі. І то було найжахливішим.

І ні з чим не зрівняний, ніколи ще в житті не знаний страх пронизав всю його істоту... Не чув і не бачив, як позаду, з-за спини, до нього підкрався гітлерівський унтер, як старанно приклав до спини трохи нижче лопатки цівку гвинтівки...

Не чув чомусь пострілу. Лише дужий поштовх у спину.

І ще встиг зрозуміти, що й свідомість залишає його...

Про те ж, як він уже інстинктивно, власне, після смерті боровся за життя, Бармашеві розповіли пізніше.

20

Бармаш одужував.

Густішали незримі ниточки, які в'язали його з життям. Вони міцнішали, допомагаючи йому в думках і відчуттях відродити минуле, збагнути сучасне і пробувати якось розібратись в ньому, з острахом зазираючи і в майбутнє.

Життя уже знову затягувало у нестримний вир ще не окріпле, ще не рухоме тіло.

Вже ніщо не могло заступити від нього навколишнього світу. Ні стіни теплої хати, ні турботи старенької Ганни. Його розум, почуття, душа вже були розкриті для болів цілого світу, для мук і болю свого народу. І пили той біль не одвертаючись.

Здавалося, ще ніколи не мав Микола так багато часу для думок. Та й було йому над чим замислитись. І думки були такими гостро пекучими, такими болісно невідкладни-

ми, що часом за ними відходили кудись убік, ба навіть забувались муки і болі знівеченого тіла.

Надворі пекучий мороз. Шибки замурувало інеем, але за ними — сонце і колючо-іскристі сніги.

Повз хату, бруківкою, час від часу проскакують важкі ворожі машини. І кожного разу стугонить у вікнах скло та тоненько видзвонюють тарілки у миснику.

В хаті тепло, затишно. В лежанці палахкотить і гуде полум'я. Старенька Ганна сидить на лежанці і латає Миколі сорочку.

Тринадцятирічна онука Оксанка присіла на підлозі перед розкритою заслінкою лежанки. Щоби її розпашілися, чорні очі блищать. Вона щойно з морозу. Притягнула з берега в'язку сухого очерету на топливо.

Баба Ганна скаржиться Бармашеві на онучку. Не слухає її, не бережеться Оксанка. Говорить таке, що їй не слід було б говорити під такий час, втручається, куди не треба.

А Оксанка тільки поблискує чорними очима і посміхається. Бо за тією скаргою та осторогою почувається, як любить бабуся свою онуку, хвалиться нею і пишається.

Метка, смілива та розумна в неї онука. Сказано — міська дитина. Батько її, Ганнин син Петро, — майор. Жили вони в Києві. За кілька днів до війни приїхала онука до бабусі у гості та їй застрягла тут, загубивши батьків. Живе тепер у селі, у всьому допомагає бабусі, носить воду, ламає очерет, бере з ожереду соломку, хоч і не дозволяє цього староста. Та хіба її злякаєш? Сама лякає старосту: «Пожди, — каже, — ось хай тільки наші повернуться!» А то одягне піонерський галстук і нізачо скинути не хоче. Так і на вулицю виходить. І з окупантами заводиться, коли який до хати зайде.

Заколисуючи, гуде в лежанці полум'я. Тихо жерготить бабусина мова. Блискає білими зубами Оксанка. Затишно, тихо, тепло.

І якось особливо нестерпно, особливо дико вривається у той затишок стукіт сінешніх, а потім і хатніх дверей.

Непроханий, нежданий, у клубах білої морозної пари, вкочується в хату, не причиняючи за собою дверей, німецький солдат. Не стукає, не питає дозволу, заходить, як до корчми чи до вокзалу, не вітаючись і не скидаючи шапки. Якусь хвилину стоїть біля порога, озираючись навколо. В пілотці, під'язаний через вуха жіночою хусткою, з автоматом на шиї, з червоним носом і нашмаганими вітром, аж чорними щокми. Щойно, видно, з машини.

Постоявши мить, гітлерівець, ніби не помічаючи людей, які йому зараз зовсім не потрібні і не цікаві, кидається до мисника, потім зазирає під лаву. Він квапиться, йому не терпиться. Не знайшовши нічого ні там, ні в запічку, він грубо штовхає з лежанки бабусю, стає ногами на піл і обшукує піч.

В очах у Бармаша темніє від обурення і безсилої люті. На лобі виступає холодний піт, щоки бліднуть. Уже знайомі, болісні думки безладним вихором шугають у голові. От! Йому знову врятували, повернули життя... А нащо? Для чого? Щоб дивитися на все те і мовчати? Терпіти? Бачити, як хтось чужий, самовпевнений господарем топче твою землю, штовхає твою матір і господарює в твоїй хаті? Дивитися і не мати сили викинути його геть?! Нащо ж таке життя? Для чого? І яка йому ціна, такому життю!.. Може, й справді вся ціна йому — десяток яєць та грудка масла, що за них викуплено його в німецького унтера?! Ні. Певно, рятувати було нінащо! Чи не краще було б померти, не повертаючись до свідомості?

Тим часом на порозі з'являється ще один німець у селянській свитці поверх блаженської шинелини.

Перший, не знайшовши нічого і на печі, стрибає на підлогу і люто, так ніби його хтозна-як образили, кричить, штурхаючи автоматом стару у груди:

— Матка! Донерветер! Курка! Яйка! Шпек! Млеко! Шнель!

І нашоє раптом кидається до ліжка, де лежить Бармаш.

— Вас?.. Партизан?

Але не добігає.

— Куди ти? — несподівано заступає йому дорогу розлючена і готова на все старенька.— Куди ти, щоб ти вже крові напився! Не бачиш — хворий! Повилазило тобі!

Вона одбиває вбік його автомат, штовхає кулаками гітлерівця в груди і, загрожуючи, кричить йому просто в очі:

— Тиф! Чуєш, пико! Щоб ти навіки оглух!

А той, другий, у свитці поверх шинелі, вже тягне з жердки, не знайшовши нічого іншого, теплу бабусину хустку.

— Стій! — кидається до нього Оксанка.— Ти куди, злодюго, тягнеш? Куди тягнеш, собако? — і пробує вирвати в нього з рук хустку. Солдат не віддає. Дівчина, термоснувши раз і вдруге і зрозумівши, що не вирве, нагинається і впивається зубами в його руку.

Німець зойкає.

— Тиф! — ще раз вигукує бабуся.

Солдати злякано відступають і, зрештою, не витримавши натиску, вибігають на вулицю, не причиняючи за собою дверей.

Бабуся, бліда і налякана, важко переводить подих і хапається за серце.

На вулиці гуркотить, даленіючи, мотор.

— Герої! — голосно регоче окупантам услід Оксанка.— Шпана!

Бармаш увесь дрібно тремтить. Йому і смішно, і боляче, і гидко. І соромно від того, що спало на думку хвилину тому.

З болем і співчуттям дивлячись у бліде обличчя своєї рятівниці, картає себе за хвилину кволість. «Краще було б умерти!» А чи могла б подумати щось подібне вона, ота старенька бабуся з ласкавим обличчям, яка, довго не розмірковуючи, кинулась на озброєного німця, аби тільки захистити його, Бармаша? А коли б довідалася, про що він думав? Напевне, було б це для неї образою! Адже нащось вона його рятувала, нащось лікувала, нащось виходжувала від смерті! Певне ж, не для того, щоб він думав про смерть.

Бармаш так уже і не міг того дня заспокоїтись. Тіпало ним аж до самого вечора. А вночі знову стало гірше. «Звичайний» буденний епізод, який пройшов перед його очима, епізод, який сьогодні повторювався в тисячах варіантів по всій окупованій території, видався Миколі значнішим і набагато страшнішим, ніж оте поле бою, на яке він дивився того дня, коли потрапив до полону.

Чужий, незваний, осоружний солдат мав владу і право зайти непрошеним і небажаним до твоєї хати, до кожної хати, господарювати, не питаючи твоєї волі, навіть не помічаючи тебе, ніби ти тільки якась річ, якась його власність, та й не більше...

21

Не хочу, щоб чужий, озброєний солдат безкарно ходив по моїй землі... Не хочу, щоб чужинець незвано, безцеремонно, не питаючи, заходив до моєї хати, зазірав, куди йому заманеться, робив, що захоче... Не хочу, щоб він штовхав у груди прикладом мою матір, безчестив мою дівчину, закривав двері школи, в якій вчилися мої брати і

сестри, розпоряджався моїм хлібом, худобою, землею, життям моїм і моїх батьків. Життям мого народу...

Не хочу, щоб він зневажав мене, терзав, принижував... Не хочу відмовлятися від того, що увійшло в мою свідомість, мою кров, що стало моїм «я».

Не хочу, щоб ворог наказував мені в моїй хаті, вказував, як мені жити, думати...

Не можу...

Не можу терпіти чужого солдата у своїй хаті, на своїй землі... Не можу жити під ворогом.

Не можу без того, що дано мені дідом, батьком, моїм народом, що я увібрив в себе у школі, піонерах, комсомолі. Не можу без свого ладу радянського, не можу без Шевченка, Франка, без Пушкіна... Не можу без Леніна...

Про те, що може залишитися так, як воно є зараз отут, на загарбаній фашистами території, навіть подумати важко. Важко і нестерпно!

Отой чужий, що потягнув бабусину хустку з жердки, буде ходити, командувати і наказувати, а ти будеш користися і жити?

Він закрити школу, а твої діти залишаться темними і неписьменними? І вже ніхто, ніхто з оцього Жабового, з сотень тисяч Жабових не зможе прочитати книжку, стати вчителем, лікарем, вченим?

І він буде топтати твою землю паном, володарем і господарем твого життя? А ти почуватимеш себе робочою худобою, рабом, бидлом?

Хіба може бути таке? І хіба він міг хоч подумати в своєму житті про таке? Про те, що таким боком повернеться до нього життя, що таке станеться у цій війні?

Ні! Не може того бути, не буде!

Не хочу, щоб так було! Не можу!

Коли цьому кінець? І як? Як це все збагнути? Хто допоможе йому, самотньому і хворому, збагнути те все, хто зможе пояснити і розповісти? Бабуся Ганна? Оксанка? Вони й самі нічого не знають. Так, брешуть, звичайно, гітлерівці, хвастають і залякують... Але ж... Сьогодні вони таки вийшли на Дінець... Невже?.. Ні, не може того бути, щоб усе так просто загинуло!.. Ні! Дуже вже страшно навіть думати про таке!

Не гадав, ніколи не припускав, не міг навіть уві сні подумати, щоб таке могло статися.

І все ж не вірю, не хочу і не можу!

Але що ж я можу? Що можу вдіяти отут проти сили, безсилий і скалічений?!

Ну, а коли б я був отут навіть здоровий і дужий?

Що б я міг проти їхніх автоматів, танків, месерів, мінометів? Що б я міг тут, коли не встояла і відійшла армія?

Ну, от я одужаю, підведусь, стану на ноги. Що я зможу?

У них — зброя, індустрія всієї Європи, робочі руки всієї Європи, армії всієї Європи, а я — один? І все ж я не можу... Не стерплю...

Що ж! Коли так піде і далі і коли мені повернеться хоч крапелька сили, я встану, вчеплюся «йому» в горло і... помру... Знову «помру»? Так, але помру вільним, з усім тим, що є в мені, помру як радянська людина. Умру, борючись до останнього подиху.

Але... Ні. Не так... Ні... Не так... Боротимусь до останнього подиху за цей лад, лад, без якого не уявляю свого життя. За цей лад! І не я один... А хіба не так само думає Оксанка, бабусі: Ганна, Текля, Килина! Оті, вже знайомі йому, підлітки Славко й Микита! А коли так думаю я, вони, їх сусіди, ціле Жабове, цілий район, ціла республіка, цілий Союз, то... виходить, так думає і так чинитиме цілий народ, цілі народи! А народ не може зникнути чи загинути! Народ ніколи і ніхто не знищить, він завжди непереможний... І коли кожен в народі думає так, як я, коли кожен, як я, готовий померти за цей лад, то... виходить, що такий лад — безсмертний! Виходить тоді, що нас не можна перемогти. Ми — непереможні!

22

Оксанка вбігла до хати, розчервоніла з морозу, чимсь схвильована. Дихає важко, і очі злякано розширені.

— Діда Потапа та тітку Марину на санях привезли.

— На яких санях? Про що ти? — не дібравши нічого, запитала бабуся Ганна.

— Ну як же про що! З Мар'янівки привезли, з розправи... Там так сполосували, що...

— Ш-ш-ш! — злякано зупинила дівчинку бабуся, зробивши грізні очі і непомітно кивнувши на Бармаша.

Але було вже пізно. Микола зрозумів, що щось таке скоїлося в селі, що хочуть від нього приховати, і не відчепився, аж поки Оксанка таки не розповіла.

Вчора з Мар'янівки до Жабового несподівано налетів

з двома поліцаями кушовий німецький комендант — крайсландвірт Вебер. Чи доніс хто, а чи випадково сталося, але наскочив саме на той час, коли дід Потап з невісткою Мариною закололи і смалили за городами в тернині кабанця. Колоти своїх свиней без дозволу окупаційної влади вважалося тепер страшним злочином. «Злочинців» негайно ж погнали до сільуправи в Мар'янівку. Потримали ніч в каталажці, а ранком за наказом Вебера поліцаї випороли канчуками шістдесятирічного шановного діда Потапа і його тридцятилітню невістку. Сікли на людях і сікли до крові...

— Як у «Миколі Джері»,— закінчила Оксанка.

«Справді, як за кріпацьких часів»,— подумав Бармаш.

Вдруге, відколи оклигав і почав сприймати навколишнє, зіткнувся з чимсь, що було для нього образливішим, нестерпнішим і страшнішим від самої смерті.

«От ти запитував,— звертався Бармаш у думках до самого себе,— нащо тобі потрібно таке життя? Як ти міг так думати, отаке запитувати? Не те що ціле життя,— кожний день, кожна година і хвилина, кожен подих і кожна краплина крові потрібні тобі і твоєму народові, щоб жити, ненавидіти, мстити, боротись.

Ти дуже вірно думав тоді, ще до того, як почалося оце все, ще до війни, що в тебе є що захищати. Є що захищати, і тому ти дужий, незламний, непереможний, за тобою нові вселюдські, всеперемагаючі ідеї. Світло ленінізму світить всім — воно однаково дороге та зрозуміле Долорес Ібаррурі, Морісу Торезу і найзабитішому, неписьменному негрові з Кіренаїки. Коли ти прийдеш з словом Леніна на устах, твої друзі зрозуміють тебе скрізь. За тобою нова країна, зовсім новий світ, який став надією для цілого людства. Хіба тебе з таким багатством можна перемогти? Тебе, за кого стоїть нове, яке перемагає, мусить, нарешті, перемогти скрізь і неодмінно!

Ти вірно думав також і про те, що в якійсь фашизованій Німеччині, Італії чи Іспанії нічого захищати і ні за що воювати гансам, фріцам, йоганнам... Ти вірно думав, що немає за що воювати з тобою, з твоєю країною гансам, фріцам, йоганнам, що в них є справжній ворог там, у себе дома, в Німеччині! Але ти дуже здивувався і на якусь мить навіть розгубився, коли побачив, що в руках того, що неминуче історично приречене на загибель, раптом опинилася ціла Європа. Зброя Європи, хліб Європи, індустрія Європи і сила робочих рук Європи! І ганси, фріци, йоганни, які ще першого дня війни мусили встроїти багнет у

землю і брататися з тобою, зараз тягнути з голови твоєї матері теплу хустку, ганяються за курми, шукають шпек, млеко і яйка... А гітлерівські молодчики-есесівці тим часом калічать твого батька, ганьблять твою сестру і вішають твого брата...

Ні, ні, ти таки правильно думав, що ні за що воювати у фашистській Німеччині фрідам, йоганнам і гансам. Але тільки тепер по-справжньому, з усією глибиною відчув те, що старий світ — це не йоганни і фріци... І що старому світові теж є що по-справжньому захищати. Старий імперіалістичний, фашистський, зрештою, просто капіталістичний світ захищає своє найдорожче — своє життя... А задля цього він іде на все, не гребує нічим, задля цього він туманить, облутує і дурить голови сотням, тисячам, а то й мільйонам фріців, гансів та йоганнів.

Але невже ж тільки від цього він стає справді сильнішим, дужчим від нас? Сьогодні — може, й так. Сьогодні, цієї хвилини — дужчий несподіванкою нападу, силою обдуреної мюнхенськими «миротворцями» і ще не пробудженої до боротьби Європи, силою свого відчаю.

Але завтра...

Завтра дужчим мушу бути і буду я! Я — той, що сьогодні зранений, знесилений сходжу кров'ю...

Бо як би там не складалася воєнна ситуація сьогодні, за ворогом тільки гола сила, тільки страх неминучого кінця. Ворог нічого не може протиставити мені, крім голої сили. Гітлерівський «Майн кампф»? Оцю, з дозволу сказати, «ідеологію» свинюшника і «теорію» масової різанини, винищення цілих народів та поголового онімечування? «Майн кампф» — оцю біблію професіональних катів, яку навіть фашистські верховоди соромливо приховують від завойованих народів і ніколи не перекладуть і не дадуть прочитати жодній людині на всій окупованій території? Отже, ідеологія, яка смердить і яку треба приховувати від цілого світу, і гола сила?

А за мною — навіть коли я зараз сходжу кров'ю, навіть тоді, коли я чи ті, хто керує зараз усім ходом війни, чогось не догледіли, допустилися якоїсь помилки, навіть коли і так, — то за мною незламна, непереможна сила нового світу, за мною правда людства і сила духу! А дух ламає й силу! Отже, зрештою, коли я, Бармаш, навіть і загину, справа ж не в цьому, — за мною, за нами — перемога!

І увесь той жах, приниження, увесь сором і ганьба, що спіткали зараз мене і тих, хто потрапив під ворожий чобіт,

не відчай повинні викликати, ні! Тільки зненависть, пекучу жаждобу помсти, боротьби. Кожну мить, кожную краплину крові і кожен подих на те, щоб бити... Бити ворога скрізь і завжди. Бити, зрештою, йоганнів, германів і фріців! Бити,— бо коли вони, озброєні, топчуть мою землю, непрохано лізуть до моєї хати і кривдять мою матір,— вони мої вороги! Я мушу, повинен їх бити. Бити їх — мій обов'язок! Бити, аж поки вони не прозріють, аж поки облудний дурман не вивітриться з їхніх голів. А він обов'язково вивітриться. Так має бути і буде...

Так... Все це так. Але одна справа лежати в затишній хаті, в теплом ліжку і розмірковувати. І інша — зовсім інша... От хоч би й ти... Ти особисто. Що ти можеш? Як ти можеш бити? Бити, коли ти неспроможний навіть рукою поворухнути?

Що ж! Хай навіть нерухомий, безсилий, може, навіть смертельно хворий, я залишаюсь і залишуся нескореним. І скільки можу, скільки стане моїх сил, вміння і розуміння, я мушу і буду підтримувати силу, незламність духу тих, хто навколо мене. Тих, хто, може, бачить трохи ближче, ніж я, тих, хто, зрештою, міг би зневіритись без моєї допомоги!.. Мушу поводитись так, щоб ворог боявся, принаймні остерігався мене, навіть хворого і нерухомого.

Хай я ще не маю сили вбити його! Але хай він знає, що я прагну, жадаю і намагаюся його вбити. І хай знають ганси, фріци, германи, йоганни, що вони не можуть і не будуть безкарно, безбоязно топтати мою землю. Навіть тут, уже в глибокому тилу. Хай знають ті, що над йоганнами і фріцами, фашистські верховоди, що для того, щоб утримати мене, навіть хворого, забезпечити проїзд своїх військ по моїх шляхах, вони мусять тримати отут, у тилу, біля мене, в Жабових, в Мар'янівках, Терногородках і Уманях, в тисячах Терногородок і Уманей, тримати гарнізони своїх, втрачених таким чином для фронту, фріців і германів! І що більше фріців і германів триматимуть отут, в тилу, щоб вони стерегли мене і хай навіть тільки ганялися за мною, за дідом Потапом, бабусею Ганною, Оксанкою, тим менше їх буде на фронті і тим легше буде моїм братам на передовій».

23

Думки вирували пекучі, пронизливі. Ніколи ще отак глибоко, отак гостро не замислювався юнак над своєю

долею, над долею країни, народу, над самим життям. Ніколи ще так не напружувалися його нерви, його воля і його мозок. Ніколи ще думки не шугали так високо, ніколи ще очі його не розплющувалися так широко і не прозирали так глибоко в минуле і майбутнє.

І ніколи ще так окрилено не буяли мрії, не ширяв дух, як тепер у цьому кволому, нерухомому, ледь тепліючому життям тілі!

А навколо нього, обтікаючи його, текла могутня буденна і бурхлива ріка дійсності...

Бармаш прагне знати все, що діється, а йому навіть говорити забороняють.

Нічого, жодного живого слова, крім пліток, які йшли від окупантів, у село не доходило. А він, кволий і безпорадний, не міг чути і знати навіть того, про що говорять і що думають навколишні люди. Поза власними хай навіть найвірнішими думками, висновками, мріями було життя, якого він не бачив, яке проходило повз нього. Відчував тільки, що над цілою Батьківщиною нависла смертельна небезпека. Відчував і нестерпно хотів знати все, що тільки можна було знати про те, що діється в світі чи принаймні в селі, в районі.

А бабуся Ганна, лагідна старенька бабуся Ганна, з твердістю й упертістю, яка буває в люблячої матері, не допускала до нього жодної звістки, жодної людини і забороняла не те що говорити, навіть думати.

Бармаш гадав, що кожна звістка, хай найгірша, з навколишнього світу тільки підтримає його зненависть, бажання помсти, прагнення швидше включитися до боротьби. «Одна тільки думка про те, що я вже дію, хоч якось, хоч трохи додасть мені сил і прискорить одужання», — думав він.

А стара думала, що все страшне, що надійде до нього з навколишнього світу, лише зашкодить йому і остаточно підірве й без того кволий організм. І тому була невблаганною.

Переконавшись, що стара так і залишиться невблаганною, Микола почав шукати стежок до Оксанчиного серця. Серце те було менш досвідченим, і він зрештою таки перехитрив дівчинку. Так у хаті сталась «змова» проти доброї бабусі. Коли стара Ганна зрідка виходила до сусідів, Оксанка гарячим шепотом, сполохано озираючись на двері, переказувала Миколі останні новини: про те, що пишеться в гітлерівських зведеннях про фронти, про наступ на Москву, про те, як десятками і сотнями гинуть, замерзаючи,

полонені в терногородському концтаборі, і про те, кого побили, кого заарештували, вислали, розстріляли чи повісили на базарному майдані...

Якось у неділю, коли бабуся наважилась податись на базар аж у Терногородку, Оксанка, розбалакавшись і розповідаючи Бармашеві останні новини, раптом запитала:

— Хочете, я вам щось покажу? Цікаве-цікаве і страшне!

— Що ж то? — зацікавився Бармаш.

— От самі побачите. Я його під стріхою на горищі тримаю, щоб і бабуся не знала.

Коли дівчина внесла до хати оте страшне, виявилось воно звичайним аркушиком паперу зі звичайного шкільного зошита, густо і не зовсім вправно засіяного чорними друкарськими літерами.

Ще не читаючи, а лиш тримаючи папірець двома пальцями і відчуваючи, як тим пальцям стає гаряче від здогаду, Бармаш з усмішкою поглянув на дівчинку і напівжартома, удавано непорозуміло запитав:

— А чого ж воно страшне?

— А то не страшне? — щиро здивувалася Оксанка. — От прочитайте, то й побачите!.. За таке одразу на шибеницю, довідалися б тільки... Гадаєте, не повісять? Ого!..

І від того, що слова «повісять», «шибениця» зринули з дитячих уст, як щось уже звичне, просто й буденно, Миколі нараз і справді стало страшно. Усмішка одразу зійшла з його обличчя, а очі гостро вп'ялися в листівку.

Була вона давньою, вже навіть прижовклою. Вгорі, в правому кутку, дрібненькими літерами проголошувалось: «Смерть німецьким окупантам!», а нижче більшими, значно чіткішими:

«Дорогі товариші!

Вітаємо Вас з наступними Жовтневими святами! В минулому місяці Червона Армія билася з фашистськими ордами в районах Ржева, Брянська, Можайська, Орла, Ростова. Зараз точаться важкі бої в районах Калініна, Волоколамська, Тули. Наступ гітлерівських армій зупинено. Скоро Червона Армія розпочне наступ і пожене окупантів з нашої землі. Допомогайте Червоній Армії громити ворога! Не давайте окупантам вивозити народне добро!

Наше діло праве — перемога буде за нами!»

Звичайна, здавалося б, листівка, яких немало розсівали наші літаки над щойно окупованими територіями. Але... не така вже й звичайна... Лінований аркушик з дитячого зошита, неакуратний, нечіткий друк, скупість тексту, за яким вгадувалася жорстока економія кожної літери... Ніякого підпису... «Невже ж... Невже ж десь тут?» — ввесь напружуючись, подумав з погано прихованим хвилюванням Бармаш. І запитав:

— А де ж ти її взяла?

— Де взяла?.. Тут і взяла, в Жабовому... Приніс, здається, з Підлісного, один тут... Ще тоді, як вас, як ви... Дівчинка раптом затнулася, ніби зрозумівши, що ледь не лягнула чогось зайвого.

— Що — я? — насторожившись та зацікавившись, швидко перепитав Бармаш, ще більше вражений і здивований несподіваним натяком на якийсь зв'язок поміж ним і тією листівкою... — Ну-ну, однаково доказуй, коли вже почала!..

— Та що почала!! Нічого доказувати... Ну, взяла... Ну, сховала... ще тоді, як ото на Жовтневі свята...

Дівчина густо зашарілась і зовсім заплуталась.

А Бармаш, вже не маючи сил стримати своєї нестерпно гострої і тривожної цікавості, безжально і жорстоко скористався з її замішання:

— Ні, ні, Оксанко, брехати ти не вмієш. Хотіла от і не змогла. Отож раз уже видала себе, кажи краще всю правду, по-піонерськи!..

І вкрай розгублена дівчина, ще більш знітившись під його удавано докірливим поглядом, розповіла про все, що знала і чого йому ще розповідати напевне було б не слід.

Такі і ще інші листівки поширювалися тоді, мабуть, по всій області. Особливо в ніч з шостого на сьоме листопада. Оця — залетіла до Жабового за досить незвичайних обставин. Заніс її сюди п'яний поліцай Гришка Розпутін. Встиг показати лише бабі Теклі. Хвастав, що знає ніби, хто таке розповсюджує, та завтра ж добереться до них... А Оксанка, коли він, п'яний, врешті заснув, викрала ту листівку, показала її декому зі знайомих, а потім надійно приховала на горищі, в стрісі...

— І що ж той Гришка? Не хвалився, де вона в нього взялася? Не розшукував, проспавшись?

— Хто ж його знає!.. Не чула. Вранці він повівся до Терногородки, та й по всьому. Може, й зовсім забув. Та

й не до того було в той час... Що вже там одна листівка, коли тут почалося таке, таке...

Вперше оце аж тепер довідався Бармаш про події, якими супроводжувалися Жовтневі свята в області, про переполох окупантів, про їхні люті розправи, про розстріли полонених та хоч трохи підозрілих у чомусь чи й ні в чому місцевих людей і про те, як добивали на містку біля річки його самого...

Тільки на одному цьому шляху, від Терногородки до Нових Байраків, три дні лежали вздовж дороги неприбранними трупи кількох десятків полонених... Та хіба лише це!..

Одразу ж, у перший день свята, гітлерівці вдалися й до інших, більш широких каральних заходів. Найперше було доценту спалено в області трое сіл. Потім чорними зграями налетіли есесівські загони, і розпочалися масові розстріли. В містах, містечках і селах ні в чому не повинних людей зганяли поночі сонних з ліжка, не залишаючи ні старих, ні немовлят. Збирали в гуртки сотнями, виганяли під ранок на околиці, до проваль та глибоких ярів і там розстрілювали з автоматів та кулеметів. Часто серед трупів залишалися і недобиті, легко поранені або оглушені люди. Вже вдень вони, знеслені від баченого, пережитого, залиті кров'ю, вибиралися з-під трупів і жахливими привидами брели кудись навмання вздовж вулиць і степових шляхів. Одних встигали перехопити і приховати ті, кого хвиля убивств ще не торкнулася, за іншими полювали фашисти з собаками. Полювали, як на дичину, серед білого дня. Полювали, пристрілюючи тут же, на дорозі, серед села. Гітлерівці були певні своєї сили. Вони нічого не приховували і нічого не соромились. Не озиралися назад і не замислювалися над тим, що роблять. Не хотіли навіть думати про те, що розплата неминуча і що таке даремно це минеться...

А в Умані, Первомайську, Тишківці, Кіровограді звелись на центральних площах шибениці і загойдалися на них повішені.

Особливо страшної слави зажив у ті дні комендант міста Первомайська. Він лютував, скаженів, розстрілюючи і вішаючи нещадно.

В одному з сіл, кілометрів за сорок від Первомайська, під час масової облави поранений комуніст, не бажаючи здатися, почав одстрілюватися. Відстрілюючись з хати, поранив чи навіть убив якогось жандарма. Хату окупанти підпали-

ли. комуніста витягли звідтіля уже мертвим. Обгорілий труп підтягнули на шибеницю, село запалили з усіх кінців. А по тому ще добрих два тижні звозили з усіх усюд і вішали ближчих і найдальших родичів убитого. Можливо, що в тій звірячій помсті виявлялася і певна «передбачливість» фашистських катів. Можливо, вони не хотіли залишати в живих нікого з найдальших родичів вбитого, нікого, хто б міг хоч колись згадати і подумати про помсту? Можливо, і справді гітлерівці не помічали тієї прірви, яка вже і тоді позначалася просто під їхніми ногами.

Не помічали. Затуманені кров'ю очі їхні бачили тільки свій «тисячолітній рейх», який мусить завоювати всю планету, перетворивши її на пустку. І в ім'я тієї пустки, того планетарного концтабору, того кривавого божевілья вони падали, винищували голодом, вішали, розстрілювали і онімечували.

І все ж вони вже боялися, відчували щось непевне і внутрішньо тремтіли.

...Коли бабуся Ганна надвечір повернулася з Терногородки, онучка Оксанка чомусь боязко ховала від неї наполохані очі. Онучка Оксанка налякалася не дарма. Бо поки бабуся базарувала, Бармашеві погіршало. Він весь горів, і навіть без термометра, з одного доторку, можна було дізнатись, що температура в нього раптом загрозливо підскочила.

Бабуся сполошилася і взялася по-своєму, як могла, рятувати хлопця.

А сам Бармаш ніякої загрози не почував. Хоч і справді увесь палав, відчуваючи, що температура у нього підвищилась. Але відчував він і те, що після того, що почув, у нього разом з температурою гостро, виразно підвищувалась і воля до життя... І, притуливши палаючу щоку до гарячого полотна, стискаючи в зубах різок подушки, Микола наполегливо, гаряче запевняв самого себе: «Одужаю... однаково швидко одужаю... Не буду довго валятися отут колодою... Одужаю... Швидко».

І твердо вірив, знав, був переконаний, що так воно й буде.

24

Надворі стояла сувора зима.

Тиснули пекучі морози. День і ніч, не зупиняючись, котилися на фронт і з фронту валки грузовиків.

За стінами хати лилася кров. Там замерзали, вмирили від голоду, сходили кров'ю на тортурах, хрипіли в петлях, падали під кулеметною чергою.

За стінами хати стояла темна ніч окупації.

І зникали, гинули в тій ночі, як у безодні, дні, тижні, місяці.

Листопад, грудень, січень...

Того, що діялося навколо, не могли б витримати навіть здорові, не пошматовані боями та полоном нерви. Від того всього, здавалося, можна було збожеволіти. Але Бармаш мав уже внутрішню точку опертя. Він жив і дихав тільки одним, усі свої сили, всю свою душевну міць зосередив на одному: видужати, набратися сил!..

Жадоба помсти підтримувала його.

Бачив — свідомо винищують його народ, намагаються втоптати в болото його честь, його «я»... З Бармаша досить уже цих мук. Він повинен мстити і, безперечно, помститися.

Ясна й тверда думка заповонила все його єство. Він мусить жити й боротися. Діяти. Діяти там, де це лише можливо. Хай фронт далеко, однаково мусить боротися з ворогом там, куди потрапив, незважаючи ні на що.

Так, його життя віднині буде віддане помсті. Незважаючи ні на що. Хоч би де він був, хоч би що робив, — помста керуватиме його думками, його вчинками.

Аби лише видужати. Життя його знову набирає ціни. Дорого, дуже дорого платитимуть за нього гітлерівці.

За стіною мерзлою дорогою гуркотять машини. На фронт і з фронту. Везуть зброю, снаряди, награбований в українських колгоспах хліб, зчорнілих від морозу, злих німецьких фронтовиків.

Валками йдуть санітарні авто, переповнені пораненими. Цілі обози фургонів, прикритих брезентом, з-під якого стирчать руки, ноги, голови сотень замерзлих в окопах германів, йоганнів, гансів і фріців.

Вечорами хату сповнював гамір, сморід вогких онуч, дим цигарок. Шварготіла гаркава німецька мова, чулось хропіння. Ночували гітлерівські солдати.

Із злістю, ненавистю прислухався і приглядався до них Бармаш. Не всі вони були однакові, ці ганси й фріци в сіро-зелених мундирах, із свастикою на легеньких пілотках в люту зиму. Від злих, грубих, сліпо відданих своєму навісному фюрерові аж до байдужих, зажурених і навіть тонкосльозих. Вони пританцьовували від холоду, хукали на

замерзлі пальці й відтирали побілілі вуха й носи. І кляли війну.

Так, багато хто з них уже кляв війну. Їм уже набридло воювати. Тільки й чулося раз по раз: «Війна не гут, війна шлехт». Вони вже стомилися від крові. Але кожен по-своєму.

Одні кляли війну і разом з нею Радянський Союз. Інші кляли все на світі, і своїх, і чужих. Таких було найбільше. А траплялися й такі, що, боязко озираючись, кляли одного лише Гітлера.

А якось проїздив через село загін жандармерії.

Ці не були схожі на фронтовиків. Ситі, червонопикі, бундючні, в своїх блакитних шинелях. У них в хаті ночував один: високий, широкоплечий, гладкий, з добре натренованими м'язами, достойний екземпляр гітлерівського шудмана. Почував він себе в чужій хаті зовсім незалежно й вільно, природні потреби, зважаючи на мороз, справляв просто в снігах. Хвастався хоробрістю і витримкою своїх вояків. Без тями, без міри захоплювався розумом та геніальністю фюрера, дивувався з некультурності «тубільного» населення.

Бармаш мовчав, стиснувши зуби, але витримати до кінця не зміг. Коли жандарм особливо розійшовся з приводу хоробрості своїх солдатів, він запитав:

— А ти на фронт їдеш?

Жандарм здивувався.

— Ні, ні. На Донбас, на південь України, для контролю.

Бармаш знав, який то був контроль. Не хотілось йому говорити з цим звіром в людській подобі, але жандарм сам вирішив похизуватися своєю роботою.

Він добув з кишені товсту пачку фото, з сотню невеличких знімків. Бармаш вжахнувся, ледве стримуючи хвилю відрази і болю, від якої запаморочилась голова. Сотня листівок, і на кожній — шибениці, шибениці, шибениці. Повішені, повішені, повішені... Якесь неймовірне божевілля. А жандарм спокійно пояснював: це ось з Польщі, з Франції, Бельгії, Голландії, Норвегії, Данії, Югославії, Греції (шибениці, шибениці — ціла Європа в шибеницях). А це ось — Україна. Хай ніхто не думає, що з вами будуть панькатись. Ні, фюрер таки примусить кожного тремтіти і жахатися навіть однієї тіні.

В очах Бармаша потемніло. Він до крові закусив губи й заплющив очі. Цього не сподівався навіть від фашистів.

До чого тільки може дійти людина у цій «новій Європі», в цій «третій фашистській імперії»! Помста! Ніколи ще Бармаш не відчував, як солодко звучить це слово.

За вікнами лютувала зима, скрипіли міцні морози. Все частіше й частіше скаржились окупанти: «Зима не гут», «Війна не гут». І тихіше: «Гітлер — не гут», — не раз уже зринало з уст одурілого, засліпленого гвинтика військового механізму, який звався німецьким солдатом.

З'явилися сфабриковані «українські» газети. Куплені за-проданці лизали німецькі чоботи, плазували біля ніг Гітлера й раділи з свого становища рабів і продажних шкур, на всю горлянку закликаючи, заманюючи в рабство народ.

А народ похмуро і загадково мовчав. Хоч... так воно тільки здавалося... Бо насправді — не мовчав. І свідченням того була хоч би й збережена Оксанкою листівка, яка все більше та більше хвилювала Бармаша своєю загадковістю. Насправді — народ жив, ненавидів, боровся і ще знаходив у собі сили сміятися.

Так, він і сміявся. Майбутній фольклорист ще збере ті частівки, прислів'я, вірші, пісні, що, ніби з прорваного мішка, посипались на голови фашистів у цей похмурий час. Не плач невірницький лунав у тих піснях. Народ знаходив у собі сили, живучи в рабстві, боротися і насміхатися над своїми гнобителями.

І ненавидіти, до краю, до самозабуття...

Онук мовчазної і суворої баби Килини Явтушихи — однієї з трьох Бармашевих рятівниць — сирота Микита Явтух заходив до їхньої хати за зиму всього, здається, зо два рази. Але запам'ятався Миколі надовго. Не словами, не ділом якимось, а однією тільки нестримною, лютою зневажністю, яка просто клекотіла в його сухорлявому тілі, пекла вогнем зсередини, рвалася нестримно назовні. Схожий був на підлітка, хоч мав уже, певне, років з сімнадцять. Ліве око — навіки затягнуте синюватою плівкою повіки, праве — жовтаве, округле, як у птаха, напружене й зліще. І увесь якийсь насторожений та найжачений.

На мимовільне, необережне запитання Бармашеве: що то у нього з оком, Микита увесь аж звився, ніби його хто батоном стьобнув.

— Нічого! — прошипів злісно і, крутнувшись на місці, кинувся одразу до дверей. І вже з сіней, вже причиняючи за собою двері, докинув: — Нічого!.. Діждуться!.. Ім ще обоє повилазять!

— Що то з ним? — запитав вражений і зніяковілий Бармаш в Оксанки.

— А то у нього з того часу, як «Блискавку» проковтнув,— зовсім звично, а для Миколи майже приголомшливо, відповіла дівчина.

Виявляється, вже коли Бармаш тут оклигував, гітлерівська влада знову була підняла рейвах на цілий повіт, ледь не два місяці дошукуючись кінців до якоїсь таємничої і нікому ще тоді не зрозумілої «Блискавки», виловлюючи, заарештовуючи та мордуючи безліч усякого люду.

Саме тоді, повертаючись пішки з Нових Байраків, набрів Микита серед шляху на жандарма Бухмана, який їхав саними разом з поліцаєм Гришкою та старостою Макогоном. Наказав йому жандарм зупинитися. А Микита, обходячи сани, ніби вихопив з кишені ковшушка щось біле, якийсь папірець, та й кинув собі в рот. А жандарм з ходу оперезав хлопця через голову дротяним канчуком з заплетеною на кінчику кулею. І куля та поцілила просто в око. Вже непритомному, заюшеному кров'ю, розціпив жандарм багнетом зуби, однак нічого в роті не виявив та й кинув у полі на снігу, гадаючи, що той уже мертвий.

От відтоді, Микита хоч і опритомнів, і додому сьак-так добрався, але око згубив навіки. І лиш значно пізніше, десь уже в січні, сам зізнався Славкові та Оксанці, що мав при собі і таки проковтнув, боячись обшуку, подібну до Оксанчиної, тільки з підписом «Блискавка», листівку. І не шкодував. І життя, казав, не пошкодував би, коли б що... І, найголовніше, розумів Бармаш, отаких, як він, тепер навколо були сотні, коли й не тисячі...

25

В кінці січня в селі зупинилась велика валка німецьких машин.

Маленьке сільце кишіло змерзлою, злою і нахабною солдатнею, що понабивалася в кожную хату так, що й повернутися було ніде.

І тільки в хатині баби Ганни оселився одним-однісінький офіцер. Укоханий, з пещеним рожевоощоким обличчям, напахченими пухнастими вусами і якимсь гидливо-зверхнім виразом, він, розказували сусіди, спочатку довго вередував, перебираючи хатами, і, зрештою, переконавшись, що Бармаш не інфекційний, обрав собі бабину хату, як чистішу, теплішу, «без телят і маленьких дітей».

Одягнений був у теплу з хутряним коміром шубу, взутий у білі фетрові, обшиті шкірою валянки, а на голові мав новеньку, дорогого хутра шапку. Возив за собою чотири чемодани, похідне ліжко, кілька термосів і радіоприймач. Шофер, що водночас виконував, певно, обов'язки вістового, звертався до нього: «Гер оберст».

Гер оберст як зайшов надвечір до хати з кисло-гидливим виразом на обличчі, то так і поїхав аж третього дня, не змінивши його.

Господарів він зовсім не помічав, так, ніби то були не люди. Власне, за весь час і не звернувся ні до кого ні разу безпосередньо. Тільки через вістового, та й то коли було вкрай необхідно.

В хаті тримав себе так, ніби був у сипнотифозному бараці а чи в брудному хліві. Боявся присісти на лаві, боявся торкнутися рукою стола, кухля, мисника. А коли і сідав на стілець, то тільки після того, як вістовий стирав невидиму пилюку і підстилав газету. Кривився так, ніби на нього з усіх кутів так і сунули нужа, бруд та всілякі інфекції. Їв на стільці, підстеливши серветки. Сидів тільки на своєму похідному ліжку. А коли те ліжко вносили, наказав промести місце і поставити не на соломі, а на чисту підлогу.

Одно слово, ставився до всього, до речей і до людей, з підкресленою, образливою, одверто гидливою зневагою. І весь час бурчав чи до самого себе, чи до свого вістового, високого цибатого хлопця в короткій, вище колін шинелині, з почорнілими від морозу щоками і великими, спокійними сіро-блакитними очима.

— Господи, яка брудна нація! — бурчав оберст. — На все село пристойної хати не знайшлося. Телята, сопливі діти... Жах, яка брудна нація. Вошива нація. Так і дивись, що дістанеш як не тиф, то дизентерію. Дивно, яке право має жити, використовувати життєвий простір отакий некультурний народ! Як ти гадаєш, Ганс, ці тубільці коли-небудь миються?

Ганс промовчав.

А оберст, кленучи «тубільну» некультурність і неповноцінність, тим часом сам харкав і плював просто на підлогу, курих одну за одною смердючі сигарети при хворому так, що в хаті стало сиво від диму, переодягав білизну і гучно спорожнявся від зайвого повітря на людях...

Вранці, щойно прокинувшись і боячись вилазити з теплого ліжка, оберст якийсь час пильно дослухався до

розмови, яку вели між собою Оксанка з бабусею. Послухав якусь хвилину і потім гукнув до шофера:

— Послухай, Ганс, як ти гадаєш, про що то вони співають, оці дикунки?

— Співають? — Ганс чомусь ніяково примружив очі.— Мені здається, гер оберст, що вони просто розмовляють.

— Дивна мова. Якась млява, розслаблююча. Одно слово, якась пташина мова...

— Мова, як і всяка інша, гер оберст.

— Ну, не скажи... Мова повноцінного народу повинна бути мужньою.

— Між іншим,— осмілів Ганс,— про наших союзників — італійців — теж часом кажуть, що вони не розмовляють, а співають.

— Ну,— оберст кисло скривився,— коли говорити між нами, то я, наприклад, не вважаю італійців справжніми арійцями, а їхньої мови справжньою мовою... Ні, Ганс, отакій народ, як оце, і така мова не має права на існування. Все це повинно відступити перед справжніми расово повноцінними народами і зрештою безслідно і назавжди зникнути.

Знахабнілий гітлерівський оберст не лише одверто зневажав, паплюжив наш народ, він прирікав його на загибель, на суцільне винищення. І то, звичайно, була не лише його, оберстова, особиста думка.

Бармаш, який зрозумів усе, про що йшла мова, ледве тамував своє обурення та огиду. Однак стримувався, закусивши губу і важко переводячи подих. Стримувався ще і тому, що оберстове базікання пекло його значно менше, ніж оберстів радіоприймач.

Той радіоприймач непокоїв Миколу увесь час, як тільки його занесли до хати, стояв перед очима у нічній темряві, не давав заснути майже цілісіньку ніч. А коли щастило на хвилину склепити повіки, то й уві сні одразу з'являвся отой радіоприймач, і Бармаш крутив його блискучі білі коліщатка і слухав, слухав... Москву. Від того, що той приймач, а з ним і Москва, були зараз такими близькими і zarazом такими недосяжними, Миколу кидало то в жар, то в холод, руки тремтіли, а щоким палали.

Вночі йшов сніг. Під ранок зірвалась хурделиця, замела шляхи, навалила високі намети, і окупанти були змушені залишатись в селі на невизначений час.

Оберст одягнувся, поснідав, нудьгуючи, надимив сигаретами повну хату, вислухав останні німецькі вісті, кілька

пісеньок і, виключивши приймача та одягнувшись, пішов десь на село до своїх. Одразу ж за ним вийшов і Ганс. А коли за яких півгодини пішла до сусідки і бабуся Ганна, Бармаш вже мало не задихався від хвилювання та нетерпіння.

— Оксанко, чуєш, Оксанко,— здушено, важко переводячи подих, погукав він.

Але Оксанці більше говорити не треба було. Як була боса, з однією розплетеною кіскою, кізочкою стрибнула вона з лежанки і, розчервонівшись від хвилювання, тремтливими руками почала крутити коліщата, швидко, навманя відшукуючи в ефірі те єдине, що їм було зараз таким пекуче потрібним.

Спочатку в приймачі щось гуркотіло, шипіло, тоненько висвистувало. Потім почала прориватись музика, німецькі голоси, і, нарешті, ясно, чітко прорвалося кілька російських слів. Ще невідомо було, що то за слова, але обох пронизало від них немов електричним струмом. Обое так захопилися і розхвилювалися, що уже не помічали нічого навколо себе і забулись навіть, де вони. Російські слова виринали ніби з-за глухої стіни і одразу ж кудись зникали. Виринали і зникали. Бармаш весь у напруженні вслухався. Оксана гарячково вертіла коліщатка. А тим часом зовсім нечутно для них відчинилися сінешні, а за ними і хатні двері, і на порозі тихо став Ганс. Постояв мить, обвів поглядом хату, зрозумів усе, що тут діється, і... голосно, здалося їм, злорадно розреготався.

Оксанка, мов на пружині, підстрибнула, миттю опинилася у куточку поміж лежанкою та ліжком і, тримаючись руками за груди та захлинаючись повітрям, перелякано дивилася на нього розширеними і потемнілими на пополотнілому личку оченятами.

Бармаша ж від несподіванки ніби ножем кольнуло в груди, і гострий і різкий біль пронизав його. В очах потемніло, і юнак, здається, на хвилину втратив свідомість. Залишений напризволяще, приймач хрипів, свистів і шипів на всю хату.

Ганс глянув на дівчинку, перевів погляд на Бармаша, різко обірвав сміх, і обличчя його стало нараз серйозним і навіть занепокоєним.

— Добре, дуже добре, дівчинко,— проказав він лагідним голосом.— Можете мене не боятися.

Однак, приголомшені несподіванкою, вони ще не могли зрозуміти його і чекали на щось погане.

— Ви мене розумієте? Так? — Ганс зійшов з порога, причинив за собою двері і рішуче ступив до приймача.— Вам хотілося послухати Москву? Так? — Він крутнув одне коліщатко, друге, і... рівний, спокійний, соковитий голос раптом залив усю кімнату: «...существенные изменения наблюдаются также и на других фронтах, но...»

— Прошу,— сказав.— Слухайте і нічого не бійтесь. А я буду пильно дивитися, щоб оберст не застукав нас зненацька.

Ганс підійшов до вікна, всівся на лаві, прохукав у замерзлій шибці дірочку і, закуривши, почав стежити за вулицею, ворітьми і підвір'ям.

Та на те, щоб Микола та Оксанка опам'яталися, дещо заспокоїлися і почали вслухатися, пішло добрих дві хвилини.

Передавали якусь оглядову статтю, в якій оцінювався хід зимової кампанії на широких фронтах Вітчизняної війни. В статті досить коротко повторювався перелік боїв та підбивалися підсумки грудневого розгрому німецьких армій під Москвою.

Для того, хто зараз читав це, перераховуючи відбиті міста та села, підсумовуючи втрати окупантів у людях та зброї і силуючи номерами та назвами ворожих дивізій, все те було не новим і звичним. А Бармаш... Бармаш оце вперше і так несподівано почув про те, що такий розгром взагалі був і що Гітлера спіткала така невдача під Москвою.

То була наша перша велика перемога у війні.

Чи треба казати, які почуття охопили Бармаша? Він швидко отямився, забув не лише про страх чи обережність, забув про різкий біль у грудях та, власне, і про самого себе.

Спочатку він тільки вслухався з такою жадобою, з якою спраглий мандрівник п'є свіжу джерельну воду жаркого жнив'яного дня.

Потім опам'ятався і гарячково зашепотів:

— Оксанко, чуєш, Оксанко! Прислухайся добре, запам'ятовуй... Або краще візьми олівець і... ховайся на піч. Записуй все, що встигнеш... На газеті... Скоріш, не гайся!

Надвечір, коли вітер стих і сніг трохи влігся, гітлерівська валка виїхала з Жабового до Терногородки.

Ганс, вивівши машину з закутаним оберстом за ворота, раптом, ніби щось забувши, несподівано повернувся до хати. Нашвидку попрощавшись з усіма за руку, тицьнув Оксанці паперовий пакуночок з цукром, назвав свого оберста дурнем і вибіг, старанно причинивши за собою двері.

Пізно увечері, добре все обміркувавши, Бармаш проказав, а Оксанка записала стисле, але виразне і разуче повідомлення про грудневий розгром гітлерівських армій. Адже про це ще не знав не лише він, Бармаш, не знали не лише люди з Жабового чи Мар'янівки, можливо, звістка ще не дійшла ні до Терногородки, ні до багатьох інших сіл, містечок і міст... А про це повинні були знати всі наші люди. Оце коротке повідомлення якнайскоріш повинно дійти до наших людей і підтримати їх.

Думаючи про це, Микола ніби аж подужчав.

Ні разу ще з того часу, відколи опинився на окупованій території, не почував себе Бармаш так бадьоро. Ні разу ще не було йому так надійно і радісно. Він радів з нашої перемоги, радів з того, що має можливість сповістити гнобленим, переслідуваним людям таку радісну звістку, і навіть гадки не мав, навіть подумати не міг, що саме з цим днем і саме з цим повідомленням пов'яжеться найтяжчий для нього за весь час перебування на окупованій території випадок.

Славко Мороз був ще, власне, підлітком. Але він — єдиний тут більш-менш близький знайомий у Бармаша, до якого можна було звернутися з таким ділом.

Спочатку Славко видався Бармашеві дещо дивакуватим. Трошки замисленим, трошки неповоротким, з очима, які вдивлялись кудись в далечінь і не завжди помічали те, що поруч. Очі — по-дівочому гарні і сині. Русявий чуб, кругловиде обличчя. І вираз обличчя такий, ніби весь час хлопець прислухається до якихось своїх думок. Ішов йому вісімнадцятий, і мав цієї зими ходити до десятого класу Терногородської школи.

Коли Оксанка вперше привела його до хати, вже по тому, як познайомила з Микитою, Славко ступив через поріг якось нерішуче, ніяковіючи і соромливо посміхаючись.

— Дядю Миколо,— сказала розбитна Оксанка,— ось ще мій знайомий Славко. Ви його не бійтеся — він хлопець свій. Весною його до комсомолу приймали. Перейшов у десятий, та німці школу закрили. Батька в нього немає, помер, одна мати — у колгоспі рахівником працювала. Так він у вас про щось запитати хоче.

Мучило, виявляється, тоді хлопця одне питання:

— Як ви гадаєте, чи довго ще наші будуть відходити?

Але за тим запитанням ховалося багато чого іншого: що воно взагалі діється, як це все розуміти і що діяти, що думати і як поводитися йому, Славкові, з його сімнадцятю роками, гарячим серцем і мрійною та вразливою натурою.

Бармаш відповів, як умів. Пояснивав, втішав і підбадьорював. Але видно було, не все з того задовольнило хлопця, і він з отим «дивакуватим» виразом на обличчі, здається, більше прислухався до якихось своїх думок, ніж до слів Бармаша.

Зайшовши вдруге, Славко несподівано серед розмов про щось зовсім інше раптом запитав:

— Може, вам що треба? Зв'язатись з ким чи передати що, то скажіть...

— Ні, не треба,— здивувався Бармаш.— А хіба що?

— Нічого, просто згадав, як з мар'янівськими хлопцями ще в липні переховували поранених червоноармійців в очеретах... Їжу їм носили і зброю, після бою підбирали. Подумав, може, і вам чого треба.

Познайомившись ближче, почав розпитувати в Бармаша про те, як той воював, звідки сюди потрапив. Скупі розповіді слухав уважно, з блискучими очима і все випитував нові і нові подробиці, аж поки бабуся Ганна не нагримала на нього, щоб не стомлював хворого.

Виявилось, що хлопець з Славка розумний, начитаний і цікавий.

Розповідав хворому все, що сам чув чи бачив навколо. Та й взагалі розмовляти з ним було цікаво...

Якось невгамовна Оксанка несподівано оголосила:

— Дядю Миколо, а ви знаєте, Славко — поет. Він вірші пише, слово честі! Один навіть в районній газеті друкувався.

— Поет? — З живими поетами стикатися Бармашеві в своєму житті не доводилося! Йому чомусь стало ніяково від Оксанчиної безцеремонності. Так ніби вона розповіла щось таке, про що на людях і говорити негоже.

Трохи навіть ніяковіючи, Бармаш запитав між іншим, аби тільки щось сказати:

— Справді?

Славко спокійно кивнув головою. На подив Бармашеві, він, може, вперше оце не червонів, не соромився і не дивувався з того, що його назвали поетом?

— От хай він щось прочитає,— наполягала Оксанка.

— Нецікаво,— відповів їй Славко.— Не до того.

— Чого ж... Прочитай.

Славко замислився.

— Ну, оце як ми в липні зброю шукали... Я ще тоді хотів написати. А вийшло тільки недавно. Згадав оце поле під лісом після бою, і подумалось мені, що десь і зараз таке. І зима надворі, і що ніби я там... А вірш зветься «Матері»...

Бармаш чекав чогось по-дитячому наївного, прямолінійно-гучного, як у газетах... А може, ще сумного, з сльозою про те, що «все гине, скрізь темно...».

А Славко примружив сині очі і, звертаючись до когось невідомого, почав, майже співаючи, стишеним рівним голосом:

Не печалься, моя хороша,
Серця спогадами не край...
Сліпить очі сніжна пороша,
Зник за хмарами небокрай.
Рівне поле, вечірня тиша,
Підбиті танки і тягачі...
Знаю, прийде і заколише
Смерть солдатська мене вночі.
Ні, не встигнуть із медсанбату...
Стерпле тіло мороз зборов.
На снігову на білу вату
Витікає гаряча кров.
Все повільніше серце б'ється
І гущішає снігопад...
Може, десь і тобі здається,
Що зацвів наш вишневий сад...
Вся земля білим цвітом сяє.
За таку і життя не жаль...
Хай же серця твого не крає
Материнська гірка печаль.
Ні, не сніг — пелюсток пороша,
І в огнях перемог небокрай!
Не печалься ж, моя хороша,
Серця спогадами не край...

Славко замовк. Мовчав і Бармаш, бо чогось такого він зовсім не сподівався. Не знав, добре то чи погано. Зловив тільки себе на тому, що слухав з цікавістю і що вірш хвилює його, збуджує якісь тривожно-бентежні почуття.

Опісля він став дивитися на Славка з якоюсь незрозумілою самому собі повагою, як на рівного літами, дедалі більше та більше здружуючись з ним.

Прочитавши складене Бармашем зведення, Славко просяяв усім обличчям, а очі аж потемніли від збудження:

— Здорово!.. Та ми ж тепер з цього справжню велику «Блискавку» зробимо!

— Як то — блискавку? — удавав, що не зрозумів і ніколи такого не чув, Бармаш.

— А так і зробимо!.. Обов'язково! Ах правда, ви ж не знаєте... Це ми тут так листівки звемо.

— Листівки? А чому?

— А тому... Потрапила якось ще в грудні до нас така листівка. Тут надрукована. Десь чи з Підлісного, а може, аж із Скального. «Товариші! Не вірте брехливій фашистській пропаганді!..» А далі там про перебіг бойових дій за жовтень та листопад, про Жовтневий парад у Москві, наш контрнаступ. І підписана таким словом: «Блискавка»...

— А що ж це може бути — «Блискавка»?

— А хто ж його знає... Може, організація така. Точно не скажу, бо була та листівка одним одна і більше таких до нас не потрапляло... Все село тоді обійшла... От тепер, коли хто хоче сказати про листівку, то тільки «Блискавка» і «Блискавка»... Ми ще тут з одним хлопцем переписали її разів по двадцять. А пізніш ще й свою одну склали. А потім ніде було зведень брати, то вже до цього часу більше й не писали. А зараз — ого!.. Перепишемо, щоб по одній, по дві на село вистачило. А далі вже піде й само, як вогонь на пожежі.— Сині Славкові очі зблиснули і потемніли ще дужче.— Справжня буде блискавка, з громом!.. Та я ще й вірша про це напишу! Обов'язково!..

Однак написати того вірша він так і не встиг...

Через кілька днів затримали Славка терногородські поліцаї. Затримали вже після того, як він розніс щось десятків зо два листівок по навколишніх селах. Затримали в Мар'янівці, обшукали і, як на гріх, таки виявили один, останній аркушик написаної від руки листівки, який він так і не встиг чи не зміг знищити... Потім допитували, де чув зведення, з ким писав і де переховується радіоприймач. І чи багато тих листівок уже встиг розповсюдити... Сказав, що написав лиш оцю одну... Що підслухав зведення з приймача випадково у переїжджних німців, які зупинилися у них на ніч. Не вірили. Били, дошукуючись зв'язків, знову допитувалися отієї таємничої «Блискавки», зробили обшук у матері. Потім знову катували люто і нещадно, не даючи перепочинку ні вдень ні вночі. Славко твердив одне:

— Ніякого приймача немає. Нічого не знаю. Підслухав у німців...

Потім він взагалі перестав розмовляти.

А потім... Потім якоїсь ночі, певне боячись, що не витримає і скаже щось зайве, молодий поет повісився в камері на ремінному паску.

Його мати, молода ще жінка, посивіла від страшного горя. Напівбожевільна, ходила вона по сусідах від хати до хати і страшним, хрипкуватим шепотом запитувала:

— За що? Люди, що ж це?

Зайшла і до старої Ганни. Сиділа на лаві і дивилася кудись у стіну, поверх Бармашевого ліжка, говорила:

— Адже він ще дитина! Нащо? Хто його послав? Чому не мене?

Від тих слів і запитання, зверненого ніби просто до нього, Бармаша пройняло крижаним холодом. Чорною блискавкою шугнула запаморочлива думка: «Адже це я! Я послав Славка на смерть!»

І та думка була страшнішою, ніж тисячі атак і тисячі власних смертей. Здавалося, що оце саме воно, саме те найтяжче, чого він уже не витримає. Найстрашніше, що тільки можна вигадати, що стоятиме перед очима соромливою, ще дитячою усмішкою. Чому? Чому мало впасти на його голову ще й це, найнестерпніше?.. Чому він не втримав хлопця?.. Чому?!

Сидячи на лаві, мати Славкова вчепилася скрюченими пальцями правиці собі в косу. Широко округленими очима довго, невидюче дивилася кудись у простір, а потім хрипко, моторошно зойкнувши, почала битися головою об стіл.

А Бармаш, закусивши до крові губу, не маючи сили, боячись глянути в її бік, з останніх сил стримувався, щоб і собі не прорватися на ті розпачливі зойки нестямним криком нестерпного болю.

Не міг, не мав чим утішити і заспокоїти, не мав сили видушити з себе й слова... Лежав німуючи, втупивши очі в стелю, марно намагаючись стишити раптом ожиллий, давній шум в голові, крізь який вчувся йому зараз до моторошності живий, глухуватий Славків голос:

Не печалься, моя хороша,
Серця спогадами не край...

І від того уявного і такого до болю живого голосу, від тих слів, які пролунали зараз так по-пророчому значуще, йому стало ще страшніше... Страшніше від думки, від пронизливого відчуття, розуміння того, що Славко тоді,

раніш, ніби наперед знав, що так буде, тоді, в думках, бачив свою матір у страшному, нестерпному горі і наперед, заздалегідь готував її до цього, втішаючи:

Серця спогадами не край...

Невже ж і справді міг подумати він, що ті слова його вірша можуть обернутися отаким моторошним зверненням не до якоїсь там уявної, а власної, рідної матері? Ні, напевне не думав... І все ж... Все ж, певне, щось таке передчував...

І чи можна було, чи мав право він, Бармаш, коли б навіть і подумав, відраджувати його від того, до чого він заздалегідь уже підготував себе в душі? Чи міг зупинити?.. Адже в цілому світі зараз точиться боротьба не на життя, а на смерть... На життя чи смерть цілих народів... І чи все в тій боротьбі передбачиш, чи про все подумаєш, коли тобі щодня доводиться ризикувати в цьому кривавому герці не лише своїм, не лише власним життям?!

Ні, важко, просто неможливо все ж знайти собі заспокоєння чи виправдання... Страшна це, може, найстрашніша в його житті хвилина... І все ж... Навіть так, навіть тепер... однаково треба якось триматися... Витримати, вижити, одужати... Бо він уже просто не має права вмерти, не помстившись...

27

З усього видно було, що на зиму фронт стабілізувався. В грудні, залишаючи на шляхах відступу сотні тисяч трупів і биту військову техніку, під ударами Червоної Армії гітлерівці стрімголов відкотилися від Москви далеко на захід.

Увесь січень безперервними потоками через Жабове йшли на захід грузові санітарні машини, переповнені пораненими і обмороженими німецькими солдатами.

Навіть з продажних газет було ясно, що не все йде так, як того хочуть гітлерівці.

Небо війни, затягнуте з літа непроглядно-чорними хмарами, поволі вияснявалось.

Поволі одужував і Бармаш.

В кінці лютого вперше підвівся з ліжка і перейшов п'ять кроків через хату, від ліжка до вікна. В середині березня вперше виглянув на подвір'я і захлинувся від степового

простору, від ще крижаного, але вже по-весняному бентежного вітру.

Ще за якийсь час він уже допомагав, як міг, однією рукою своїй господині. Міцнішало, знову наливалось здоров'ям тіло. І тільки рана в плечі ще непокоїла. Вона то зарубцьовувалась, то знову відкривалася, сковуючи нерухомістю руку.

Та вже вірив, що швидко зовсім одужає. Чекав перших теплих днів і того часу, коли відчує себе більш-менш дужим. І тоді він уже дасть собі раду, знайде, що вдіяти з своїм, так тяжко вистражданим, так несподівано і химерно врятованим життям.

Скреснуть ріки, підсохнуть стежки, і він полине разом з перелітними птахами, які повертатимуться з вирію.

Куди?!

Зовсім недалеко звідціль, кілометрів за двісті, були його рідні краї, але не про них думав Бармаш і не туди тягнуло його.

Тягнув до себе, уже дихав в обличчя вогнем, хвилями тугого, гарячого повітря фронт...

Та не пощастило йому і цього разу.

Бо не один він був на окупованій території такий. І не сам лише думав про себе. Думала про нього і окупаційна влада, не спускав з ока п'яницький поліцай Гришка Розпутін.

Гришка не знав про Бармаша нічого майже до середини лютого, хоч і бував у Жабовому не менше як по два-три рази на тиждень. Не знав тому, що знало про Бармаша все село, від малого до великого.

Перший, хто помічав появу Гришки Розпутіна, одразу подавав сигнал усім. І ось весь час, поки запроданець вештався по селу, з нього вже не спускали очей. Відводили, відволікали від хати баби Ганни. Гришка вихвалявся, комусь погрожував, бродив від хати до хати, непроханим всідався за чужі столи:

— Я ест'є шпрехен зі дойч! — гукав, грюкаючи кулаками об стільницю. — Явропейська культура! О! А ти? Що ти? Мужик! О! Шнель шнапс, яйка!

Йому часом підливали навіть того бурякового «шнапсу» і зовсім сп'янілого нарешті з полегшенням виштовхували з села.

Коли ж в Розпутіним справитись не могли і він загрожував вторгненням до хати баби Ганни, тоді як залізний резерв викликали бабу Теклю.

Баба Текля не церемонилась. Справді залізною рукою брала вона свого годованця за комір і виштовхувала на мороз. Коли опирався — давала по пиці. І Гришка раптом обмяк, корився і, пускаючи бульки зі слинявого рота, робив те, що наказували... Баби Теклі, єдиної, він таки справді боявся. Боявся ще з дитинства і слухався незаперечно. Хоч і лаяв її мачухою та погрожував. Правда, тоді, коли її і близько не було.

Отож оберігали Бармаша пильно та старанно. Оберігали кілька місяців і... все ж не вберегли.

Якось в лютому, в завірюху, Гришка, не помічений ніким, вїхав до Жабового серед ночі. Був, як завжди, п'яний. І, як завжди, побрів крізь снігову заметіль на першу освітлену щілинку першого, яке потрапило на очі, вікна.

Те перше, нещільно запнуте вікно, на нещастя, було вікном баби Ганни.

Не стукаючи, Гришка наліг плечем на двері, вибив засува і з темних сіней несподівано ступив до освітленої каганцем хати. Став, мовчки похитуючись якусь хвилину і пізнаючи, куди потрапив. Нарешті впізнав, гикнув і вилаявся:

— Донерветер! Вікон не затуляєте! Я шпрыхен зі дойч! Шнапс!

І замовк, злякано округливши очі.

— Так он воно що!.. Комісара, виходить, переховуєте!

Гришка неслухняними руками почав шарпати на поясі кобуру, підбадьорюючи себе вигуками:

— Стій на місці! Хенде хох!

Бабуся Ганна кинулася з лежанки і, затуляючи своїм тілом хворого, відтиснула поліція далі до столу.

— Та що ти, Гришко? Схаменися! Який комісар?

— Знаємо! Ми все знаємо. О! На три метри в землю бачимо!

А Оксанка тим часом, як була роздягнута, шугнула у відчинені двері і подалась через вулицю до баби Теклі...

Того разу все відбулося більш-менш спокійно. Баба Ганна почастиувала Розпутіна вишнівкою. Баба Текля надавала ляпасів і повела відсипатися до власної хати.

Однак відтоді, хоч і переконали Гришку, що Микола важко, може, навіть смертельно хворий, він уже не спускав з нього очей. І щоразу, буваючи в Жабовому, найперше заходив у хату до баби Ганни:

— Ну що, комісаре, ще лежиш?

— Лежу,— відповідав Бармаш.

— Лежи, лежи, бо довго ти в мене не вилежиш...

Іншим разом запитував:

— А ти, комісарє, шпрехаєш по-німецькому?

— Ні,— відповідав Бармаш.

— О,— аж зрадів Розпутін.— Хоч, певно, і грамотний, а мужик. Явропейської культури не розумієш.

— Ні,— широко зізнався Бармаш.

— Ну, нічого... Видужуй, ми тебе там навчимо,— похмуро обіцяв Розпутін, тамуючи злість на те, що Бармаш не бажає встрявати з ним у розмову.

— Думаєш, не знаю, де взявся і чим дихаєш? Знаю! Ти, брат, у німецької влади на карандаші і не втечеш нікуди! Ой Явропейський порядочок...

Бармаша судомило від злості та огиди. Але він стримував себе, відмовчувався. Незважаючи на все, вірив, що слушного часу, коли дійде до діла, не впіймати і не затримати його Розпутінові.

І все ж помилився. Розпутін виявився пильнішим, ніж можна було гадати, а жандарми теж розрахували все задалегідь.

28

За вікнами стояла непроглядна ніч. Ще звечора, не вщухаючи, шуміла над селом перша весняна квітнева злива.

Опівночі засув біля сінешніх дверей знову з гуркотом зірвався з петлі. Гучнішим стало хлюпотіння дощу, і на сінешньому порозі, мигаючи електричним ліхтариком, став забрьоханий вище колін в грязюку Гришка Розпутін.

— Ну, от, комісарє, тепер уже гут! Тепер уже ми побалакаємо! Годі вилежуватись. Вставай та збирайся. Шнель, шнель!

Був Гришка майже тверезим.

За його спиною, в синюватому світлі ліхтарика, бовваніла постать німецького жандарма, шкрябав лапами лутку дверей сирій вовкодав.

В дощ, в весняну негоду, виряджений у далеку дорогу заплаканою старенькою, ішов Бармаш тим самим чорним розгрувлім шляхом, на якому упав тоді, восени, без надії підвестись. Ішов назад до району. Над полями гасав скажений весняний вітер, краплі свіжого весняного дощу били в обличчя, п'яно пахли степом і волею. А на душі у нього

клубочилась чорна безпросвітна ніч і голова важко звисала на груди.

Однак почував себе міцнішим, ніж тоді, восени, мав намір і, здавалось, сили боротись до останку.

Знав, що до табору йде на певну смерть, та знав і те, що довго там не затримається. Або помре на волі від кулі, або втече.

Тією ж терногородською вулицею, якою гнали його з лікарні темної, дощової ночі в листопаді, провели Миколу крізь задротовані ворота, до того ж табору. Тільки було тепер у тому таборі значно вільніше і більш «впорядковано». Хата, старанно відремонтована, правила тепер за комендатуру та комендантське житло. Перед ворітьми — збита з товстих обаполів кулеметна вишка. Довгий, майже зовсім розкритий корівник додатково обнесено ще однією загорожею з колючого дроту. Посеред подвір'я вкопано в землю гладенько обструганий телеграфний стовп. На аркуші дикту, прибитому до того стовпа, чимось смоляночорним виведено по-німецьки слово «смерть». Нижче — ще якісь дрібніші літери, але вчитатися, розібрати їх він на ходу так і не встиг. Його швидко проштовхнули через ворота, дві хвіртки і кинули в холодну пащу безверного корівника.

В корівнику, власне, просто неба, сиділо на перетертій соломі або стояло, збившись в гуртки, десятків п'ять-шість одягнутих хто як, на вигляд досить свіжих, здорових людей. А далі, за важкими дверима на товстих, кованих у сільській кузні завісах, у відокремленій від корівника комірчині для доярок, лежало покотом ще десятків зо два вкрай виснажених, схожих на мерців, невизначеного віку чоловіків у лахмітті, яке тепер тільки віддалено нагадувало солдатський одяг.

В корівнику розгублено й похмуро юрмились застукані по селах зненацька минулої та позаминулої ночі такі ж, як і Бармаш, оточенці. А в комірчині для доярок, яку тут звано з вигадки якогось жартівника-смертника «салонем смерті», здавалося, вже доживали свої останні дні рештки знайомого Бармашеві з осені, досить-таки великого табору радянських полонених. Якихось два десятки з кількохсот перестріляних, передусених за зиму голодом, холодом, заїдених нужею, замучених ранами, цингою та дизентерією.

Увесь той день Микола провів, як у якомусь чадному тумані. Вранці наступного дня йому вділили квартиру мішанини з висівок та картопляного лущиння, яку звали тут

баландою і яку видавали мешканцям «салону смерті» дуже рідко...

Того ж ранку до табору привели ще кілька десятків таких, як і він, правда, дещо здоровіших за нього хлопців. Хоч і застукані зненацька, зопалу, майже всі вони, здавалося, духом не падали: нехай і так, нехай прогавили вони свою хвилину зараз, але завтра вони її вже не прогавлять...

Поміж прибулими швидко зав'язувались знайомства, що мало не блискавично переростали в дружбу. Тут зустрічались іноді навіть і старі знайомі. Люди, за законами якоїсь незбагненної на сторонній погляд симпатії, збиралися в гуртки, збивалися по кутках корівника, ділилися принесеною з сіл їжею і таємниче перешіптувалися все про одне. Хоч уголос слова «втеча» й не вимовляли...

Увесь той час думав, пекуче і невідступно, про те саме й Микола...

Думав і знайомився, приглядався до товаришів...

Білявий, жвавий та енергійний Дмитро, якого загнали до табору на день раніш від Бармаша, тримався більше «салону смерті». Накульгуючи на ногу і трохи, як після давньої контузії, затинаючись, він підбадьорював вкрай виснажених товаришів, допомагав, чим міг, і підготовував тим, що приніс з собою і що міг зібрати серед новоприбулих.

Молодий, бадьорий і навіть веселий, він, здавалося, встигав скрізь. За один день перезнайомився з усім табором, а з Бармашем, хто й зна як та коли, почував себе вже під вечір першого ж дня справжнім і найближчим другом... Та було у них і справді багато спільного: обое, виявилось, служили в одній армії, обое були тяжко поранені і обох підібрали, врятували та виходили місцеві люди. І тепер, знову застукані зненацька, потрапивши до табору, вони однаково пристрасно і наполегливо мріяли і думали лиш про одне: про волю, про втечу, про боротьбу...

І Бармаш вже почав думати, що ось він уже й не один, не сам...

На третій день табір знову заповнився людьми і вже (принаймні для Бармаша) майже нічим, хіба крім одягу, не відрізнявся від того минулого, осіннього.

На четвертий — була саме неділя — з усіх усюд, з ближчих і дальших сіл та районів зійшлася до Терногородки добра сотня дівчат, жінок та дітей. Принесли своїм врятованим і знову втраченим постояльцям їжу, одяг,

якісь новини і підбадьорливе слово. Передавали на хвiртці передачу, гуртками збивалися попiд дронтами, перегукувалися та перемовлялися з полоненими. I нiмцi вперше чомусь не забороняли того, терпили принаймнi бiльш як годину.

До Бармаша з Жабового прийшла Оксанка. Принесла цiлу хлiбину, кусень сала та пляшку молока.

A того бiлявого Дмитра вiдвiдала невисока, гарненька чорнявка в короткiй цигейковiй шубцi та шапочцi, обшитiй лисячим хутром. I Дмитро, як тiльки загледiв її, одразу забув про все. Ламаючи всiякi заборони, наражаючись на смертельну небезпеку, кинувся до ворiт, а коли його звiдтiля одiгнали, нiби наослiп ринувся на дрiт, вчепився в нього руками, гарячково щось вигукуючи, захоплено ловлячи з вулицi кожне слово тiєї дiвчини, не помічаючи навколо себе вже бiльше нiчого i нiкого.

Коли вже нiмцi та полiцаї почали розганяти прибулих, дiвчина та одiйшла вiд колючої огорожi останньою. A Дмитра ледь одiрвав вiд дроту ударом гумового кийка нiмець. Увесь збуджений, з сяючими очима, вiн одразу ж кинувся до «салону смертi» i почав роздавати направо i налiво принесену дiвчиною передачу.

— Хто вона тобi, та дiвчина? — не мiг стриматися, щоб не запитати, зацiкавлений Бармаш.

— Як хто? — аж здивувався Дмитро, стрiпнувши бiлявим чубом.— Яринка, звичайно!.. Чудесна дiвчина Яринка!..

— Що чудесна,— не стримав усмiшки Бармаш,— то видно й без пояснень. Але...

— Ах, он що!..— нарештi схаменувся Дмитро.— Пробач! Я ж зовсiм забув, що ти ж не знаєш... Яринка,— розумiєш? — ну, рятiвниця моя... Така, розумiєш, дiвчина!..

— Розумiю, все розумiю... A нового чого вона тобi часом не розповiла?.. Ну, сам розумiєш...

— Розумiю, як же!.. A тiльки нового такого нiчого не розповiла... Остання «Блискавка» потрапила до нас днiв десять тому. A нової...

— «Блискавка»? — зачудовано i навiть сполохано поглянувши Дмитровi в очi, перепитав його Бармаш. Перепитав мимохiть, якось iнстинктивно, вражений тим таємничим словом, яке тепер уже назавжди пов'язалося в його почуттях з страшною долею синьоокого жабiвського Славка i слiпого Микити.

— Так, «Блискавка»,— тепер уже якось нерiшуче i собi

ніби насторожившись від того Бармашевого перепитування, підтвердив Дмитро.— А хіба що?

— Та так... Виходить, і ти чув щось про «Блискавку»?

— Ну, як же!.. Хто ж про неї в наших краях не чув!.. Хіба що тільки який політично неграмотний! — широко усміхнувся з власного дотепу Дмитро...

— Справді? — зовсім не ображаючись на той натяк, знову перепитав Бармаш.— А що ж це — «Блискавка»?

— Оце, розумієш...— Дмитро озирнувся навколо і стиснув голос.— Це, розумієш... Одно слово — не зараз... Одно слово, зараз не місце... Розповім тобі, як тільки випадє зручний момент...

29

Але той зручний момент так і не випав. Коротке знайомство з білявим Дмитром як почалось, так і урвалося зовсім несподівано. І поговорити ще раз наодинці вони так і не встигли...

Наступного ж дня ще з досвітку підійшло до воріт табору кілька вантажних машин. Німці з поліцейями похапцем (хто першим попадав на очі) одібрали десятків шість полонених і вигнали на вулицю.

Потрапив несподівано для самого себе у той гурт і Бармаш.

Усіх їх густо напакували в машини, перевезли спочатку до Умані. А потім, потримавши дві доби в ямах на цегельні, знову перекинули вже аж на Вінниччину, до одного з надбузьких концтаборів, далеко, за сотні кілометрів від Терногородки, бабусі Ганни, Оксанки, милого, жвавого хлопця Дмитра, про якого Бармаш навіть не встиг довідатись, хто він, його чудесної дівчини Яринки і тієї таємничої «Блискавки», з якою вже почала було в'язатися в нього ще несмілива і така хистка надія в його спраглому за волею серці...

Наступного ж дня по приїзді до нового концтабору, сяк-так підгодувавши ріденькою баландою, їх одразу ж вивели на роботу лагодити бруківку для німецьких машин.

Отже, виходило щось зовсім уже погане. Їх, червоних бійців, примушували працювати на ворога. І від того чорна тінь гіркої думки про мимовільну зраду лягала на серце.

Бармаш і його товариші мучились і терзалися більш, ніж голодом, втомую, фізичними стражданнями. Це зрештою

ставало просто нестерпним... Тікати! Тільки втікати, поки не пізно, поки знову остаточно не вибилися з сил від голоду і нелюдської каторжної роботи.

На перший погляд втекти було важко, майже неможливо. На роботі охорона, в таборі охорона, собаки, дротяні огорожі. На кожному розі кулетет. Треба було дібрати надійніших з найсміливіших і найвитриваліших. Всі мусили йти на найодчайдушніший ризик. Коли не знайдеться інших шляхів, полізуть на кулетети. Або смерть, або воля.

Їх було десятеро. Сміливих, рішучих, готових на все. Правда, тепер, коли думає про них Бармаш, він згадує лише дев'ятох, власне, вісьмох, не враховуючи себе. Думає про них, згадує з болем і жахом. І від тієї згадки ще дужче ятриться душа на помсту і ще страшнішою стає помста.

Десятим був Петро Горб. Низенький, рухливий і меткий чоловічок років за тридцять. Бармаш і зараз ніби бачить його перед собою і довго ще бачитиме й пам'ятатиме рухливі, чорні, колючі очі, несподівані, різкі рухи, нестримну балакучість. Він одним з перших і найпалкіше пристав до думки про негайну втечу. Горів бажанням скоріш здійснити ту думку, сам нетерпеливився і з нетерпінням підганяв інших. І говорив, говорив безперервно. Інколи його доводилось стримувати, ба навіть серйозно застерігати. Він ладен був на все, брався за найтяжче не лише тут, у таборі, але й там, за табором, на волі. Обіцяв золоті гори. Він сам зблизька: отак кілометрів за сто п'ятдесят звідси, на Київщині, село. Багато разів розповідав він про нього, про те, як краще туди пройти і проїхати. А в селі тому в нього своя хата, дружина і двоє дітей: хлопчик і дівчинка. Йому аби лише додому добитись. А звідти вже його ніхто не вирве. Там, напевне, збереглись старі друзі, навіть більше: десь чи то в райуправі, чи то в сільуправі — напевне, працює своя людина, яка забезпечить документами і підтримкою. До найближчого села добратись — раз плюнути. Аби тільки в ліс перескочити. А там він такі стежки знає, такими шляхами поведе, що сам чорт ногу зломить, а не знайде і не дожене. Він поки що залишиться вдома, відпочине, набереться сил, роздивиться. А далі буде видно. Хлопцям він обіцяє перепочинок, харчі. Збере сяку-таку одежину, щоб переодягнутись (у нього там рідні багато). Візьмуть собі на дорогу харчів, дістануть документи, в кого немає, а там уже кожен за себе вирішуватиме. Аби лише з табору вирватись... І то швидше, якнайшвидше, поки зовсім не знесіліли.

Більшість з них на селах уже дечим запаслись: пара білизни, «липові» паспорти й інші випадкові документи. Та й підкріплення не завадить. Коли знаєш, що після втечі в таких скрутних обставинах десь будуть свої люди, безпечний перепочинок і підтримка,— тоді на душі стає легше, а вся справа видається надійнішою. Майбутнє прояснюється і не жахає своєю загадковістю.

Грунтовно було обмірковано кілька варіантів втечі. Та кожен з них мав свої хиби і таїв у собі багато несподіванок. Хотілося б найперше, щоб у цій грі між життям і смертю ставка на життя була якнайпевнішою. Менше жертв і більше шансів на успіх. За явну втечу на очах кари зазнають не лише вони, коли їх піймають, але й увесь табір. А можливо, і навколишнє населення. За кожного вбитого фашиста загине кілька невинних. Такою ціною купувати волю й життя собі вони не наважувались. Їм треба було зникнути непомітно. Треба було влаштувати так, щоб їхню відсутність помітили лише згодом, за добу, принаймні за годин десять, а тоді вони будуть уже далеко. Треба було зважати й на те, що в їхньому гуртку двоє таких, у яких рани ще не зовсім загоїлися. У Бармаша ще боліло плече. А Ваня Кравчук спирався на милицю. Розтрощена кулею кістка ноги ще не зовсім зміцніла. Негайної погоні по свіжих слідах вони, напевне, не витримають. Один по одному обговорюються кілька варіантів втечі і жоден не задовольняє їх.

Ночами думає про втечу Бармаш і врешті пропонує ще один, свій варіант...

Вони щодня виходять на роботу. На вулицях і на полі, хоч і випадково, хоч на короткий час, стикаються з місцевим населенням. Їм не лише співчувають, їм ладні допомогти чим тільки можуть. Отже, дістати обценьки чи ножиці для різання дроту, пронести їх до табору й сховати там — не така то вже важка справа.

За декілька днів вони вже мали й обценьки, і ножиці. Їх непомітно передали сільські хлопчаки. Почалась нечутна, кропітка нічна праця.

З одного боку одгородженого чотирикутника табору, посеред якого стояла казарма, був майдан, з другого — селянські городи, з третього — подвір'я якогось складу. З четвертого боку, з півночі, тяглась дорога. Понад дорогою два ряди товстих високих стовпів, облутаних колючим дротом. За дротом дорога — метрів з п'ятдесят

завширшки. За дорогою — провалля. Провалля розтягнулось на кілька кілометрів. А за проваллям — чагарники, городи, подекуди хати, рови, далі — ліс.

30

Вечорами поверталися з роботи. Спадала на табір синя, зоряна квітнева ніч. Навівала прохолоду, манила духом широких степів, духом волі і спогадів. Полонені бродили вздовж порожнього подвір'я, як неприкаяні. Тугою світилися стомлені очі, хмурніли чола, люта досада, сум огортали людей. В такі хвилини особливо мучили, дратували спогади. Було нестерпно від того до божевілля, до плачу. І тоді виручала пісня: сумна, широка, як степ, повільна й тужливо розважна або весела до надриву. Вона зринала раптом, почата кимсь одним. Поволі, ніби знехотя, підхоплювалась іншими. Непомітно створювалось коло. Його оточували слухачі, і тоді співали, вже не зупиняючись, одну за одною, аж поки не стомлювались. Співати тут не заборонялось.

І пісня ринула вгору, продиралась крізь колючий дріт, туди, на волю, і вільна та широка пливла понад дахами будівель, понад кущами, яругами, понад степовими вибалками і луною відбивалась в далекому лісі. Пісня глушила біль неволі, гіркоту навколишнього життя. Мимоволі прислухались до неї й вартові-німці, замислено поспиравшись на гвинтівки.

Ночі квітневі — темні. Небо темно-фіалкового оксамиту, земля чорного. А зорі низько, над самими головами, — великі та жагучі...

Ой зійди, зійди, ясен місяцю,
Як млинове коло,
Ой вийди, вийди, серце-дівчино,
Та й промов до мене слово...

Місяць сховався аж перед світанком. Розпеченою червоною кулею викочувався він з-за зубчастої стіни далекого лісу, зловісним оком визирав з-за сивої мли і розливав навколо своє холодне, байдуже світло. Дивився на нього Бармаш, і зринало в пам'яті Шевченкове:

Із-за лісу, з-за туману
Місяць випливає,
Червоніє, круглолиций,
Горить, а не сяє,

Неначе зна, що не треба
Людям його світу,
Що пожари Україну
Нагріють, освітять...

І тужно та неспокійно ставало у нього на душі.

Петро Горб мав приймний, м'який баритон, жваву вдачу. З якогось часу став він душею вечірніх розваг, які обмежувались, власне, співом до нестями, до забуття. Він перший починав, перший заохочував, під'юджував і викликав інших. І це вже стало в таборі звичкою. Коли Петро починав, озивався хтось інший, збирався гурт співаків. Поволі на подвір'я до гурту стягувався весь табір. Стояли, сиділи, лежали тісним гуртом. Співали або зажурено слухали. І скоро пісня покривала все. І гамір містечка, і кроки вартових, і дзенькіт зброї, і розмови. Була темрява, а в темряві — тепла й голосна пісня.

І коли пісня поволі забирала в полон всіх, тоді від гурту непомітно відділялось двоє з десятиох, зв'язаних умовою. В темряві підкрадались до дроту. Заглушена піснею, починалась праця. Тихенько, по-джмелиному, джерготів дріт, тонко-тонко скреготали обценьки й ножиці. Двоє лежало на спинах, під дротом, упріваючи від напруження й настоороженості. Тихо, намагаючись робити якнайменше шуму, різали, відривали від стовпів дріт, зчіплювали перерізані кінці, щоб непомітно було вдень і щоб легко та нечутно було розчепити їх знов.

За дротом слалась безлюдна дорога, за дорогою — урвище. На розі огорожі встановлений на звичайному столі стримів кулемет. Дорогою, інколи майже поруч їх, проходив вартовий. Коли він спинявся близько — двоє настоорожено причаювались. Коли проходив — починали знову. Часу на працю було обмаль. Щонайбільше — година. Треба було проповзти назад, поки пісня не змовкла і голоси співаків не притомились. Особливо важко стало тоді, коли прорізали першу і підійшли до другої лінії дротів. Обережність, пильність потроїлись. Такої пильної, такої обережної і делікатної роботи ще ніхто з них не робив у житті. Легше було виточити і відшліфувати найдрібнішу й найскладнішу деталь, ніж перерізати оту одну дротину.

На другу загорожу Бармаш навіть не ходив. Його незагоєне плече не дозволяло такої роботи... П'ять тяжких ночей, п'ять тривожних днів. Адже вдень дріт кожної хвилини могли перевірити. П'ять діб немов у лихоманці. В постійній праці, в нервовому напруженні, в тремтінні кожної

жилки, в первісній, смертельній настороженості. П'ять діб гарячкового внутрішнього маячення... Та от прохід зроблено й старанно замасковано. Стомлений не від праці, а від нелюдського нервового напруження, зів'ялий і розслаблений, упав Бармаш на перетерту солому й мертво проспав до ранку. Ранком прокинувся відпочилий і посвіжілий. Вийшов на подвір'я, глянув навколо, згадав усе, і знову охопила нервова, гарячкова напруженість. Вдивився в обличчя товаришів і бачив на них те саме. Вечір... Вечір мав вирішити все. Ходили мовчазні, задумані, суворі. Ніхто й словом не прохопився за цілий день про найважливіше — про вечір.

Довгий-довгий, нестерпно довгий і нудний весняний день. Він повз, ніби на волах, безконечний і страшний своєю безконечністю. Здавалося, хтось ворожий прибив сонце велетенським цвяхом в zenіті неба і воно застигло там непорушно. Неспокій глушили працею. Ніколи ще ніхто з десятих не орудував лопатою так старанно.

31

Нарешті по довгому, стомлюючому і напруженому чеканні надійшов вечір. Команда «шикуйсь». Дорога до табору. Ворота. Перевірка. Баланда. І ось вони вже віддані самі на себе. Курять, хто що випросив на дорозі, розмовляють. Без діла, нудьгуючи, блукають вздовж подвір'я...

Мерехтливо-червоне сонячне коло спускається до обр'ю, пірнає в пухнасті білі хмари, і хмари підпливають кров'ю. Кров непомітно стікає за обр'ю, барви швидко линяють: червоно-багряна, оранжева, рожева, лимонна, блідо-зелена. Сутеніє.

Товариші готуються мовчки. Про все вже давно домовились. Говорити нема про що. Оглядають одяг, убогі речі, вивертають кишені. Непомітно викидають все, що може зрадити в критичну хвилину. Все, що може випадково зачепитись, брязнути, задзвеніти, що має зайву вагу...

Весняний вечір недовгий. Одразу по заході сонця, після коротких синіх сутінків, спадає темна, непроглядна ніч. Бармаш кілька разів обходить казарму й, остаточно знесилений, схвильований, сідає під стіною на молоденьку блідо-зелену травичку. Щоб зосередитись і заспокоїтись, міцно, до болю закушує губи і втуплює зір в одну точку. Намагається зосередитись на далекій зеленій зірці, зібра-

ти всі свої сили. Чує, як біля нього проходять товариші, чує голоси, слова, чує гомін, але все те проходить повз його увагу. Він напружує всі сили й наче кам'яніє. Однак побороти внутрішнього тремтіння не в силі.

Стає зовсім темно.

Він чує десь поблизу збуджену мову Горба. Потім зринає пісня:

Казав мені батько, щоб я оженився...

Бармаш механічно помічає, що голос у Горба якийсь не його, змінений. Помічає і одразу забуває про те.

По досвітках не ходив...—

озивається хтось неподалеку.

Та й не волочився...—

підхоплюють одразу кілька голосів.

Полонені підводяться і поволі тягнуться туди, звідкіля зринула пісня...

Хор уже сформувався. Пісню співають кілька десятків молодих голосів. Навколо Бармаша стає безлюдно і порожньо. Пісня видзвонює все голосніше й голосніше...

А я козак добрий та й не волочуся...

Бармаш має йти першим. Він повинен обережно розплутати і розчистити прохід, пролізти і потім зачекати на товаришів у проваллі... Навколо ні душі. Полонені збилися в тісний гурт біля співаків. «Момент»,— думає Бармаш. «Ще хвилину»,— перебиває інша думка. Мить напруженого, гарячого вагання. Потім він у думках на куплет випереджає співаків, згадує останні слова його, і коли хор вигукує:

А де молодичку, то там і дві нічки,—

Бармаш здригається, всім тілом рвучко, мов у холодну воду, кидається вперед і розтягається на вогкій землі. Одрозу ж дика, вперта енергія охоплює всю його істоту. Чіпляючись руками за землю, одштовхуючись ногами, він повзе до загорожі. Кілька хвилин — як одна мить... Рука торкається колючого дроту. Голова ясна, думки чіткі, тіло напружене. Гарячі сухі руки швидко й вміло розплутують дріт. Вуха насторожено прислухаються, очі пропікають темнью. А в голові чомусь оборона на Синюсі, беззвучні спалахи ракет...

А як оженився, так і зажурився...

Першу загорожу подолано. Широкий прохід залишається позаду. А на довжину тіла, попереду, друга лава кілків і дроту. Бармаш підповзає і завмирає. Напружуючи увагу, намагається розгадати: де зараз вартовий? Ніде ні шелесту... На розі? Там? Тут? Кроків ніде не чути. І раптом перед його очима — чорна тінь...

І ложкою, і мискою, і третьою коліскою...

Вартовий. Тут. Помітив? Ні?

Бармаш припадає до землі, він ладен втиснутись, провалитись в неї своїм гарячим тілом. Він хапається рукою за груди, бо, здається, вартовий почує, як калатає його серце. Прокляте серце. Воно гупає, ніби молот.

Вартовий хвилину стоїть нерухомо, потім спльовує, щось бурмотить собі під ніс і, повернувшись, поволі йде до рогу. Бармаш відчуває, як тіло його раптом в'яне, вкривається рясним потом.

Мокра рука лягає на дрiт і сковзає по ньому. Дрiт не дзвенить. Він слухняно піддається рукам, одгинається вбiк, чiпляється за стовпи і, розступаючись, дає прохід. Зiгнувшись, припавши до землі, Бармаш пiрнає в темiнь дороги. Стежка... Трава... Грудки... Колія... Розпластавшись, прикипiвши до землі, звиваючись вужем, повзе він все далі від дроту. Здерев'яніле тіло подається вперед якимись механічними ривками. Здається, воно розтоплюється, як віск на вогні. Десь, ніби здалеку, чувається гострий, колючий біль у плечі. А в ніздрі б'є запахом розпареної землі, зеленої трави, пилюкою дороги і кінським послідом...

Жінка каже — бери шапку, тікай к чорту з хати...

Колись у дитинстві він повзав у степу за ящiрками, і земля тоді пахла так само... Цікаво, чи росте ще ота стара верба вдома, над Інгульцем? І потім... Це ж, здається, голос Горба так чітко виділяється в хорі?.. Земля чомусь пахне дощем. Сухі стеблини полину боляче шмагають по обличчю. Руки раптом провалюються в якусь чорну прiрву. «Дорозі кінець», — розуміє Бармаш і, не повертаючись, просто головою вниз сповзає на дно провалля, натикаючись на глиняні виступи, сковзається по траві, чiпляється за якісь кущi... Різкий поштовх і зупинка. Тіло важко лягає на щось сипке, що поволі розступається під ним. Руки намагаються пісок. Дно...

Раптовий глибокий спокій, пташина легкість в усьому

тілі, і радість, божевільна радість охоплює його. Він не може опанувати її і хвилину лежить на піску з заплющеними очима, відпочиваючи. Потім рвучко зводиться на ноги і робить кілька обережних кроків убік.

Він уже схаменувся і опанував себе.

Довге напружене чекання в темряві. В темряві без берегів, без меж. В ній ніяк не помітиш — спливає час чи стоїть на місці. Минають довгі, нестерпно довгі, здається, години... А насправді лише кілька хвилин.

Десь там, угорі, над головою, в мерехтінні зірок зароджується ледве чутний шурхіт. Зривається грудочка, шурхіт наростає, ближчає. Хтось поволі спускається стіною урвища. Глухо гупає. І біля самих ніг Бармаша зводиться неясна постать. Ваня Кравчук. Так, це він з своєю милцею. Він вразив хвору ногу, тіло його пересмикується від болю. Він кусає губи від того болю, але він радий, безмежно радий. Аж танцює від цієї радості. Навпомацки знаходить руку Бармаша й мовчки міцно потискує її. А угорі під зорями знову зринає ледве чутний шурхіт.

...Ось, здається, і всі. Чи ж усі? Бармаш, торкаючи кожного рукою, лічить: один, два, три... дев'ять. З ним дев'ять. Одного не вистачає. Кого? Він намагається проврати завісу темряви і з'ясувати, кого немає. І врешті шепоче:

— Прізвище?

Його розуміють всі і відразу:

— Кравчук, Синиця, Ревякін, Зубцов, Ібрагімов...

...Отже, немає Горба.

Він мав непомітно вислизнути з кола співаків і повзти з табору останнім. Мусив залаштувати після себе прохід у дротяній загорожі, щоб втечі не помітили навіть ранком і кинулися за ними аж пізніше...

Чекають. Спливають довгі хвилини. Всіх палить нетерплячка... Врешті чекання стає нестерпним і небезпечним. Повагавшись, Бармаш приймає на себе команду і вирішує за всіх. Чекати тут небезпечно. Горб добре знає маршрут і зрозуміє. Вони мусять вирушити, а на нього почекають за яром, у чагарниках. Відсутність Горба псує радість втечі, породжує непевні думки, хвилювання. Від того похмура тінь падає на вдалий початок справи і породжує затаєні тривожні передчуття. Товариші пригнічені. Обережно й важко ступають вони по дну провалля слідом за Бармашем. Темно. Видно лише тьмяні обриси країв урвища, кілька зірок над головою та силует товариша попереду.

Під ногами шурхотить вогкий пісок. Пахне сирою глиною, вільгістю. Неприємний, вогкий холодок охоплює розгара-чілі тіла.

Крутими петлями, несподіваними зигзагами і поворота-ми провалля тягнеться вгору на кілька кілометрів. Під но-гами пісок, клейка глина, глибокі й круті, вимиті водою бурчаки. Час від часу хтось спотикається, провалюється й падає. Ноги пірнають в якісь в'язкі мочарі. Потім утікачі деруться хащами терну, натикаються на гострі виступи стін, роздирають одяг об якісь чагарники, пробираються заростями дерзкої ожини. Іноді, крізь драле взуття охоло-джуючи гарячі ноги, чавкотить струмок... Натикаються на вогку стежку, знову збиваються з неї, знову знаходять і вперто, мовчки пробиваються вперед.

Нарешті небо над головою ширшає. Зоряне полотно гус-тішає й знижується: провалля поволі міліє. Стіни стають положистими й розсовуються. Тепер уже можна побачити, що вони поросли густою луговою травою. Під ногами теж стелеться й шелестить росяна холодна трава. І тільки іноді потрапляють ще під ноги неглибокі бурчаки.

Ось небо вже не лише над головою, а й попереду. За чорними обрисами кущів тьмяно накреслюється далекий суворий обрій і над ним цятки зірок. Кущі ростуть, біль-шають і наближаються. Ще кілька кроків — і можна буде перепочити. Останній півметровий припічок бурчака, міл-кий вибалок і за ним рівнина, поросла кущами верболозу.

Бармаш зупиняється. Обережно висувається понад при-пічок і уважно прислухається. Порожньо й тихо... Тоді рукою дістає гілку верби, пробує, чи міцно тримається в корені, і ногами впирається в стіну. Напруження, ривок...

32

Тріскучий постріл раптом розтинає тихе повітря. Він оглушує, як удар молота. Серце скажено, рвучко шарпає-ться в грудях і нараз завмирає, ніби кудись провалюю-чись. Злякано стрибають убік, кущі й тіні нестримно мчать попереду них. Із злим свистячим шипінням, окреслюючи в чорному небі криву дугу, поволі зводиться догори сліпу-чо-біла ракета, розсипаючись навколо іскрами... Друга... Третя...

Над бурчаком, біля самої голови Бармаша, схиляється фашист з гвинтівкою в руках і схвильовано кричить, ви-махуючи руками:

— Ком, ком! Шнель, шнель!

І слідом за тим — оглушливий удар по голові... Бармаш відхиляється вбік. Мерехтливі іскри в очах і на небі. Ракети сиплють іскрами. Від ракет і ручних ліхтариків навколо стає видно, як удень. Кругом — вороги... Випадок? Засідка? Зрада?

Та хіба тепер не однаково?

Бармаш стоїть, низько схиливши голову, і мовчки дивиться під ноги. Весь пройнятий млявістю, важкою чавуною втомою. Якесь непереборне, дивне спустошення у всій істоті. Майже отупіння.

Смерть? Зараз? Пізніше? Тут чи в іншому місці?.. А чи не однаково! Хочеться спати. Так, до божевілля хочеться спати... Впав би отут, припав до землі і, здається, одразу ж заснув міцним, мертвим сном... Чому ж не зразу, навіщо стільки зусиль, праці, мук? І так зненацька! Адже тепер не втечеш. Кругом вони. Ет! Однаково...

— Шнель! Шнель! — чується десь здалеку.

Та хіба то до нього?

Важко падає другий удар, третій, четвертий, п'ятий.

На губи виступає щось липке, гіркувате чи солонувате. Але ударів він уже не сприймає. Він безвільно падає додолу, здається, просто тому, що йому хочеться спати. Яка дика, всеперемагаюча втома! І чому йому не дають заснути?

— А, ферфлюхт! Сакрамент!

Лаючись, його виволікають з бурчака. Люто струшують за груди й б'ють в обличчя. Він стоїть... Потім штовхають, і він іде. Йде, бо штовхають. Іде туди, куди штовхають.

Цілу дорогу їх, знесилених, прибитих і приголомшених несподіванкою, жорстоко б'ють. Б'ють кийками, кулаками, прикладами гвинтівок. По голові, в обличчя, в груди, в живіт. Б'ють з задоволенням, з насолодою.

Навколо ніч. Пустка. Безлюддя. Нікому заступитись. Нікому навіть глянути. Тепер катам повна воля. Нападають по троє озброєних і ситих на одного голодного і знесиленого і б'ють, не жаліючи. Вони щиро служать своєму фюрерові за те, що він не послав їх на фронт. На фронті страшно. А тут вони з повною безкарністю можуть показати своє єсесівське «геройство».

Дорога до табору — суцільне чорне пекло. Не знана ще «зелена вулиця», новітні шпідрутени.

Товариші, знесилившись, падають. Потім ледве підводяться й знову бредуть. Їх би охоче добили. Та, видно, е

наказ не вбивати. І їх женуть — скривавлених, скалічених... Вони мовчать. Навіть не стогнуть. Ні звуку з міцно закушених уст. І це ще більше злить катів. Вони б хотіли крику, плачу, благання.

Благання немає...

Вони падають знепритомнілі від болю. Знепритомнілих тягнуть за ноги і знову б'ють. Бармаш всю дорогу держиться на ногах.

Іх заганяють до табору. Кидають прибитих у кутку загорожі на сиру землю й ставлять окрему варту...

Довга-довга холодна ніч.

Добре тому, хто знепритомнів. Він нічого не відчуває. А тому, хто відчуває все... Тіло спухло. Рани печуть вогнем. Губи потріскались. В роті сухо, як у найгіршу спеку. До нестями хочеться пити. Хоч би крапельку води. Але вони мовчать. Ніхто не просить води. Ніхто не просить допомоги.

Ні, вони мовчать...

Бармаш лежить на спині й дивиться в далеке, байдуже небо немигаючими підпухлими очима.

«Чому? — думає він. — Як могло так статись?»

І не може знайти розгадки.

«А тепер... Всьому кінець... Може, лише до ранку... Певне, лише до ранку залишилося жити. Ніхто не почує тебе, ніхто не дізнається про твої муки. І вмреш невідомщений... За що така смерть? Чому не в бою? Чому не там, на переправі? Не під Гусятином, Вінницею, Зеленою Брамою? Чому?»

Відповіді немає. Мовчить заснула земля. Мовчки дивиться байдуже небо крізь віки, крізь вічність, крізь муки людські й радості кудись у глибоку безвість холодними очима зірок.

Ніхто не розмовляє. Ніхто ні з ким не перекинувся й словом. Про що говорити!.. Збоку біля Бармаша в глибокому смертному забутті тихо й важко стогне побитий до непритомності Ваня Кравчук...

Кінець ночі. Досвіток. Сходить над землею холодне місячне коло. Падає роса, холодить і приносить полегкість. Ваня Кравчук опритомнює. Він конвульсивно випростовує тіло, мацає рукою навколо себе. Знаходить руку Бармаша й кволо потискує її.

— Хто? — запитує, передихнувши. — Живий?

— Живий, — відповідає Бармаш.

— А я, мабуть, не дотягну до ранку. Щось всередині

відбили мені... Пече... Хоч би сонце побачити востаннє... Помру я... Як безглуздо... Якщо житимеш, дивись. І за мене... Хоч одного... Помстись... Ну, чому так по-дурному!

Голос у Вані хрипкий, тихий, натужний.

Бармаш мовчить.

Сірий і холодний напливає ранок.

Заспаних, змерзлих полонених виганяють з казарми. Вони виходять на подвір'я, натикаються на побитих товаришів і з мовчазним жахом відходять. Ніхто ні про що не розпитує. Все зрозуміло.

Бармашеві хочеться попросити в когось хоч недопалок цигарки. Ковтнути гіркого диму. Але він мовчить. Він лише повертає голову, одкидає руку, й вона торкається крижаного, холодного обличчя. Дивиться туди... Ваня Кравчук лежить горілиць, витягнувшись струнко, ніби на параді. Ніс зжовк і загострився. Кров зійшла з обличчя, і воно стало восково-прозорим, блідим. Безтрепетно, суворо дивляться в небо холодні, одразу вицвілі, мертві очі.

Бармаш відводить погляд. Бачить на подвір'ї рух, поживавлення. Полонених шикують біля казарми. З'являється відкілясь багато фашистів. Варта, жандарми, німецькі службові організації «Тодт»... Готується урочисте видовище. Всі заклопотані, підтягнуті, урочисто метушливі. Не чути навіть звичайної лайки, крику.

Від воріт, у супроводі перекладача, з'являється комендант табору. Він підходить до лави полонених і викрикує кільканадцять слів. Перекладач переказує:

— За втечу з табору дев'яти чоловік весь табір на п'ять днів залишається без води й їжі... За щирю й віддану допомогу німецькій владі полонений Петро Горб звільняється з полону.

Останні слова підкидають Бармаша з землі. Він спирається на лікоть. «Зрада!» Гнівний рух, як одностаїнний дроз, струшує тілами товаришів.

— Собака! — стогне Ібрагімов і затуляє обличчя долонями.

І знову тиша.

Полоненим дозволили розійтись. Дехто підкрадається на хвилину до втікачів. Їх одганяють солдати. Встигають, однак, витрусити з кишень і передати останній городняк. Бармашеві товариші не відмовляються.

Похмурими гуртками бродять полонені по подвір'ю. Вони зрідка перешіптуються, а більше мовчать. Злість, досада на їх змучених обличчях. Голод не лякає. Невдача, що

спіткала товаришів, приголомшує їх. В'ялить власні мрії, надії. Страшна зрада викрешує іскру такого ж страшного гніву.

33

Від міцної затяжки легше робиться грудям, ясніше в голові. Бармаш, з зусиллям перемагаючи ниючий біль у всьому тілі, сідає. Товариші теж підводяться. До них прямує комендант. За ними поліцаї несуть кілька лопат. Бармаш відчуває, як кров відпливає у нього від голови. Він блідне.

— Міцно тримайсь, хлопці,— стиха каже він.— Умираємо тільки раз...

Товариші мовчать. Обличчя бліді, замкнені.

Їм наказують підвестись. Їм дають лопати й наказують копати в кутку огорожі...

«Копати? Що? Навіщо? Невже ж просто в таборі?»

Скопана на штих земля набирає форми могили. І вони розуміють: так, тут. Розуміють. І заступи не випадають їм з рук. Хоч тіло терпне, не відчуває вже й болю. І єдине бажання: хоч би скоріше скінчилося це все.

Вони копають в якомусь гарячковому забутті. Ні, їм уже не так страшно, як тим, що ще лишаються жити, бо легше закопувати самого себе, ніж дивитись на муки інших...

Наглядач старанно, діловито, як справжній фахівець, вимірює яму. Він стверджує: вже досить. Готово.

Тоді всі восьмеро підходять до Вані Кравчука, вкладають його на подерту шинелю й несуть до ями. Бармаш тихо, над силу, починає:

Ви жертвою впали...

Голос уривчастий, нерівний. Здається, він зразу обірветься. Та спів підхоплюють інші. Всього один куплет. І мертва, гнітюча мовчанка навколо... Ваню опускають до могили. Старанно вмоцнують, щоб зручніше було лежати товаришеві. Хусткою накривають обличчя, щоб не засипало землею розплющені, застигли очі... Мовчки урочисто віддають землі останки товариша... А вони? Самі приречені й самі самотні... Самотні.

Ви все, що могли,
Відали за народ...—

зринає раптом десь збоку дзвінкий, схвильований голос...

За щастя, за честь і свободу...—

прилучається до нього одразу кілька десятків голосів.

Хвилина — і в'язні табору, всі, як один, підхоплюють незакінчену пісню... Сумна, похоронна мелодія чорною тугою заливає табір, летить за його огорожі й моторошною луною відбивається десь за хатами й степовими вибалками.

Вона дедалі міцнішає. Здається, співають не лише люди, співає кожна травинка, кожен листочок. Тугою глибокою й жагучою бринить сама земля. І від тієї гордої туги незвично дерев'яніє, терпне тіло... І вже нема нічого навколо: ні дроту, ні есесівців, одна лише тужна мелодія пісні. Густа, тягуча, всевладна, вона наростає хвилями, здається, викочується десь з-під землі.

Вороги на мить тетеріють. Вони стоять розгублені, з роззявленими ротами. Комендант спочатку кудись шарпається, щось кричить...

А потім махає рукою і змовкає...

Прощайте, братове, ви чесно пройшли
Свій доблесний шлях благородний.

Пісня нараз стихає так само несподівано, як і вродилась. Страшна, урочиста, глибока тиша залягає навколо... Така тиша не забувається через усе життя... Того затаєного, що живе в ній, не зітреш з пам'яті нічим.

І, може, ще й тому комендант табору вирішує зіпсувати останні хвилини життя втікачів жалюгідною комедією.

Він дає наказ знову зібрати всіх полонених.

Він діє так, ніби й не було ні пісні, ні суворої напруженості тиші...

Приречених становлять на край ями. І він... починає говорити. Слова його не доходять до свідомості. Про що він говорить? Бармаш примушує себе вслухатись і хоч дещо зрозуміти...

В голосі коменданта незвичайна, роблена лагідність. Лагідність перемождя, певного себе і своєї сили. Він хоче бути «об'єктивним», хоче пробитись «до сумління» тих, хто незабаром має померти, щоб паралізувати волю живих. Він хоче розчулити їх після всього того, що сталося. Йому, бачте, жаль їх... Вони, бачте, не відали, що діяли. Вони ще молоді і зробили те по молодості. По-дитячому нерозважно. Мусили б знати, до чого те призведе... Але молодість є молодість, і він це розуміє... Їх «за законом» треба було б повісити... Але він, представник німецької влади, полегшує їх смерть. Вони будуть розстріляні, як солдати. Більше того, всупереч твердженням «ворожої» пропаганди, німець-

ка влада не розстрілює поранених військовополонених. Вона не робила цього і не робитиме й тепер. Бармаш пригадує дорогу до Жабового, і крива посмішка перекошує його обличчя. Всі поранені за спробу втекти будуть покарані, але вони залишаться жити.

— Хто поранений, три кроки вперед!

Всі стоять на місці. Всі здорові.

«Хто ж тут, насправді, поранений?» — уперто думає Бармаш, зовсім забувши тієї хвилини про своє прострелене плече. І він знову пірнає в забуття і не чує вже, що каже комендант.

— Я розумію... Але демонстрацій не допущу. Ось представники німецької преси... вони бачать...— вказує на когось рукою комендант.— Виведіть.

До Бармаша підходить високий солдат і одводить його вбік.

І тут «рицарський» дух зраджує коменданта. Він люто, кілька разів б'є Бармаша в обличчя й, ледве стримуючись від нових ударів, відходить... Болю Бармаш уже й не відчуває. Але ті удари обпікають, ніби вогнем. Печуть образою й соромом. Все тіло обсіпає жаром. Він тремтить, як в лихоманці. Шарпається і, не маючи сили кинутись на коменданта, падає. А на очі, може, вперше за життя навертаються сльози. Гарячі сльози люті.

Його підводять товариші. Він дивиться поперед себе зарожевілими округленими, майже божевільними очима.

Товариші стоять перед ним над ямою, мовчазні, суворі й спокійні.

Перший залп, розтинаючи повітря, ніби пробуджує їх з забуття.

Синиця здригається. Ноги його стають хисткими, гнутьсь в колінах, і він беззвучно, мов тінь, падає вниз...

Ревякін увесь тягнеться догори, ніби росте. З його розкритого рота зринає вибух:

— Усіх не вб'єте! Вам ще відплатять!

— Прощайте, товариші,— кричить низенький Жук.

Ібрагімов увесь дрижить, мов лист на осіці. Лише очі горять. Все тіло його проймає непереможне бажання жити. І від того — скажена злість. На себе, на ворогів. Він миттю кидається в'юном з лави вперед. Руки його вже торкнулись шиї якогось пополотнілого товстого солдата. Він от-от вчепиться в горло ворогові... І тоді чується самотній постріл, без команди. Спіткнувшись, Ібрагімов падає на

землю руками вперед і здригається в передсмертних корчах.

Бармаш стоїть збоку й дивиться на все те широко розплющеними очима. Тіло підтягнуте, зібране в один клубок від болю й злості. Він от-от ладен забутись і звіром кинутись на катів. Але тримається. Він терпить, затиснувши кулаки.

Він терпить і мовчить. Йому дають жити. Дають життя ціною крові товаришів, і та кров волає до помсти. Він мусить терпіти і мусить жити. Віднині ціна його життя — ціна життя загиблого Славка, ціна крові товаришів. Життя на помсту. Він мусить помститись, і тому життя його тепер є дорогим, надто дорогим...

Ще залп.

І падають, падають товариші.

А він стоїть скам'янілий. Його очі жадібно вбирають все це. Щоб запам'ятати на все життя й ніколи не забути.

— Хай живе Радянська Бать...— вигукує Зубцов і захилинається.

Чорна цівка крові стікає з скроні Ібрагімова. Вона росте на очах, шириться, червоною пеленою заступає світ. Щось гірке, якийсь колючий, нудний клубок підкочується до горла. Світ, люди навколо раптом зникають у скаженій круговерті. Грудям бракує повітря... Спадає темрява... Гасне дсне світло... І більше Бармаш нічого не бачить.

Він падає непритомний.

...Свіжу могилу в кінці подвір'я загортають і зрівнюють з землею. Руді криваві плями на землі й на траві притрушують піском.

Петро Горб одержує аусвайса і ще того ж вечора виходить з табору. Важкі, оббиті колючим дротом ворота зачиняються за ним. Як винуватий пес, злякано озираючись назад на табір, він злодійською ходою бредє в темінь ночі...

34

Бармаш залишається в таборі.

В жорстокому жару, увесь скалічений, втративши свідомість, б'ється в маячнні. Він кричить нелюдським голосом, подає команди, когось лає страшними моторошними словами. Іноді, на кілька хвилин, остаточно вибившись з сил, засинає. І тоді стає схожим на мертвого.

Товаришам, що мусять спати разом з ним, страшно від того крику, борсання, боротьби з чимсь невидимим. Може, з смертю.

Вони бачать — Бармаш не витримає. Їм хочеться полегшити хоч останні його хвилини. Змочити б водою спрагли, зчорнілі уста, прикласти мокру хустку до палаючого лоба... Та вони й самі не бачать тієї води ні краплі. Їх і самих мучить спрага. Вночі вони виходять на подвір'я, лижуть холодні ринви, співають, висмоктують росу на споріші. Приносять і йому жмутик вільгості в холодних пір'яках трави.

Та він усе відкидає, люто відбивається.

Охоронники по кілька разів на день зазирають до нього. Чи ще не вмер? Вони відверто, з нетерпінням чекають на його смерть. Лише обставини врятували його від розстрілу. Ще недавно Радянське Інформбюро оголосило на весь світ про звірячі розправи фашистів над пораненими полоненими. А тут ще й цей випадок набрав широкого розголосу. Дев'ять чоловік спробували втекти з самого табору, під самісіньким носом варти... Втрутився в справу гебітскомісар — цивільна влада. Задумав, всупереч радянським твердженням, створити ілюзію есесівської «гуманності» хоч перед місцевим населенням. Його не розстріляли, але він мусить умерти. І він помре сам. Це ж так ясно... Живим він звідділя не вийде. Про нього чули, про нього говорять навколо... Потім забудуть. А він тим часом і помре.

Але Бармаш не вмирає. Щось дужче за смерть живе в цьому хворому, розбитому, але сильному тілі нащадка кількох поколінь запорожців. На третій день він опритомнює.

Розплющивши очі, спиняє зір на рудій поколупаній стіні. Хвилину лежить так, згадуючи, де він і що з ним. Потім, вловивши гомін людських голосів, злегка повертає набік голову. У велике розбите вікно, перехрещене рамою, падає на підлогу сніп сонячного проміння й перерізає казарму надвоє. Сонце спіжить очі. Все, що по той бік сонячного, мерехтливого прожектора, тоне в темряві. А під вікном, в освітленій смузі, сидять тісним гуртком п'ятеро чи шестеро полонених. Точиться розмова. Бармаш дивиться на товаришів, прислухається. Поволі пригадає все, що сталося з ним, пізнає товаришів. Все це хворі, остаточно знесилені люди, яких навіть фашисти не зважуються вигнати на роботу. Говорить тоненький, виснажений хлопець Андрій. Прізвища його Бармаш не знає, та тут прізвищ і не

допитуються. Звуть один одного на ймення. Андрій зіперся головою об стіну, щоки в нього запали, на обличчі стримить лише гострий жовтий ніс і горять збудженим блиском блакитні очі.

— ...А третій раз мені справді пощастило. Тікали ми тоді з Луцька. Я дійшов до самого Житомира. Ще кілометрів тридцять-сорок — і потрапив би я, хлопці, просто в партизанський край. Там уже скрізь по селах про партизанів тільки й говорили. Та чорт заніс мене на якийсь хутір переночувати, а на хуторі жили німці-колоністи. Тут мене й накрили. Ото й тільки, що від розстрілу викрутився. Коли б погнали назад до Луцька, там би мені й капут... Та чомусь повели аж у Вінницю... Ну, що ж, три рази не щастило, пощастить четвертий. Тільки б трохи сили набратись. Тікати, хлопці, все одно можна. От би наші напевне втекли, коли б не Горб. Сволота! От стільки разів сам тікав, скільки чув, як люди тікали, а щоб свій отак зрадив, бачу оце вперше.

— Так здорово все в них вийшло, і отак провалитись! — зітхає високий, низько острижений чоловік з широкими й густими, з'єднаними на переніссі бровами. — З таких, як Горб, треба було б здирати шкіру і присипати сіллю.

— Вішати!

— А вони ще свого дочекаються.

Широкоплечий, з великою посивілою кучмою на голові, зажурений Максим мовчки смоче куценький недопалок цигарки. Недопалок шкварчить на губах, але кидати його ще жаль. І вже коли залишається від нього лише тоненька мокра смужечка паперу, Максим неохоче кидає її на підлогу й, дивлячись на Андрія, запитує:

— А ти думаєш, так би й прийняли тебе в партизани? Мовляв, дуже раді! Бери гвинтівку. Не спитали б, де ти цілий рік валандався? А може, ти якийсь Горб? Може, навмисне підкинули?

— Таке, — ображено зиркає на нього Андрій. — То вже твоя справа доводити. Чесна людина завжди доведе, хто вона. А якби й не прийняли, то що? Головне — відціль вибратись. Можна ж і самим розпочати. На волі аби руки, а зброю вже якось добудеш...

Довго прислухається Бармаш до розмови товаришів. І від тих мимоволі підслуханих слів йому стає якось спокійніше, надійніше на душі: «Коли б лише одужати!» — думає він. Вирватись, тоді б він уже знайшов, що робити.

Він уже знатиме, за що взятись. І він ще воюватиме. Аж поки не залишиться на цій землі жодного фашиста або поки сам не загине. І він, ще кволий, безсилий і безпорадний, мріє про той час, коли зможе звестись на ноги і вдатись до нової втечі. А поки що мусить бути обережним. Мусить поводитись так, ніби думку про втечу й з голови викинув. Він навіть говорить про втечу поки що не буде.

Бармаш ворухиться і стиха покашлює, удаючи, ніби тільки що прокинувся. Хлопці озираються на нього зі співчуттям і жалем. А він усміхається до них болісною посмішкою. І назустріч тій усмішці ясніють їхні обличчя.

— Опритомнів!

— Ну як тобі?

— Нічого, оклигаєш... Головне, щоб чогось всередині не пошкодили.

— Вживу,— усміхається Бармаш і, ворухнувшись, кривиться від гострого болю.

Товариші всідаються навколо нього. Відпочивши, Бармаш запитує:

— Курити нічого немає?

Йому дають недопалка. Кілька разів затягується. Розглядає товаришів, які із співчуттям і затаєним острахом дивляться на нього, готові щохвилини в чомусь допомогти, підтримати. І від того Бармаш почуває себе не самотнім, не полишеним, відчуває міцну товариську руку і не витримує. Вагаючись, хвилину пильно дивиться на Андрія і потім тихо запитує:

— Андрію, а розкажи, що воно за партизанський край, що ти ото згадував?..

35

З дня на день Бармашеві стає все краще.

Товариші допомагають йому чим тільки можуть, і на кінець червня він одужує. Поки хворів, у таборі сталося багато змін... Багатьох людей кудись вивезли. А ті, що залишилися, виглядали трохи бадьорішими й свіжішими. Тепер було тепло, можна було спати вночі на свіжому повітрі, хоч якось боротися з нужею. Настало літо. І це найголовніше. Починались свіжі овочі, фрукти. Полонені, працюючи на дорогах, діставали їх у населення. Хоч і не в достатній кількості, а все ж діставали. Було взагалі тро-

хи легше. Жінки, діти носили їжу на дорогу, і німці-вартові лише погукували, але кийками не відганяли.

Його одужання зустріли в таборі з радістю. Одразу ж оточили ще більшою увагою. Не зникали з пам'яті дні без води й їжі, жах провалу, розстріли... Адже він був єдиним з тих дев'яти, героєм хоч невдалої, але сміливої, серйозної втечі. І коли б не зрада... Та й самий вигляд його, сама присутність підтримували, зогрівали надією. Перші два-три дні за ним суворо стежили, викликали до коменданта, попереджали, не брали навіть на роботу, залишаючи в таборі.

Він ходив зосереджений, задуманий, і, здавалось, приборканий. Ще б пак! Стільки перетерпіти, висіти на волоссині від смерті! Чи міг ще раз важити своєю головою, тепер уже напевно знаючи, що вмре? «Ні,— вирішило таборове начальство.— Куди йому?»

Справа забувалась, відходила в давність. Його перестали вирізняти серед інших. Потім забули про все й погнали на роботу разом з іншими.

Вийшов у степ Бармаш, жадібними очима озирнувся навколо. Вільного повітря польового набрав повні груди. Зрадів, що густа й висока підводиться озимина, буйно колишуться трави, куші киплять темною, непроглядною зеленню. Зрадів і подумав про втечу.

І знову один за одним роїлись в голові найрізноманітніші, найхімерніші плани, а око прицілювалося до товаришів... Примірявся, вибирав щонайпевніше. І особливо товаришів. Як вогню боявся зради... Інколи вирішував тікати сам, без товаришів. І відкидав цю думку... Не знав ще, на що ж зважитись.

Підійшло тридцятье червня.

Зранку день видався хмурий, холодний. Годині об одинадцятій почався дрібний дощик. Потім зірвався вітер, стирлував темні кучугури хмар. Блиснула блискавка, заgrimіло. Почалась злива.

О другій годині їх повернули до табору, змоклих до ниточки, змерзлих. Ніде було й обсушитись. Мокрі збилися в купу на брудній долівці і, тісно притулившись один до одного, продригали кілька годин.

Надворі бушувала буряна злива. Дощ то вщухав, то припускав з новою силою. Наростав, перекочувався холодними хвилями. День потьмарився. Низько над землею повзли, клубочились важкі темні хмари. Навколо в бурчачках пінилась і клекотіла вода. По вулиці розливалась кала-

мутна річка. З оглушливим тріском розривав темну завісу неба грім. Сліпили спалахи блискавок.

Стихло аж надвечір. Хмари розступились, піднялись вище. Сіяли, мов крізь сито, дрібненькими крапельками.

Полонені стягнули де що могли, розклали серед подвір'я кілька вогнищ і поставали навколо них, обсушуючись і зогріваючись... Приглушено гуркотів грім. Небо прояснювалось.

З-за синіх насуплених кучугур визирнуло холодне, тривожно-збурене сонце і одразу сховалося, закотившись за чорну грядку хмар понад обрієм.

Щохвилі міцніючи, подув зі сходу гострий вітерець, сколихнув повітрям і, нап'явши вітрила крислатих дерев, нагнув їх і помчав на захід. Густо сипнуло краплинками з листяних заростей.

А з-за обр'ю, слідом за вітром, обережно визирнула сила розмаяна гора і, зростаючи, ширшаючи, поповзла по небу. Похолоднішало.

Ледве встигли одержати баланду і вже бігом кинулись до казарми, ховаючись від нової хвилі дощу. Розв'язали свої зібрані зрання на дорозі клунки й повечеряли.

За стінами свистіло, порошило, гуло й завивало.

Цілу ніч шаленіла буйна злива, гуркотів грім і скажено завивав вітер. Огненними бичами сікли землю сліпучі блискавки.

А ранком високе небо манило безмежним простором прозорої блакиті. Вимита земля, вся засіяна росяними кульками, сміялась до веселого сонця міріадами мерехтливих іскринок. Повітря чисте, прозоре, напоєне пахощами землі.

В містечку, недалеко табору, вулицю загатила валка машин. Хоч літне болото не страшне і земля швидко просихає, але машини затрималися. Нічна злива розмила дороги, пообвалювала насип і десь попереду знесла місток.

Чоловік п'ятдесят з табору одразу відправили ремонтувати той місток. Решту розбили на групи й послали в різні місця підгортати розмитий насип, засипати вибиті водою рівчаки, утрамбовувати бруківку.

Бармаш потрапив у групу з семи чоловік. Під наглядом Отто Апеля, п'яниці з буряковим обличчям, вони рушили на десятій кілометр лагодити підмитий місточок. Біля нього застрягла в бурчаку остання машина з валки. Її треба було вирвати. Можна, правда, і на буксир узяти. Та навіть витратити дороге пальне, коли є полонені.

Годин зо дві брели глеюватим, липким черноземом, добре-таки притомились і розігрілись. Усі були мовчазні й злі. Підійшовши, одразу, без перепочинку взяли за борти машини. Шофер піддав газу. Полонені підпхнули. Машина чмихнула димом, люто заревіла, забуксувала, врешті видерлась на спориш, потім на шосе. Шофер змінив швидкість, махнув рукою й помчав, швидко зникаючи з очей.

Тепер головне зроблено. Можна було й перепочити. Всі семеро зручно вместились на камінцях з обох боків дороги, витрусивши кишені та розкрутивши недопалки, закурили. Апель на те не зважав. До того йому було байдуже. Дорога обходила його мало, як, до речі, і все на світі, крім власної особи. До неї вимагав Апель неабиякої пошани... Він і собі вмовстився на великому камені, вимитому водою з підмурка, і закурив товсту, з нудотно-солодким запахом сигарету. Потім добув з кишені плескувату алюмінієву пляшку, відкоркував, підніс до бурякового носа і, голосно втягуючи повітря, понюхав. Понюхав і приклався. Кілька булькотливих ковтків, перепочинок, затяжка сигаретою, клубочки синюватого диму і знову те саме. Поволі, не кваплячись, із смаком. В повітрі гостро запахло горілкою.

Хлопці сиділи довго, покурювали, вигрівались під теплим сонцем, милуючись зеленню степу. Змита земля парувала. Над хвилястими ланами житів куріло синюватим маревом. Мерехтів дразливо-манливий, далекий обрій. Степ лиснів під гарячим сонцем темною яскравою зеленню, дзвенів пташиним щебетом.

Товариші сиділи, милувались, дримали. Не поспішав і Апель. Він теж був радий, що йому ніхто не заважає й не боронить пити шнапс. І все прикладався та прикладався до пляшки... Ось він скинув шинелю, потім розстебнув комір, а подумавши, і зовсім розпустив поли френча. Великий живіт розповзався в боки, звисав над паском. А обличчя поволі наливалось кров'ю, багряніло, ніс сизів і вогко лиснів від поту. Очі заволокло мутним туманом.

Так тривало з годину. Врешті булькнуло в Апелевому горлі востаннє. Він трусонув пляшкою. Вона була порожня. Тоді сердито пожбурив нею на дорогу й, важко обернувши голову, якомсь здивовано і водночас сердито зиркнув на полонених.

— Починається,— тихо сказав низенький, зовсім висохлий і жовтий, як віск, Толя Шевцов.

Апель почув.

— Вас, вас? — люто заревів він охриплим голосом і поволі звів своє дебеле й дрябле, гладке тіло на тоненькі, як палички, ноги.

— Арбейтен, ферфлюхт! — ще грізніше заревів він, округлюючи оскаженілі від горілки, каламутні очі.

Хлопці, не поспішаючи, повставали й неохоче взялись до праці.

— Шнелер, шнелер! — зовсім розлютившись, кричав Апель, вимахуючи палицею.

Зійшли з дороги. Почали закидати землею глибоку канаву біля розмитого містка. Апелеві чомусь те не сподобалось.

— Век! — кричав він. — Дорт! — вказував палицею на балку і почав штовхувати полонених з насипу вниз. Стояв тепер вгорі, над ними, широко вимахуючи руками, похитуючись і нестримно лаючись. Добрати, чого хоче він, не міг ніхто. Бармаш розумів лише окремі слова: «Паршиві свині, ледарі». Кричав щось про те, що вони тепер в його руках, що вони таки робитимуть усе, що він захоче.

Полонені слухали все те мовчки, хоч в грудях у кожного клетотіло.

Врешті порозумілись.

Апель наказував носити вимите водою каміння й складати під фундамент.

Всі поскилялись до землі, підбираючи каміння. Четверо, а з ними й Толя Шевцов, разом узялися до великого, пудів на чотири, уламку. Та ледве понатужились, як почули нестерпне, огидне, майже звіряче ревіння. Ревучи, Апель кулею скотився з насипу вниз. Він тупцював, кляв, погрожував. На всі боки розсипаючи удари палиці, розігнав четвірку і, стомившись, замовк, відсапувався. Відсапавшись, кивком пальця підізвав до себе Толю Шевцова.

— Бери один, — наказав він, штовхаючи ногою важку каменюку. — Бери один. Один бери, ледащо!

Толя непорозуміло, спантеличено дивився на нього. Жартує він чи справді?

— Арбейтен! Шнелер! — ревів Апель і оперезав Толю палицею через плечі.

Хлопець швидко нагнувся, напружившись, взявся до каменя. Але той навіть не зрушився від його зусиль.

— Шнелер! — кричав, аж надимався, Апель.

Толя увесь посинів з натуги, та камінь все ж не рухався. Хлопець підвів вгору обличчя й глянув на Апеля, розвівши руками... І тоді Апель зовсім осатанів. Він з усієї сили

вдарив Толю по голові. Перегнувшись, палиця розсікла шкіру на щоці. Бризнула й потекла аж за комір цівка гарячої крові. Толя поточився. А Апель уже бив по чому попало, засліплений злістю. З насолодою бив і тоді, коли Толя впав і захрипів. Переламалась палиця. Він кинув її й почав бити ногами... Толя не захищався вже навіть руками...

А навколо стояли полонені з крейдяними, знекровленими обличчями. Очі на тих обличчях горіли страшним хворобливим вогнем, а побілілі губи тремтіли.

36

Кров на Толиній щоці одразу ж віддалась Бармашеві дужим, гарячим поштовхом у груди. Усе тіло здригнулось від того поштовху. Останнім часом він став нервовим і стримати себе міг лише надзвичайним зусиллям волі. Та цього разу забув і про стриманість. Все тіло сіпалось, у грудях перехопило дух. І коли побачив кров, безвільне, нічим не захищене від лютих ударів, розпластане на землі тіло товариша, пекуча, така, якої ніколи навіть не почував у собі, злість підхопила й понесла його. Світ пішов обертом, в очах потемніло, а важка лопата в руках здалась пір'їнкою. Несподівано для товаришів блискавкою мигнула вона під сонцем, потухла... І знову... і знову... Засліплений, він навіть не дивився, куди б'є. Він молотив наосліп і падавав точно. Зупинився лише тоді, коли відтягнули його товариші: «Досить... готовий». Став задиханий, зморений, важко поводячи грудьми, не в силі видихати всієї своєї злості. Тіло ще вимагало руху, боротьби. Кров поволі відходила у нього від обличчя, і він заспокоювався, почав сприймати навколишнє.

Апель лежав біля його ніг на землі з розкряним черепом, з порубаним обличчям.

Тихо-тихо було навколо...

Важко дихаючи, стояли пополотнілі товариші. Широко розкритими, зляканими очима дивився на них побитий, закладкий на землі Толя.

Бармаш опам'ятався перший. Він швидко й жваво скочив на насип. Він уже протверезів від злості, але рішучість не кидала його. Увесь був як туго нап'ятий лук. Озираючись, охоплюючи зором просторінь навколо. Обабіч стелилась безлюдна дорога. Спокійно половіли навколо зелені

жита. Тихо було. Тільки безтурботні пташки, перебиваючи одна одну, невгамовно заходились над степом.

Становище було непевне. Та, незважаючи на те, Бармаш відчував задоволення. Озирнувся на товаришів, усміхнувся. Усмішка була широю, бадьорою.

— Хлопці! — гукнув спокійно. — Зроблено саме те, що й слід. — І знову всміхнувся, збігаючи з насипу. — Солдат німецької служби праці організації «Годт», службовець фірми «Вальтер Юнг» Отто Апель, року народження такого-то, безслідно зник разом з групою полонених. Розшуки не дали ніяких наслідків... Ясно?

— Ясно, — тихо сказав Толя Шевцов, важко зводячись на лікоть і брудним рукавом витираючи кров з обличчя.

— Припустімо, ясно, — обізвався високий, чорнявий хлопець. — А далі?

— Далі? Хлопці, та що ви! За лопатки! Яму, он там, у рівчаку, де вже скопано.

І Бармаш швидкими рухами став роззброювати й роздягати Апеля. Чоботи прийшлися якраз. Френча під шинелею однаково не видно. Шинеля як на нього, трохи бахмата, та що ж вдієш — війна. Уніформа не на замовлення шийється... Широкий ремінь з чорною кобурою парабелума зручно оперезав тіло. Дві гранати — справні. За ремінь. І легкість, радість охопила все тіло, навіть у пальцях залоскотало, коли взявся за гвинтівку.

— Шнелер! — гукнув на товаришів і не стримався, розсміявся.

В боковій кишені френча були й документи. Про всяк випадок хай будуть... Солдатська книжка... «Отто Апель. Народився в Геріндорфі, бецірк¹ Нюрнберг. Рік народження 1897». Трохи застарий для Бармаша, та справи не в роках. Табір і життя останнього року хоч кого постаріють. Та зрештою й не дійде, мабуть, до документів. Ого!

— Швидше, хлопці. Тобто, шнелер!

Та хлопців не треба було підганяти. Метрової глибини яма була вже готова. А дорога, на щастя, залишалась безлюдною. Разом з Апелем ліг до ями й подертий одяг Бармаша. Апеля закопали, як собаку. Та зрештою йому ще й пощастило. Вартий був того, щоб просто валялись падлом у рові. А йому викопали яму й землею засипали. Горб зрівняли, втоптали й замаскували до розкопаного бурчачка так, що й подумати ніхто не зміг би...

¹ Район (нім.).

— А тепер? — знову тихо запитав Толя Шевцов, сидячи на траві.

— А тепер зачислюю вас до свого партизанського загону. За тимчасовою відсутністю власних баз, поки що кожен партизан одержує по одній трофейній сигаретці...

Бармаш добув з глибокої кишені розкішну, поцяцьковану сріблом пачечку сигарет «Jupo».

Хлопці припалили, затагнулись, і на похмурих, стривожених обличчях засвітились посмішки. Трофейні цигарки після недопалків видались справді смачними...

А час не ждав. За кілометр від них працювали інші групи. Щохвилини міг хтось проїхати.

— Лопати на плечі, вишикуватись по два. Кроком руш! — подав команду Бармаш.

Вони вийшли на шлях.

Попереду швидко крокували полонені з лопатами на плечах. Позаду з гвинтівкою наготові «німець» — Бармаш. Ішов кудись підправляти розмитий зливою шлях.

З-за горба назустріч виринуло легкове авто. Воно швидко наближалося. Серця стрепенулись, обличчя посуворішали. Та йшли так само спокійно, стримано. Машина порівнялась; на середньому сидінні біля шофера сидів офіцер-німець.

Бармаш підвів догори руку, поворушив губами.

За склом кабіни на відповідь піднеслась рука. Машина промчала...

Полегшений віддих.

Ще з кілометр пройшли понад шосе і завернули вбік на ґрунтову дорогу, в жита.

Так майже несподівано прийшла воля.

Ішли тепер швидко... Зробили за кілька годин кілометрів п'ятнадцять, нікого не зустрівши, і сіли відпочити на рові біля невеличкого гайка. Бармаш ще раз, вже спокійніше перелічив патрони, видав «на руки» по останній сигареті й поцікавився військовою спеціальністю своїх товаришів.

...Кулеметник, зв'язківець, артилерист, піхотинець, підричник.

— Танкіст,— зажурено відповів Толя Шевцов, думаючи, що не знайде застосування для своєї професії в таких умовах.

А Бармаш радісно посміхнувся.

— Водій?

— Так.

— Призначаю вас шофером першої ж трофейної машини,— сказав він, жартома звертаючись на «ви».

— Рушили, хлопці, далі, бо їсти хочеться. І потім, гляди, ще кинуться до вечора... Одне слово, чим далі, тим краще.

Стомлені, голодні, але підбадьорені вдалою втечею, розгарячені від хвилювання, пройшли за день близько тридцяти кілометрів і зовсім розбиті ввійшли надвечір до невеличкого села. Село було глухе, стояло далеко від великих шляхів...

Заходило сонце. Тягнуло прохолодою від недалекого лісу, довгі тіні лягли через вулицю від дерев і хат, манили на спочинок. В хлопців ломило попереки, страшенно хотілося їсти.

На воротах, біля крайньої хати, когось виглядаючи, стояла молодиця. Забачивши полонених, сплеснула руками і застигла, прикипіла зором до них, уся — жалість, уся — тривога...

— Тьотю, може, знайдеться у вас що попоїсти? — запитав Толя.

— Господи, та чом же не знайдеться! А той же нічого не скаже? — глянула злісно на Бармаша.

— Ні, він у нас спокійний! — посміхнувся Толя.

— Ой, лихо. То чого ж я стою! Просіть же його, щоб зачекав.— І метнулась до хати. Швидко винесла хлібину й розломилла всім по кусню. Хлопці присіли під тином і почали їсти. Побачивши, що вони не поспішають, жінка знову метнулась до хати. Поки її не було, скибку хліба Толя сховав до кишені, для Бармаша... Молодиця винесла глечик з молоком і, частуючи, говорила:

— Ви ще щасливі, не злий вам німець попався. А тут ось якось проходили, так такі лихі, такі лихі, що крий боже. Все луп та луп, і не приступись.

А «німець» тим часом стояв віддала, спершись на тин, стомлений, голодний. Спостерігаючи, з яким завзяттям його «полонені» уминали хліб, стримував спазми в горлі, ковтав слину й жадібно тягнув останню пахучу сигарету, від якої ссало під ложечкою й ставало мласно.

Час від часу, для більшого враження, він погукував:

— Шнелер! Шнелер! Ферфлюхт!

Та «полонені» мало на нього зважали.

З-за тинів, з-за воріт визирали жінки. Одна по одній сміливішали й підходили. Несли хліб, молоко, огірки, пироги, сир. Наповнювались мішки з протигазів, баклажки,

кишені. Стане діб на кілька. Вечеряючи, «полонені» зовсім розійшлися. Вмостилися зручніше, розбалакались...

— А куди ж це вас женуть, синки? — питала якась бабця.

— Женуть, от і йдемо. А хто ж його знає куди? — відповів високий артилерист Копичка.

— А у вас що, немає ніби німців у селі? — обережно запитав мовчазний і зосереджений Степан Коваль.

— А немає, синку, зараз. Немає, слава тобі господи. Ще як бої йшли — були. Та й не заглядають. Все більше отою дорогою, що на Вінницю, проїжджають. Ну, ще там в районі сидить кілька. Так це ж за кілометрів з двадцять.

Розмова затягувалась, і «німець» врешті не витримав.

— Шнелер! — люто гукнув він і брязнув рушницею.

Жінки відсахнулись. «Полонені» зібрали свої пожитки, слухняно встали і, вишикувавшись по двоє, побрели вздовж вулиці, прямоючи через село в степ. А вслід їм дивились жінки і кінчиками хусток витирали сльози.

Пройшли село. Спустились у балку, на місток під густими вербами, знову зійшли нагору і пірнули в жита. Вузенька, поросла буркуном та лободою стежка була порожня. Темніло. «Німець» нараз зупинився й звичайною українською мовою заволав:

— Та не спішіть! Напхались, то їм добре! А тут уже живіт до спини пристав.

«Полонені» розреготались.

— Ну, от, — сміявся Толя, — ти ж «німець», то мусив був понабирати в жінок масла, яєць. Чого ж ти?

— Ну, ну! Поки там до масла, то давай хоч що є! — відповів Бармаш.

На ходу підвечеряючи, підвів він своїх «полонених» до лісу і тут зупинився на відпочинок... Шестеро спало в траві, а сьомий вартував, тримаючи єдину гвинтівку.

37

Десь їх уже, певно, розшукували.

Ганяли у всі кінці вздовж шляху мотоциклістів, дзвонили у всі телефони, розсилали шифровані депеші, телеграфували: «Десь загадково зникла група полонених разом з солдатом німецької служби праці організації «Тодт» рядовим Отто Апелем».

Слід було сподіватись, що загибелі Апеля табірне начальство ще не виявило і оте його загадкове зникнення мало найбільше дивувати і непокоїти...

Можливо, жандарми чи поліцаї вже напали на їхній слід і виявили, що група полонених, конвоювана німцем-рядовим, пройшла через невеличке сільце кудись на схід в напрямі лісу...

Що ж, можливо, це навіть і на краще. Бо ще по темному Бармаш підняв свою команду і, повернувши її знову на захід, повів вибалками та ярами назад, до магістрального шляху.

І от, поки гітлерівці розгортають пошуки на схід, вони вже лежать в рові, над шляхом, замаскувавшись в тернових кущах. Позаду них низькі чагарники, шипшина, а за нею сизо-синій густий лан жита.

Лежать і вичікують.

Ось прогуркотіла повз них на схід валка німецьких грузовиків. Машини вантажені великими дерев'яними ящиками. Потім — ще валка порожніх — на захід. За нею три машини з брезентовими верхами... Нарешті дорога спорожніла. Поодинці в обидва боки проскочило за цілу годину всього п'ять машин...

— Не буде скоро, мабуть, більше колон,— сказав Бармаш,— за роботу, хлопці!

І хлопці взялися до роботи. Вони старанно колупались лопатами в землі, підгортали насип, вистругували бур'ян і зарівнювали ямки. А збоку сидів «німець» Бармаш і зосереджено смоктав звичайний самосад.

Ще проскочило кілька машин.

— Хайль Гітлер!

— Хайль!..

І зникали за горбом.

Чорна тритонка викотилась з-за лісу важко, не поспішаючи.

Бармаш підвівся. Жадібно зотягнувся цигаркою, занепокоєно озирнувся. Попереду й позаду, в обидва боки, скільки сягало око, дорога була порожня.

— Увага! — хрипло гукнув Бармаш: холодними, твердими руками перекинув парабелум з кобури до кишені... Високий артилерист з білою пов'язкою шуцмана на рукаві й з гвинтівкою наготові стояв біля нього... Було тихо навколо, чувся лише рівний, наростаючий шум мотора та калатання власних сердець.

Таїтись нічого. Це був початок, а початок завжди важкий. Здавалося, що вже час, потім — що ні. То машина вже надто близько, то ще далеко. Рука, стискаючи в кишені парабелум, дерев'яніла. В голові перебігали клапті ду-

мок, навіть сумнівів: а що, як не пощастить? Адже наосліп. Хоч би знати, скільки їх. І люто приглядався до машини... Хоч би хлопці не розгубились на першій раз. Отот, ще кілька хвилин, і... Серце то завмирало, то знову калатало швидко й нервово.

В кабіні сиділо двоє... Так. Це ясно. А там? Нап'ято брезент. Скільки їх? Двоє, троє, взвод?.. Та однаково. Не відступати.

На хвилину примружив очі й проказав: «Раз, два, три»,— до десяти.

І рвучко, рішуче підніс руку догори, а потім махнув до землі... Раз, вдруге.

Машина загальмувала й плавно зупинилася навпроти нього.

А все, що було потім, сталося за кілька хвилин. І промайнули ті хвилини, як у чаду.

Бармаш зробив крок до кабіни.

— Біте гер,— і дерев'яним, неслухняним язиком проказав наперед завчену фразу — декілька невмілих, тихих слів про те, що в нього немає вогню і він хоче припалити.

А цигарки в руках у нього не було.

Офіцер відхилив дверцята, здивовано глянув на Бармаша й одразу зробився червоний: розсердився. Його вразило нахабство цього солдата, він розкрив рот, щоб вилаятись, але не встиг.

Одчайдушна, холодна рішучість вмиль опанувала Бармашем. Блискавично вихопив руку з парабелумом і тикнув у груди офіцерові, натиснувши на гашетку. Чотири постріли майже злилися в один. І, ніби у відповідь їм, десь збоку пролунало ще три чи чотири. Стріляв позаду з гвинтівки артилерист.

Офіцер упав грудьми на раму відчиненого вікна й звисвся головою на дорогу. Шофер одхилився вбік і впав на свого начальника. Кров з його скроні капала офіцерові на шию...

Бармаш глянув назад.

Хлопці гарячково працювали лопатками. Степан Коваль люто гамселив ломом зверху, по брезенту, добиваючи когось під ним.

— Під брезент! — схвильовано гукнув Бармаш, витягаючи офіцера за комір. Хлопці розуміли все з півслова.

В кузові було троє. До них вкинули двох з кабіни й прикрили брезентом. Толя скочив за кермо. Шарпнув важіль, дав газ і рвучко рушив з місця.

Бармаш, схвильований, стомлений, прихилив голову до спинки сидіння й заплющив очі. Відпочиваючи, повертав втрачений спокій. А Толя, забувши про все, в захваті припавши до керма, правив машиною. Бармаш поглянув на нього, щось зміркувавши, накинув хлопцеві на плечі свою шинелю, а на голову пілотку. Сам залишився у френчі.

— Куди ми їдемо? — запитав.

— А біс його знає! — захоплено відповів Толя, не відриваючись від керма.

— Так не годиться! — знову заплющив очі Бармаш. (Що за бісова втома. Існують-таки на світі, видно, прокляті нерви. І не знав раніш про них).— Шукай дороги вбік... до лісу.

Нестерпно хотілося курити. Здавалося, одна затяжка — і зовсім би полегшало. Ну, просто їв би той дим. А тут, як на зло, вийшов увесь тютюн... І в цей час щось легко впало на коліна. Бармаш подивився й не повірив. На колінах лежала біленька пачечка пахучого «Junо». А з кузова через відчинене вікно тягнулась рука високого артилериста з запальничкою.

«Наче сказав йому хто»,— з вдячністю подумав Бармаш. Розірвав пачку, взяв сигарету, припалив і міцно затягнувся. П'янкій, солодкуватий дим дурманом вдарив у голову. Легеньке запаморочення. Та грудям стало вільніше, серце стихло, заспокоїлось. Озираючись. Машина, звернувши з шосе, пірнула під густе гілля дубів. Ішла вузькою лісовою межею.

За кілька кілометрів зупинились в густому, молодому сосняку. Нашвидку загребли й прикидали бур'яном трупи німців.

Зверху притрусили сухою глицею. П'ять німців зникло безслідно. А натомість з'явилося сім інших. Один був у шинелі, інший у мундирі, бо повного комплекту на всіх не вистачало. Не вистачало й однієї пілотки. Вирішили, що найзручніше буде їхати без шапки шоферові.

Бармаш перебрався в офіцерську форму.

Мали тепер шість парабелумів, п'ять німецьких гвинтівок і два десятки гранат. А крім того, на машині був ящик сигарет, хліб, консерви, масло, ром і безліч телефонного приладдя: дріт, кабель, котки, молотки, обценьки, телефонні коробки. Їм ще раз пощастило. Машина, очевидно, мала призначення підтримувати й лагодити лінію зв'язку. І їздили на ній зв'язківці. Отже, не викликаючи зайвої підозри, можна було їздити на ній по всіх шляхах.

— Це добре,— ствердив Бармаш.

— Ще б оце мову німецьку знати,— сказав Толя.

— Нічого, й гранатами поговоримо з окупантами. А так дуже добре,— сказав високий артилерист,— тепер можна сміливо до фронту добратись.

— До фронту? — замислився Бармаш.— До фронту ще встигнемо.— І, рішуче притискаючи на кожному слові, ніби щось згадавши, продовжував: — Поки що тут справи маємо. Є ще деякі борги. Розплатитись треба. Так... розплатитись. Рушай! — наказав Толі й, освіжілий, підбадьорений, жваво скочив до кабіни.

Тепер він сам спрямовував машину, показуючи Толі, куди їхати. Дорогу він знав. Адресу запам'ятав твердо ще тоді, коли клявся помститись перед товаришами, і ніколи потім не випускав її з голови.

Ще того ж дня, пізно ввечері, німецька чорна машина вїхала до великого села й зупинилась на базарній площі. Її одразу оточило кілька хлопчаків. Вони зазирали досередини, боязко відскакували, гукаючи здалеку:

— Пан, ком сигарету на яйка!

— Мила!

— Солі!

— Дам яйка, є шнапс — самогонка!

З кабіни визирнув офіцер і пальцем поманив хлопців до себе. А коли ті підступили близько, щохвилини ладні втекти, дав по сигаретці і, на превелике їхнє здивування, заговорив по-українському:

— Як зветься це село?

Хлопці відповіли.

— Яйків мені не треба. Ви от краще скажіть, є у вас такий Петро Горб?

— Є! Він поліцай!

— Хто знає, де живе?

— Я.

— Сідай. Покажеш — матимеш цигарки... Заводь!

Машина рушила...

А на ранок аж за Лисянкою чорне авто звернуло вбік, косиною взяло трохи назад і пірнуло в густі й просторі ліси...

Зупинились поблизу Холодного яру над гайдамацьким Чорним шляхом. Горба виштовхнули з машини.

Настав час його смерті.

Та він був такою нікчемою, що навіть умерти порядно не вмів. У ньому вже не було нічого людського. Якась

жалюгідна потвора. Лантух, набитий драглями. На нього, зів'ялого, прибитого, розкислого, навіть дивитись було гидко. Здавалось, що й життя відбирати не було в кого. Він викликав навіть не злість, а відразу, лише відразу. На потвору жаль було кулі.

Однак зрадник мусив бути покараний суворо та нещадно.

Його зачепили вірьовкою, підтягли на осику. Та так і залишили гойдатися над Чорним шляхом на пострах і пересторогу всім запроданцям.

38

Дорога йде вгору, поміж одинокими високими соснами. Назустріч плывуть німецькі авто, й солдати в них механічно підносять руки на знак вітання.

Заходить сонце...

Машина Бармаша зупиняється у поліському селі під Черняхом. Сільський староста вибігає назустріч з солоденько-улесливою посмішкою. Трусить навколо хлопців дрібненькою ходою й до нестями белькоче відвратно-масляним голоском:

— Панам шляфен? Панам есен? Айн момент. Я зараз, цю ж хвилину.

Від того робиться нестерпно гидко й разом розбирає сміх. Від вечері Бармаш одмовляється й заганяє машину до першого вказаного старостою двору.

Хазяї — старі селяни й невістка. Приймають їх мовчазно, із стриманою досадою. В очах у них втома й погано прихована злість.

Особливо таке буває в небезпечні хвилини, коли не можна й поворухнутись, а тобі, як на зло, саме нестерпно хочеться і заговорити, й закурити... Бармашеві кортить розговоритися з хазяями. Відчуває в них своїх людей, але не можна. І він стримує свій порив. На самоті суворо попереджує товаришів. Вони — німці, які й слова не розуміють по-українському. Вони взагалі мусять мовчати. Він уже якось сам...

Похмурий хазяїн приносить соломи, і невістка розстилає її по хаті. Вона схилила обличчя додолу й, працюючи, бурчить:

— Щоб ви лягли та й не повставали, іроди, як ви вже набридли!

Хлопці одвертаються і ледве стримують сміх.

А коли, залишивши вартового біля машини, полягали, вже поночі господар пошепки наказував жінці:

— Курей зранку не випускай, поки ці заберуться до біса. А то вже останніх виловлять, гицелі.

Толя не витримує і штовхає під бік Бармаша. Бармаш, сердитий від того, що сам ледве стримується від сміху, люто штовхає Толю.

Ранком заправляють машину й до сонця виїздять з двір'я.

— Ауфвідерзеен! — від'їжджаючи, махає рукою повеселій Степан Коваль.

— Щоб ви туди не доїхали, а назад не повернулись, собаки,— привітно відповідає хазяїн.

— Бажання не з кращих, та віднесемо його на німецький рахунок,— каже Бармаш.

Машина виїздить на дорогу й одразу набирає швидкість. Розгублений хазяїн довго дивиться їй услід.

Зелене Полісся. Край густих лісів, заливних мочарів. Край ніжно-блакитних килимів льону, терпкого запаху темно-зелених ланів конопель, смолистого духу й тягучого шуму сосни, темного суму вільхи, білої березової зажури й червоних краплин калинової крові. Дедалі порожнів і суворішав край. А дорога ставала глухішою. Бармаш стомився від довгої подорожі й заплющив очі. В голові бродили неспокійні й турботливі думки. Він обмірковував своє майбутнє. Він ще не знав, куди спрямує свій загін. Але твердо знав одне — мусить розплачуватися одразу за свій і чужий полон. Мусить дати ворогові відчутти свою тверду руку. Мусить мстити за муки свого народу. А для того потрібна йому зброя, люди, машини. Найперш — люди. Треба шукати найвразливіших, найболючіших місць у ворога і бити з усією рішучістю. Щоб вражені місця боліли довго й не скоро заліковувались...

На короткій зупинці, поки Толя доливав води в радіатор, при березі зеленого поліського озерця, прийняв Бармаш до своїх рук долю товаришів. Тепер він відповідав за їх життя й їх смерть. Відповідав перед ними і перед собою. Він став тепер їх командиром. Купка військовополонених-втікачів стала тут бойовим загonom і дала добровільну згоду на залізну дисципліну й послух, на тяжку й уперту, незламну аж до смерті боротьбу, боротьбу сувору, як і цей лісовий суворний край.

За Коростенем на шляху чоловік з дванадцять військовополонених лагодили дерев'яний місточок. Їх охороняли чотири озброєні гітлерівці.

Бармаш наказав зупинити машину і вискочив на дорогу. Один з вартових підбіг аж до нього і віддав шану офіцерським відзнакам звичайним:

— Хайль Гітлер!

Вартові, які стояли віддалік, зробили те саме. Полонені підвели голови й собі глянули в бік машини із звичайною байдужістю.

Бармаш не звернув жодної уваги на привітання. Одсунув рукою з-перед очей вартового і звернувся просто до полонених:

— Товариші!

Ніби електричний струм пройшов по людях від того слова. Постаті здригнулись і випростались. А очі заблищали жадібною цікавістю і затаєною надією... І стало тихо навколо. Порожня дорога. Розмірений шум лісу. Зелені трави й озерця на багнистих мочарах. Цвірінчання пташок...

— Товариші, чи є серед вас шофери, трактористи, танкісти? Потрібні також підричники...

Всі мовчали. Та крізь болісне вагання на кожному обличчі проступала, яснішала надія. Дехто, схиливши голову, дивився в землю, щоб не видавати свого хвилювання.

Вартові нічого не розуміли. Те, що офіцер звернувся просто до полонених з словом «товариші», єдиним, яке знали й чули вже німці, викликало підозру й здивування. Але ж гітлерівський солдат тремтить перед начальником. А тут — офіцер. І тримається він вільно й невимушено. І це збивало. Вартові стояли ні в сих ні в тих, вкрай розгублені.

— Я вас розумію, хлопці,— дружньо сказав Бармаш,— ви приховуєте свою професію від ворога, щоб він її не використав... Але зараз боятись нічого. Я командир партизанського загону. Мені потрібні шофери. І взагалі сміливі люди.

Ближчий вартовий, зачувши слово «партизан», зовсім сполошився і осмілів. Вибачаючись, він заговорив до офіцера про те, що мусить знати, чого хоче пан обер-лейтенант, йому це конче потрібно знати, він на посту.

Бармаш одвів руку і, не дивлячись на гітлерівця, навідліг важко вдарив його в підборіддя. Вартовий хитнувся, впав на спину й покотився з насипу в болото. Інші й не поворухнулись. Вони вбачали в тому рухові тверду руку начальства й мовчали.

— Зрештою я не примушую. Воля ваша. Хочете залишатись в полоні — залишайтеся. А я їду далі. Хто хоче зі мною — сідай на машину. Тільки довго не роздумувати. Мені потрібні шофери. Є такі?

— Є! — виривався наперед високий, чорнявий.

— Є! — ще троє за ним.

— На машину! — скомандував Бармаш.— А решта — як хочете.

— Всі йдемо! — крикнув хтось з гурту.

— Тоді річ інша,— витяг пістолета з кобури Бармаш,— домовились по-доброму і поставимо крапку.

І перша його куля влучила в заболоченого фашиста, що саме здирався на насип. Та куля була й останньою. Більше стріляти не треба було. Двох спантеличених вартових оглушили лопатами на місці. Третій, забувши про зброю, кинувся тікати, але Коваль підставив йому ногу й прикладом оглушив на смерть. Шал, лють, що знайшли тепер вихід, охопили полонених. Вони безтямно сікли своїх гнобителів лопатами, аж поки Бармаш не наказав:

— Годі! Заберіть зброю і чотири чоловіки переодягніться.

І знову було так само тихо. Гойднулись, розійшлися і знову зійшлися зелені хвилі озера над гітлерівцями. Розмірено шуміли сосни, щось сполохано лопотіли тремтливим листом берези. Мовчав суворий лісовий край. І чорна дорога звивалась, люто шипіла під скатами важкого авто.

39

Машина мчала на північ.

І пливли обабіч зелені, сині, жовті й білі лани в шумовинні цвіту і досягання. Миготіли дерева, кущі. Рейки залізниці, вилискуючи тьмяним блиском, стрілами шугали кудись назад — то ліворуч, то праворуч шосе...

І були по тому літня ніч і невеличкий глухий полустанок.

Полустанок в густому березовому гаю. Прорізаючи березняк, рейки залізниці виривались на хвилястий простір підданих кучугур, порослих дерзкою травою чаполоччю і вільховими кущами. Далі знову пірнали в чорну й густу ялинову стіну, в темні поліські хащі.

Тихо й порожньо було навкруги. У високому небі плавали клубчасті, рідкі хмари, і надщерблений місяць то ховався за ними, то знову виривав, грався густими тінями на

землі, то висвітлюючи окремі місця, то знову примхливо стираючи свої візерунки одним легким порухом.

Позаду був Коростень — вузол, що від нього розбігались залізні нерви рейок на Київ, Житомир, Новоград-Волинський і далі, на Рівне, Винницю, Шепетівку. І ще далі, в глиб Півдня, в глиб Заходу, аж до центру Німеччини. Попереду на Овруч йшла єдина колія на Мозир, Могильов і далі — до фронту, розгалужуючись аж десь там, в центрі Білорусії.

Тут було вузько, глухо, захищено лісами й безлюдно. І німецьке командування, ще не зовсім наполохане, ще самовпевнене і тому безпечне, навіть гадки не має про ту нещадну «війну на рейках», яка розгорнеться тут трохи пізніше.

На куценькій запасній колії, під віттям беріз, стояв довгий ешелон з цистернами, повними бензину. Тут його захопила ніч, тут він і зостався. Німці не наважувались везти бензин поночі. Цистерн було з двадцять, а супроводжувало їх десять чоловік, разом з машиністом. Та ще станційних службовців чоловік з п'ять. А навколо чорна поліська ніч, ліси, безлюддя. Далеко десь — села, окремі хатки, хутори.

Моторошно ночами на Поліссі чужинцєві. Погано якомсь і тоскно шумлять і стогнуть високі ялини, навівають острогах і самотність. Чорні волохаті тіні обступають полустанок. Гострі кігті сосни шкрябають в темні шибки будинку, і мимоволі тягнуться німці до гурту, до світла, тепла і людського голосу.

— Дика країна,— казав начальник ешелону, сідаючи за стіл в кімнаті бангоф-офіцера.

— Страшна країна,— відповів бангоф-офіцер, поводячи навколо стомленими очима і прислухаючись.

— Шумить і шумить,— говорив начальник ешелону.

— Страшно шумить, аж сумно,— кинув бангоф-офіцер, і обоє замовкли, замислились.

В сусідній кімнаті мовчки сиділо ще двоє: старенький телеграфіст і помічник бангоф-офіцера. А в маленькій, вузькій пасажирській залі, тісно скупчившись, розташувалась команда ешелону. Курили цигарки одну за одною і розмовляли тихо, ніби боячись порушити навколишню тишу. Поліський ялиновий шум навівав думки про страшний, недалекий фронт, розповіді про партизанів. І лише двоє вартових поволі обходили довгий ешелон, шулячись від холоду росяного вечора та поганих передчуттів. Боязко вгля-

дались у темні тіні кущів, прислухаючись до тріску галузок і шелесту листя.

Тихо навколо, порожньо. Лише десь з-за дерев, відтіль, де мало бути шосе, долітає ледве чутний шум авто. Він наче наближається, дужчає, знову поволі затихає, ніби віддаляючись.

Вартовий хвилину прислухається. До нього підходить товариш, і вони довго стоять разом.

— Страшно, мабуть, їхати машиною вночі оцими лісами, — врешті кидає один, і вони знову розходяться в різні боки.

В будинку нічого не чули. Бангоф-офіцер попросив свого помічника внести пляшку шнапсу і коробку з сигаретами. Помічник приніс те й друге. А старенький телеграфіст слідом за ним підніс до столу довгу, вузьку стрічку. «Вантажний ешелон з Коростеня. Буде на одинадцять і пройде не зупиняючись». Офіцер прочитав, кивнув головою і сказав:

— Добре... Зброя для фронту, — і, нахиливши пляшку над склянкою, глянув поперед себе та так і застиг з перехилоною пляшкою і роззявленим від німого подиву ротом... На порозі кімнати стояв зовсім незнайомий обер-лейтенант, невідомо де взявшись. Ніби з неба впав, бо ні кроків, ні скрипу дверей не було чути. Він стояв в темному чотирикутнику дверей, держачи на руці автомат, і якимось непевно не то усміхався, не то просто мружив незвичкі до світла очі.

Бангоф-офіцер стрівся з його поглядом і хвилину сидів нерухомо, приголомшений несподіванкою. Врешті отямився. Ворухнув головою, ніби відганяючи привид, і поставив пляшку на стіл. І одразу ж автомат чудного обер-лейтенанта опинився на рівні його голови.

— Спокійно, — наказав обер-лейтенант. — Руки вгору...

Певного, наперед обміркованого плану саме щодо цього полустанка Бармаш не мав. Спочатку він вирішив лише розвідати. А потім думати вже щось серйозне.

Толя Шевцов мав тепер зміну. До того ж за кілька днів мандрівки, нормальної їжі і свіжого повітря він набрався сил, і давня жвава й непосидюча вдача повернулась до нього. Заговорив у Толі старий, досвідчений розвідник, який не раз робив переполох в німецьких окопах. Та, власне, й до полону потрапив пораненим у груди аж у старому центрі німецьких бліндажів.

Коли машина зупинилась на узліссі, недалеко полустанка, Толя сам зголосився піти на розвідку. До нього приед-

нався ще один з товаришів, з недавно звільнених під Черняховом. Розвідка була короткою, швидкою і абсолютно точною. І головне, вона зовсім не збентежила і не насторожила ворога.

За кілька хвилин Бармаш мав дані про полустанок. І вже тоді постало рішення діяти, народився простий і сміливий план. Бармаш не знав точно, скільки людей знаходиться в самому будинку, але те вже було не таке й важливе. Знайомий терпкий холодок обвіяв йому груди. Тіло напружилось, а голова стала надзвичайно легкою й ясною — прикмети, які завжди відчував він у рішучі хвилини. І Бармаш уже не озирався назад. Він уже не радився, а лише командував. За якихось десять хвилин після розвідки той же Толя в товаристві високого артилериста в німецькій уніформі і при зброї вигулькнули з темряви з-за рогу полустанка і, недбало порозставлявши ноги, поставали на вузенькому дерев'яному пероні в освітленій смузі, біля самісінького вікна. Стояли на видноті, ховаючи в тінь лише обличчя, і стиха гомоніли один до одного щось нерозбірливе.

Толя був у полоні довго. Чув і запам'ятав кілька німецьких фраз, трохи більше слів. Але тепер, ще йдучи в розвідку, лише дві зовсім незначні фрази витиснув він з своєї голови. І скористався з них. До них поволі підходив вартовий. Треба було щось сказати. А хіба не однаково що? Аби сказати. І Толя запитав байдужим тоном, так, аби щось сказати:

— Кальт?

— Кальт,— спокійно відповів вартовий і ще додав щось, чого вже Толя не розібрав. І в свою чергу запитав:

— Ганс?

— Я,— відповів Толя.— Дай прикурити.

Щось розповідаючи, вартовий зупинився, спустив гвинтівку до ніг і засунув руку в кишеню.

Над силу стримуючи себе, щоб не поспішати, товариші наблизились до нього лише на секунду пізніше за другого вартового, який простував з протилежного краю ешелону.

— Вас іст дас? — запитав той, підійшовши, і в цей час блиснула запальничка.

— А ось що,— з притишеною злістю прошипів Толя, раптом впиваючись пальцями йому в горло.

За кілька коротких хвилин назавжди заспокоєні тіла вартових непорушно хололи на землі під колесами.

Полустанок було взято без жодного пострілу, без жодного крику.

Налякані несподіванкою, застукані зненацька, німці втратили всю свою войовничість і слухали не лише кожного слова, але й кожного поруху пальця чи погляду. Адже це було так разюче несподівано. Вони були такі податливі й слухняні, що аж злили розгаряченого Бармаша, що сподівався на опір. Один-єдиний помічник бангоф-офіцера наважився на неспіливе запитання: «Що трапилось?» Бармаш презирливо посміхнувся і, керований якоюсь хвилиною думкою, що хтосьна-де й взялася на той час в його голові, відповів по-німецьки:

— Десант, червоний десант.

І та відповідь зовсім приголомшила гітлерівців. Вони занімали з дива та пошани до радянської авіації та радянських парашутистів, хоч, засліплені, не помітили, що жодних ознак чогось схожого на парашутистів немає. Без опору дали себе роззброїти, навіть роздягнути до білизни (бо нове поповнення Бармаша потребувало уніформи) і загнати в одну маленьку кімнату.

Негайно зайнято кімнату телеграфіста і про всяк випадок залишено там старого, за яким наглядали. Його, зблідлого і до смерті наляканого, як міг лагідніше, допитав Бармаш. Але слова добився у нього не зразу і не скоро. Лише після склянки води і другої — шнапсу — телеграфіст одійшов і аж тоді досить охоче відповів на всі запитання Бармаша. Від нього довідались, що ешелони проходять тут досить часто і що на одинадцятку чекають ешелону без зупинки...

Бармаш вийшов на перон. Тепер він був тут хазяїном. І владно, по-хазяйському, лунала його команда:

— Поставити варту. Зібрати одяг і зброю. Оглянути ешелон. Забрати все необхідне... Є в нас хто з залізничників?

— Я до війни працював касиром на станції,— підійшов Сідун, літній чоловік, з тих, що пристали до Бармаша біля Черняхова.

— А стрілку перевести вмієш?

— Мабуть, зумію. Колись пробував.

— Переведи на запасні рейки.

— Єсть.

— Знайти годинника.

Годинника знайшли в німців. Бармаш присвітив, глянув і почепив його собі на руку. Була без двадцяти одинадцята.

— Підігнати машину ближче до станції. Приготувати

зброю. Вам двом підготувати до підпалу цистерни, як тільки я скажу...

І, власне, це було все. Залишилось чекати довгих двадцять хвилин.

Бармаш зайшов до будинку. Роздягнені, бліді й до смішного налякані, гітлерівці мовчазно купчилились в кутку.

Бармаш підійшов до стола.

Розкоркована недопита пляшка горілки стояла перед ним. Давно не чутий запах лоскотав ніздрі. Мабуть, уже з півроку він і не нюхав горілки. Взяв у руки пляшку, підніс до очей, глянув на світло, глибоко вдихнувши повітря, повагався і потім рішуче, з розмахом жбурнув пляшкою в розчинене вікно. Прислухався, як вона десь там гупнула в пісок, і взяв зі столу коробку з сигаретами. Спокійно набив ними дерев'яну цигарничку, решту передав товаришам і аж тоді сів і, не хапаючись, закурив.

Сидів так кілька хвилин, затаюючись пахучим димом і зовсім не звертаючи уваги на полонених. Зате вони дивились на нього з свого кутка широко розплющеними, переляканими очима.

Вони до нестями боялись і водночас цікавились ним. І все це було написано на їх обличчях. Хтось із них навіть вип'явся наперед з цікавості та гарячкової нетерплячки і гупнув стільцем. Бармаш глянув туди, і всі вони, як один, щільніше притислись до стіни і злякано, злодійкувато забігали очима по підлозі. Бангоф-офіцер спробував посміхнутись кислою, запобігливою посмішкою. Бармаш вловив ту посмішку і чомусь одразу згадав свій полон, жандарма з фотографіями повішених, і його пойняла гидливість. Гидливість і злість. Він рвучко підвівся з стільця і, наказавши кінчати з гітлерівцями, знову вийшов на перон. Була без п'яти одинадцята. Швидко, за старою хлоп'ячою ще звичкою, нагнувся і приклав вухо до рейки. Рейка глухо стугоніла і ледве помітно здригалась. Ешелон наближався.

— Стрілку переведено?

— Переведено.

І в цей час у темряві, попереду, мигнуло щось світлою стрічкою, заметляло чорними тіннями, і червоне, огнисто-прискалене око залізного коня застрибало поміж стовбурами ялин, то затемнюючись кущами, то знову показуючись в просвітах і зростаючи. Ешелон повним ходом наближався до станції.

— Семафор! Швидше семафор! — раптом згадавши, гукнув Бармаш.

— Зроблено! Давно зроблено,— почувся за його спиною густий бас колишнього касира.

Ешелон мчав. Скажений вихор охопив усе тіло Бармаша. Захват, сп'яніння від радості, від того, що він тепер диктує свою волю окупантам. Це була якась шалена симфонія нервів, що струнами пружинились від веселого передчуття давно жаданої помсти. Від бажання знищити і розтрошити все відразу, одним ударом. Це було почуття, яке з'являється у солдатів після перших хвилин бою, почуття, яке гонить тільки вперед і не дає думати ні про що інше. Все тіло напружене і готове сприйняти лише одне, лише один шалений вибух почуттів, який зіллється з іншим — вибухом заліза.

Поїзд з шаленим гуркотом наближався, ріс, мчав просто на Бармаша. Вогненно-криваве око його вдарило пасмом проміння сюди, на перон. Рейки, стіни будинку, круглі боки цистерн запалахкотіли відблисками. Білі стовбури беріз перемішались з чорними тінями і заскакали, закружляли в божевільно-швидкому танку.

Повним ходом поїзд підлетів до станції, заскреготів, хитнувся на стрілках і всією силою своєї ваги з розгону врізався в хвіст цистерн. Бармаш нічого не бачив. Почув лише важкий, ніби вибух, удар, від якого здригнулась і загойдалась під ногами земля, потім — частий, що набігав хвилями, гуркіт, схожий на грім. Погасло, розлетілось на скалки вогняне око, а з того місця, де був паровоз, заваливали клубки чорного диму.

— Світла,— наказав Бармаш, прислухаючись до гуркоту, який луною хлюпав і виляскував десь аж за мурами далеких лісів.

Несміливо, охоплена тендітними язичками вогню, запалахкотіла перша цистерна. За нею друга, третя...

Все було ще в русі. Важко відсапуючись, захлинаючись в передсмертному хропінні, весь охоплений димом і паром, лежав на боці, скотившись з насипу, паровоз. І колеса його ще крутились. Середні вагони, підскочивши догори, пірнули з рейок вбік, а на них ще лізли й громадились крайні теплушки, площадки й зелені поштові вагони. Скреготіло залізо, тріщало дерево, пронизливо видзвонювали сталеві тарілки буферів. А людські божевільні зойки впліталися в цей пекельний гамір тонким, пронизливим і нестерпним виттям. Сірі фігурки в касках корчилились,

виповзали з-під уламків, бігли кудись, охоплені божевіллям і болем; вони плазували на животі, лізли навкарачки на одному місці. А навколо цокотіли автомати і гвинтівки.

Розгорівшись, вибухнула перша цистерна. Уламки важкого заліза тоскно занили десь вгорі, понад верховіттям дерев. Вогонь перекинувся на розстрочені купи вагонів. Під легеньким подувом вітру полум'я живими хвилями заковилалось над усім. Із злим шипінням, завиванням та свистом вибухали охоплені вогнем цистерни. Це був якийсь скажений танок ожилого раптом і розлюченого заліза, що шипіло, лопало, вибухало і розпеченими клаптями кружляло в повітрі.

То пригасаючи, то спалахуючи яскравим полум'ям, горіли вагони. Корчилились, вигинались у полум'ї блискучі чорні авто і раптом провалювались крізь прогоріле дно площадок. Новенький літак один стояв ще деякий час цілий, підібравши вгору тонкі крила і ніби роздумуючи. Та нараз вогонь пробився десь з-під фюзеляжа. Люто зашипіла фарба, і чорний дим пішов угору, окутуючи літак.

Вогонь розростався, ширшав. Димом застелило все навколо, забивало подих. І в тому диму метушились і бігали чорні, страшні тепер Бармашеві месники.

А сам Бармаш, мов витесаний із каменю, все ще стояв непорушно на пероні в кров'яних відблисках пожежі.

Полум'я перехопилось на дерев'яні стіни будинку і, облизуючи їх гарячими язичками, подерлось вгору буйним, червонястим хмелем. Бармаш не помічав того. Цілою істотою злився він з тією вогняною стихією і був ніби душею її. Вивертаючись, як від скаженого болю, в обіймах жаркого полум'я скручувались перед його очима товсті залізні пруття, і Бармашеві здавалось, що то він, його сила і зненависть трощить, розкидає і скручує в жагучі клубки всю оту гору заліза і людських тіл.

Бармаш не відчував часу. Пройшло, може, десять хвилин, може, більше. Товариші працювали чітко і швидко. Ні наказувати, ні підказувати їм не доводилося. Врятували те, що потрібно було для загону: кілька автоматів, два кулемети, гранати, трохи одягу й їжі, дві бочки бензину. А все інше без жалю віддавали полум'ю. Вдалось також врятувати чудом уціліле від вибуху вантажне авто.

Вогонь розростався. Він уже досяг хвоста потрошеного ешелону. Десь там, за деревами, лунко лопнув, вибухаючи, перший снаряд (ними було навантажено кілька вагонів). Град осколків посипався на ліс і на станцію.

Коли набой почали вибухати цілими вагонами і навколо зчинилася пекельна канонада, Бармаш дав наказ відступити.

Дві машини, пірнувши в гущавину лісів, помчали на північ, до кордонів Білорусії. А позад них ще довго бурунило полум'я пожежі, освітлюючи нічний шлях, мерехтливо переливаючись на зелені дерев, метляючи смолисто-чорними тіннями високих ялин. Довго ще заграва від пожежі кров'яними спалахами лизала хмари, довго розкочувався навколо гучний грім, від якого здригалася земля.

40

Машини мчали в ніч, в гущавину поліських борів, назустріч ранкові...

Бармаш сидів у кабіні з відчиненим віконцем, і вологий лісовий вітер холодив його щоки.

Залишився позаду, зник за деревами розгромлений полустанок. Влягався в грудях шал першого, виношеного в болючих мріях удару по ворогові, спадала нервова напруженість. І зовсім ніби без будь-якого зв'язку, несподівано зринуло в думках слово «Блискавка»... Вони справді вдарили на той полустанок, як блискавка, але... не тільки тому... Було й ще щось... Там, в далеких тепер Підлісних і Терногородках, де залишився і невідомо чому згадався зараз майже невідомий йому, білявий хлопець Дмитро, і той одноокий Микита, який проковтнув «Блискавку», і незнайома «чудесна дівчина Яринка...». Там була і в'язалася саме з ними ще якась таємнича і невідома «Блискавка». «Блискавка», яка друкувала листівки, діяла і боролась, не зважаючи ні на що... Отже, виходить, воювати можна завжди і скрізь?.. Скрізь, де тільки є ворог!.. То чому б і йому не бити ворога, де зручніш і якнайскоріше?! Зараз, отут, не витрачаючи часу на далекі, ризиковані, а може, й нездійсненні мандри хоч би й до лінії фронту?.. Чому?!

І вже по тій думці, звідкілясь збоку, з темної глибини лісів, з чогось непроглядного і невідомого, прорвались, напочуючись, хлюпаючи нестримними хвилями, спогади... Синюха... Витолочені жита... Лікарня... Терногородський концтабір... Чорна стрічка степової дороги... Бабуся Ганна, Оксанка... Товариші над чорною прірвою ями перед розстрілом... І сумовито-проникливі слова Славкового вірша:

Не печалься, моя хороша,
Серця спогадами не край...

Бармашеві захотілось зосередитись, хоч краєчком ока зазірнути вперед, подумати про наступний ранок.

Але зосередитись було важко.

Завтра вранці... Ніхто в ті часи не знав, не відав і не міг відати своєї власної долі.

І все ж Бармашеві саме зараз вперто хотілося думати про завтра. Свое, свого народу, Батьківщини...

Розумів, що попереду ще океани пожеж, ріки крові, вулканічні герці вогню й заліза, гул титанічних битв... Але знав, тепер уже твердо знав, що не схитнеться, вистоїть, переможе і буде жити, красуватися на увесь світ його трудівниці Батьківщина. Певен був, що й він уже нізащо не потрапить живим до рук ворога і що все його життя, до останньої краплини крові, до останнього подиху — тільки їй, Батьківщині...

І зовсім нічого ще не знав Бармаш про те, що станеться з ним вранці, завтра, позавтра. Не знав, що не мине й двох діб, як його охолоді, з спорожнілими бензобаками машини стоятимуть на лісовій галявині серед озброєних людей в цивільному. І що будуть ті люди бійцями великого партизанського з'єднання, яке ще вславить себе на віки! І що він, Бармаш, стане у тому з'єднанні спочатку командиром роти підричників, а потім начальником розвідки... І ще не раз, і не двічі, і не десятки разів дибки ставатиме за ним земля, сліпучими блискавками спалахуватимуть цистерни, склади, елеватори, вибухатимуть в небо мости, полустанки й станції на безсмертних дорогах війни...

І ще будуть повідомляти про його дії у військових зведеннях, писатимуть у газетах. Знатиме про нього ціла країна. А гітлерівське командування призначить високу винагороду за його голову...

Та все ж після всього, що було і що ще буде, він-таки залишиться живим і зустрине своє завтра, зустрине ранок великої Перемоги... Невпізнанно зміненим молодим полковником з'явиться він одного літнього дня в Жабовому. І не застане вже там ні жандармів, ні оберстів, ні поліція Гришки Розпутіна. А той сліпий Микита, що проковтнув «Блискавку», і навіть його сувора баба Килина, виживуть... І бабуся Ганна, і зовсім уже доросла, але осиротіла Оксанка, житимуть. І стане йому Оксанка за рідну дочку. А фото з них трьох обійде безлічню газетних сторінок увесь Радянський Союз... І ще обпече його нестерпним болем зустріч із постарілою передчасно Славковою матір'ю... І розвіється, стане явною таємницею героїчної «Блискавки»,

що лиш коротким, загадково-трагічним відблиском впала оце тепер на його життя. І ще багато-багато чого, про що зараз не може знати і навіть мріяти Бармаш... І молода дружина, і син, якого він назве Славком, назавжди зберігши в серці того, синьоого, закатованого жандармами жабівського Славка...

І спливатимуть роки. Непомітно відійде в минуле друге повоєнне десятиріччя. Далекою історією стане оця війна для наших дітей. І тільки в серцях вдів, сиріт і матерів залишаться невігойні рани і нестерті сліди її. А Бармашеві, який ще не раз і не десять разів згадає і свій страшний полон, і оцю поліськю ніч з закривавленим небом, аж до самого кінця життя здаватиметься, що все це діялося лиш учора... І вдивляючись у молодість свою буремну, він думатиме: «Ні, не жалкувати, а тільки дякувати долі маю, що не обійшла вона мене своїм важким іспитом, що сподобила пити з чаші горя великого разом з народом моїм і разом з ним зустрічати перемогу. Щасливий я тим, що не оминув мене вир боротьби, що звідав я найвищу напругу бою і не зламався, не занепав духом. І не думав про своє життя тоді, коли йшлося про життя Батьківщини...»

Так, він не жалкуватиме!.. І як і сьогодні, у цю ніч вогню і помсти, скільки й житиме, завжди буде думати про наступний ранок!..

Коли ж налягатиме на плечі мимовільна втома, коли вже паморозь сивини на скронях нагадає про недалеку осінь, і тоді з глибини цієї страшної ночі лунатимуть йому печальні й горді, сповнені глибокої віри слова:

Ні, не сніг — пелюсток пороша,
І в огнях перемог небокрай!
Не печалься ж, моя хороша,
Серця спогадами не край!..

І він, наперекір усьому, навіть тоді, коли стоятиме навколо глуха північ, знову спокійно думатиме: «Завтра вранці!..»

Січень — грудень 1942 р.
Січень — лютий 1960 р.

ГАРЯЧІ РУКИ

ПОВІСТЬ

1

Його закинули до нас напровесні трагічного сорок другого року.

Білявий, кирпатий, з обличчям приємним і задержуватим, якимсь нетутешнім видінням став він несподівано на порозі «салону смерті».

Особливо ж гостро вразила нас, звиклих бачити навколо лише спотворені зненавистю, страхом чи муками обличчя, його широка, по-дитячому щира посмішка. Посмішка, з якої й почалася оця незвичайна навіть для гітлерівських концтаборів історія.

Виснажені, до краю знесилені, ми певні були в той час, що дотягаємо свої останні дні. Вже ні на що не сподівалися, нічого не ждали. Про те, що люди можуть посміхатися, та ще отак широко й безжурно, ми просто забули.

Ми — рештки раніш досить-таки великого табору радянських військовополонених. Двадцять двоє невизначеного віку, висхлих, безсилих людей.

«Салон смерті» — кімната для доярок з одним вікном, рудими стінами і хворостяною стелею у великому, вкритому соломою колгоспному корівнику. В тій кімнаті є нашвидку складена з цегли плитка, на якій колись гріли воду і широке вікно, де цілою залишилася лише одна верхня шибочка. В плитці ще й тепер можна розпалити вогонь. А вікно наглухо забите дошками, і шпарини поміж ними заткнута соломою та якимсь перетлілим лахміттям. Раніш, коли полонених було ще багато і потрапити до цієї закритої кімнати більшість з нас могла лише в мріях (потрапляли туди вкрай кволі, найтяжче поранені смертники), хтось з похмурих дотепників, які траплялися навіть у таких умовах, назвав те приміщення «салонем смерті»...

Ще з літа сорок першого року, після сумнозвісного уманського оточення, під дахом корівника, який гітлерівці перетворили на концтабір, гиніло, певне, кількасот голодних, важко, а то й смертельно поранених полонених. А тепер з усіх залишилося нас лише двадцять двоє.

Голод, в'їдливий осінній холод, люті морози, нужа, гангрена, тиф, цинга, дизентерія і безліч інших хвороб зробили своє діло. І от тепер усі ті, хто ще залишався в живих, розмістилися досить вільно у затишному «салоні смерті».

До пізньої осені, поки не залишили людей останні сили, нас гріли гарячі надії, додавала сил тверда віра в себе і в неминучий порятунок.

Ми вірили в те, що нас підтримає місцеве населення, поки повернеться Червона Армія а чи розгорнуть боротьбу партизани. Або, зрештою, підлікувавшись, набравшись сил, ми організуємось і визволимось самі.

Однак час, здавалося, працював не на нас...

Гітлерівці, з пихатою розперезаністю гаданих переможців світу, влаштували концтабір в самому центрі районного містечка Терногородки над шляхом поміж Уманню та Кіровоградом.

Однією стіною наш корівник виходив на головну вулицю села, до брукованого шосе. Фасадом повернутий був до просторого подвір'я, на розі якого, поміж бруківкою та вузьким провулком, стояла велика, на дві половини, крита залізом хата. Глухою ж стіною корівник тягнувся вдовж вимитого талими водами мілкого провалля. За протилежною од вулиці вузькою стіною — голий клапоть городу, витоптаний худобою піскуватий берег, річка, і за нею, аж до самого обрію, — степ.

Увесь великий прямокутник подвір'я з хатою і корівником гітлерівці обнесли подвійною високою колючою дрютяною загорожею. Потім такою ж, але вже одинарною загорожею, з хвірткою посередині, одгородили корівник від хати. І, залишивши ворота навпроти дверей, обнесли дрютяною загорожею ще й сам корівник. Нарешті, посеред майданчика, який утворився в центрі поміж двома огорожами, трохи ближче до хвіртки, вкопали гладенько обструганий надпиляний телеграфний стовп.

Будували все те старанно, акуратно, міцно, здавалося, на десятки років.

В хаті оселився комендант і есесівська охорона табору. За хатою, над самою бруківкою, виросла розкарякувата, висока, збита залізними скобами з товстих обаполів кулетна вишка.

Отож про будь-який контакт з місцевим населенням не могло бути й мови. Жінок та дітей, які пробували через огорожу передавати чи перекинути нам їжу, есесівці спочатку розганяли, а коли це не допомогло, почали стріляти просто в натовп.

Побачивши одного дня білоголового хлопчика в солдатській гімнастерці, який повис на дроті з простреленими грудьми, а наступного — трупи аж трьох літніх жінок на

бруку, ми зрозуміли, що єдиною їжею для нас, та й то вряди-годи, залишаються тільки підмерзлі цукрові буряки.

А Червона Армія так і не поверталася. Поки що вона відходила від нас все далі й далі на схід...

Партизани?.. Здається, нам дуже не поталанило і з цією нашою останньою надією...

Спочатку, десь у кінці вересня, гітлерівці густо прочесали увесь район і забрали та розстріляли кількасот радянських громадян. Усіх активістів, усіх колишніх партизанів вісімнадцятого року, усіх, кого запідозрювали у приналежності до Комуністичної партії.

Гітлерівська мітла була дуже густою, мела підряд, з тим розрахунком, щоб виловити і винищити всіх, хто хоч і не був, але міг бути учасником партизанської чи підпільної боротьби з окупантами. Отож з великим сумом і жалем думали ми, що з винищенням такої великої групи людей району майже повністю загинув перший загін найактивніших народних месників. А серед них могло бути чимало тих, кого спеціально залишено у підпіллі... І от вони загинули, не встигнувши навіть розгорнути боротьби...

Однак за першою лавою бійців, за першою хвилею, яка розбивається об скелі, неминуче накочується друга, ще вища...

І справді, під час Жовтневих свят сорок першого року в області сталося кілька одночасних, організованих партизанських виступів. Виступи ті були поки що більш демонстративними, аніж дошкульними для німців, а все ж окупантів захопили вони зненацька і не на жарт наполохали. В одну ніч в багатьох районах було розклеєно і розкидано радянські листівки; над дахами кількох установ спалахнули червоні прапори; в трьох гітлерівських районних комендатурах вибухнули гранати, поранивши, на жаль, лише одного коменданта, а в самому гебіті розстріляно було зрадника — начальника допоміжної поліції.

Гітлерівці відповіли на це жорстокими репресіями: масовими арештами та розстрілами, випаленням цілого села і шибеницями.

В загальній облаві в одному з глухіших сіл потрапило в жандармське кільце і п'ять товаришів з районної керівної верхівки — п'ять організаторів народної боротьби з гітлерівцями на чолі з першим секретарем Терногородського райкому партії. Вони відстрілювалися з підпаленої і охопленої вогнем хати до останнього патрона. І вже тільки їх звічені і обгорілі до невпізнання трупі жандарми

підвісили на шибеницю, яку звели посеред базарної площі в райцентрі.

Так загинула в районі друга група бійців, а самому рухові опору завдано було, здавалося, непоправного, мало не смертельного удару.

І надовго, невідомо на який час, усе стихло. Гнітюча, олов'яна тиша залягла над окупованим селом, над нашим концтабором.

Потягнулись короткі, підсліпуваті дні і нескінченно довгі, непроглядно чорні осінні ночі. Мокра, пронизливо холодна земля і каламутне, набрякле, звисле над самою головою небо.

Похмуру осінь змінила люта зима з пекучими морозами. Голод, холод, хвороби й кулі німецьких охоронників почали косити нас цілими десятками.

Одна по одній, як обморожені, в'янули і опадали, не роздвівши, наші надії. Жахний концтабір висмоктував з нас останні краплини сил, холодив кров і уповільнював биття сердець. Тепер кожен наш крок, кожен порух вимагав майже героїчних зусиль і позбавляв решток енергії.

З нами і в нас залишалася тільки гостра, як найтонше сталеве лезо, і пекуча, як вогонь, ненависть. Коли б ту ненависть можна було зібрати в якійсь лінзі, як сонячне проміння в скляній лупі, вона пропекла б наскрізь і вразила б смертельно. Була вона такою розпеченою, що, може, одна тільки й зігрівала нас, держала на світі і не давала померти.

Ота безмірна зненависть до всього прийшлого, окупантського, до всього фашистського концентрувалася на найближчому зараз до нас уособленні всього того — комендантові Йоганнові Рудольфу Пашке... І можна було тільки дивуватися з того, що він ще ходив по землі і не падав, на смерть вражений розпеченими до білого стрілами зненависті, які шугали з наших гарячих очей!..

2

Але гауптшарфюрер військ СС Йоганн Рудольф Пашке не падав. Він і далі топтав нашу святу землю. І топтав досить-таки самовпевнено та пихато.

Середнього зросту, опецькуватий, але підтягнутий, він не ступав, а хизуючись, ніби пружинив взутими в хромові чоботи ногами. Посаджена на коротку, пружногумову шню

голова світила вузькою, від лоба через усе тім'я і ледь не до потилиці видовженою лисиною. Лисина та прикривалась величезним, як сито, квацько вигнутим есесівським кашкетом, і неширокий чистий лоб майже весь ховався під лакованим козирком. Довгасте обличчя з рівним, чітко окресленим носом і великими холодними очима псували лише тонкі, сердито стулені губи і важкий, роблено і підкреслено важкий презирливий погляд.

Коли згадати ще офіцерський френч з великими накладними кишенями, орденську стрічку в петлиці, чорний, широкий пасок на животі, важку чорну кобуру парабелума, погони старшого унтер-офіцера і короткий грубий гумовий кийок у руці, то про зовнішність гауптшарфюрера буде сказано майже все. Правда, взимку він ще носив теплу, на ваті, офіцерську шинелю з коміром якогось темно-рудого ерзац-хутра.

Разом з Пашке в другій половині хати під залізним дахом розміщувався його гарнізон: два помічники в чині унтершарфюрерів і п'ять рядових есесівців. А неповний взвод мадярів-хортистів, який також охороняв табір, мав постій навпроти, через вулицю. Набраний з різного наброду десяток місцевих поліцаїв виходив на вахту просто з дому.

Гарнізон, охороняючи нас, хворих, виснажених, голодних і замерзаючих, мав на своєму озброєнні два станкових і кілька ручних кулеметів, автомати, гранати, гвинтівки та собак-вівчарок...

Сам Пашке на території нашого обгородженого корівника з'являвся не інакше, як у супроводі величезного сірого вовкодава на повідку, одного з своїх помічників, поліцай з гвинтівкою і хортиста з автоматом.

Посаду свою комендант вважав, певне, за дуже високу, а своєю роллю володаря життя і смерті сотень людей одверто пишався. Відчуття необмеженої влади п'янило його і не раз штовхало на необмірковані, зрідка навіть... «гуманні» вчинки. Та за таких випадків завжди врятував його від небезпеки схибити перед своїм фюрером, усе врівноважував залізний, всмоктаний з молоком матері пруський педантизм. Педантизм той виявлявся в усьому, починаючи від дзеркально наваксованих чобіт і аж до порядків, які встановив у підвладному йому концтаборі гауптшарфюрер.

Табір наш був хоч і явно тимчасовим, а все ж табором смерті. Всі тут зрештою повинні були померти. Та навіть

у таборі смерті, навіть спроваджуючи нас на той світ, Пашке суворо і педантично дотримувався раз заведених правил. І помирати люди повинні були тільки згідно з тими правилами.

Так, у самому корівнику, незважаючи на те, що він без стелі, стоїть нестерпний сморід, там кишить нужа не лише в одязі, але й в перетертій соломі на долівці. Однак це зовсім не повинно перешкоджати тому, щоб простір перед корівником, майданчик навколо вкопаного в землю стовпа, стежки до хати й до воріт були завжди старанно підметені, взимку розчищені від снігу та ще й посипані річковим чистим пісочком.

Годував нас Пашке переважно мерзлими цукровими буряками, так само суворо дотримуючись раз установленого режиму. Підвода з буряками в'їжджала на подвір'я щодня: перший раз — рівно о дев'ятій годині ранку і вдруге — рівно о четвертій дня. І ніколи пізніше чи раніш.

Взимку, в люті морози, коли довбати ями в мерзлому ґрунті було майже неможливо, трупи померлих чи розстріляних лежали непоховані до того часу, поки їх набереться не менше двадцяти. Трупи, за категоричним наказом Пашке, мали бути обов'язково роздягнуті, винесені за ворота на головну вулицю і складені акуратним штабелем під огорожею. Отак і лежали ті моторошні штабелі на морозі по кілька діб, жахаючи ціле село.

Особливо ж педантичність Пашке виявлялася у вигадуванні безлічі набридливих і беззмістовних правил життя і поведінки полонених. Можна сказати, що він був справжнім поетом попередження і застереження. Від слів «Halt»¹, «Verboten»² і «Tod»³ на території табору і навколо нього аж в очах рябіло. Заборонялося, і ніяк не менше, як тільки під страхом смерті: підходити до дротяної загорожі ближче ніж на п'ять кроків; до німецького начальства, коли воно з'являлося за огорожею, ближче ніж на шість кроків. Заборонялося також пекти чи варити буряки без надзвичайної потреби і спеціального на те дозволу, розпалювати, навіть у найлютіші морози, вогнища, зривати з стріхи парки, обламувати лати на корівнику, відправляти природні потреби не в указаному місці, перегукватися з людьми через дріт і ще багато й багато іншого.

¹ Стій (нім.).

² Заборонено (нім.).

³ Смерть (нім.).

Всі попередження виписувалися густою чорною фарбою на заздалегідь заготовлених фанерних дощечках. І виписувалися здебільшого старанною і акуратною рукою самого Пашке.

Попередивши і вдовольнивши таким чином своє чуття порядку, Пашке вже, певне, з легкою душею пострілював з парабелума по живих мішенях.

Стрільбу по людях він перетворив на своєрідний спорт для власної втіхи. Підлеглі його могли діяти канчуком, плетеним вчетверо з дроту, киями, прикладами автоматів та гвинтівок, підборами чобіт. А стріляти — лише у виняткових обставинах і на крайній випадок. Вони, правда, мали ще розвагу з того, що нацьковували на полонених злих вовкодавів, які впивалися в литки і виривали шматки тіла, як справжні вовки. Але стріляти в людину, яка нерозважливо наблизилася до огорожі на недозволену відстань, любив сам гауптшарфюрер Пашке. То було лише його право, його забавка, яку він жартома звав «маленькою війною».

Іноді ж, коли жертва не хотіла вмирати і чинила опір або хтось пробував тікати з табору (а це з осені, коли в нас ще було трохи сили, траплялося нерідко), гауптшарфюрер влаштовував з цього приводу справжні урочисті церемонії.

Першим ділом той, хто пробував тікати або зводив руку на арійця, поза програмою був битий до крові і втрати свідомості. Потім прив'язували його до вкопаного посеред табору стовпа і вишиковували під стіною корівника увесь табір. Виходити мали всі: живі, напівживі. Тих, хто не тримався на ногах, повинні були підтримувати товариші. Люди часто вистоявали на лютomu холоді по кілька годин, а іноді й цілісінький день. І поки вони, стоячи, гиніли на крижаному вітрі, під теплим дахом комендантської хати готувався пишний, велемовний і бундючний наказ. Про силу і міць Третього рейху, що віки вічні існуватиме на нашій планеті, підбивши собі під ноги різні там мізерні племена і народці. Про мудрість фюрера. Про караючу десницю провидіння, яка безжально, з точністю автомата карає кожного, хто тільки спробує звести руку на представника Третього рейху, довірену особу самого фюрера а чи на його закони. І про те, що будь-яка подібна спроба заздалегідь, від самого всевидючого арійського бога, є приреченою.

У визначений час на подвір'ї вишиковувалася також вся вільна від нарядів комендантська команда.

В урочистій тиші, через перекладача, оголошували іменем фюрера та Третього рейху наказ і тут же виконували вирок. Здебільшого й тут винуватця пострілом з парабелума убивав сам комендант. По тому, вже без наказу, розстрілювали ще кількох полонених на вибір, по два-три з правого чи лівого флангу. І під кінець решту заганяли в корівник, позбавляючи на добу, дві чи три (залежно від випадку і настрою) їжі, води, навіть снігу включно, і права розпалювати грубку в «салоні смерті»...

А втім... чи є потреба пояснювати й далі, чому з сотень людей, які населяли наш табір, на кінець березня сорок другого року залишилося нас усього двадцять двоє?..

Тепер ми всі вільно розміщувалися в затишному «салоні смерті», хоч це вже не збуджувало в нас ніяких почуттів. «Салон смерті», то й «салон смерті»!

Дехто з нас ще міг кволо рухатися. Правда, дуже мляво, над силу, як весняні мухи. А багато хто вже й не підводився з перетертої за зиму житньої соломи, що всім нам мала стати за останнє, смертне ложе.

Людина — поки вона живе — все на щось надіється. Але наш стан життям у будь-якому значенні назвати важко. То вже була агонія, останній ступінь байдужості до себе, своїх бажань, надій. Бо не вистачало вже сили навіть думати і сподіватися. І погляди наших, тепер незвично великих на висхлих обличчях, скаламучених стражданням очей могли потягнутися хіба тільки до теплого, приворожливого поблискування полум'я в плитці, коли його щастило розпалити.

Того березневого дня, коли в нашому таборі з'явився він, юнак, про якого йтиме розповідь, надворі засліплююче світило сонце, видзвонювали і джерготіли весняні струмки, гостро, збуджено пахтіло розмерзаючою землею та гіркістю верболозу.

Та нам було не до тих пахощів. Бо відчували ми лише набридливу, холодну вогкість, яка звично пронизувала наші беззахисні тіла до самісіньких нутрошів. І холодне, хоч і яскраве, березневе сонце не могло, не мало сили зігріти нас. Воно лише сліпило.

В обід комусь з дужчих поталанило обдурити пильність поліцаїв і потягнути з даху кілька зчорнілих парків та сухих вербових лат. В плитці запалав веселий, життєдайний вогонь, у вогкому повітрі «салону смерті» запахло смаженим буряком. І ніхто чомусь не перешкоджав нам, не позбавляв цього куценького щастя, ніхто навіть не зазир-

пув за причинені, збиті з неструганих соснових дощок двері.

Всі ми, нерухомо вклякнувши, лежали на соломі, повернувшись обличчям до плитки, і лише живі відсвіти мерехтливого полум'я тривожно миготіли в наших широко розплющених, немигаючих, ніби осклілих очах.

Нікого й нічого доброго для себе не ждали ми тієї хвилини. До нас міг заскочити хіба що поліцай з наказом загасити вогонь. Але й те нас зараз уже не турбувало і не лякало.

3

Важкі двері нашого «салону смерті» на товстих, кованих у сільській кузні завісах гучно і неприємно рипіли. Ми давно вже звикли до цього, і на той рипучий скрегіт зовсім не зважали.

І цього разу також... Коли двері нараз різко скреготнули і потім якимось раптово, незвично, ніби на півслові, стихли, ніхто з нас навіть і голови в той бік не повернув.

З лункої, холодної порожнечі уже наполовину обдертого корівника потягнуло гострим вітерцем. Хвилину стигла глибока, насторожена тиша. І раптом її розірвав дзвінкий, бадьорий і... привітний голос:

— Драст-т-гуйте, товариші!

Привітний незнайомий голос і слово «товариші»!

Коли б з рудої глиняної стелі раптом ударив весняний грім, він, напевне, вразив би нас, давно звиклих до найнеймовірніших і найстрашніших несподіванок, далеко не так.

Згаслі очі наші мимоволі зблиснули цікавістю, і всі, хто ще тільки мав сили повернути голову, звернули свої погляди до дверей.

В прямокутнику розчинених дверей стояв дивний, нетутешній, безперечно, зайшлий з якогось іншого, справжнього світу, незнайомий юнак. Не поліцай, не маляр, не німець, але й не полонений. Позаду того юнака, крізь прорваний дах корівника, били в землю засліплююче яскраві стовпи сонячного проміння. На хвилину здалося, що він спустився до нас звідкілясь саме по тих стовпах. І ми дивилися на нього із зачудуванням і недовірливим страхом, як на якусь незвичайну з'яву, степове марево, плід нашого хворого маячіння, що за якусь мить зникне безслідно так само несподівано, як і зродилось.

А він все ще стояв у дверях і, широко розтягуючи повні губи великого вольового рота, посміхався якось задержувато і жалісливо водночас.

На голові в юнака кругленька, обшита витертим кролячим хутром шапчина. З-під шапчини на гладеньке, але вже переоране глибокою борозенкою чоло спадають густі кучері буйного, русявого чуба. Майже білі, широкі брови, великі зеленаві веселі очі. Тверде, чітко окреслене підборіддя, рум'яні, ледь запалі щоки і помітні, уперті вилиці. І ще — кирпатий, сміливий, задержуватий ніс.

Невисокий, але, видно, жилавий. Кисті довгих рук непомірно великі, звиклі до праці, розчервонілі з холоду. На ньому коротенький, дублений, не перший рік ношений кожухок, туго підперезаний солдатським паском, зелені солдатські штани і солдатські кирзові чоботи.

В правій руці селянська полотняна торба, напхана чимсь аж під самісіньку зав'язку.

Постояв отак якусь хвилину, молодий, ледве чи й двадцятип'ятирічний, овіяний молодістю та безрешетим сонцем, і, не дочекавшись від нас жодного слова у відповідь, неохоче пригасивши посмішку, раптом на очах змінився — посмутнів, ніби на обличчя йому впала тінь перебігаючої хмарини.

— Ттт-а-а-ак!.. Невесело живеться вам, товариші!

Рвучко ступив через поріг, підійшов до плитки і кинув свою торбу на почорнілу, вичовгану дошку, що нібито мала служити нам столом.

Ми ж невідривно стежили за ним очима, бачили, що коїться щось незвичне, невидане, і нічогосінько не могли збагнути.

А він уже розривав своїми великими, червоними руками на невеликі рівні шматки житню хлібину і тикав їх по черзі кожному з нас. Розламавши першу, взявся до другої. І все ж не розрахував, хліба всім не вистачило. Тоді він добув з торби десяток вчинених, пухких селянських пиріжків. Взяв одного на долоню, оглянув нащось його, трохи ловагався і, швидко переломивши надвоє, виколупав і висипав з нього на простелену торбу начинку.

І знову широко і жалісливо посміхнувся.

— Вам, товвв-аріші, ква-а-солі зараз не можна.— Пиріжки, виявляється, були з вареною квасолею.— М-може дуже завадити.

Ні, він не заїкався, тільки розмовляв дещо уповільнено, розтягуючи деякі літери і окремі слова, як людина, що

мала контузію. Коли розносив розламані і випотрошені від квасолі пиріжки, тягнув ліву ногу. Нам одразу впало в око, що вона в нього не згинається в коліні.

Роздав нам усе, що мав, залишивши при собі порожню торбу та купку начинки з вареної квасолі. Сперся плечем об стіну і тепер уже задоволено посміхнувся.

І хто б там що не казав, але це було справжнісіньке, приголомшливе своєю несподіванкою чудо. Ми,— хто лежав, а хто вже й сидів на соломі,— дивилися на привітного зайду, що невідомо звідкіля та як отут опинився, тримаючи в руках шматки справжнього, пахучого, такого пахучого, що нам аж дух перехоплювало, житнього, ситного хліба. Хліба, якого ми не бачили навіть здалеку ось уже кілька місяців.

— Іжте, тов-вариші, прошу... Не турбуйтеся. Яринка обов'язково передасть ще, об-бов'язково! Вона чуд-десна, щоб ви знали, дівчина — Яринка...

І ми, вірячи й не вірячи, дивуючись і нічого не розуміючи з того, що сталося і до чого тут чудесна дівчина Яринка, як заворожені, скорилися, одбатовали кожен по великому кусню і набили собі повні роти чимсь невимовно солодким, безмірно пахучим і пухким...

Один тільки Володя Сибіряк, двадцятирічний хлопчина, прозваний так тому, що, незважаючи на своє українське походження, і справді був родом з Сибіру, лежав, як і перед тим, нерухомо. Хліб тримав, затиснувши в кулаці, близько біля самого рота, але не їв. Не міг їсти. Не сприймав уже, певне, примерклою свідомістю того, що має в руці, і забув, що з тим робити. І тільки важко, з хрипом вдихав впалими грудьми свіжі пахощі житняка. На спраглих, тонких, мов шнурочки, губах грала квола дитяча посмішка, а з широко розкритих великих очей, які вже безтямно втупилися в стелю, одна по одній виступали і скочувалися по жовтих запалих щоках круглі, прозорі горошинки сліз. Певне, гострі пахощі свіжого хліба зродили в пригасаючій свідомості дорогі видіння рідного краю, і, може, цієї миті перед його безтямними, немигаючими очима постали рідний дім, батьки, кохана дівчина... І ми, помітивши ті сльози і ту кволу пронизливу усмішку, вже не хотіли й тривожити хлопця.

Та й самі ми були ніби приглушені чи заворожені. Мовчки, з голодною жадобою ковтали найсолодший, який ми тільки їли будь-коли в житті, хліб, і кожен з нас боявся

передчасно прокинутись, боявся, щоб усе це не перетворилося на звичайнісінький голодний сон.

До речі, можна було просто розпитати того несподіваного юнака, хто він, звідкіля і як потрапив сюди крізь колючі огорожі. Але таке нам тоді й на думку не спало...

І не швидко й спало.

Бо той день звалював на наші голови несподіванку за несподіванкою і ставив перед нами такі загадки, розгадати які одразу ми були неспроможні.

Не встиг ще охолонуту наш подив і розвіятися пахощі житнього хліба, як двері вже знову широко розчинилися і два поліцаї, супроводжувані помічником коменданта унтершарфюрером Баером, вівчаркою та хортистом у жовтій шинелі, внесли до «салону» на товстому дрюкові величезне, закіптюжене, чорне відро. І було в тому відрі щось гаряче, бо над ним клубочилася біла пара і сповнювала «салон смерті» прокислими пахощами житнього ж хліба!

— Есен, есен, ферфлюхтен швайн! — гавкнув Баер.

— Есен! — повторив і собі хортист.

— Гув, гув! — услід за ними бухкнув злющий вовкодав.

У відрі була запарена на воді, добре прокипіла баланда з справжніх житніх висівок. Знайомі нам уже, але в останні зимові місяці майже нечувані ласощі!

Дивно! З чого б це так розщедрилися німці?!

Та як би там не було, а щось гаряче було нам зараз, як ніколи, до речі. І, довго не розмірковуючи, ми взялися за свої вже давно не вживані і заржавілі бляшанки з-під консервів.

Кілька ложок гарячої баланди зовсім розморили нас. Безсилі, виснажені, ми просто сп'яніли від їжі. І вже, як крізь сон, чули якийсь незвичний гомін на подвір'ї: команди Пашке, вигуки поліцаїв і глухий гавкіт вівчарок.

Оглушені, мовчки дивилися ми з-під важких повік сонними очима на те, як під пошматованим дахом корівника вже перед вечором розташовувався цілий натовп якихось, одягнутих хто у що, свіжих, гамірливих людей. В шинелях, козушках, а то й у старенькому пальтечку чи свитці, всі вони мали при собі торбинки чи кошечки з їжею, курили цигарки з ядучого самосаду і перемовлялися свіжими, дужими, незвичними тут голосами. Нас знову частували хлібом, цибулею, пирогами і навіть квашеними огірками та яблуками.

Однак наш «старий» знайомий, кирпатий юнак з руся-

вими кучерями, раптом суворо й категорично заборонив нам з'їсти хоч шматочок чогось:

— В-в-вам це тільки за-а-шкодить! Чуєте ви, тов-вари-шу! Це небезпечно!

І одібрав та сховав до своєї торби усе, що кому дісталось.

Він ні з того ні з сього почав просто командувати нами, наказувати, а то й покрикувати. А ми, замість дивуватися, сприйняли це як належне, і корилися юнакові, як малі діти чи, правдивіше, як хворі (а такими ми й були) наказам лікаря.

Він залишився з нами й на ніч, не приєднавшись до тих, що їх пригнали підвечір. Місця для нього в «салоні смерті» вистачило, і тепер було нас там уже двадцять трое.

4

А на ранок знову залишилось двадцять двоє.

Вночі тихо помер, так і не повертаючись до тями, Володя Сибіряк. Мертвий, він лежав з широко розплющеними очима, з застиглою усмішкою на висхлих губах і з стиснутим у кістлявій дитячій руці шматочком хліба.

Винесли його на подвір'я новоприбулі товариші. Нам на те вже бракувало сил. Їх у нас, та й то лише в кількох, вистачило тільки, щоб виповзти за ним і провести мертвого побратима на залите ранковим рожевим промінням подвір'я.

Те, що ми побачили на подвір'ї, знову вразило і до краю здивувало нас. Правда, було сьогодні перше квітня, як ми почули від прибулих, однак те, що діялося перед очима, ніяк не в'язалося з першоквітневим жартом.

На вулиці, під самісінькою огорожею, юрмився гурт жінок і дітей. Люди зазирали крізь дріт на подвір'я, метушилися, щось до когось гукали, а потім притихли і почали вирівнюватися у довгу чергу попід огорожею. І окупанти не кричали на них, не стріляли і не спускали з повідків залх вовкодавів. Та що там це! На воротах стояв сам командир мадярського взводу і одбирав у тіток передачі, переглядаючи і потім віддаючи поліцаям, які вже безпосередньо вручали їх в'язням. А осторонь, зовсім байдужий і спокійний, ніби так ото й треба, стояв гауптшарфюрер Йоганн Рудольф Пашке, і лютий вовкодав так само спокійно лежав біля його ніг.

Ні, справді, що це раптом сталося з гітлерівцями?

Та свого запізнiлого запитання ми поки що не мали до кого звернути. Новоприбулі (тепер ми побачили, що було їх, певне, з півсотні) розбрелися по подвір'ю, стояли купками ближче до воріт, чекаючи на передачі, а наш несподіваний русявий рятівник вп'явся руками в колючий дріт і, забувши про все на світі, гаряче перегукувався з круглоливою, жвавою дівчиною, яка стояла по той бік подвійного дроту, блискаючи темними іскристо-сміхотливими очима.

Була то, певне, згадувана вчора «чудесна дівчина Яринка». Якраз поміж нею та юнаком, на одному з кілків огорожі, фанерна табличка сповіщала про те, що підходити сюди заборонено і що зухвалець, який спробує-таки підійти, буде скараний смертю.

Дивно! Чому ж терпів таке неподобство Пашке? Чому не розряджував їм у спину свого парабелума?..

І знову того дня були до печених, а не сирих буряків добре вкипілі висівки, свіжий хліб, пірижки, соковиті головки цибулі, часник і навіть тютюн.

Та... поки ми спостерігали в таборі й на вулиці оті незвичайні події, в «салоні смерті» навіки заснув ще один наш товариш — старшина стрілецької роти, колишній тракторист Павло Реп'ях. І жодної крихти не могли взяти сьогодні у рот вкрай виснажені молоді хлопці узбек Бахрам і чуваш Петро... Цілий день лежали вони нерухомо, втупившись очима в стелю, не реагуючи ні на що навколишнє навіть поглядом...

Надвечір залишилося нас у «салоні» тільки дев'ятнадцять... Жінки за ворітьми порозходились. Потім пригнали ще гурт нових в'язнів.

Пашке, позбувшись сторонніх свідків, наказав негайно всіх сьогоднішніх і вчорашніх новоприбулих загнати до внутрішньої огорожі, а потім і до корівника. На подвір'ї знову гавкотили пси, гупали киї і різала вухо вересклива німецька лайка охоронників.

Коли вкутані у старе дрантя, захололі останки Бахрама та Петра виносили з «салону», новоприбулі збилися під стіною корівника, змовкли і якимось ніби й внутрішньо зібгалися. Тоскні, тривожні вогники перебігли у їхніх очах, і видалося, ніби щось важке, гнітюче придавило їхні плечі. І були вони вже не свіжі, збуджені, щойно «з волі» люди, а такі ж в'язні, безправні полонені, у очі яким оце зазірала і нагло дихала в обличчя могильним холодом смерть.

І хоч у нашому «салоні» ще було місце, а надворі, отже, і в корівнику було вогко й холодно, ніхто з новоприбулих

так і не наважився зайти до нас. Лише два-три з неприхованим острахом переступили поріг, обвели з якоюсь майже містичною пильністю переляканими очима наш закуток, передали щось з їжі, що мали передати, і, не маючи навіть сили приховати зітхання, в якому відчувалось полегшення, квапливо повиходили. Певне, дуже вже страшними були ми для свіжого ока. І наш, колись такий жаданий, «салон», мабуть, теж здавався їм не теплим куточком, а могильним склепом.

Цілий вечір у корівнику панувала гнітюча тиша. А коли хтось зрідка й обзивався, то розмовляв тільки пошепки.

І один лише наш «старий» новий знайомий, наш русявий юнак, що першим з усмішкою на устах переступив поріг цього пекла, залишився з нами.

Добровільно взявши на себе обов'язки нашої сестри-жалібниці, він доглядав нас, як дітей, підготовував, стежив, щоб не з'їли зайвого та не пили води; підбадьорював словом і своєю щирою, життєрадісною і трохи жалісливою, такою різке незвичною у цьому царстві смерті усмішкою. Розпитував кожного, якщо той тільки хотів і міг розповідати йому, хто та звідкіля. А коли інколи й не відповідали на ті запитання, його це не бентежило і не ображало. З такою ж лагідною, товариською привітністю розповідав про себе, про те, що діється зараз і діялося протягом зими у навколишньому світі.

Назвав він себе Дмитром. Розповів, що служив з початку війни в одній армійській газеті кореспондентом. І, тут треба правду сказати, нас, стріляних-перестріляних, вразило таке його одверте, без доконечної потреби, зізнання. Бо ж знали ми, що полювали есесівці та гестапівці за такими людьми з не меншою наполегливістю, ніж за політпрацівниками та офіцерами. Мучили, пробували з кров'ю вичавлювати якісь свідчення, нещадно винищували... Так що ж це він? Хизувався, як хлоп'як? А чи ще вітер у голові грає і він просто вигадує?.. А може... Може, йому вже й приховувати нічого? Може... Та дуже не хотілося так думати. Роззброювала ота щира усмішка, оті чисті очі. Хоч... всяк же буває...

А він... Збовкнувши, не мавши на те жодної потреби і підстави, оте жахливе в наших умовах зізнання, вів собі спокійно далі так, наче сказане стосувалося лише мерзлих буряків, а не життя й смерті, честі й безчестя людини.

Накрило його міною недалеко від Умані, на узліссі, десь поміж Підлісним та Скальним. Так і залишився лежати

в глибокому, порослому бур'янами рові, підплилий кров'ю і непритомний. Розстрожило коліно, поранило плече, контузило. Аж наступного ранку підібрав його, випадково набрівши, лісник. Уже тоді, коли наших і близько не було... В лісника-вдівця — стара бабуся і дочка Яринка, чудесна дівчина-комсомолка. (Так ніби питає його хто — комсомолка вона чи ні! Ще, чого доброго, і про себе виляпає). Ну, підібрали його, перенесли до себе, поклали на сіно в комірчині, лікаря якогось старенького розшукали навіть. Яринка одразу в непритомного все, що було, з кишень вибрала, комсомольського квитка надійно сховала (бовкнув-таки, як і передчували!), у все батькове його переодягнула. Ну, одно слово, виходили, виняньчили, тільки нога так уже й не згинається в коліні. Цілу зиму в них за племінника вважався. Навіть коли які поліцаї з району, з Підлісного, навідувалися, так і ті вже звикли і ніби й вірили. Хоч, як виявилось, мали його на прикметі і з ока не спускали про всяк випадок. І він, той випадок, і впав нагло, як грім з ясного неба, на голову... Прогавив, вчасно не зорієнтувався і не встиг зникнути. Гадалося все до весни перебути, поки нога зміцніє, а там уже повесні діло б знайшлося. Якось тоді і на думку не спадало, що фашисти теж заздалегідь про весну думають. Хто ж його знав, що воно отак одне з другим збіжиться! Перше те, що не пощастило Гітлерові, як гадалося, війну не лише до зими, але й на весну закінчити, і кінця-краю їй ще не видно. А друге, що таких, як він, Дмитро, по навколишніх селах не одна сотня сиділа. Отож зрозуміли гітлерівські верховоди: багато ще їм робочих рук знадобиться, щоб оцю війну продовжувати! А щоб не порозбігалися ті безкоштовні руки весною по зазеленілих партизанських лісах, краще заздалегідь зібрати їх несподівано і закинути до концтаборів. Та й у таборах, замість того щоб безкорисно винищувати полонених, краще підгодувати тих, які не вимерли за зиму, і хай мруть уже з користю, на потрібній Третьюму рейхові роботі. Зараз німецьке командування підпорядкувало всі навколишні табори організації «Тодт». І маємо бути тепер рабами подвійними: в есесівців і тодтів, що взялися нашими руками, на наших кістках прокласти шосейку аж до нескореного Севастополя. Саме тепер і прибирає «Тодт» до своїх рук наші табори. І робітників на весну та літо йому потрібно багато. От воно, виходить, все як просто! Замінити мерзлі, смердючі буряки хоч частково на висівки та макуху. Без видимої причини такого робітника,

який ще зможе триматися на ногах, не стріляти. Населенню, яке буде підготовувати полонених, не боронити того. Як-не-як, а «Тодтові» економія.

Ну й пішли оце хапати кожного зустрічного, щоб табори поповнити. Багато хто з оточенців і місцевих людей встигали сховатися й утекти. А він, Дмитро... Ще здалека, крізь вікно помітив того поліцая і навіть не подумав нічого. Бо заходив той поліцай до лісника вже не раз. Нашо ж тікати? Тільки підозру та біду на своїх рятівників накликати! А він, поліцай, зайшов, привітався, посидів, аж поки ще й другий звідкілясь не підоспів, і: «Збирайся негайно та підеш з нами!» Добре, що господар самогону їм налив, а вони не відмовилися. А Яринка тим часом випитала, що й до чого, і в дорогу збрала як слід, нічого не забувши. Навіть у підкладку (знову вразила нас ота непотрібна одвертість!) дещо зашила.

Дмитро ляснув себе долонею по кожушку, під яким десь мала бути ще ватянка з отією підкладкою, в яку щось там зашито, широко усміхнувся ясною, обеззброюючою усмішкою:

— Коли б то знав, де впадеш,— казав колись мій дід,— соломки б підстелив! Та... воно, може, не так уже й погано, що я саме до вас потрапив. Весна ж на носі! А шлях — не колюча огорожа! Конвой, певно, буде не без зброї! Та й у компанії завжди краще, ніж одному...

Що хотів сказати тими словами? На що натякав? Просто патякав? Щось таке знав? А чи й... (не хотілося, дуже не хотілося так погано думати!) провокував свідомо?

Дивний юнак!

Приваблює до себе, душу відігріваючи, і... непокоїть, насторожує...

5

А другого дня він нас уже й зовсім здивував та ще більше насторожив.

З обіду й до самого вечора всі змушені були сидіти в своєму «салоні». Новоприбулі так само тулилися тісними купками попід нашою стіною, під уцілілою ще частиною даху.

Надворі, не вщухаючи ось уже кілька годин, шуміла перша весняна квітнева злива. З усього було видно, що люта зима остаточно поступилась місцем ранній і буйній весні.

Зникали, змивались дощовими водами останні клапті крихкого снігу. Десь там, у полях, по ярах та видолінках, в'юнились тисячі струмків. Вулицею, вздовж бруківки, мчав клекотливий каламутний потік і справжнім водоспадом зривався у провалля за стіною нашого корівника. Сотнями таких проваль та ярів талі й дощові води з шумом, шипінням і дзвінким булькотом поспішали до річки, виповнювали її врівень з високими берегами, здіймали на своїх дужих хвилях збучавілу, позеленілу кригу.

Ріка скресла.

В повітрі, як після літнього дощу, вчувався нам запах лугових трав і пахощі воскреслих надій...

А той, хто став ніби першим вісником тих несподіваних, хай навіть і примарних надій, доглянувши наших лежачих товаришів, підійшов до плитки, поважно стягнув з голови кролячу шапку, стріпнув руським чубом і тим порухом просто змив з свого обличчя разом з посмішкою і всю свою привітність. Миле, задержуєте обличчя його стало нараз холодно-строгим, якимось загострилось і стало сухо-урочистим. І, зовсім несподівано, з цілковитою серйозністю, владно, уривчасто, ніби подаючи команду, наказав:

— Achtung! ¹ Прошу ваша увага слухать на мене сюди!

Викарбував кожне слово старанно і впевнено. Так, як тільки й міг проказати цю фразу природний німець, який самотужки вивчав нашу мову і твердо переконаний, що знає її блискуче. Проказав з такою природністю, що тієї миті не одного з нас мимоволі вколола непевна думка: «А що, коли й справді підіслали оце до нас якогось фольксдойчика? От тільки нащо? Кому ми, отакі страшні, потрібні?»

А «фольксдойчик», тим часом непомітно добувши звідкільсь аркушик паперу, тримав його в руці і проголошував тим самим дерев'яно-урочистим голосом:

— Хайль Гітлер! Відозва високоповажного пана гебітс-комісара нашого гебіту, доктора Ернста гер фон Кранкенмана! «До тубільного населення! Ті, котрі тут, на завойованих військами фюрера теренах тубільне населення люди є, назавжди запам'ятати мусять... Фюрер Великонімеччини Адольф Гітлер сказав: віднині звана тубільцями Україна тільки географічна назва буде є. Всі на схід і захід від Дніпра завойовані землі на віки вічні власністю Третього рейху будуть вважаються...»

¹ Увага (нім.).

І далі таким же тоном, тією ж дерев'яною мовою про те, що тубільці мають бути щасливими з того, що їх звоювала така культурна і велика нація, що це найвище щастя тепер жити, працювати, не шкодуючи свого здоров'я для Великонімеччини. І що «все, котре хоч у думках будуть зводити руку на Третю імперію або порушуватимуть накази настановленої обожнюваним фюрером влади, негайно знищене нещадно і безжально буде є...». І що найсвятішим обов'язком кожного тубільця є: виказувати німецькій владі прихованих і біглих полонених, комуністів та партизанів, виказувати таємні склади зброї. І що кожен, хто не лише сам знає чи бачив, але тільки чув від іншого щось про партизанів і не доніс «законній владі, розстріляний буде є».

І в такому дусі аж до підпису гебітскомісара.

То було читане, як кажуть, «на повному серйозі», урочисто-безглузде маячення. Маячення без складу й ладу, складене за логікою божевільного. Але за тією маячнею все ж був свій страшний і кривавий зміст.

Двоє з нас не витримали, звелись на ноги, підійшли до Дмитра і зазирали через плече. Ні, він не містифікував і нічого не вигадував, він читав так, як воно справді було написано і навіть надруковано.

Дочитав, обвів усіх запитливо-суворим, вивчаючим поглядом і... раптом несподівано сяйнувши своєю привабливою усмішкою, кинув:

— Не зрозуміли? А фокус, між іншим, досить цікавий. Прошу пересвідчитись і поглянути власними очима.

Як справжній фокусник, провів долонею по відозві, взяв її кінчиками пальців за різки, струсив, ніби хусточку, і, миттю повернувши зворотним боком, повільно провів перед нашими здивованими очима.

Спочатку ми побачили тільки якийсь окреслений грубими чорними лініями малюнок. Потім приглянулися пильніше і, якимось уже машинально, ніби з внутрішнього наказу, разом озирнулися на двері. А потім знову вп'ялися у той клаптик паперу і вже не могли одвести очей.

Несміливі спочатку, незвичні в «салоні смерті» усмішки, поза нашою волею, спроквола, скупі, а потім все ясніше й ясніше осяяли наші вимучені, зарослі обличчя.

Ніколи ще такі ясні усмішки не осявали цієї скорбної оселі, і ніколи ще давно знані кожною своєю рисою обличчя товаришів не поставали перед кожним з нас такими незвично безпосередніми й людяними, одверто осяяними

подвійною радістю: радістю того, що таки не помнилися в людині, і того, що побачили.

На аркушикові, на звороті гебітскомісарівської відозви до «тубільців», була намальована звичайнісінька велика, вузлувата дуля. А гострий, як серп, ніготь великого пальця тієї дулі енергійно впирався просто в ніс Гітлерові! Впирався, вдавивши Гітлерів ніс, як кнопку, поміж іжачкуватими вусиками та наполоханими банькатими очима.

Для кожного, хто хоч трохи розумівся в цьому, було ясно, що малюнок той на звороті відозви — надрукований чи відбитий, як з печатки.

Гітлер на малюнку, звичайно, карикатура, та разом з тим це був точний портрет. Такий, яким його впізнає кожен, хто тільки погляне на малюнок. Зроблено його просто, але це не завадило передати те, що Гітлер переляканий, що він вражений раптовою несподіванкою. Передано було чітко, ясно, уміло. Одно слово, перед нами була мистецька річ, дотепна і дошкульна.

Під малюнком, вирізьблений чіткими чорними літерами, скупий текст:

«ТУБІЛЬЦІ» — ГІТЛЕРОВІ!
ВІД ЩИРОГО СЕРЦЯ — З ПЕРЦЕМ!
«БЛИСКАВКА»

Можете собі тільки уявити, що з нами діялось!

Кому довелося волею долі й обставин потрапити у наше становище а чи й просто перебувати на окупованій території, в ворожому оточенні, той нас зрозуміє. Зрозуміє, бо й сам, певне, відчував ту блискавичну силу, з якою діє на людину, котра давно не чула правдивого рідного слова, кожна звістка від своїх, кожне слово і особливо друковане слово — листівка!

Нас пронизало, як електричним струмом. І від того струму ми ніби аж подужчали, ніби аж видніше стало навколо нас. Ми не думали зараз про те, що можуть зайти фашисти, бо зовсім забули, де ми є, і якусь хвилину лише мовчки усміхалися.

Нарешті почулося чиясь глибоке зітхання. Хтось ворухнувся і, отямившись, наказав:

— Сховай! Чуєш, сховай, щоб не відібрали...

Та вже потягнулася до білого паперу чиясь тонка, синьо-прозора рука, притримуючи, щоб не зникла, як марево, оця несподівана, вселяюча надії проява.

— Де? Де ти дістав? Як?

— Де взяв — то, як казав мій дід, там уже немає. — Дмитро поволі згорнув учетверо папірця. — Та зараз ще такого і взагалі ніде немає. А от завтра або позавтра кількасот отаких «відозв» гицелькомісара гера Кранкшнапсграбмана полетять по всій області, з району в район, від села до села...

Ми тільки й змогли, що презирнутися на таке повідомлення.

— Ловко намальовано! — вже перегода здобувся на слово один з усіх. — І це ніби ж десь тут, під німцем... Бо... не схоже щось, щоб таке з літака скинули...

— З літака? — Сховавши папірця, Дмитро підібрав з землі обвуглений цурупалок і провів ним раз і вдруге по гладенькому вишпаруваному квадратіку стіни над плиткою. — Ні... Мальовано тут! — механічно, немов бавлячись, водив вуглинкою по стіні. — Мальовано тут... Малював один... ну, скажімо, один невідомий...

А на стіні, з-під його руки, несподівано й неждано для нас, ніби проступивши з глини, вимальовувалося людське обличчя... Заросле бородою, вилицювате обличчя макіївського шахтаря Степана Дзюби, який лежав отут поруч, спершись на лікоть біля самої плитки, з пильним, все зростаючим зачудуванням стежачи за Дмитровою рукою.

— О-о-о! — густо, мов джмелі, прогули ми, до краю вражені. Бо не впізнати отого Дзюби на стіні було просто неможливо.

Зачувши те гудіння, Дмитро непорозуміло обвів поглядом усіх нас, потім пильніше придивився до стіни і... якось ніби аж розгубився чи засоромився. Ні, ні, можна було з усією певністю твердити, що він не хизувався, не думав нас дивувати а чи демонструвати перед нами своє вміння. Бо він таки й сам трохи здивувався, цілком щиро здивувався, поглянувши на те, що вийшло з-під його руки. Вийшло майже позасвідомо, мимохіть. Отак, як буває, коли людина глибоко замислиться над чимсь, а звична рука тим часом робить щось зовсім інше вправними, давно виробленими, механічними рухами.

І ще й не збагнувши всього до кінця, ми вже відчули і повірили, що той малюнок, в якому вгадувалась сила справжнього мистецтва, вирвався у нього безпосередньо, справді позасвідомо, так, як ото іноді виривається пісня з переповнених почуттями грудей. І так само, як навколишні люди ніколи не запитають у людини, чого вона заспівала, так само й ми — мешканці «салону смерті» —

сприйняли Дмитрів вчинок, яким би дивним комусь це не вдалося тепер, і його малюнок ніби щось цілком зрозуміле й природне. Тільки мовчали трохи довше, ніж то годилося.

Порушив мовчанку той же Дзюба:

— А що б це мав означати отой підпис — «Блискавка»?

— «Блискавка»? — Дмитро так само машинально водив рукою по стіні, тільки тепер уже розмазуючи долонею свій малюнок. — «Блискавка»...

Та докінчити він не встиг.

— Хопіць! ¹

Слово те пролунало різко, рішуче, як команда, хоч низький голос того, хто його проказав, був тихим і кволим. Пролунало, одразу примусивши згадати, де ми є і що навколо нас діється.

З-під стіни важко підвівся Микита Волоков. Ледь переставляючи хисткі, негнучкі ноги, в грубезних, поруділих армійських черевиках, підійшов до плитки. Звів на Дмитра з-під високих надбрів'їв глибоко запалі, але ще гострі очі, простягнув до нього руку і... захлинувся надривним, глухим і довгим кашлем.

Був Микита Волоков, як на наш тодішній погляд, людиною уже досить літньою. Мав, певне, років під сорок. Характером відзначався рівним, стриманим і дещо навіть суворим. Говорив завжди коротко, сучасно, думки висловлював тверезі, зважені, такі, що до них не прислухатися не можна було. А поради його були завжди доречними, розумними. Ми давно почали прислухатися до них; вже стало звичним, що Микиту вважали за старшого серед нас і слухали, ніби командира.

Про себе Микита майже ніколи і нічого не розповідав. Знали ми лише, що він білорус, що десь є в нього дружина й дочка. А от звідкіля він, що робив до війни, де служив у армії і чи мав який чин — не знали і розпитувати не наважувалися.

Кашель тіпав Микитою довго, струшуючи тілом і роздимаючи груди. Жили на його худій довгій шії здулися мотузочками, запалі щоки налилися кров'ю, взялися сизуватим, нездоровим синцем. Шрам, що перетинав ліву щоку від скроні й до підборіддя, став зовсім білим.

Коли напад кашлю минув, чоловік змушений був ще якусь хвилину перепочити, важко переводячи короткий подих.

¹ Досить (білоруськ.).

— Ти... даруй, юначе,— поклав руку, яка дрібно-дрібно тремтіла, на рукав Дмитрового кошушка.— Але... Бачиш ти нас уперше...

Дмитро дивився на Микиту трохи розгублено, але пильно, намагаючись зрозуміти, чого від нього хочуть і чого перебили розмову.

— Ну, вперше...

— А от розповідаєш... Будемо говорити одверто, необережно розповідаєш... Та й, може ж, коли справді вже так багато знаєш, то чи ж дано тобі право усім тим ділитися, знову, скажімо так, без будь-якої потреби...

— Необережно? — Дмитро обвів наш «салон смерті» довгим, допитливим і уважним поглядом.— Необережно? Гм... Просто якось не подумалося, що серед вас отут може помирати з голоду та холоду якийсь там шпик німецький чи провокатор. Не подумав.

Обличчя його зараз знову заясніло отією одвертою та привабливою усмішкою. Усмішкою такою напрочуд щирою, такою ясною, що перед нею розвіювалися одразу всі сумніви та упередження. І та усмішка щирої великої дитини одразу обеззброїла не лише нас, але й суворого Микиту Волокова.

— А от чи право мав...— Дмитро, все ще усміхаючись, знову поглянув на нас усіх, ніби радячись і перевіряючи самого себе.— От їй же богу, як тут і сказати... Може, й справді що вихопилося... Але... побачив я вас, своїх, рідних, і так мені захотілося хоч трохи вас порадувати, хоч чимсь підтримати... Не лише добрим словом, а й доброю звісткою підбадьорити... А коли, може, і справді щось не так...

Ні, такій щирій, такій відвертій людині і з отією дитячою беззахисною усмішкою не можна було не повірити! І можна було багато чого й пробачити, коли б і дійсно він щось сказав не так. Адже все у нього могло йти тільки від щирого бажання зробити якнайкраще.

— Та нічого ж я такого й не сказав, щоб комусь мало зашкодити! — вже й справді з якоюсь дитячою наївністю почав виправдуватися перед нами Дмитро.— Листівки оті, «Блискавка»... Я ж ні прізвища жодного, ні місця...

— Та ти на мене не ображайся,— і собі занепокоївся Микита.— Я так, про всяк випадок, бо й сам знаєш, де сидимо... А ти нам і справді ніби свято яке тут влаштував, надії завмерлі оживив.— Він узяв з Дмитрових рук учетверо складеного папірця.— Коли б ти знав, яке це щастя,

яка радість нам побачити оцього білого метелика! Слів таких не знайдеш, щоб подякувати і тій руці, що ті папірці здобула, і тій, що ото малювала та писала правду поверх німецької хлусні. Дух ти нам, хлопче, підняв, і велике тобі за це спасибі! І там, у народі, отакі метелики посмішку викликатимуть та силу множитимуть... Та от тільки тепер, коли наша доля стала і твоєю, спільною нашою долею, коли ти ж сам і врятував нас не так від голодної смерті, як від смертельної безнадії, то зараз саме і обережнішим, і пильнішим слід бути у сто крат. Щоб оте, що зараз дало нам найбільшу радість і вже зробило своє велике діло, та не обернулося нам усім на велику шкоду. Гадаємо так, що не варт нам зберігати оцю листівку, щомиті наражаючись на небезпеку. Чи не краще її, ну... знищити, чи що... Адже перестріляють, замордують усіх до одного, кінців до клубочка шукатимуть, коли що.

— Знищити? — Дмитро проказав це слово, як і Микита, з якимсь зусиллям, певне, вимовляти його було боляче.— Ну що ж...— він підійшов до плитки, простягнув папірець до полум'я, і всі ми, ніби за магнітом, потягнулися за його рукою. Широко розкритими гарячими очима стежили за тим, як жадібно лизнули папір жовті язички, як темнів він на наших очах, коробився і осідав сірими пластівцями на жевріюче вугілля. Стежили мовчки, довго, аж поки не зник останній, малесенький клаптик, що був затиснутий у Дмитрових пальцях.

Почували ми себе так, ніби вчинили оце спільно якийсь злочин, ніби образили, а то й убили когось близького і рідного...

— Ну що ж, як знищити, то й знищити... Та тільки от бувають такі речі, що їх і знищити не можна... Хіба що...— Дмитро не докінчив. Сів на соломі і квапливо почав стягати з правої ноги кирзового чобота. Стягнув, зиркнув на двері, за якими не вщухала квітнева злива, і старанно взявся перекушувати гострими молодими зубами сірі нитки, що ними був підшитий до кирзової халяви цупкий десятчаний чи й брезентовий піднаряд. Перекушував, розривав пальцями й зубами, мурмочучи крізь стиснуті зуби:

— Морока вам зі мною. А тільки інакше не можна. Тут уже справді права не маю. Хочете чи не хочете, а допомогти musíte. Такої завдаю вам мороки...

Морока, на наш погляд, спочатку видалася нам не такою вже й великою.

В чоботі, поміж халявою та полотняним піднярядом, був зашитий загальний зошит у царатовій обгортці. Видобувши його з розрізаної халяви і переможно струснувши над головою, він ляснув долонею по лівій халяві і, ніби й не було перед тим прикрої розмови з Микитою і попередження не говорити того, чого можна й не говорити, гукнув:

— О! А тут ще один! Ще тоді, коли трохи оклигав і дибати почав, попросив Яринку... Вона оце й позашивала. Про всяк випадок. Щоб завжди напихваті... Час такий непевний,— почав виправдуватись.— А я, знаєте, без цього, як без рук. Ну, от, не зашила б Яринка, то як би я тепер?..

Коротше кажучи, він мусив завжди, скрізь і за всяких умов малювати.

Правду сказати, нам, далеким від оточення, в якому мистецтво творилося, людям, що в своєму житті і близько не зустрічалися з справжніми художниками, здавалося оте його прагнення обов'язково малювати за всяких обставин химерним, можливо, нарочитим. Тільки подумати! У цьому пеклі, в якому нагла смерть є ще не найгіршим з того, що кожної миті може впасти тобі на голову, мріяти про якісь там малюнки! Так, так, саме про малюнки! Не про листівки, які б закликали до боротьби, навіть не карикатури, а звичайні, щоденні зарисовки з навколишнього життя. І це на порозі смерті, яка зазірала в очі з першого-ліпшого парабелума в руках першого-ліпшого гітлерівського єфрейтора і загрожувала тепер йому так самісінько, як і нам!

Тож треба, справді, бути дуже молодим, дуже наївним і дуже вірити у свою зірку, щоб мати охоту до малювання у цьому царстві смерті, крові, нужі, голоду й холоду! Ми ще не могли зрозуміти, що керує його вчинками. Але він був таким щирим, таким славним і симпатичним хлопцем! І це ж саме він освітив, ніби сонячний промінь, наш похмурий «салон смерті», одігрів і відживив наші душі! То як же ми могли не допомогти йому? Ми один з-перед одного кинулися допомагати йому словом, порадою і ділом. Хтось розшукав тонку, загострену дощечку, інший викопав у кутку під стіною ямку і вимостив її соломкою, ще інший обгорнув зошита брудною онучею. Зошит сховали в ямку, прикрили фанеркою і пригорнули землею. А щоб його не

вигріб собака, на випадок обшуку, не пошкодували доброї півжмені подарованого нам самосаду і притрусили те місце.

Другий зошит так і залишився в халяві. А цей завжди мав бути напихваті. Випаде слухна хвилина, підійми фанерку, примостись за плиткою і малюй! А нам була лише радість від того, що могли хоч чимсь віддячити хлопцеві за все, що він зробив для нас. Хай малює, коли це його так тішить, хай має у цій кривавій ямі хоч якусь забавку, яка відволікала б його від важких думок про наше нестерпне животіння.

Нехай бавиться! Зрештою, коли навіть його малюнки попадуть на очі німцям, що вони побачать там? Що вони, есесівці, б'ють чи розстрілюють полонених? Що гинуть за колючим дротом люди? На тлі таких картин есесівці дуже охоче фотографуються з власної волі! Нічого зловмисного не помітять, отже, і в його зарисовках. Ну, знищать, ну, відберуть, ну, зрештою, щонайгірше, можуть побити! А що, коли й уб'ють?! Але вони кожної хвилини можуть убити й без того, просто так, під настрій. Ні, хай хлопець має собі ту забавку!

Так думали ми.

Але думали так не довго.

Дійсно, він був молодим і справді ще наївним. Був він, коли вже говорити одверто, дещо навіть легковажним, вірніш — небережним.

Але разом з тим був він дуже широкою і цільною натурою. І ще — був він художником. Справжнім, талановитим художником! Не тому тільки, що десь за рік перед війною закінчив художній інститут, що десь там щось уже ілюстрував і виставляв. Ні, він був художником від народження, за покликанням. Мистецтво було його життям, ділом, без якого не можна жити, як без повітря! І вірив він не лише у свою зірку, але й у нашу, вірив у силу свого народу, своєї держави, вірив у нашу перемогу. Вірив широко, глибоко, не вагаючись, всім серцем.

Попавав у такі обставини і зніс сам такі муки, бачив на власні очі такі падіння, такі високості піднесенень безмертного людського духу, що їх міг бачити і відчувати далеко й далеко не кожен митець. Доля дала йому до рук такий «життєвий матеріал», що він, як справжній художник, не міг обійти його і не відтворити, навіть ризикуючи життям, навіть перед лицем видимої смерті. Він зустрівся з таким, про що мусило потім довідатися і не забувати ціле людство. І вірив у те, що ще прийде час, коли його зарисовки

стануть неоціненними людськими документами, хай навіть не творами мистецтва, хай лише живим, правдивим матеріалом, який послужить уже не йому, а іншим у створенні хвилюючих, правдивих картин про нечувані у віках злочини фашизму, про нечуваний людський героїзм, боротьбу і торжество життя над смертю. Хай вони волають до тих, хто залишиться живим у цій війні і хто ще тільки народиться після неї. Дивіться, до чого можуть дійти люди на землі, коли їх перетворити на тварин, коли вони втрачають людську подобу. Дивіться, чим є і що несе фашизм! Не забувайте! Не залиште безкарним і не дайте повторитися вдруге! Хай не буде більше воєн. Покінчити з ними! І хай цій великій меті хоч трохи, хоч на макове зерно прислужиться він своїми правдивими зарисовками з-за колючого дроту, з лап смерті, з пазурів фашистської потвори!

Ні, виявляється, то таки була не забавка!

То писався рукою художника разом і обвинувальний акт та вирок фашизмові, і наш лист у вічність до тих, хто залишиться жити, хто народиться після нас. Лист, який вирве нас, наші страждання, муки, боротьбу, саму нашу загибель з небуття, з мороку невідомості і обезсмертить її.

Те ми збагнули дуже швидко. Зрозуміли навіть ті з нас, кому ніколи в житті не доводилося замислюватися над призначенням, ба навіть і самим існуванням того, що зветься мистецтвом. Зрозуміли після першого, невеликого, на одну сторінку зошита, малюнка олівцем: на тлі колючого дротяного плетива — гауптшарфюрер Пашке з розрядженим парабелумом в одній і з собакою на повідку в другій руці. І зламане, зависле на дроті тіло полоненого з простріленою головою. Скупо, покvapливо було нарисовано те все. І нічим, жодним штрихом, не спотворив Пашке наш художник. Але ж, господи! Як разуче віяло від тієї постаті чимсь дрімучо-диким, моторошним! І який то був правдивий, точний і глибокий документ! Доля людини, віддана в руки цивілізованому людоїдові-дикунові! Люди, будьте пильними, стережіться, щоб людство не потрапило до пазурів гауптшарфюрера Пашке!

Навіть недосвідчений починав розуміти, що має перед очима щось пристрасне, правдиве і вражаюче!

Ні, ми, звичайно, тоді не філософствували й не розмірковували. Не так-то ми вже розумілися на мистецтві, не ті були в нас сили, та й не до того було нам. Та всі ми, хай не усвідомлюючи того до кінця, відчули, що з часу появи цього юнака в нашому «салоні» оселилося щось незвичайне,

щось небуденне і неповторне. Щось таке, що не зустрічається щодня, а іноді й через ціле життя не трапляється. Одно слово, щось таке, що підносило наш дух над нашими знесиленими тілами, над кров'ю, брудом, смертю. Те, що допомагало нам, надавало сил дивитися з презирством на наших озброєних катів, дивитися згори вниз, з височини незламного людського духу.

І ми тепер мали підтримувати, оберігати і відстоювати оте незвичайне, що з'явилось серед нас. Ми тепер мали нести за нього відповідальність перед кимось, хто прийде, можливо, лише після нас. І та відповідальність зовсім не обтяжувала. Навпаки, вона підтримувала нас і додавала сил. Між нами і нашими ворогами ще виразніше позначилася хай невидима, але справжня лінія фронту, на якій ми стояли на смерть, відчуваючи себе знову не замученими жертвами, а бійцями-воїнами.

А Дмитро малював, використовуючи кожен вільну і зручну хвилину. Малював у зошиті, малював на вогкій землі, просто на підлозі, коли не було можливості добути зошита. Він був незвичайним, пристрасним до самозабуття художником. Не міг не малювати, мусив малювати, бо, не творячи, він, власне, не жив. Малювання було потребою його душі, такою, мабуть, як спів у птахів. І хто його знає, що б він віддав, на що б пішов, аби тільки малювати. Здається, і не жив би, коли б його позбавили такої можливості.

Перед тією його пристрасною, перед тим захопленням творчістю блідли, забувалися його наївність, легковажна необережність, ота його небезпечна, нестримна одвертість і довірливість. Жили ми тепер подвійним життям. Одним — у нашому «салоні смерті», де працював Дмитро, спокій і безпеку якого ми охороняли, а другим — в концтаборі, життя якого текло своїм звичайним річищем.

За колючим плетивом дроту, над широким світом зводився прозорий, теплий квітень. Розгортала крила ніжна, рання провесна. Та ніхто тепер не помічав ні її краси, ні лагідної ніжності. Бо краса та, будячи давні, щасливі спогади, боляче краяла серце, дратувала й тривожила бентежними пахощами розмерзаючої землі, глибокою синявою перехрещеного колючим дротом неба.

Сонце за дротом, небо за дротом, воля за дротом. Життя за дротом, і... смерть на дроті. Про все це скупими, чіткими і гостро вражаючими штрихами співав і співав на сторінках обгорнутого церакою зошита художник.

А світ навколо нас по-старому обмежувався дротом, обдертим корівником, «салонем смерті», вівчарками, парабелумами, гумовими кийками і по-первісному дикими пиками есесівців.

Фашисти й далі виловлювали у навколишніх селах, по шляхах та хуторах кожного стрічного. Табір знову швидко поповнювався, і «життя» його входило в свою «нормальну» колію. Знову відновив свої суворі заборони Пашке, знову карав за найменше порушення. Новачки швидко згубили свій позатабірний вигляд «з волі» і майже наздоганяли нас. Двоє з них стали жертвами «маленької війни», необачно і нечемно повівшись з комендантом. А одного так пошматували нацьковані унтерами пси, що він помер, не протягнувши після того і трьох днів.

Сидіти і вмирати без діла, як то було взимку, нам уже не дозволялося. Тепер з самого ранку нас вишикували на перевірку, видавали належну порцію баланди, а потім примушували розчищати від болота, мести, вимощувати камінцями і посипати піском увесь табір, комендантське подвір'я і частину вулиці перед ворітьми. Пісок та каміння возили військовим фургоном від річки. Запрягали есесівці у той фургон десятків зо два людей і примушували тягнути грузьким болотом, підганяючи дрюками та гумовими киями, галасуючи, глумлячись і нацьковуючи собак.

Іноді нас уже цілим табором, залишаючи в «салоні смерті» тільки тих, хто справді не міг звестися на ноги навіть під загрозою розстрілу, виводили на шлях у село, а то й у степ. Наказували розчищати від грязюки бруківку, якою поспішали на схід, обдаючи нас рідкою тванню, німецькі грузовики, лагодити підмиті весняними водами місточки, розчищати майданчик під скелею на березі річки для майбутнього кам'яного кар'єру.

До табору поверталися ми вже на заході сонця, густо оточені зграєю собак та озброєних конвоїрів. Поверталися важко стомлені, побиті, ледве витягаючи ноги з грязюки. І більш, ніж знущання, ніж втома, ятрив наші серця біль і сором від того, що от ми змушені працювати на ворогів, розчищати й мостити дорогу для їхнього наступу на нас, на всі наші події і сподівання.

І все ж настрої у нас був не той, що взимку, коли ми вже просто гинули, втративши будь-які надії на порятунок. Крім того, що сили наші хоч сяк-так підтримувалися висівками і дертю з прілої кукурудзи, до воріт табору принаймні раз на тиждень проривалися гуртки жінок і дітей.

Вони приносили передачі новачкам, а ті по-братньому ділилися з нами всім, чим тільки можна було. І тим зберігалися наші сили, і ми трималися на ногах. А оклигавши, всі ми, мешканці «салону смерті», переконували себе в тому, що ніяких бруківок мостити окупантам не будемо. Ми вже почали вірити, що на тих шляхах чекає нас весна, а з нею і визволення. Вірили вже, що час нашого повороту до активної збройної боротьби з ворогом таки проб'є і що він уже не за горами.

Віра та знову пов'язувалась з Дмитром, який надихнув нас новою надією. Тепер він, під впливом Микити, ставав розважливішим, менше говорив того, чого можна було не говорити, став навіть трохи обережнішим, інколи шепочучись про щось з Волоковим та Дзюбою. Та однаково ми теж знали або принаймні догадувалися про це.

Знали вже, хоч і з запізненням, як дали наші по зубах фашистам взимку під Москвою. Знали, що міцніше і з наступом весни ширшатиме опір окупантам на загарбаних територіях. Знали вже, що існує якась «Блискавка», і догадувалися, що то є назва підпільної організації. Хоч не знали, яка вона, хотіли вірити, що то є сила, з якою пов'язано патріотичний рух у всій області. (Хоч насправді, як виявилось значно пізніше, була це на той час ще зовсім не численна підпільна комсомольська організація).

За підписом «Блискавка» з'явилися в навколишніх селах дві-три листівки. З усього виходило, що це саме «Блискавка» підірвала в сусідньому, Скальнівському, районі цукрозавод, вклала на смерть гітлерівського коменданта, вивела з ладу кілька машин, обеззброїла поліцейський пост і підірвала один з містків через річку. Можна було здогадуватися також, що «Блискавка» готує нам втечу і що саме ота чудесна дівчина Яринка через Дмитра має підтримувати від «Блискавки» зв'язок з нами. І ніби були вже навіть спроби, але поки що невдалі, підсунути німцям у поліцію, яка охороняла табір разом з окупантами, когось з своїх комсомольців. І ми вже мріяли про втечу, про відібрану в конвою зброю і про партизанський загін десь там трохи далі на північний схід в лісах...

Микита з Дзюбою уже просто попереджали нас, щоб були напоготові, щоб обережно, натяками готували до думки про втечу новачків, серед яких було чимало сміливих і гарячих голів. Їх треба було підготувати до того, щоб вони не розгубилися у вирішальну хвилину, знали, що й

до чого, і одразу підкорилися єдиній команді і єдиному, поки що нікому не відомому планові.

Який то мав бути план, скільки в ньому реального і скільки юнацької романтики та нашого бажання завдати ворогові удару, важко було сказати. Але ми вірили у той план майбутнього визволення, жили ним і тим трималися на світі.

Дмитро нарівні з усіма ніс гнітючий тягар нашого страдницького життя. Разом з усіма мерз, голодував, важко працював, зносив наругу й знущання. Нарівні з нами мучився, вибивався з сил і все ж кожної вільної хвилини малював, малював і малював. Не міг не малювати, не уявляв свого існування без того. І зберіг свою лагідність, привітну стриманість і життєрадісність. Здавалося, ніщо не могло змінити його життєлюбної вдачі і стерти з обличчя щирої, ясної усмішки.

І тільки тих щасливих для нього, а відтак і для нас, днів, коли за густим плетивом дроту на вулиці показувалась коротенька цигейкова шубка та обшита лисячим хутром шапочка Яринки, коли дівчина підходила до воріт, Дмитро втрачав усяке самовладання і просто-таки шаленів. Ламаючи всі заборони Пашке, він пробивався аж до воріт, згарячу, наосліп, кидався на дріт, гарячково гукав, руками, очима, всім тілом подавав дівчині якісь знаки, приймав від неї якісь одному йому зрозумілі сигнали, не помічаючи в цей час навколо себе нікого і нічого. І нелегко тоді було нам гамувати його, стримувати, рятувати від підступної, причаєної кулі гауптшарфюрера.

Провівши Яринку посмутнілими очима і щедро розділивши поміж нами її передачу, Дмитро з такою ж нестримною жадобою одразу брався до своїх заповітних олівців та зошита.

Малюючи, він був до кінця відданий одній, раз узятій темі і в жодному малюнку не зрадив своїй строгій, правдивій музі. Малював не просто так, як можна малювати для власного вдоволення, а вкладаючи в роботу всього себе. До роботи ставився як до високого обов'язку і нелегкого, але радісного подвигу. В постаті ворогів, які народжувались на папері з-під його руки, вкладав усю свою зненависть і невдоволену жадобу помсти. Завжди писав тільки правду. Передаючи думку малюнка, старанно опрацьовував форму. Але сувора правда його мистецтва постійно була нещадною, гострою, а то й викривально-глумливою.

Основною ж рисою образів наших людей в його завжди трагічних малюнках були героїчна жертвовність, рішучість і сила духу.

Не втішав і не прикрашував. Вмів передати правду життя, непідробну, сувору, мужню, що не приховувала нічого.

Не холодними розмірковуваннями розуму, а скоріш всім своїм еством художника відчував, що живе в часи такого зламу, на такому високотрагічному зльоті доби, коли вирішується доля людства. І його голос, голос рядового бійця, повинен донести до тих майбутніх років а чи й віків одну лише трагічну і страшну, але святу правду нелюдських страждань і титанічної боротьби за майбутнє людини.

Чи було тут місце ліриці, спокусі хвилинних і скороминущих настроїв втоми і зневіри?

Один лише раз за весь той короткий час, який прожив з нами до тих трагічних подій, він дозволив собі на одну мить одійти від своєї скорбної і суворої теми. Один лише раз зринула з-під його мужньої руки ніжна, лірична нота, може, й властива йому, але суворо загнана десь аж на самісіньке дно душі твердою волею і обставинами.

От саме з того невинного малюночка все й почалося.

7

Яринка, невідомо як і через кого, може, з їжею, може, через якого поліція на шляху, передала Дмитрові малюсіньку пляшечку густого, як туш, чорнила. І ніби навмисне того ж дня, ремонтуючи на дорозі місток, Дзюба, разом з трісками та стружками на розпал, приніс до «салону» прямокутний шматочок дошки. Дошка була нова, вербова чи липова, біла, напрочуд гладенько вистругана, ніби відполірована. А до того всього був ще, певне, на наше безголів'я, і відповідний, породжений весною настрій.

З шляху ми повернулись надвечір, чомусь значно раніш, ніж завжди. Були такі стомлені, що вже не відчували ні рук, ні ніг. Вибившись з сил, живими колодами повлягалися на підлозі «салону смерті».

В плитці, потріскуючи, тепло миготіли білими язичками полум'я пахучі тріски. Крізь відчинені двері й вікно (дошки ми нещодавно зірвали й попалили) лінули від річки хвилі пахучого, по-весняному бентежного, степового повітря. За річкою, опускаючись до обр'ю, плавилось в надвечірній бузковій імлі кров'яно-роз'ятрене розбухле сонце.

І якийсь приглушений, тривожно-збуджуючий надвечірній клекіт-гомін слався над великим селом.

Він робив своє, той весняний вечір і той бентежний клекіт, якимось поза людською волею та свідомістю пробиваючись у наші стражденні душі.

— У нас на півдні оце вже й посівну кінчали, — обізвався хтось отак собі, без зв'язку з попереднім. — А по степу, де не орано, чи на обніжках — півники. Сині й червоні...

— А в цих краях першими розцвітають бриндуші. Ще й сніг не скрізь з землі зійде. Білі-білі, як сніг, квіточки, а в корінці — кругленька, солодка цибулинка.

Обізвався один, докинув другий. І того вже досить було, щоб наші думки і наші розмови збилися на дуже й дуже далеке від нас життя, недосяжне, але рідне й миле, як давно минуле щасливе дитинство. Згадувалося про те, коли розцвітають, розливаючись блакитними озерами, проліски, витикає сині волохаті очі з торішнього листя сон-трава, горить жовтим полум'ям горіцвіт і жовтогарячими полотнами встеляє береги річок та вогкі мочарі кульбаба.

І вже пішло, і вже полилось. Як, де і коли бутніє та скресає крига на ріках. Як добре ловиться на хватку млява весняна щука під берегом, коли серединою річки йде крига. Які паводи бувають на Дніпрі і які чудесні, зарослі непролазними очеретами та зіллям татарським тихі плеса трапляються на Десні. І як залюбки ідуть на черв'яка з-під густого латаття смугасті окунці.

Нанесло отаку неждану ліричну хвилину.

Тихо спалахнула отака мрійна розмова.

За тією розмовою ми так і не помітили, коли у Дмитра, що лежав біля самої плитки, опинився в руках отой жовтаво-білий прямокутничок гладенької дощечки. Бо ж завжди щось мусив мати у неспокійних, ненаситних руках, і вони, ті руки, завжди щось малювали навіть тоді, коли чоловік забувався і думав зовсім не про те, що робить...

Хлопець до нашої розмови не встрявав. Певне, піддавшись її заколисуючому, рівному плинові, мріяв також про щось своє. Мріяв і, вмокаючи час від часу тоненьку скіпочку в чорнило, неквапливо й зосереджено водив нею по гладенькій поверхні дошки.

Ми отак і послули, непомітно заколисані втомую та своєю тихою розмовою. І закінчений малюнок помітили аж вранці, коли на подвір'ї вже хрипко горланили поліцаї, гиркали німці і гавкотили зголоднілі пси.

За стіною — дріт, вівчарки, до запаморочення ненависний, огидний гармидер. А перед очима, на білій гладіні дошки,— чорні тонкі штрихи, які іноді зливаються, вимальовуючи чіткий силует дерева чи куща. Малюнок... Чорним по білому. Але коли б він був написаний навіть фарбами, то, певне, й тоді не справив би на нас більшого враження своєю виразністю і тихою та глибокою ліричністю. Важко сказати тепер, чи й справді він був написаний так талановито, а чи тільки так гостро сприйняли його наші зболілі душі, жадібні до всього, що тільки нагадувало волю. Та ще й зараз можна запрягнутися, що на тому малюнку кожен з нас відчував не лише форму, але й соковитість, буйне шумування відтвореної чорним зелені. Якийсь чарівний куточок в лісі чи в лузі. Озеро чи затока, заросла по берегах вербами, осоками, стіною очеретів. На воді — густе латаття. Подекуди — білі квіти лілей. Посередині — чисте плесо, на плесі — човник, від човника на воді — тінь. І вода в тому місці здається глибокою-глибокою... У човні дівчина з заплетеною косою. В косі — квітка, в руках — весло...

Така проста, незвична і надто вже ідилічна для Дмитра картинка. Коли вона пішла по руках, хлопець пояснив, що то було знайоме йому озерце в лісі. На човні ж сиділа його випадкова хазяйка-рятівниця, чудесна дівчина Яринка. Для нас же в тому було щось більше, щось значніше. За стіною зростав пекельний гармидер концтабору. Гучнів, наближався... І тим гостріше віяло на нас від того малюночка втраченою волею, чимсь мирним, довоєнним і таким зараз недосяжним, що на одну думку про це серце заходилося від гострого, майже фізичного болю.

Дев'ятнадцятирічному волгареві Олександрові Воронову, або, простіше, нашому наймолодшому Сашкові, малюнок припав до душі чи не найбільше. Роздивившись, та так і не випустивши дощечку з рук, він попросив, щоб малюнок причепили на стіну і щоб на нього завжди можна було дивитися. Слід би було, звичайно, подумати, перш ніж погодитися на таке, але... Призваний до армії одразу по закінченні школи, молодий хлопчина, менш ніж за рік після призову встиг побувати солдатом, важко поранилим, оточеним і, зрештою, полоненим. В полоні рани його гоїлись погано, він увесь час хворів, і підтримували його до цього часу лише турбота і нагляд товаришів. Хворів Сашко й тепер. Знову опухла й загрозово посиніла поранена, погано залікована нога. Він на роботу не виходив, лежав, само-

тній, цілісний день у «салоні смерті», і відмовити йому було неможливо. Та й хвилина була така сумовито-мрійлива. І нікому з нас не здалося тоді ні дивним, ні незвичайним те, що ми, власне, вирішили надати нашому «салоні смерті» хоч чогось, що скидалось на домашній затишок. Може, й смішно, але ми піддалися на ту спокусу і почепили малюнок на руду, нешпаровану стіну, ближче до вікна.

Повисів він там всього одну добу. Наступного дня, повернувшись з роботи, малюнка на стіні ми вже не застали.

Одразу ж, як тільки нас погнали на шлях, до «салону» забіг з собакою на ремінці тоненький, як дівчинка, білявий красунчик з манікюром на нігтях — другий помічник коменданта, унтершарфюрер Курт Камлер, або по-нашому просто Хорт. Сашка це зовсім не здивувало. Адже тепер кожного ранку хтось з варти перевіряв, чи всі вийшли, чи хто часом не залишився і чи не сталося в «салоні смерті» якихось недозволених змін.

Зупинившись у дверях, Хорт оглянув швидким, професійно гострим поглядом увесь закуток і, помітивши малюнок, підійшов ближче. Придержуючи пса, який рвався з поводка, постояв якусь мить мовчки, приглядаючись пильніше. Потім здивовано, з протягом свиснув, щось проказав, можливо, навіть запитав. Говорив він дуже швидко, і Сашко не зрозумів та й не намагався зрозуміти. Не дочекавшись відповіді, Хорт вилаявся (те Сашко вже зрозумів ясно), зірвав малюнок, рвонувся до дверей і знову зупинився. Постояв, ніби вагаючись, потім підбіг до Сашка і кинув йому в обличчя дві сигаретки. Ще раз, тепер уже більш-менш доброзичливо, вилаявся і стрімголов шугонув у двері, шарпнувши пса так, що той аж заскімлив від болю й несподіванки.

Перше почуття було таким, ніби нас обікрадено. І ще муляла якась неусвідомлена ніяковість чи навіть сором. Так, ніби видали оце ворогові якусь свою слабкість, розкрили щось таке, чого перед ворогом, з гордошів і презирства до нього, ніколи не розкривають.

Хтось висловив припущення, що малюнок Хортові сподобався. Дмитро у ту фашистську сентиментальність не хотів вірити. Вилаявши їх мерзотниками та тварюками, він твердив, що вчинено це навмисне, щоб позбавити нас навіть такої маленької втіхи, і що його малюнок десь уже перетворився на попіл у комендантській плитці... А загалом особливого значення цьому випадкові хлопець не надав, і за день-два уся ця історія й забулася б... коли б

Дмитро не помилився, забувши про вроджену німецьку сентиментальність, якої ще не встигли позбутися навіть есесівці.

Виявилося наступного ж вечора, що малюнок не згорів. Цілий-цілісінький висів він на стіні в унтер-офіцерській половині хати. Дзюба бачив це на власні очі, коли, разом з іншими полоненими, заносив у сіни дрова.

Дмитра від тієї звістки всього аж пересмикнуло. Хлопець уперше, відколи прибув до нас, міцно, крутими словами, вилаявся і, знервований, забігав з кутка в куток:
— Оцього ще тільки й не вистачало! Тішити есесівські «душі» своїми малюнками!

На одну лише думку про те, що його робота милує око есесівцям, він просто шаленів. Лютився, обурювався, соромився самого себе, щиро вірячи, що зробив хоч і знехотя, хоч і мимовільний, але ганебний вчинок. Кляв свою необачність і свої неспокійні, що вже нібито не раз підводили його, руки.

Одверто кажучи, все це нам здалося занадто перебільшеним.

— Коли б тільки й горя,— кинув хтось з гурту.

Хтось спробував звести все це на жарт. Інший заспокоював і втішав хлопця. А Дзюба навіть нагримав, щоб дав собі спокій з тим усім і не розкисав.

Від того Дмитро став ще лютішим. Згарячу звинуватив всіх нас у тому, що це ніби ми довели його до такої ганьби, і, неабияк знервований, вибіг з «салону». Блукав десь там на подвір'ї хвилин з десять, але повернувся до нас, так і не заспокоївшись.

— Отак забруднити руки! — буркотів, нащось порпаючись у соломі і попелі біля плитки.— Просто ганебно! Ну, добре ж! Пождіть, я вас ще не так потішу!

Ми не замислилися над тим, до кого були звернуті оті слова. Може, навіть до нас. Загроза була, звичайно, трохи дивною, але... чого тільки не скаже людина, рознервувавшись. Та ще за таких обставин і в таких умовах. Тут іноді й старші, з більш загартованими нервами, не витримують.

Ми просто не звернули уваги на ті слова, так само, як не надали значення й тому, що Дмитро знову вийшов з «салону смерті» на подвір'я чи до корівника.

Як і завжди, напівмертві від втоми, вимучені, заснули ми того вечора рано. Спали кам'яним, хоч і якимсь болісним, що так і не приносив відпочинку, сном. Взагалі перебували в такому стані, коли завжди хочеться спати і коли

можна заснути будь-де і будь-коли. Та й ніч тоді видалася досить теплою. Звечора небо затягло хмарами, стих вітер, і все в природі замерло. Стало навіть душно, хоч була лише середина квітня.

Крізь сон уночі декому з нас вчулася близька кулетметна черга. Однак нікого вона не розбудила і, прокинувшись ранком, товариші вирішили, що то було звичайне хворобливе маячення.

Вранці нас чомусь вишикували у дві шеренги вздовж огорожі корівника і, не даючи «сніданку», не виганяючи на шлях, тримали отак добрих півгодини. Ми почали вже тривожитися і непорозуміло Perezиратися. Але... тут слід сказати ще кілька слів про наш концтабір.

Як уже відомо, подвір'я його було поділене надвоє. Щоб вийти на вулицю з корівника, треба було пройти дві хвіртки й ворота. Хвіртка, яка вела з концтабору до комендантського подвір'я, була майже завжди замкненою. Друга, також вузька, в огорожі корівника, зачинялась лише в випадках виняткових, коли комендант карав нас, наказуючи загнати до корівника і тримати там, не випускаючи на подвір'я.

Саме посеред «нашого» подвір'я, поміж двома хвіртками, і був вкопаний у землю горезвісний гладенько обтесаний і трохи вкорочений телеграфний стовп. Під тим стовпом — лобним місцем концтабору — розстрілювали наших товаришів, до того стовпа нас прикручували колючим дротом, годинами витримуючи на пекучому морозі, сікли канчуками і цькували собаками на пострах табору, а то й усього села.

Там же, на тому стовпі, комендант вивішував свої письмові застереження та погрози. Для цього вгорі на стовпі було набито три планки з пазами. В пази верхніх планок заходив великий, майже метровий аркуш дикту. В пази нижчої — втричі менший.

Планки, пази, розміри, дикт — все було пригнано і обмірковано з класичною педантичністю.

Гарнізон концтабору одержував продукти та різне майно у великих і менших (завжди однакових, стандартних) диктових ящиках. Нестругані дерев'яні планки тих ящиків ішли на паливо, а верхні та нижні аркуші фанери, на розміри яких саме й було підігнано планки з пазами на стовпі, комендант і використовував на свої попередження та заборони, здебільшого старанно, сказати б, з любов'ю виписуючи їх власноручно якоюсь чорною густою смолою. Слова

заборони вимальовувалися великими літерами латинки, а переклад їх по-російськи дописував уже перекладач десь збоку дрібненькими, що їх знизу й не вчитаєш, каракулями. Чітко розмірені в пазах планки дозволяли легко й зручно вставляти чи висувати з них диктові аркуші. Красувалося на тих аркушах майже завжди кілька остогидлих уже слів: «Achtung, Verboten, Halt, Tod». Бовваніючи над огорожею, вони легко впадали кожному в очі не лише з вікон та дверей корівника, але й з вулиці...

З часу появи в таборі нових в'язнів великий аркуш фанери на стовпі чомусь не мінявся і вже досить-таки застарів, як на темпи гауптшарфюрера. «Achtung» і «Verboten» вже майже зовсім змили весняні зливи. Та й взагалі ми на них майже не звертали уваги, похнюплено проходячи повз лобне місце.

Так само опустивши голови, стояли ми й тепер, звернені обличчям до комендантського подвір'я.

За річкую, з-за далеких, повитих синюватим маревом горбів, червоним велетенським м'ячем викочувалося сонце. Нічні хмари розступилися, і над селом ніжно ясніло блакиттю високе небо. Прозорим, синювато-рожевим туманцем парувала вогка земля. Дзвінкий, кришталево-чистий зводився над світом весняний ранок.

А ми стояли невиспані, невідпочилі, навіть у сні з важкими, ніби налитими оловом, головами. Біль хвилями перебивався по наших виснажених тілах, шпигав у серце, ламав груди і судомив м'язи. Холодно і незатишно було нам. І тривожно від того, що не знали і не могли збагнути, чого ще хочуть від нас наші кати.

Та от, нарешті, з хати вийшов комендант.

Випрасуваний, добре пошитий мундир, високий новенький кашкет, старанно поголені рожеві щоки. Самовдоволений, упиваючись своєю владою ішов, пружинячи ногами, хльоскав себе по наваксованій халяві гумовим кийком, у лівій руці тягнучи на поводку здорового, темно-сірого, лінкуватого вовкодава. За вовкодавом, на відстані кількох кроків, скрадливою ходою ступав високий, тонконогий глистюк у чорному костюмі і з білою биндою на рукаві — перекладач. Обличчя у нього було якесь пташине, з великим сплющеним носом. Під носом — щіточкою чорні, гітлевські вусики і масні червоні губи.

Свердлячи кожного з нас награно-пронизливим поглядом великих холодних очей, Пашке пройшов уздовж ряду. Ми, як і перед тим, стояли похнюпившись. Охорона, особ-

ливо ж поліцаї, при наближенні начальства квапливо виструнчилась. Пес уже рвався до нас і, припадаючи на задні ноги, люто гарчав. Перекладач з підкресленою поштивістю, суворо дотримуючись дистанції, скрадливо ступав услід за комендантом. А той, повернувшись назад, зупинився якраз на середині шеренги. Ще раз оглянув усіх якимсь ніби зацікавленим чи пожвавленим, на диво спокійним поглядом. Потім всадовив пса на задні лапи і неквапливим, але владним порухом руки з затиснутим в кулаці гумовим кийком раптом вказав на стовп:

— Хто?!

Не розуміючи, що й до чого, ми звели погляд до стовпа, на диктовий аркуш, і... в першу мить так-таки нічого й не зрозуміли. Бо приготувалися побачити все, що завгодно, але тільки не те, що побачили.

Великий, майже метровий аркуш дикту, вставлений в пази на стовпі, відбивав і повторював ту ж самісіньку картину, яка постала зараз перед нашими очима на землі: на дикті так само хизувався есесівець з гумовим кийком у руці і поруч з ним сидів вовкодав... Правда, обличчя есесівця з дикту не походило на комендантове. То був просто звичайний есесівець. Та зате пес з дикту був дуже схожим на живого. Тільки здавався крупнішим, бо був намальований на один зріст з есесівцем.

Найдивнішим на малюнку була майже невловима в рисах, але разюча в настрої подібність виразу морди пса і есесівця. У всьому ж іншому — есесівець як есесівець; добре припасована форма, чоботи, кашкет, парабелум і навіть по дві літери «СС» на комірі! (Ті ж есесівські «СС» на жетоні і в пса на шиї...)

Написано картину на дикті звичайним вугіллям з перегорілого дерева. Внизу — чіткими, фігурними літерами підпис: «Сучі сини! (Schütz Staffeln)».

— Хто? — ще раз стримано-холодним голосом повторив комендант. І, хоч усе було ясно й без того, перекладач, виструнчившись і ще більше витягаючи довгу шию, переклав одне те німецьке слово пишною фразою:

— Комендант табору гауптшарфюрер військ СС пан Йоганн Рудольф Пашке запитує: хто посмів вчинити оце неподобство?!

Новачки мовчали, так нічого й не розуміючи і ще більше дивуючись. Вони ще не збагнули і не могли збагнути трагізму баченого і чутого, трагізму, який одразу гостро відчували ми — пожилці «салону смерті».

Всі ми одразу, як тільки вгамувалось перше враження від несподіванки, ясно зрозуміли, чий то рук діло. І тільки ще нижче опустили голови, щоб ненароком, необережним поглядом не виказати винуватця, який на диво спокійно, з одверто задоволеним виразом стояв тут же серед нас.

Комендант кидає ще якихось там зо троє слів. І в голосі його чуються вже нотки нетерпіння й роздратування. Перекладач, дивлячись йому просто в рота, знову перекладає той скупий вигук цілою тирадою:

— Комендант табору гауптшарфюрер військ СС пан Йоганн Рудольф Пашке дає дві хвилини на роздум і попереджає, що коли ви мовчатимете, то він змушений буде всіх вас суворо покарати. Альзо!

Нестерпно довго тягнулися ті важкі хвилини. Вони гнули нас до землі, немов чавунні гирі. Здавалося, що в оці короткі хвилини земля провалюється у нас під ногами і знову гине все: гарячі сподівання, надії на життя й визволення, горде бажання вберегти, врятувати оцього з біса щедро обдарованого, але легковажного та відчайдушного юнака, що навіть в оцьому писаному вуглиною на дикті шаржі виявився таким дотепним і таким гостро спостережливим. Вже не кажучи про сміливість та спритність, з якою все те було пророблено. «Не вберегли того, чим тільки й жили усі ці дні. Прогавили!» — гнітила кожного тоскна думка.

А набридливий голос перекладача вже знову в'їдався в свідомість, як холодна осіння мжичка крізь одяг:

— Комендант табору гауптшарфюрер військ СС пан Йоганн Рудольф Пашке наказує позбавити усіх вас їжі протягом трьох діб. Гауптшарфюрер... слухаю, гер комендант! Гер комендант обіцяє відмінити свій наказ, коли за дві хвилини злочинець зголоситься. Коли ж він не дочекається відповіді на своє законне питання, тоді... Біте, гер комендант... Слухаю! Тоді комендант табору гауптшарфюрер військ СС пан Йоганн Рудольф Пашке наказує своєму заступникові, унтершарфюрерові військ СС панові Курту Камлеру, одібрати десятого з лівого флангу і одвести його до стовпа. Коли ще за дві хвилини злочинець не зголоситься, десятий з лівого флангу буде розстріляний.

Всі стояли нерухомо, так, як стояли й до того. Але... дві хвилини. Дві безмірно довгих і блискавично коротких хвилини! Невидимий крижаний протяг пронизує груди. Дві хвилини... Як же довідатися... хто? Хто — десятий з ліво-

го флангу. Я, сусід чи он він? Сусід чи я? А чи не однако-
во?..

— ...гауптшарфюрер військ СС... попереджує заздалегідь, що коли за дві хвилини після розстрілу десятого з лівого флангу злочинець не зголоситься, пан комендант накаже ім'ям Великонімецьчини і обожиюваного фюрера німецького народу Адольфа...

Та докінчити перекладач уже не встигає.

— Я малював! — дзвінко гукає Дмитро і, твердо накульгуючи на скалічену, ніби здерев'янілу ногу, рішуче виходить в ряду і зупиняється за три кроки від Пашке. Вивчарка натягує поводок і починає гарчати. Перекладач округлює очі та так і застигає з роззявленим ротом і витягнутою шиєю.

Дмитро, дивлячись просто в обличчя есесівця відчайдушно рішучим поглядом, повторює:

— Я малював!

Пашке теж, певне не чекаючи такого, здивовано звів брови. Якусь хвилину непорозумілим і холодним поглядом недовірливо обмацував Дмитра, ніби прикидаючи, чи можна йому вірити. Потім зовсім просто, скоріш з цікавістю, ніж гнівно, запитав:

— Ти?

— Я! — дзвінко й гаряче, боячись, що йому можуть і не повірити, відповів Дмитро.

— Ферфлюхт! А ти — сміливий! — комендант ткнув кийком на малюнок: — А що там написано?

— Звісно що, — заговорив Дмитро вже тихіше. — Есесівці, тобто Schütz Staffeln, тільки по-нашому...

— Не там! Вище!

Дмитро, нам на подив і страх, ще й посміхнувся:

— Ну, я ж і кажу... Те ж саме, тільки по-нашому!

Пашке здвигнув плечима і зиркнув на перекладача.

Той миттю виструнчився і опустив погляд униз.

— Так? — запитав Пашке.

— Т-так, — збрехав перекладач, смертельно боячись сказати в вічі есесівцю таку зухвалу і страшну правду.

— Зер гут! — несподівано кинув Пашке, і, раптом втрапивши інтерес до всіх нас, та й до цілої отої церемонії, нетерпляче махнув кийком і наказав гнати полонених на роботу.

Неважко уявити собі, що то була за робота і з яким нетерпінням чекали ми вечора, мало не шаленіючи від хвилювання й гострої тривоги!

Що там у таборі? Що там з Дмитром, який став тепер для нас найріднішою в світі людиною? Живий він ще чи?.. Може, вже там Пашке з нього живого шкіру здирає?.. Яких тільки жахів не уявили ми собі за день, чого тільки не передумали!

Щось дуже значне, щось несказанно дороге для нас оселилося в нашому пекельному закутку з появою Дмитра. І втрата Дмитра тепер здавалася нам втратою чогось більшого, ніж власне життя, чогось такого, чого нам ніколи й ніхто не простить. Не лише ота чудесна дівчина Яринка чи рідні, про існування яких ми ще навіть не знали нічого... Ні, ще й хтось більший, значніший за них! А ми безсилі, ну зовсім же безсилі хоч чимось зарадити цьому горю, безсилі врятувати товариша...

До табору, отого осоружного, ненависного табору, ми вперше з того дня, відколи нас туди закинули, поспішали, як до рідного дому, летіли, мов на крилах, не відчуваючи втоми. Тривога, страх, відчай безвиході і безсилля глушили і втому, і всі інші почуття.

А Дмитро, живий і навіть не побитий, а тільки дуже засмучений, стояв у дверях корівника, зустрічаючи нас своєю ясною усмішкою і щиро радіючи з того, що знову нас бачить.

Сталося чудо! Таке чудо, що коли б замість живого і незраненого Дмитра став оце перед нашими безвірницькими очима вдруге воскреслий Христос, ми були б менш тим здивовані.

Бачити Дмитра було для нас таким щастям, такою радістю і такою приголомшливо щасливою несподіванкою, що нерви наші не витримали. І всі ми з тієї великої радості почали лаяти хлопця і докоряти йому найущипливішими словами. Взивали його хлоп'яком, психом, вар'ятом, недоумкуватим, божевільним і навіть дурнем. Дорікали за легковажність, анархізм і нетовариське поводження.

— Ти ж тільки подумай, звар'ятелі ти челевек! — вичитував Волоков.— Хіба ж можна в наших умовах викидати отакі коники, та ще й не порадившись з сябрами? Вдруге, коли утнеш щось подібне, і бачити тебе не захочемо!

— Ну да! Так, бувало, мій дід казав: коли, каже, втопишся, хлопче, то й додому не повертайся! — зовсім не ображаючись, ще ширше усміхнувся Дмитро, так ніби ми говорили йому бозна-які приємні речі.

— А сміятися тут, між іншим, немає чого! — вже посправжньому скипів Микита.— Адже разом з своєю дурною головою ти ризикуєш тим, що мусить належати не тільки тобі... Ти й цілий колектив, цілий табір підводиш своєю легковажністю! Ти ж єдина ниточка, що зв'язує нас усіх з навколишнім світом. І ти, з власної легковажності, хочеш її свідомо обірвати. А це вже гірше, ніж легковажність, сам подумай! Потрібно було тобі дражнити отих псів без потреби...

Почувши те, Дмитро нараз засмутився. Усмішка поволі зійшла з його обличчя, голова схилилася на груди, і, гостро вражений, він почав виправдуватись:

— Як же це — не потрібно? Мені, звичайно, дуже боляче й соромно, що міг підвести усіх вас... Дуже мені прикро... Але я не міг... От хоч вірте, хоч ні, але не міг! Я повинен був, чуєте, повинен змити з своїх рук і сумління бруд отієї картинки! Повинен! — повторював він уперто, збуджено, з гарячковою переконаністю.— Мусив! Бо коли я ще живу, то живу не для того, щоб робити приємне есесівцям!

— І все ж ти повинен зараз дати слово нам усім, що нічого такого більше не втнеш, не порадившись з нами. Мусиш рахуватися з волею колективу, коли...

— Коли тільки це не зачіпатиме моєї совісті і не суперечитиме моїм переконанням.

— Ти що ж, гадаєш, що ми штовхатимемо тебе на ганебні вчинки? — обурився Микита.

— Та що ви! — аж вжахнувся Дмитро.— Ви мене просто не так зрозуміли. Я тільки про те, що поступатися перед «ними», спуску давати «їм» не буду, хай хоч і вб'ють!

— Але ж і анархія тут ні до чого. Сам же сказав, що комсомолець! Повинен розуміти. Врятувати і підтримати нас і нашу честь може тут тільки залізна дисципліна. Згода?

— Та згода,— похмуро кивнув головою Дмитро, над силу перемагаючи свою запальну вдачу.— Я звик відповідати за свої вчинки сам, але... погоджуюсь... Тут один за всіх і всі за одного. Тільки так...

— Тож-то,— уже лагідніше обізвався Микита і, тільки тепер згадавши, що ми ж так нічого й не встигли розпитати, наказав: — Ну, давай розповідай скоріше, як це ти втнув отаке і як воно тобі з рук зійшло?

— Ех, коли б го зійшло! — сумно, ледь не розпачливо вигукнув Дмитро...

Думка поглумитися над сентиментальними садистами прийшла несподівано, тоді, коли він, розлючений, вибіг з корівника і на очі йому потрапив комендантський стовп. Все, що мав вчинити, постало в уяві раптово і яскраво, як спалах блискавки. Не розмірковуючи і не даючи собі заспокоїтись, Дмитро гарячково взявся до діла.

Забившись поміж товаришів, які жили в корівнику, Дмитро, так і не повертаючись до «салону», виждав, поки всі поспнуть і в таборі стихне. Ніч була місячна, але видалася вітряною й темною, бо все небо облягли важкі, збурені хмари. Вітер, темінь і незамкнена цього разу хвіртка до внутрішнього подвір'я дозволили хлопцеві непомітно витягти диктовий аркуш з пазів. Але по тому, коли він з тим аркушем опинився в безпечному місці за стіною і трохи заспокоївся, мусив з досадою впевнитись, що малювати в такій темряві, навіть вугіллям, навіть лініями ледве не на палець завтовшки, навіть на метровому шматку дикту можна хіба що наосліп...

Тільки тепер, оговтавшись, зрозумів, що весь його запал пішов намарне, і зів'ялий, знесилений, простягнувся на щойно викраденому дикті.

Табір спав. Сковані втому, полонені навколо стогнали, скреготіли зубами, щось вигукували й схлипували, борсаючись у потворних гарячкових сновидіннях. Дмитра гризла, не давала заснути досада, злість через невдачу. Лежав горілиць, з розплющеними очима, і під висвист та завивання вітру в збудженій уяві малював собі якийсь далекий, неймовірно далекий, майже казковий час, коли в рідному і якомусь новому Києві, в сонячному, з широкими вікнами залі, відкритється скромна виставка ескізів, етюдів, зарисовок, писаних на тому матеріалі, що потрапляв під руки. Виставка, яка вразить, мусить вразити серця глибиною людських страждань, запаморочливою дикістю фашистських злочинів і силою та незламністю духу звичайної, не сильної фізично людини; людини, яка з любові до свого народу, Батьківщини, високої людяної ідеї може перебороти неймовірне, таке, що, здавалося б, не під силу

людському терпінню, витримці, психіці; людини, яку ніщо не зломало і яка витримала найстрашніше...

І була на тій виставці лише одним одна велика картина. Така картина, яка навіть через сотню років правдиво засвідчить отим прийдешнім, щасливим, незнайомим, які вже, можливо, не будуть знати ні війн, ні мук і страждань, які несе з собою війна, засвідчить їм, що... така війна справді була, що такі цивілізовані людиноподібні потвори, звані фашистами, справді існували; і що людина, пройшовши крізь неймовірне, може, навіть і незрозуміле отим майбутнім з нового, щойно народжуваного світу, витримала, не зламалася, не зневірилася і перемогла.

А він, Дмитро, був поруч, все те знав, чув, відчував і бачив на власні очі. І тому така картина його чи, може, когось іншого мусить бути і таки буде колись тоді, по перемозі. Бо важко чи не важко, а перемогти обов'язково треба, перемогти через неможливе, ціною найбільшого напруження сил, ціною найстрашніших випробувань, ціною самого життя. Бо не можна ж справді залишити світ у лапах оцих гауптшарфюрерів і єфрейторів!

Збуджено малювала картину за картиною розпалена уява, линула і зникала в безвість година за годиною, і дивилися кудись вдаль, прозираючи крізь темряву, широко розплющені очі. Дивилися далеко-далеко, не одразу помічаючи, що тут, над головою, вітер уже розігнав хмари, що вплив повний місяць, стоїть, як у пісні, ніч — «місячна-зоряна» і «видно, хоч голки збирай...».

А Дмитрові голок збирати не треба. Йому треба зробити хоч те, що він може зараз зробити, — написати грубими вуглинами на дикті дотепну, гостру і дошкульну сатиру.

Малював він при місячному світлі, притулившись під стіною корівника. Малював захоплено, гарячково, з мстивою насолодою. Стер на дикті жменю твердих, дрібненьких вуглин і закінчив ще далеко перед світанком.

Місяць уже сідав, ховаючись за хатами й деревами. По землі тягнулися довгі густі тіні. Та вставити дикт непомітно назад поміж планки на стовпі не пощастило. Хлопець необережно вигнув фанерний аркуш, і той, розпрямлюючись, бабахнув так, ніби хто вистрілив. Вартовий, що сидів на вищій біля воріт, почув якийсь тріск, помітив біля стовпа рухливу тінь і, не особливо стурбувавшись, а так, більше для годиться, полоснув у тому напрямі чергою з кулемета.

Кулі з соковитим цмоканням впилися у вогку землю десь зовсім близько від розпластаного долі Дмитра. Назад до корівника довелося повзти на животі, тягнучи раптом обважнілу, негнучку ногу. Правда, паніки фашисти не здійсмали. З вікна щось запитав спросоння унтер, солдат з вишки щось гукнув йому у відповідь. Унтер вийшов на подвір'я, обійшов навколо стовпа, позіхнув, посвистів, повернувся до хати, і все стихло.

Ранком нас вишикували, як по тривозі. Комендант розшукав винуватця нічного інциденту, потім наказав вивести полонених на роботу без сніданку, і... Дмитро залишився в есесівських лапах один, самотній і обеззброєний.

Як тільки зачинилися за нами важкі, оббиті залізом та облутані дротом ворота, двоє есесівців схопили готового на все — на смерть і на муки — Дмитра і привели просто в кімнату до коменданта.

Та кімната була тісно напхана грабованими і забраними в розстріляних чи інтернованих меблями та килимами.

Вона нагадувала скоріше невеличкий, забитий антикварними речами комісійний магазин, аніж звичайну кімнату. І над усім цим мотлохом височів, у важкому бронзованому багеті, сам витрішкуватий фюрер.

Пашке вже сидів у великому килимовому кріслі, що стояло перед важким, різьбленим дубовим столом. Ліворуч від нього вмовився незмінний вовкодав, праворуч стояв, виструнчившись, глистякуватий, ніби захарчований перекладач.

Есесівці зупинилися на порозі, міцно тримаючи Дмитра за руки.

Дмитро стояв похнюпившись, прикусивши губи, і думав, що привели його саме сюди даремно, що тут йому завдадуть якихось особливих, не знаних ще тортур і знущань, що будуть щось випитувати, і дуже боявся, що кричатиме, а може, ще й заплаче, не витримавши тих мук. На одну думку про це увесь закипав обуренням і клявся сам собі: жодного стогону, ані писку...

А комендант сидів зовсім спокійний, чимсь навіть явно вдоволений. В руках вертів дощечку з отим злощасним ідилічним малюночком, який, з усього видно, таки припав до смаку сентиментальним есесівським душогурам.

— Ти? — лаконічно кивнув на дощечку комендант.

— Комендант табору гауптшарфюрер військ СС пан Йоганн Рудольф Пашке запитує, чи це ти намалював оце

неподобство? — як раз заведена пластинка, заторохкотів перекладач.

— Я,— вирішив не відпиратися Дмитро.

Пашке насторожено (чи не дурить?), але й з цікавістю оглянув хлопця з ніг до голови і різко, від себе, махнув правою рукою.

Есесівці одразу ж випустили Дмитра з рук і послабили виструнчені постаті.

— Ти,— комендант натиснув на це слово.— Ти вмієш малювати?

Перекладач, хоч Дмитро розумів усе й без того, знову перекладає це коротке запитання своїм звичним трафаретом, з повним титулом есесівського унтера.

— Так... трохи,— непевно відповів Дмитро, з острахом і відчуттям гіркої досади догадуючись, що діється тут щось зовсім не те, чого боявся і ждав; що його покvapливий, гарячковий постріл не влучив туди, куди він цілив, і Пашке удає просто, що нічого не зрозумів. А може... може, й справді-таки нічого не зрозумів? Підпису йому не переклали, побоялися, а малюнок... Образливий зміст його міг і справді не дійти, бо СС — охоронні загони — самі вважають за честь служити фюрерові з сліпою, собачою відданістю. І нічого образливого в цьому не вбачають. І він, виходить, замість дошкулити, просто підкреслив найістотніше, мало чи не підлестив?

Що далі, то все більше скидалося на те, ніби воно справді так і є. Бо взагалі пішло все чорт батька зна й як.

— Ти вчився малювати? — запитував Пашке, вертячи в руках дощечку.— Де?

— Так... трохи... Самотужки в школі.

Од несподіваних поворотів, що кидали хлопця від життя до смерті і знову ніби до життя, Дмитра поійняла млявість. На лобі великими краплинами виступив піт.

— Ти маєш освіту?

— Так... звичайну, шкільну.

Дмитрові було соромно за свою млявість, піт і невиразні відповіді. Адже збоку можна було подумати, що то від страху перед оцим нікчемним унтером. Хлопець злився сам на себе, він міг тримати себе в руках, міг навіть відповідати спокійно, але млявість та піт від його волі не залежали, і запобігти цьому він не мав сил.

— Гм... Донерветер. У тебе ніби мало б щось вийти.— Комендант підніс дощечку до самісінького носа.— Коли б це була справжня картина,— широко розвів він руки,

певне вважаючи, що справжність, художня цінність картини полягає у величині розмірів полотна,— це виглядало б зовсім непогано. Гм... А ти оце зумів би намалювати? — Не повертаючи голови, взяв з столу і показав Дмитрові звичайну, розміру поштової листівки, фотокартку.

Аж тепер, нарешті, Дмитро збагнув, що й до чого! Сп'янілий від крові і безмежної влади, унтер раптом відчув себе мало не герцогом чи курфюрстом, якому оце тільки не вистачало, що особистого, двірського живописця, щоб увічнити свою і своїх близьких дорогоцінні персони.

— Треба це, розумієш, збільшити так, щоб заскрити ось у цій рамі,— показав унтер-курфюрст на порожній, мабуть, близько метра заввишки, багет.

А з фотокартки на Дмитра витрищила очі ще досить молода, але до непристойного розгодована фрау з бюстом кравецького манекена і обличчям інтелігентної перекупки. Фрау манірно позувала, сидячи на гнучому віденському стільці, на тлі мальованого краєвиду (замок, водоспад, ставок і лебідь), притримуючи за руку золотушного кіндера, в якого були очі й ніс унтера Пашке.

Відчуваючи, як кров ударяє йому в обличчя від обурливої страшної перспективи докотитися до двірського маляра в унтера СС, Дмитро якусь хвилину безтямно водив очима з фотографії на бронзований багет і, нарешті, зосередившись, зібравши всю свою витримку, відповів:

— Боюсь, пане комендант,— прикинувшись недорікуватим, зухвало глянув просто в очі Пашке,— боюсь, що не впораюся з таким почесним завданням. Я ніколи ще не малював портрета дружини гауптшарфюрера, у мене просто не вийде...

— Донерветер,— взяв це за чистісіньку ширу правду унтер.— Ти мусиш. Ти малював якусь брудну українську дівку, і це тобі було неважко. То як же може не вийти, коли ти матимеш честь малювати благородні арійські обличчя дружини і сина твого коменданта? Свідомість такої високої честі вже сама підтримає тебе і допоможе!

— От саме цієї високої честі я й боюся...

— Ферфлохт! Завтра ти матимеш справжні німецькі кольорові олівці і справжній німецький папір. А німецькі олівці та папір, як і все німецьке, найкращі в світі! Ти ніколи не малював німецькими олівцями на німецькому папері і навіть уявити собі не можеш, яка це велика насолода! І ти не бійся. Коли спочатку в тебе щось буде трохи не так — я карати не буду. А тепер — досить! Іди поки що

і відпочивай! Звільнити його від роботи і видати... видати десяток картоплин. Ну, можна й п'ять сигарет,— вже до краю розщедрився Пашке.— Іди! Ти таки намалюєш оце, донерветер!

9

— І ти таки й справді будеш маляваць гета паскудства,— твердо сказав Микита, коли ми вислухали Дмитра і почали радитись, як йому бути.

— Гадаєте, що я мушу бруднити руки оцією гидотою? — вислухавши наш присуд, благально перепитав Дмитро.

— Руки твої залишаться чистими. І весь гріх, так би мовити, ми візьмемо на себе, а тобі просто наказуємо зробити це. Доручаємо, коли хочеш, як бойове завдання...

— Коли треба, я можу піти на найнебезпечніше завдання, полізти на дрот, кинутися з голими руками на Пашке, але малювати оці пики, принижувати перед ними те, чого я не маю права принижувати...

— По-перше, ти сам нерозважливо вплутався у цю халепу і поставив під загрозу і себе, і весь колектив, а по-друге,— в білих рукавичках перемоги не здобувають. Як собі хочеш, але ти мусиш приспати есесівську настороженість і розвіяти їхню підозру.

— Приспати?

— Так. Це — коли хочеш — наказ. І, зрештою, нам тебе не вчити. Виявляти свій хист у цьому ділі ніхто тебе не примушує.

Таким зажуреним і стурбованим Дмитра ми ще ні разу й не бачили. Він був веселішим навіть там, на подвір'ї, коли, здавалося, йшлося про життя і смерть. Та й ми почували себе далеко не так добре, як удавали. Нам було жаль хлопця і ніяково перед ним. Але що мали робити? Ризикувати його життям і єдиною надією на визволення всіх? Ні, нехай уже так, нехай його уміння послужить загальній справі. І хай совість його буде спокійною. Поки ми живі і якщо залишимося живими, ми нікому не дозволимо хоч би й у жарт докоряти Дмитрові. А комендант, гадали, тим часом відчепиться, дасть нам хоч тимчасовий «спокій», і, зрештою, так чи інакше ми здобудемо перемогу над есесівцями. Так тоді думали, навіть не підозрюючи, які ще важкі випробування чекають нас попереду.

Довго стояв Дмитро, спершись плечем об стіну і низько опустивши голову. Потім рвучко стріпнув чубом і обвів усіх довгим сумовитим поглядом:

— Ну що ж... Гаразд. Коли вже малювати, то мушу малювати. Обов'язково намалюю,— притиснув він на останньому слові. І посміхнувся.

Посмішка та нас не заспокоїла, а ще більше засмутила і насторожила. Відчувалося, що життя йде у нас з Дмитром за прислів'ям: біда біду перебуде, одна мине — десять буде...

Другого дня ми знову виходили на шлях без Дмитра. «Двірський митець унтера-курфюрста» не своєю волею виводив нас таким сумним поглядом, ніби ми оце кидаємо його одного на страшні тортюри.

Не гнали Дмитра на роботу ні того, ні наступного, ні третього дня. Справжніми німецькими олівцями, на справжньому німецькому папері він мусив малювати справжню арійську родину, справжнього есесівського гауптшарфюрера, чи, простіше кажучи, старшого унтера. І єдиною живою душею на цілий довгий весняний день залишався з ним тяжко, можливо, навіть смертельно хворий Сашко, який його навіть утішити чи розрадити не мав сили. Хоч, правда, якимось-таки відволікав від сумних думок уже однією своєю присутністю. Та ще тим, що Дмитро тепер мав можливість ретельніше доглядати хворого товариша.

Хлопець страждав. Його мучила ота несподівана, нав'язана комендантом (а зрештою, й нами) робота. Він ледве стримував своє обурення і горів від сорому. Соромлячись, просив нас, щоб оцю його ганьбу приховували хоч до часу від решти товаришів, які жили в корівнику. Нехай воно буде тільки, так би мовити, родинною ганьбою нашого «салону смерті».

Починав порпатися біля малювання лише після того, як ми виходили за ворота, і закінчував заздалегідь, поки ми ще не поверталися з роботи, приховував від товаришів з корівника, що вже оббулися і почали без жаху зазирати до нашого «салону».

Щоб віддалити кінець цієї ганебної роботи, тягнув, як тільки міг. Простодушний, тепер змушений був викручуватися і вдаватися до хитрощів. Бо мав думати не лише про сьогодні, але й на майбутнє (мало чого не забреде в сп'янілу від влади унтерову голову!), і тому мусив доводити, що він звичайнісінький самоук, з якого важко вимагати чогось

вартото уваги і гідного «високого» смаку есесівського унтер-фюрера.

Легкий на руку, сміливий і, безперечно, блискучий майстер рисунка, він запровадив тут, можна сказати, інтернаціональну «методу», властиву, певне, всім халтурникам-копіїстам світу, що в поті чола будь-коли трудилися на потребу і задоволення смаків інтернаціонального ж несмаку світового міщанства. Бо та «метода» і «техніка», будучи єдиною доступною «високої» освіченості та художнім смаком гауптшарфюрера, мала б засвідчити і дилетантство художника.

Фотокартку Дмитро щільно обгорнув прозорим тонісіньким папером (Пашке заради високої мети вдовольняв усі його вимоги) і по ньому (щоб не попусувати цінного оригінаду) тонко заструганим олівцем наклав густу квадратну сіточку. Таку ж, відповідно збільшену, сітку наклав і на великий аркуш олександрійського паперу, пришпиленого кнопками до того дикту, на якому були намальовані «сучі сини» і яких не зрозумів чи удав, що не розуміє, Пашке. Трудився Дмитро над тією сіткою мало не два дні. Потім довго, нудно, з муками і помилками наводив, за допомогою тієї сітки, контури постатей високих осіб. Особливо старанно обводив і виписував екзотичний ландшафт, на тлі якого мали вимальовуватися головні дійові особи, замок на шпичастій горі, водоспад, озеро, пишнокрилого лебедя. Не просто виписував, а збиткувався, артистично знущаючись і над тим, що робить, і над високим замовцем, і... над самим собою.

Тягнулася ця мука отак і перший день, і другий, і третій.

Ми з прихованим жалем і співчуттям спостерігали його терзання і заспокоювали та підбадьорювали, як тільки могли. В душі ж самі страждали і почували себе так, як відчуває людина, на очах у якої ганьблять і паплюжать щось дуже дороге, рідне тобі, а ти безсилий будь-що вдіяти.

Марно удавали ми і перед ним, і перед собою, що твердо переконані в тому, ніби робить він вкрай необхідну справу. Справу, яка має приспати пильність ворога і завдати йому поразки, врятувавши для життя й боротьби самого художника і цілий колектив радянських людей. Слабка то була втіха і заспокоювала лише так, про людське око. Насправді ж ми терзалися муками незаспокоєного сумління, в душі так і не вирішивши остаточно: правильно чи неправильно

вчинили, нав'язавши хлопцеві свою волю і позбавивши його можливості гідно, не йдучи ні на які компроміси з своєю совістю, померти?

Запитання це так нас мучило, і переживали ми його так глибоко, що не одразу й помітили, як наш художник, не витримавши ролі самоука-халтурника, несподівано зацікавився своїм типажем. Увійшов, як кажуть, у смак і... посправжньому захопився отією ненависною, нав'язаною йому роботою.

Починаючи з четвертого дня, хлопець мінявся просто на очах, маючи вигляд задоволеного, і вже мусив стримуватися, щоб не поспішати з отією ремісницькою халтурою.

Мало що розуміючи в отій його пожвавленості та захопленні, ми з подивом стежили за тим, як Дмитро, зовсім уже здивувавши нас, висунув зустрічний план, запропонувавши дописати на картині поміж дружиною та сином ще й «високу» персону самого Пашке. А в ногах «благородної арійської фамілії» порадив вмонтувати також і улюбленого комендантського пса.

Одверто задоволений комендант погодився на все і передав Дмитрові власне фото, на якому був сфотографований в есесівському мундирі.

Але це вже було чорт батька зна що!

З хлопцем творилося щось непевне. Захоплення його було якимсь гарячковим. Він уже не думав ні про затягання, ні про прискорення терміну. Він раптом почав виявляти неабиякий хист, виписуючи одяг, мундир, собаку з артистичним блиском справжнього митця. Може, його оп'янив папір, кольорові олівці, яких він давно не тримав у руках? Ми спробували його уговтати. Але він уже пустився берега і нікого не слухав.

Незвичайна робота у незвичайних обставинах поволі посувалася до кінця. Не без цікавості, з нетерпінням стежив за нею Пашке. Наперед, певне, тішився, як догодить тим портретом своїй фрау, як сусіди й родичі дивуватимуться і заздритимуть гауптшарфюрерові, з якого вже малюють на завойованих східних теренах портрети. Його підлеглі, побачивши картину в золотому багеті, заздритимуть тому, що він має отаку дружину-красуню. Тішився, безперечно! Бо розповідями про те, що його дружина — красуня незвичайна, давно вже набив оскому у своїх підлеглих. Але за роботою стежив, треба сказати, стримано, оберігаючи гідність есесівського мундира і не дозволяючи собі

ніякого панібратства з неарійцем, хай хоч і художником, а все ж тільки з звичайнісіньким «диким тубільцем».

Та зате його підлеглі (і не лише якісь там поліцаї чи угорські хортисти, а й справжнісінькі арійці, тільки нижчі рангом та рядові), на превеликий жаль, виявилися зовсім не такими витриманими, як то їм пасувало б. Тільки-но почули, що саме затіяв їхній унтер-фюрер, тільки-но пере-свідчилися, що полонений, у якого не згинається в коліні нога, справді щось таке вміє, всі оті унтери, ефрейтори, просто есесівці, хортистський офіцер, який підкорявся німецькому унтерові, його унтери і навіть дехто з поліцаїв, забувши про субординацію, ранги та мундири, відчули в собі покликання справжніх меценатів і потягнулися, як вівці за бараном, наслідувати свого старшого «фюрера».

Всі вони були настирливими і липучими, як голодні мухи. Обступивши Дмитра, який часом малював у затишку корівника над проваллям, вони тикали йому фотокартки своїх сопливих кіндерів, драглистих фрау, банькатих фрейлейн, розпатланих, з ошкіреними і замороженими посмішками, коханок і наречених. Один з-поперед одного, забувши про свою арійську гідність, майже принижуючись перед якимсь калікою-тубільцем, прохали мати їх на увазі одразу ж після гауптшарфюрера та вихваляли принади своїх фрау та фрейлейн і запевняли, що малювати їх буде дуже приємно...

А ефрейтор Цункер підступався до Дмитра на самоті. Блідий, з прищуватим лобом і огненно-рудим, як смолоскип, волоссям, говорив він тихим, скрадливим голосом і неспокійно нишпорив навколо зеленкуватими, пильними очима, в яких час від часу спалахували й зникали блукаючі божевільні вогники. В петельці в Цункера жовтіла нашивка за якесь давнє поранення.

Цункер, озираючись, показував фото своєї нареченої, яка стояла під деревом в декольтованій блузці, вузьких картатих штанях і посміхалася усім своїм круглим, пампушкуватим обличчям. Повідомивши, що він одружиться з нею другого ж дня, як тільки фюрер переможе і закінчиться війна, Цункер тим часом майже з благанням упрохував «гер майстра», щоб той намалював її, тільки не просто, а «роздягнувши». Щоб на ній не було зовсім нічого. Гер майстер, мовляв, має хист, і зробити це йому зовсім легко. До того ж фрейлейн Гільда має чудесний бюст, і гер майстрові теж буде приємно...

Всі вони обіцяли гори всякого добра, зваблюючи Дмитра сигаретами, маргарином, галетами, кролячими консервами, горохом, залитим справжнісіньким смальцем, і навіть свіжим пшеничним хлібом.

Спочатку Дмитро не міг від них ні відбитися, ні сховатися. А потім, правильно розрахувавши, що педантичний і на смерть засліплений субординацією німець перевіряти того не наважиться, хлопець почав «цілком таємно» повідомляти усіх тих «меценатів», що комендант під страхом суворої кари заборонив йому будь-що і будь для кого маювати. Здається, комендант навіть пообіцяв карати також і тих, хто скористається з послуг художника.

Отупілі солдафони, есесівці та хортисти, хай навіть і не до кінця повіривши тому, все ж перестали набридати Дмитрові.

Якийсь час ще в'язнув лише огненно-рудий Цункер. Він, з своїм в'їдливим бажанням будь-що «роздягнути» наречену, ладен був іти на обман і підбивав Дмитра вчинити оте «роздягання» таємно, всупереч наказові гауптшарфюрера. За це рудий коханець обіцяв, крім всяких інших благ, ціле кільце домашньої ковбаси.

Щоб одчепитись від цього божевільного, Дмитро пообіцяв йому ближчим часом звернутися до пана коменданта і попросити офіційного дозволу на оте «роздягання». Єфрейтор відчув загрозу і, нарешті, відступився. Хлопець розрахував вірно, але не подумав, що з того часу Цункер стане його лютим і непримиреним ворогом.

А картина тим часом досить швидко підходила до завершення. Вже блискуче, як на смак гауптшарфюрера, було відтворено барвистий і екзотичний «німецький» краєвид, ретельно виписано мундир унтера і одяг його родини. Як живий, лежав на передньому плані, поклавши голову на лапи, гостровухий вовкодав. Білими плямами світили поки що тільки обличчя.

Чим ближче було до завершення, то все м'якшим ставав Пашке. Почалося з того, що якимось (просто нечувана річ) він дозволив собі почастувати Дмитра сигаретою з власних рук. А потім уже пішло так, що Дмитро міг безборонно ходити по всьому подвір'ю табору, просити то чистого бинта, то якихось ліків, і йому майже ніколи не відмовляли. Його зараз ніхто не насмілювався навіть пальцем торкнутися, а не те щоб штовхнути чи вдарити. І хоч прищуватий Цункер і зиркав на нього з неприхованою зненавистю, але зачепити не наважувався. Так ясно відчувалося і охо-

роняло художника невисловлене, невидиме, але залізне комендантське «табу».

Але й це все поблідло і стало буденним після того, як Пашке, сам Пашке, з власної ініціативи, помітивши, як в час дозовлених передач Дмитро вимахував шапкою, подаючи якісь знаки Яринці, запитав:

— Хто?

Не дослухавши незмінної перекладачевої формули-титулу: «Пан комендант і т. д. і т. п... запитує», Дмитро, не вагаючись, випалив:

— Сестра! Рідна сестра, пане комендант!

— Можеш підійти до воріт і порозмовляти з нею. Так, так. Іди й не бійся. Я дозволяю,— маршальським жестом, владно і милостиво, вказав щедрій унтер правицею на ворота.

Дмитро і Яринка розмовляли, може, п'ять, а може, і десять хвилин. Розділяв їх колючий іржавий дріт, але вони трималися за руки. Жадібно вдивлялись одне в одного очима, радіючи зустрічі, тривожачись і шукаючи ті зміни, які мало накласти на обличчя важке життя і розлука. І обоє усміхалися. Дмитро своєю широкою, по-дитячому щирою усмішкою. А Яринка — своєю, соромливо-несміливою, що пробивалася крізь великі, скупі сльозини, немов сонячне проміння крізь краплистий літній дощ.

Які почуття зродила, що принесла їм двом та несподівана зустріч, важко сказати. Але для нас, в'язнів концтабору, вона, напевне, важила дуже багато. Під час розмови, власне, вирішувалася наша доля, хоч і довідалися ми про це вже значно пізніше. Бо Дмитро на цей раз розповів про все лише двом: Степанові Дзюбі та Микиті Волокову. Ну, і трохи — хворому Сашкові. Та й то єдиним бажанням, власне, з необхідності, піднести йому настрій надією і збудити пригасаючу волю до життя. Бо, хоча наше становище загалом трохи поліпшилось і всі ми потроху оклигували, Сашкові з кожним днем ставало все гірше й гірше...

Яринка розповіла Дмитрові, що з часу їхньої розлуки сталося багато змін. Листівка з відозвою гебітскомісара та дулею Гітлерові на звороті з успіхом була розповсюджена в кількох районах і мала великий розголос. Після того було надруковано та пущено в світ ще дві листівки з короткими зведеннями Інформбюро. «Блискавка» живе, міцніє і розгортає боротьбу. Вже пощастило встановити дуже важливі зв'язки. Багато нового має принести весна. А поки що найвідповідальнішим дорученням «Блискавки» е

визволення в'язнів нашого концтабору. Визріває два варіанти, які в таборі теж треба ґрунтовно обміркувати і подати свою думку: втеча з дороги, коли полонені працюватимуть у степу, за допомогою бойової групи «Блискавки» та підсланих в охорону своїх людей, і втеча з табору підкопом по під дріт до провалля з-під глухої стіни корівника. Це коли в проваллі і за ним пощастить встановити хоч би два пости з своїх людей. «Блискавка» поволі накопичує зброю. Вживається заходів до того, щоб влаштувати хоч одного-двох своїх хлопців до поліції. Виявляється, що це не так-то й просто. І хлопців важко умовити натягнути поліцейську шкуру, і фашисти та поліція дуже обережні... Вона, Яринка, весь час підтримуватиме зв'язок з табором. Коли їм не пощастить більше поговорити, вони обмінюватимуться знаками та зашифрованими записками, які вона залишатиме в умовлених місцях на шляху чи в кар'єрі. Дмитро здаля познайомив Яринку з Дзюбою та Волоковим, щоб вона, коли буде потрібно, могла зв'язуватися і безпосередньо з ними. Всі подробиці, а також і знак про те, що втечу підготовлено, має подати новий «поліцай», який, напевне, таки незабаром з'явиться в конвої і про якого Яринка у свій час попередить.

Важко було сказати, скільки часу залишилося до того попередження і коли здійсниться (якщо воно взагалі здійсниться) наше визволення.

Тим часом Дмитро вже виписував обличчя «високопоставленої гауптшарфюрерської фамілії». І те, як він малював, показувало, що закінчення роботи нічого заспокійливого в наше життя не внесе. Хлопець так захопився, що вже нічого не чув і не помічав навколо. Працював люто, наполегливо, на совість. Домагаючись найточнішої, найглибшої схожості з оригіналом, він примушував заново жити одну за одною найхарактерніші і зовні не завжди вловимі риси характеру своїх «натурщиків», він, власне, вже й не писав, а з захопленням викривав, вивертав саме ество, найглибший «зміст» явища.

Вже наперед вгадуючи, до чого це може призвести, не ховаючи ні свого захоплення, ні остраху, не маючи сили ані зупинити, ані попередити подій, чекали ми завершення цього незвичайного групового портрета.

Нарешті, як і у всякому ділі, дійшло до кінця й тут.

Теплого квітневого вечора, на заході сонця, натомлені, голодні й побиті, ледве ноги тягнучи, повернулися ми до табору. Першим ділом кинулися шукати Дмитра.

І знайшли його дивним, не схожим на вчорашнього. Вже не працював. Збайдужілий, якийсь тихий, лежав він на соломі в корівнику і крізь дірку в даху дивився кудись у високе небо. Лежав поруч з Сашком, якого сам же й переніс сюди, на свіже повітря, і розповідав йому про щось дуже мирне, лагідне і дуже далеке від усього того, що нас оточувало.

А картина (на яку художник уже й не дивився), цілком завершена, пришпилена на дикті, стоїть осторонь, притулена до стіни. Стоїть, чекаючи на свого замовця, якого оце надвечір саме викликали до ортскомендатури чи контори «Тодту», що вже зручно розташувалася в центрі містечка.

Зібравшись у гурт, ми мовчки, довго і зосереджено дивилися на ту картину. І бачили те, що, власне, й треба було бачити, те, про що й хотів розповісти Дмитро. Розповісти, звичайно, не комендантові, а нам і самому собі. Розповісти і... дати відповідь на своє ж, внутрішнє і дуже важливе запитання.

Опірч навмисне утрированого, підкреслено ремісницького тла, перед нами на папері була група з трьох людей і собаки. Майстерно виписаний одяг, разюча (коли судити по живому Пашке) портретна схожість. Чітко характеризувана пихата гордовитість «арійських» поз, майже «героїчна», старонімецька пихатість постави унтера, підкреслена детально виписаною есесівською уніформою. Одно слово, схожість зовнішня і схожість, так би мовити, внутрішня, скрупульозна, якої не заперечив би найприскіпливіший замовець. Але... Поглянувши на ту картину, навіть найменш обізнаному з нас, найбільш далекому від будь-якого розуміння мистецтва, певніш — кожному, хто тільки погляне, одразу ясно і недвозначно впаде в очі те, що з усіх чотирьох живих істот, відтворених на папері, єдиною більшменш симпатичною, єдиною, сказати, «людяною» істотою є тільки пес, який осмислено дивиться на вас з переднього плану картини.

А хто хотів — міг побачити у тій картині і багато більше, відчутти в ній щось значніше і глибше.

Перед нами була «фотографована» десь у провінціально-містечкового фотографа типово-пересічна «позитивна» родина Третього рейху. Нічого її художник не позбавив, нічого не додав. Він тільки талановито, по-справжньому розкрив безжально і одверто багато такого, що на справжньому фото могло й приховатися, що, судячи з цієї карти-

ни, владно примушувало замислюватися і з острахом думати про долю цілого світу...

Крізь тупу самовдоволеність цієї есесівської родини, крізь звироднілі риси їх облич проступала холодна жорстокість певних своєї правоти моральних дегенератів. Так, то була родина есесівця, родина «націонал-соціаліста», одна з сотень тисяч тих родин, в закривавлені руки яких біснுவатий єфрейтор прагнув передати долю більшості людства нашої планети. Так, перед нами була тільки одна клітинка. Але вона була опорою, ґрунтом, психологічною і «духовною» базою фашизму.

Ні, що не кажи, а все це було таки здорово схоплено! Дмитро викривав і засуджував. Він воював! І це захоплювало і вселяло гордість і бадьорість у всіх нас. Але... не могли, ніяк не могли ми цієї хвилини забути хоч на мить про долю товариша, талановитого юнака. Ми знали, чим це йому загрожує. Знали, що і мистецтво, і наша справа — непереможні. Але сам митець може загинути в цій нерівній боротьбі.

Про це ми не говорили. Тільки ховали очі, щоб юнак не прочитав у них передчасно правди про те, що ми відчуваємо і думаємо, про його і свою долю.

Але обманути Дмитра було важко. Він одразу збагнув усе: і наш настрій, і наші думки.

Звівшись на ноги, він підійшов до картини. Постояв, подумав і заговорив тихо, ніби розмірковуючи на самоті:

— Душі їхні залишилися незаймано, звірино-первісними. «Хейнкелі», «месершміти», ерзац-гума, якою вони взули свої машини, і «майн гот» на бляшаній пряхці. Обросла вепрячою щетиною душа в панцирі новітньої техніки двадцятого сторіччя. Слухайте, він же просто не знає, на що йому потрібен Бетховен, коли досить Хорста Весселя! Вони ніколи не читали і не читатимуть ні Гете, ні Шіллера. «Майн Кампф» і скорочений, стиснутий до розмірів казарменого афоризму в «Soldaten Buch»¹ ерзац «Нібелунгів». Ремарк, Манн... Для них це тільки пусті звуки. В кращому разі — імена ворогів Великої Німеччини... До речі — Ремарк чи й Хемінгуей... Я не знаю, що буде з тими СС, які зостануться в живих після нашої перемоги. Певен тільки, що муки самоаналізу, тонкощі душевних зламів «загиблого покоління» першої війни — їжа не на їхні зуби. А ми? Ті, що залишаться? Навіть такі, як ми... Ті, що

¹ Солдатська книжка (нім.).

бачили й чули оце все, найгірше, найжахніше! Навіть сліпі, безногі й безрукі — ми не будемо загиблим поколінням! Не знатимемо поняття, яке визначають оці слова. Бо ми будемо поколінням переможців. Бо в нескалчених, чистих душах наших житимуть гордощі рятівників людства. Оце відчуття будівників і рятівників нового, справедливого світу зробить нас переможцями... Це воно отут робить нас такими дужими, що нас не злякають і не зламають найжахніші їхні тортури... І як би нас не катували, вони завжди десь біля наших ніг, як сліпі кроти. А ми — міцні духом. Ми високо над ними і бачимо те, чого, жалюгідні, вони не можуть бачити. Ми вже бачимо сонце на далеких обрїях. Не всім судилося дійти до тих щасливих обрїїв. Хтось мусить впасти... Та навіть і ті, що впадуть, — впадуть нескореними і дужими духом.

Дмитро замовк, замислився. З подивом, з неприхованим захопленням і повагою дивилися на нього зворушені товариші, ніби вперше оце побачивши й зрозумівши, хто перед ними. Бо це вперше хлопець говорив з нами такими незвичними, гордими й печально-урочистими словами. Тими словами розкривалася смілива, чиста, горда душа, і чимсь гостротривожним, крилатим, таким, що відчувається тільки перед боєм, повіяло на нас від тих слів.

— А зброя дужих — правда! — не давши нам отямитись, знову обізвався Дмитро. І додав зовсім тихо, ніби вибачаючись перед нами, ніби просячи дарувати йому мимовільну провину: — Хлопці... товариші, я написав правду. Інакше я, слово честі, не міг...

Що ми мали відказати йому? Розраджувати? Підбадьорювати після отих його слів чи докоряти? Ні того, ні іншого він, дужий своєю вірою, своїм мистецтвом і ясністю духу, не потребував... А більше — що ми могли?!

Та коли правду кажуть, що талант потребує обов'язкового стороннього визнання, похвали чи навіть слави, як корабель моря, то Дзюба, ніби відчувши своїм простим серцем те єдине, з чим зараз тільки й можна було звернутися до Дмитра, сказав:

— А руки в тебе, сину, золоті! Дуже дорогі руки!

І Дмитро посміхнувся на ту похвалу, сприйнявши її, певне, не без задоволення і вирвавши з наших грудей стримане, гірке зітхання.

Пізніше ми радилися поміж собою, дехто навіть висловлював думку: а чи не знищити, мовляв, оцієї картини, якось так ніби іненароком, доки не повернувся Пашке? Але

одразу й відкидали її. Хто зна, що збреше в голову розлюченому унтерові! Ще когось і присгрелить. А Дмитрові накаже малювати заново. І тут уже ніхто не скаже наперед, як поставиться до цього і як поведе себе Дмитро. Та й, крім того, і рука ні в кого з нас не підвелася б...

Залишалася лише одна непевна і нетривка, як вранішній літній туманець, надія на унтерову тупість, на те, що Пашке, може ж, і справді не все зрозуміє. А коли картина йому й не сподобається, то, може ж, ще сприйме все те за промах, мистецьку недосвідченість «самоука» і, як і пообіцяв, на перший раз не каратиме?

10

І не карав. Таки дотримався свого унтерського слова і не карав. Принаймні власноручно.

Хоч і зрозумів одразу ж, що не з самоуком має справу, що вийшло щось не так, як він думав і сподівався. Зрозумів з першого ж погляду, як тільки повернувся до табору. Невідомо, правда, як там він сприйняв — глибоко чи неглибоко, але те, що варто тільки зробити один необережний рух — і він стане посміховиськом усіх своїх підлеглих, те Пашке усвідомив блискавично.

Власноручно зняв він з дикту картину, згорнув її в дудочку і, не мовивши й слова, пішов до себе. Відходячи, почував, безперечно, на спині допитливі й здивовані погляди кількох підлеглих есесівців, які навмисне підійшли ближче до корівника, сподіваючись на урочисту церемонію прийому картини. Та, замість того, почали догадуватися, що відбулося тут щось більш серйозне, ніж звичайна «унтер-курфюрстська» церемонія. Нюхом почули, що з картиною щось не так, що отой кульгавий тубілець намалював комендантську «фамілію», щонайменше нічого не прикрасивши, і що замість писаної красуні фрау Ельзи, якою вихвалявся Пашке, на папері з'явилась, як то й належить їй, звичайна гладка перекупка з моложавим, але тупо-дегенеративним обличчям.

Щоб не виявляти того, що вони про все догадалися, і не ставити свого шефа в незручне становище, есесівці поволі розійшлися, тамуючи іронічні посмішки. Вони були відомі і мали собі з того приємність.

Збільшений груповий портрет гауптшарфюрерської «фамілії» у бронзовану раму під скло не потрапив. Однак сво-

їх почуттів і свого ставлення Пашке так і не виявив. Він не те щоб карати за гумор над арійською родиною, а й пригрозити жодним словом не наважився. Бо потрапив у досить скрутну ситуацію. І в тій ситуації у нього стало кебети навіть не натякнути на те, що йому дуже прикро дошкулило. Адже про картину знали, за тим, як вона малювалася, стежили, і комендантові заздрили майже всі підлеглі. І Пашке розумів, що, одверто покаравши художника, він тим самим привселюдно визнає його правду і виставить усю свою «фамілію» перед підлеглими на сміх. Не карав, бо не хотів показати їй самого себе несосвітеним дурнем, не хотів визнати навіть сам перед собою, що якийсь там тубілець може дошкулити цілій арійській родині та висміяти мундир і особу недоторканного есесівця. Ні, на це піти він не міг! Краще було, затаївши образу, удаючи, що нічого такого не сталося, покарати, так би мовити, звичайним порядком, навіть не згадуючи тієї картини. Так, ніби її й не було.

Так, ніби його й не було, «звичайним», «природним» у концтаборі шляхом мусив зникнути і Дмитро.

Пашке навіть не натякнув своїм підлеглим. Він тільки наказав одібрати у Дмитра (цілком же природно!) рештки справжніх німецьких олівців, оскільки роботу вже зроблено і всіх тепер треба вигонити на будівництво шляху. Та ще вранці, коли нас вивели з табору, наказував унтершарфюрерові Курту Камлеру вчинити в «салоні смерті» трус на виявлення заборонених предметів, а в тому числі й речей до малювання. Хорт, як ми його звали, взяв двох хортистів та одного пса і, вчинивши старанний обшук, та так і не знайшовши прихованого зошита та власних Дмитрових олівців, виявив на плитці і конфіскував пляшечку із залишками чорнила.

І тільки... Однак цього «тільки» цілком вистачило для того, щоб уся есесівська зграя зрозуміла, що невидиме «табу» з Дмитра знято і він знову став беззахисним, приреченим полоненим.

Першим одразу зрозумів те огненно-рудий ефрейтор Цункер. Ще того ж дня, пригнавши полонених до кар'єру, він нараз запідозрив знесиленого Дмитра в одному йому — Цункерові — зрозумілому «саботажеві». Люто блискаючи очима, підкрався з-за спини, з розмаху, смакуючи, несподівано вдарив Дмитра по голові утрое сплетеним кабелем і тонко заверещав:

— Ти ще мене запам'ятаєш, смердючий саботажнику! Я виб'ю з тебе проклятий більшовицький дух!

Хлопець аж присів від несподіванки, але на ногах утримався. Ще не збагнувши, що й до чого, озирнувся, а з розсіченої брови на щоку в нього повільно викотилася густа рубінова крапля.

На один вигляд крові в зеленкуватих баньках Цункера божевільні іскри спалахнули ще дужче. Та ще й кров то була не просто одного з полонених, ні! Перед єфрейтором, безборонний і незахищений, стояв саме той «брудний художник», який насмілювався ухилятися від наказу, ба навіть від прохання есесівця, так і не «роздягнувши» єфрейторової нареченої...

Отож зачіпка й першопричина — саботаж — більше й не згадувалася. Осатанівши, Цункер одверто, не криючись з тим, просто виміщував свою злобу і катував хлопця, поки той, зовсім уже заюшений кров'ю і знепритомнілий, не впав на спориш.

Рудий єфрейтор зробив початок, подав сигнал. І вже за ним, з радістю і садистичним вдоволенням, накинулася на художника та почала цькувати беззахисного і вся есесівська зграя.

Цькування Дмитра швидко перетворилося на спорт. Воно приносило садистам справжню насолоду. Їх тішило й те, що комендант, отой пихатий хвалько, як-не-як, а таки потрапив у смішне становище, і те, що тепер можна було поглумитися й над художником, який насмілювався знехтувати волю й бажання справжніх арійців. Зрештою, може, тільки підсвідомо їх тішило й те, що от вони — солдати, єфрейтори, унтери, та й тільки — мають силу та владу вершити долю справжнього художника. Можуть безборонно і скільки завгодно виказувати над ним свою зверхність, виміщувати своє невдоволення тим, що він сміє знати, уміти, відчувати те, чого не знали, не вміли і не відчували вони. Інстинктивно відчували потребу у найстрашніший спосіб доводити свою зверхність ще й з іншої причини. Зрозумівши далеко не все у тій картині, яку малював Дмитро, гадаючи, що художник поглумився лише над комендантом і його «красунею», вони все ж хоч і не осмислено, але відчували, що то був глум і над ними всіма.

Та що невиразніше почували вони своїм темним інстинктом, за що мають цькувати, тим більше й лютіше переслідували.

Слово «художник» стало тепер у них презирливим і лайливим словом.

«А піджени-но ту свиню-художника!»

«Чому ж це не видно отого художника?»

«А ти часом не розмалював би спини художникові?»

З Дмитра протягом цілого дня не спускали очей, ставили на найважчу, непосильну для однієї людини роботу. Із садистичною прискіпливістю, штурханами, глуфом вибивали з нього денну норму.

Його штурхали та били й отак просто, знічев'я. Вранці за те ніби, що він спізнюється до шиккування, або ж за те, що квапиться попереду всіх. Потім били за те, щоб не відставав на марші або не висувався наперед. Коли ж ми, докладаючи неймовірних зусиль, щоб захистити, оборонити і врятувати, брали його в середину колони і затуляли своїми тілами, його знову били за те, що він, мовляв, навмисне ховається від «справедливої кари».

Били його на шляху, били, коли повертався додому, били в час розливання баланди і особливо, коли мали підозру, що він пробує щось малювати.

Крім першого випадку, коли божевільний Цункер побив його до непритомності, били розраховано, вишукано, кваліфіковано, щоб не вбити одразу чи збити з ніг так, щоб уже не міг підвестись.

Робили все, щоб якнайдовше тривало знущання, щоб людина якнайглибше відчувала свою повільну смерть.

Сам Пашке, так би мовити, власноручно участі в тому катуванні не брав.

Поводився так, ніби й забув уже зовсім про існування якогось там художника, і «не помічав» ні його самого, ні того, що роблять з Дмитром його підлеглі. Хоч, звичайно, усе те бачив дуже добре і не лише схвалював, але й непомітно спрямовував. Та й сам помстився Дмитрові без бійки, але якнайдошкульніше і якнайжорстокіше. Бо, певне ж, саме він наказав не приймати тижневих передач для Дмитра ні від Яринки, ні від будь-кого іншого. А це позбавляло хлопця не так фізичної (бо Яринка здала передачу на Дзюбу), як великої моральної підтримки, водночас ускладнюючи наш зв'язок з навколишнім світом і гальмуючи надовго, коли не назавжди, справу підготовки до втечі з концтабору.

Так само певно, що ніхто інший, а тільки Пашке наказував з усією суворістю стежити за тим, щоб Дмитро нічого, зовсім нічого ні в який спосіб не малював. Саме з його

наказу вчинялися систематичні обшуки, які тримали усіх нас в постійному гарячковому напруженні.

Для Дмитра ж це було найдошкульнішим з того, що тільки можна було вигадати. Бо не малювати, як ми вже твердо переконалися, він не міг. Мусив малювати з якоїсь внутрішньої, пекучої потреби творчості, в якому б важкому стані не перебував. Таке вже було в нього серце і такі гарячі руки. Руки, які перестануть щось творити лише тоді, коли навіки захолонуть.

Розгорілося страшне, смертельне змагання.

Дмитро, так ніби в ньому палав якийсь негасимий, ненаситний вогонь, з надлюдською впертістю малював, а німці з нелюдською, садистичною жорстокістю переслідували й карали. І що лютіше карали, то все більш затямим, незламним ставав Дмитро. А що впертішим ставав юнак, то все більш дратувала есесівський набрід його нескореність.

Раніш наш «салон смерті» був спокійним місцем, куди охоронці зазирали лише вряди-годи, та й то дуже неохоче. Тепер ми той відносний спокій втратили остаточно. Несподівані, часті наскоки і обшуки посипалися на нас, як сніг на голову. Кожна спокійна хвилина тепер цінувалася на вагу золота. Певніш, на вагу життя. І, коли тільки випадала така хвилина, Дмитро всією своєю істотою тягнувся до схованого зошита й олівця. Він, ніби в якомусь передчутті, квапився втілити все, що бачив навколо себе, все, що ми переживали, все, чим і як жили.

Ми організували цілу систему охорони, пікетів та сигналів, залучивши до цього й нових товаришів, з тим, щоб кожного разу вчасно попереджати Дмитра про небезпеку. Ми вже так само, як і він, більше, ніж власне життя, цінували отой зошит з гостро трагічними зарисовками, з портретно точними відтвореннями наших товаришів, наших катів і наших нечуваних обставин. Той зошит був уже документальним щоденником нашого життя, тільки писаним не словами — вражаючими, надзвичайно лаконічними і гостро виразними малюнками. Ми берегли його так пильно, що художник, як тільки йому щастило взяти в руки олівець, попереджався не лише про кожен крок, але, здається, і про кожен намір есесівців.

Розробили ми також і досконалу систему переховування зошита та олівців. Найретельніша есесівська проникливість була безсилою перед цією системою, вона так і не викрила дорогих нам речей.

Однак малювати, та ще більш-менш спокійно, Дмитро майже не міг. Есесівці, як набридливі голодні пси, так і сновигали навколо нас. Кожного разу, як тільки хлопець прилаштувався щось написати, його переслідувачі, ніби чуючи те, одразу з'являлися на «обрії». Вони забігали до «салону» зранку і ввечері, за п'ять хвилин по тому, коли ми поверталися з роботи, і за десять перед тим, як мали вийти на роботу. Іноді заскакували цілою юрбою серед ночі. Коли — тільки підозріло принохувалися, іншого разу — гасали по корівнику з собаками. А то — примушували поліцаїв та хортистів обшукувати кожного з нас з ніг до голови. Звичайно вони нічого не знаходили, але вдовольняти спрагу творчості Дмитрові не давали, досягаючи в якійсь мірі тим своєї мети. Дмитра ж це страшенно мучило. Есесівців і кари він не боявся. Але берігся, бо боявся ризикувати зошитами та олівцями. Тому, коли вже не було іншої змоги, малював одверто, на очах в охорони, де трапиться і чим трапиться. Малював на дверях вугіллям, на стінах шкрябав загостреними трісочками, креслив кийком на вогкій, втоптаній до блиску стежці край шляху. Тут з-під його руки виходили виключно есесівці — гострі, уїдливі, портретно схожі шаржі і карикатури... Його били, над ним знущались, а він писав кожного разу, як тільки випадала слухна нагода і вільна хвилина. Малював, відповідаючи кожного разу ударом на удар.

Ми вже не могли ні відраяти, ні застерегти його. Бо й самі втягувалися в ту війну й сатаніли. То вже було щось більше за нас, за нашу обачність, тверезість і поміркованість.

Війна ця була схожа на якусь божевільну гру, в якій ставкою було життя, а захопленням — нестерпно-пекуча зненависть.

Але війна та була нерівною.

Дмитра просто вбивали. Поволі, неквапливо і методично. Хлопець день від дня танув на очах. Всі наші найвідчайдушніші зусилля якимось допомогти і хоч трохи полегшити його муки не досягали своєї мети. Коли хтось з нас підставляв під удар себе, щоб прикрити Дмитра, його били, удару не відводили. Але, ударивши чи побивши, знову поверталися до Дмитра, не відволікаючись і не забуваючи.

Дмитро за короткий час увесь якимось ніби зсохся і став схожим на хлопчика-підлітка. Він схуд, змарнів, шкіра на обличчі зробилася жовтою і ніби аж просвічувала, обтягуючи виразно випнуті тепер вилиці. Ніс загострився, губи

запеклися, а очі на змученому виду стали ще більшими, важкими і печальними.

З жалем і боєм, з страшною ясністю бачили ми, що кінець тут буде лише один. І що, власне, кінець той уже близько. Отак Дмитро вже довго не протягне. А врятувати його отут, в концтаборі, вже не зможе ніщо й ніхто.

Врятувати хлопця змогла б лише втеча.

Та не так-то просто складалося з тією втечею.

Яринка подала було звістку, щоб чекали ближчим часом знаку. Але знаку того ми так і не діждалися. «Зв'яжемося через «поліцая»,— підкинула вона нам записку ще через кілька днів.

І от якийсь час ми з надією приглядаємося до кожного поліцая: чи не «він», чи не «наш»? Приглядаємося, марно намагаючись углядіти в тупих, озвірілих пиках хоч натяк на щось людяне, по чому можна було б пізнати, що то не зрадник, а своя людина. Та пики зрадників так і залишалися пиками зрадників. І на жодній пиці не було і не могло бути ніякого просвітку чи проблиску.

А тим часом, поки ми вдивлялись в поліцаїв, одного дня на світанку в нашому ж таки проваллі було розстріляно за всіма правилами есесівського «мистецтва» людину в темно-синій формі поліцая. Привели звідкілясь, певне з тюрми, і розстріляли мало не на наших очах. Хто? За що? Навіщо?! Ніхто нічого не знає і відповісти не може. Розстріляно когось у формі поліцая. І все, і край... І хто може посвідчити чи запевнити, що ото був не «наш поліцай»? Що то був не той самий комсомолец, якого «Блискавка» з такими труднощами влаштовувала в поліцію?

Така підозра в якійсь мірі підтверджувалася і новою записочкою від Яринки. Дівчина повідомляла, що не показуватиметься і не зможе подати про себе звістку аж до наступної п'ятниці — цілих п'ять днів! Збіг обставин? Ні, певне, коли й збіг, то не випадковий. Певне, там щось скоїлося. Щось таке, що знову віддаляє наш і, що найгірше, Дмитрів порятунок.

З Дмитром усе гірше та гірше. Він тане з кожним днем. Він уже навіть рідко розмовляє з нами. Все більше зосереджено мовчить. І все ж малює... Малює, використовуючи кожну зручну, таку скупку і таку дорогоцінну хвилину. Ніби відчуваючи свою смерть і те, що треба до того часу встигнути зробити якнайбільше.

Іноді тільки вночі, коли вже влягаємось спати, чуємо його нерозбірливий, гарячковий шепіт. То Дмитро, життя

якого вже тримається на тонюсінкій ниточці, нашіптує щось заспокійливе, щось підбадьорливе вмираючому Сашкові. З кожною годиною, що гірше стає Сашкові і що нестерпніше Дмитрові,— міцнішає їхня близькість. Дмитро з такою душевною наполегливістю відстоює кожен мить Сашкового життя, з такою любов'ю підтримує його згасаючий дух, що, здається, від Сашка залежить не лише його власне, але й Дмитрове життя.

Часом, коли все стихне в нічній темені, напруживши слух, можна було в Дмитровому шепоті розрізнити й слова. То були слова надії, якоїсь ясної впевненості. Не було в них нічого з того, чим жили ми тепер. В них була рідна домівка, синє небо, зелені поля... І від них нам так болісно, так тоскно стискалися серця. Знали ж напевне, що ніколи вже не побачить юний Сашко ні рідної Волги, ні зеленого, колосистого степу, ні того синього, лагідного, мирного неба...

А Дмитро?! Ще день, ще два, ще три... Коли нічого не станеться за цей короткий час, ми вже не врятуємо і його. Його доб'ють, закатують, або ж він і сам впаде одного дня на всіяну гострими камінцями землю кар'єру і вже більше не підведеться.

Так, ми могли, та й повинні були б піти на риск і організувати втечу одному Дмитрові. Зрештою, коли б стали всі за одного... По дорозі з роботи чи на роботу. В кар'єрі чи й у самому таборі і можливість, і привід можна було б знайти. Якийсь гамір, колотнеча, шарварок... Всі відволікають увагу, а один тим часом тікає. Тікає, підкопавшись попід дріт, тікає з дороги...

Але от куди? І чи далеко одбіжить він, виснажений, знесилений, з його покаліченою ногою? І чим ти тут уже допоможеш, хоч ризикуй і багатьма головами?

Спробувати, звичайно, можна. Але це буде спроба, у якій майже сто на сто за те, що ми штовхнули б товариша на неминучу і негайну загибель.

Отже, як не крути, а головою муру не проб'єш. Залишалося тільки одне — чекати порятунку від Яринки, чекати п'ятниці і рятівного сигналу.

П'ятниця прийшла, однак ні змін, ні полегкості не принесла. Бо Яринка тієї п'ятниці не з'явилася і вістки про себе не подала.

Не обізвалася вона ні в суботу, ні в неділю. А в понеділок помер наш Сашко. Коли виходили вранці на роботу, він попросив Дмитра принести з поля хоч квіточку

кульбаби. А ввечері, повернувшись з кар'єру, ми застали його вже мертвого.

Ми бачили, що зникнення і відсутність Яринки Дмитро переживав тяжко. Але не виказував, майже не говорив про це, кріпився. А от Сашкова смерть, неминуча й передбачувана, на наших очах просто підкосила хлопця. Дмитро зціпив зуби, затиснув уста і весь замкнувся в собі, навіть на запитання не відповідав. Щось ніби обірвала в хлопцеві ота смерть, щось убила всередині таке, без чого людина жити вже не має сил. Навіть на обличчі Дмитровому з'явився якийсь не властивий йому вираз приреченості, який свідчив, що людина вже не цінує власного життя і кинула думати про нього.

Та сказати, що він просто не дорожив життям, значить, нічого ще про Дмитра не сказати. Ні, він не зламався. Він тільки не помічав уже самого себе, бо в ньому, як перед тим у нас, вмерла віра у власний порятунок. В очах його ще блискотів холодний вогонь. Але то вже був не вогонь життя, а крицевий відблиск холодної зненависті і жадоби помсти. Здавалося, в нього відмер, зник і забувся навіть натяк на природний інстинкт самоохорони. За холодним блиском очей цього лагідного юнака тепер стояло щось відчайдушне і страшне. Він не тільки не боявся, не тільки не уникав, а навіть шукав зустрічі з смертю. І це одразу помітили не лише ми, а й наші вороги.

Фашистів дратувала, здавалося, навіть лякала крижана Дмитрова байдужість до їхніх знущань і катувань. Вони подвоїли свої переслідування і тортури, але художник уже ніби втратив саме відчуття фізичного болю.

Нас так само лякала і тривожила ота цілеспрямована затягість, з якою Дмитро йшов назустріч смерті, і ми потроїли свою пильність. Тепер уже йому зовсім не давали ні малювати, ні взагалі спокою. Одірваний від того, чим жив, зацькований, він ішов просто на рожен. Одного разу ми ледве встигли оточити його в кар'єрі і вчасно вирвати з ослаблих рук залізну кирку, яку він збирався загнати в голову рудому Цункерові, іншого разу — довелося одібрати гострий уламок граніту, який він поклав за пазуху, готуючи його чи не для самого Пашке.

Та зрештою ні гітлерівцям катувати, ні нам відбирати в Дмитра не страшні в його ослаблих руках знаряддя смерті було вже зовсім не важко. Хлопець танув просто на очах, і фізичні сили остаточно залишали його. Останніх кілька днів він ще сяк-так пересував ноги. На кар'єрі дово-

дилося усім нам не так терпіти від каторжної праці, як від почуття безсилля допомогти Дмитрові і захистити його від знущань і штурханів. З роботи ми вже майже волокли його, а то й просто несли, взявши попід руки...

Зрештою настав і той фатальний вечір.

Не дійшовши до порога корівника, Дмитро поточився, чіпляючись руками за стіну, упав на землю і підвестися сам уже не міг.

Коли його перенесли до «салону смерті», хлопець вперше з того часу, як помер Сашко, заговорив до нас кволим, але виразним голосом:

— Більше вже я не підведусь, — трохи затинаючись, відпочивав після кожних двох-трьох слів. — Хай собі як хочуть... збережіть і зошит-ти і... передайте... найкраще передайте Яринці... А коли що... Та в-ви й самі все... знаєте...

Ми майже раділи з того, що сталося це уже в таборі, що довелось власти йому не по дорозі, не на очах у есесівців, і що попереду ще ціла довга ніч і надія на відпочинок.

Та, на жаль, рано-вранці прийдуть есесівці. А Дмитро вчинить так, як сказав. Він уже навіть не пробуватиме підводитись. І вони «підводитимуть» його канчуками, витягнуть на подвір'я або доб'ють на місці...

Ще одна, не перша, а вже хтозна й яка, нестерпно довга і разом з тим блискавично коротка, гнітюча ніч. Не перша і, певне ж, не остання ніч, плину якої зупинити ми не маємо сили, так само як неспроможні зупинити того, що принесе страшний світанок... А так же хотілося мати якусь надію! І ми таки на щось сподівалися, хоч і знали, добре знали, що сподіватися ні на що і порятунку чекати зараз немає від кого.

Вранці закалатали в залізну рейку, здійняли галас вартові. Заляскали нагаї, і заваливали вівчарки.

Прийшли есесівці, вишикували нас вздовж огорожі корівника і протримали отак близько години. Потім з'явився в супроводі пса і незмінного перекладача сам Пашке. (А Дмитро так і не підвівся, він лежав у «салоні» на стертій у порох соломі. Пашке з'явився неспроста. Він хоче власною особою засвідчити, чи, певніш, ствердити, смерть непокірного художника. І смерть Дмитрова має бути не така, як усім іншим, коли вже до цього береться сам Пашке...)

Пашке обвів нас усіх довгим, неквапливим поглядом, запалив сигаретку, ляснув себе гумовим кийком по блискучій халяві і щось буркнув, кивнувши перекладачеві.

— Комендант табору гауптшарфюрер військ СС пан Йоганн Рудольф Пашке наказує.— Перекладач зробив паузу, передихнув і, підвищивши голос, закінчив: — Військовополоненому номер вісімдесят сьомий на роботу не виходити. Військовополоненому номер вісімдесят сьомий вийти з колони і залишитися в таборі.

Військовополонений номер вісімдесят сім з колони не вийшов. Військовополонений номер вісімдесят сім лежав у «салоні смерті»... То був Дмитро, його номер.

Відсутність номера вісімдесят сьомого в колоні Пашке явно не стурбувала. Пашке, видно було, все знав. Чому ж не «підводив», як усіх інших, не вбивав одразу? Що ще міг вигадати Пашке?

Нащо Дмитра залишали в таборі?!

11

Нащо Дмитра залишили в таборі, ми дізналися не скоро. Не знав нічого про це й сам Дмитро.

Його вже ніхто не чіпав, не бив, не лаяв, нікуди не гнав. І ніхто нічого не казав. Полоненого номер вісімдесят сім кинули на самого себе, так, ніби усі враз забули навіть про саме його існування.

Перший день ми ще чекали чогось особливо підступного. Пробував спочатку вгадати своє майбутнє і сам Дмитро. Та швидко викинув усе це з голови й просто відлежувався, відпочиваючи вночі на перетертій соломі «салону смерті», а вдень, коли пригрівало квітнєве сонце, на потеплілій, втоптаній нашими ногами землі, під стіною корівника.

Наші кати тепер його зовсім не помічали. Він їх чомусь уже не цікавив і не дратував. Хоч сказати — не помічали — не зовсім вірно. Можна сказати, що ним почали навіть турбуватися. Тричі на день видавали йому збільшену порцію баланди і якихось ерзац-концентратів. А то відвідав його навіть німецький санітар з конвойної команди. Він злегка копнув хлопця носком черевика під бік, потім сторожко озирнувся навколо і, ніби вибачаючись, ткнув йому за пазуху цілу пачку сигарет. Буркаючи щось собі під ніс, називаючи когось там свиньми і тваринами, санітар помацав Дмитрові живіт і заглянув до рота.

Виходило так, що когось зацікавило навіть Дмитрове здоров'я!

Ми хоч і раділи з несподіваної передишки, але весь час були насторожі. Дмитро ставився до всього того з холод-

ною байдужістю. Та все ж нежданий відпочинок, весняне тепло, сяка-така їжа та молодий організм брали своє. На третій день того відпочинку Дмитро знову потягнувся до своїх олівців та зошита. Хлопець уже підводився і прогулювався попід стіною корівника, на всі груди вдихаючи пахощі ожилої землі, що линули з-за річки потужними хвилями на табір.

Того ж дня йому, крім баланди, було видано миску справжньої картопляної німецької «зупи», заправленої маргарином, і шматочок чорного та глевкого солдатського хліба. Дозволено було також знову приймати передачі, хоч носити їх, власне, було нікому. Яринка чомусь більше так і не з'являлася біля табору.

Двадцять п'ятого квітня (ми назавжди запам'ятали той день), о сьомій годині вечора, якраз тоді, коли нас пригнали з кар'єру, Дмитра викликав до себе сам гауптшарфюрер Пашке.

Цьому викликові, як ми довідалися аж значно пізніше, передували певні значні події.

У світі кипіла найбільша з ведених будь-коли людьми війна. І вже перед цілим світом абсолютно ясно визначилося те, що гітлерівський бліцкріг провалився остаточно і непоправно. На весну сорок другого року йшлося вже не про бліцкріг, а хоч про якесь часткове продовження наступу. Стало зрозумілим, що справжня війна, по суті, оце тільки зав'язується, що кінця її ще не видно, і, судячи з тих втрат, якими Гітлер платив за своє тимчасове просування на схід, німецький солдат потроху став замислюватися над тим, чим та як взагалі закінчиться війна і кому ж, зрештою, може загрожувати хай і не блискавичний, а все ж безславний кінець.

Зимовий розгром гітлерівців під Москвою, жорстокі бої в Білорусії, на Україні і в районі Ростова завдали відчутного удару німецькій економіці, «німецькому духові» і знищили віру в непереможеність німецької армії.

Гітлер з маніакальною настирливістю гарячково готував новий наступ на Кавказ і Волгу, що, в свою чергу, вимагало доконечної ліквідації наших кримських угруповань і взяття Севастопольської фортеці, яка височіла, по суті, вже в тилу гітлерівських армій.

Потрібно було наступати за всяку ціну. А колосальні втрати осінньо-зимової кампанії вже тоді відчувалися гостро. Вже тоді відчутно давалася взнаки нестача резервів, свіжих поповнень у армію і робочих рук у промисловість.

Гітлер з шкури пнувся, виловлюючи для поповнення втрат у армії буквально все живе в країні, а тим часом по концтаборах, шляхових відділах і різних тилових воєнізованих організаціях на тепленьких місцях сиділи здорові, вгодовані і одкохані на легких європейських бліцкригах різні есесівські гауптшарунтери і просто рядові «фюрери».

Чи міг у такому складному становищі не зважити на це найголовніший «фюрер»?

І чи міг не зважити на це і не потурбуватися про свою шкуру вірний слуга найголовнішого фюрера гауптшарфюрер Пашке? Не міг... Бо саме життя підказувало, вимагало якихось заходів для збереження власної, дорожчої арійської шкури. Бо мало того, що фюрерові вкрай необхідним було зараз свіже гарматне м'ясо взагалі, це стосувалось тепер безпосередньо і персонально його, відданого своєму фюрерові до останньої краплини крові, Йоганна Рудольфа Пашке...

Хтось з вірнопідданих самого Пашке, хтось із найближчого його оточення почав настирливо підкопуватися під гауптшарфюрера. В різні інстанції почали надходити анонімні листи, чи, простіше кажучи, доноси, про те, що гауптшарфюрер Пашке вкрай розледачів, прокрався, забув присягу, бога та свого фюрера і так уже розбестився та знахабнів, що, зв'язавшись з якимись непевними тубільними елементами, наказує малювати з себе портрети. Ніби він не звичайний собі слуга обожнюваного фюрера, а хто й зна яка персона! Вже разів зо два за останній час діяльністю Пашке з якоюсь підозрілою загадковістю цікавився сам гебітскомісар, натякаючи на якісь «гуманістичні» вибрики коменданта і якісь його «художества».

Наляканий Пашке кинувся до друга й сусіда, начальника районного жандармського поста Гессе. І той по-дружньому розповів йому про ті анонімні листи. Невідомий анонім писав мало не щодня у інстанції, натякаючи, що за різними «художествами», які завелися в таборі, приховуються якісь комуністичні підступи. Гессе сказав також, що щось з тих анонімів ніби стало відомим уже й самому бригаденфюрерові військ СС Брумбаху.

Одне слово, запахло Йоганнові Рудольфу Пашке фронтом.

А на фронт відданий своєму фюрерові до останньої краплі крові Пашке йти не хотів. Вважав, що його кров може послужити фюрерові з такою ж безмежною відданістю і в тилу.

А небезпека все наближалася й наближалася.

І, зрештою, зависла цілком реальною загрозою над самісінькою головою. Дійшли абсолютно певні відомості, що «сам» бригаденфюрер військ СС Брумбах, уповноважений самого фюрера, роз'їжджає по східних теренах і перевертає близькі й глибокі тили догори коренем, вивільняючи для великої Німеччини й фюрера свіжі резерви. Він уже близько. Брумбах наближається, він уже роз'їжджає у своїй броньованій танкетці по тій магістралі, яка проходить по під самісінькими ворітьми табору. По тій самій магістралі, на якій працюють полонені, підлеглі тому ж таки Пашке...

Брумбах лютий, як тигр, і жалючий, як оса. Не трапилося ще досі жодного коменданта, жодного крайсландвірта чи начальника жандармського поста, якому б зустріч з бригаденфюрером минула безкарно. Одні йому не догодили тим, що мало умертвили за зиму полонених, інші, навпаки, тим, що багато знищили без належної користі для фюрера і Великонімеччини. Коли в якому районі виявлялися ознаки підпільної чи партизанської діяльності, генерал ганив підлеглих за те, що допустили до такого. Коли ж подібних явищ не помічалось, картав за те, що партизанів чи підпільників не зуміли виявити. Найбільше ж діставалося всім за незадовільне, вкрай погане будівництво дороги — військової магістралі, яку німці гордо звали «Р — К», тобто Петербург — Крим.

То була одна з великих артерій комунікації і постачання армій, які націлялися на Севастополь і Волгу. І доходили чутки, що Брумбах власноручно розстріляв уже двох начальників дільниць організації «Годт» за розвал шляхового будівництва. А що вже зігнав з постів на передові комендантів, крайсландвіртів, жандармів, — просто жах!

Для Пашке невтішними були не лише оці чутки, а й самі справи, від яких мала залежати його доля. Робота на будівництві шляху посувалася вкрай незадовільно. Навколишні колгоспники, незважаючи на найкрутіші заходи, роботу на шляху саботували. Полонені працювали за старим правилом: що вб'єш — те й проїдеш. Майже за весь квітень пощастило тільки розчистити місце для кар'єру, полагодити кілька місточків, нагорнути яку сотню метрів грейдера і... не забрукувати жодного метра. А тут ще й розмова про його, Пашке, «художества»!

Чого доброго, можна було сподіватися не лише фронту, але й...

А Йоганн Рудольф Пашке не хотів іти на фронт. Йому добре було служити своєму фюрерові і тут, у концтаборі. І він, звиваючись в'юном, хапався за кожную нагоду, за перший-ліпший захід, щоб тільки врятуватися або хоч віддалити на певний час оту перспективу.

Одразу, бажаючи замести сліди своїх «художеств», він мало не віддав наказу негайно пристрелити Дмитра. Але схаменувся і, помізкувавши ніч, вирішив, що, зважаючи на чутки чи доноси про «художества», краще вибити клин клином. Може ж, саме й треба врятуватися тим, від чого захворів?

По-своєму, по-есесівському, Пашке, безперечно, був неабияким психологом. Відчув і знав, що врятувати його може лише щось зовсім несподіване, якесь «чудо»! На будівництві шляху, до того невизначеного часу, коли його зненацька застукає Брумбах, такого чуда, звичайно, не станеться. Отож чекати його звіттія нічого. Чим же тоді ще можна здивувати бригаденфюрера, якого, здається, взагалі нічим здивувати не можна? Брумбаха можна лише приголомшити або налякати. Приголомшити ж чи налякати генерала можна лише одним — перспективою втрати довір'я у фюрера і...

Отож гауптшарфюрер Йоганн Рудольф Пашке відкинув думку про розстріл Дмитра. Він залишив хлопця в таборі і наказав підтримати, підгодувати, а то й підлікувати. І нікому до нього навіть пальцем не торкатися. А сам тим часом відбув на дуже серйозну нараду з своїми найближчими друзями — крайсландвіртом і жандармським начальником, яким так само загрожувала небезпека.

На тій нараді було остаточно намічено заходи проти небажаного, але неминучого візиту бригаденфюрера СС Брумбаха і вироблено детальний план порятунку власних арійсько-есесівських голів.

Ідею плану запропонував Йоганн Рудольф Пашке.

План порятунку есесівців був міцно пов'язаний з ім'ям радянського художника-комсомольця, полоненого червоноармійця Дмитра...

Ми тоді нічого про це, звичайно, не знали.

12

Нічого не знав і не догадувався й Дмитро, коли його двадцять п'ятого квітня наказав привести до себе гауптшарфюрер Пашке.

Виснажений, худий такий, що аж світився, але внутрішньо зібраний, рішучий, готовий до всього, холодний, байдужий до смерті, стояв Дмитро на порозі комендантської «комісійної» кімнати.

Навпроти нього, глибоко грузнучи в старовинному кріслі і широко розставивши ноги, сидів Пашке.

З обох боків у Дмитра почесною вартою стояли два есесівці з автоматами.

Пашке, як і завжди, охороняли довгоший перекладач і пес, що лежав, поклавши голову на лапи.

Дмитро мовчав, з байдужою втомою дивлячись на коменданта.

Пашке говорив, іноді допомагаючи своїм словам жестами і лясканням лозини по блискучій халяві.

Дмитрові конвоїри уважно слухали свого коменданта з підкреслено поштивою повагою.

Перекладач повторював з незмінними додатками слова свого шарфюрера, а пес метляв хвостом по землі й іноді, в найпатетичніших місцях комендантової промови, злегка повискував.

Пашке говорив натхненно, піднесено, він малював картину з усім запалом найбуйнішої есесівської фантазії.

В перекладі комендантова патетика звучала так:

— Хайль Гітлер! Гауптшарфюрер військ СС комендант табору пан Йоганн Рудольф Пашке наказує переказати тобі, що він ще раз хоче врятувати тебе, нікчемного і невдячного, від смерті. Пан гауптшарфюрер наказує переказати тобі, що він, з особливої ласки до твоїх здібностей, наважується доручити тобі надзвичайно важливу роботу. І хоч ти не достойний того, але пан Йоганн Рудольф Пашке наказує тобі намалювати портрет обожнюваного фюрера Великонімеччини, портрет найвеличнішої людини усіх віків і всіх народів. Ти повинен радіти і повік бути вдячним панові комендантові за таку велику честь і довіру...

Перекладач перевів подих і зупинився, можливо, чекаючи від Дмитра якщо не подяки, то принаймні хоч будь-якого вияву ставлення до сказаного. Та Дмитро стояв, як і до того, нерухомо, з обличчям непроникливим, ніби скам'янілим.

Перекладач, нічого не дочекавшись, повів далі:

— Гауптшарфюрер військ СС комендант табору пан Йоганн Рудольф Пашке наказує тобі написати великого фюрера на весь зріст і на баскому білому коні. Фюрер ніби виїхав на засніжене поле бою. Все навколо всіяне побитою

технікою і трупами ворожих солдатів. Позаду фюрера вишикувалися непереможні війська Великонімеччини. Попереду, в долині, просто під копитами фюрерового коня, шпилі палаючої, переможеної Москви... А фюрер, дивлячись поверх тих шпилів, правицею вказує своїм воїнам на нові простори, які вони мусять завоювати для Великонімеччини. Пан комендант створить тобі для цієї великої роботи всі необхідні умови. Пан гауптшарфюрер уже послав до Умані чоловіка з наказом розшукати олійних фарб, полотно і все інше. Пан Йоганн Рудольф Пашке не запитує тебе, будеш чи не будеш ти малювати, він лише запитує: що ще потрібне тобі для того, щоб ти швидко і якнайкраще виконав цю почесну роботу?

— Перекажи комендантові, — навіть не дослухавши, поки товмач перекаже останні слова, спокійно відповів Дмитро, — перекажи йому, що він може не турбуватися.

— Тобто як? — не зрозумів перекладач.

— Ну, що мені нічого того не потрібно.

Дмитро нічого не знав і не догадувався, нащо комендантові знадобився той портрет. Він і додуматися не міг, що портрет «великого фюрера», коли він тільки буде написаний на великому, кількометровому полотні (бо велич картини Пашке цінував за величиною полотна), завжди стоятиме напохваті в кімнаті коменданта. А тим часом за селом на шляху в обох напрямках день і ніч чергуватимуть та заздалегідь зчинять лемент поліцаї та есесівці. І от, як тільки з'явиться на шляху генеральський броньовичок і про це повідомлять у містечко, на вулиці біля табору зберуться всі військовослужбовці концтабору, орсткомендатури, «Тодту» та жандармерії. А Пашке, начальник жандармського поста Гессе і крайсландвірт Вебер винесуть назустріч бригаденфюрерові (який теж з'явиться у супроводі чималого почту) вражаюче великий і незвичайний (на білому коні!) портрет обожнюваного фюрера. І унтер Пашке, даруючи есесівському генералові портрет біснுவатого ефрейтора, скаже солоденьким і покірним голосом:

— Пане бригаденфюрер, прийміть від нас, вірних солдатів фюрера, які несуть свою службу в ім'я Третього рейху отут, на завойованих фюрером теренах, оцей подарунок на знак нашої відданості і любові до нашого обожнюваного фюрера та рідного фатерлянду. Хайль Гітлер!

І ні слова більше.

Що ж (Пашке вже наперед посміхався від задоволення) тоді буде робити бригаденфюрер Брумбах? Лютий, як

тигр, і грізний бригаденфюрер? Йому залишиться тільки прийняти портрет фюрера і подякувати своїм вірним і відданим воякам. Бо що ж ще? Не прийняти? Портрет самого фюрера? Ні, це виключається категорично. Прийняти! Тільки прийняти і подякувати. Ну, а прийнявши і подякувавши, що він мусить робити далі? Розстрілювати? Гнати на фронт, як штрафників, солдатів, які йому піднесли портрет фюрера? А що, коли це, хай навіть згодом, дійде до самого фюрера? Адже бригаденфюрер має чималий почт, помічників, заступників. І хто може дати бригаденфюрерові гарантію, що одного чудового дня фюрер не запитає несподівано: «Брумбах? Це той бригаденфюрер, який колись нищив моїх вірних людей? Людей, які піднесли йому мій портрет?» Ні, бригаденфюрер Брумбах не такий уже дурень! Він одразу зрозуміє, що влопався, вдасть, що розчулився, подякує, потім, для порядку, накричить, полякає, покривиться і поїде з тим, з чим і приїхав. А всі вони (і він, Пашке, насамперед) залишаться на місці. І дорогоцінне гауптшарфюрерове життя, до кінця, до останньої краплини крові віддане своєму фюрерові, збереже. І хто знає... Може, ще колись чутка про цей патріотичний вчинок, про оцей портрет та дійде до самого фюрера! І може, сам фюрер колись згадає його, тільки гауптшарфюрера Йоганна Рудольфа Пашке. І може...

Не знав, зовсім нічого не знав про ці далекосяжні мрії молодий художник. Навіть і підозри не мав, що не лише посада, але й голова комендантова залежить зараз від його, Дмитрової, волі.

— Нічого мені не треба. І ніякого фюрера малювати я не буду.

Сказав спокійно, тихо, рівним голосом, так, ніби йшлося про щось дуже звичайне поміж двома рівними становищем людьми, а не комендантом і його полоненим. Пашке від того рівного тону аж отетерів на якусь мить. Йому й на думку не могло спасти, що тубілець осмілиться відмовлятися. І тому він якийсь час мовчки дивився на Дмитра більш здивовано, ніж роздратовано.

— Тобто як? — нарешті поворушив губами.— Не розумію. Як це — не будеш?

— Просто. Не буду. Не справляюся з таким «почесним» завданням,— ніби пом'якшив удар Дмитро.— Не зумію, розумієте, так написати. Та й потім...— Дмитро посміхнувся кволою, але значущою посмішкою.— Справді, забагато «честі» для мене.

Пашке нарешті зрозумів усе з тієї усмішки. Навіть не чекаючи, поки йому до кінця перекаладуть сказане Дмитром, він рвучко звівся на ноги і, як кіт, одним стрибком став перед самим Дмитром. Так само, одним стрибком, опинилися біля Дмитра пес та товмач.

Стримуючи люті і обурення, що закипало в грудях на якогось там тубільного художника, полоненого, який наважився на отаку відповідь, знаючи, що життя його залежить від одного комендантового слова, Пашке підніс залізною стиснутого кулака до самісіньких Дмитрових очей:

— Тобто?.. Як... як це не будеш?

Байдуже дивлячись на той кулак, затиснутий так міцно, що аж пальці в Пашке побіліли, Дмитро знову тихо, але твердо й виразно повторив:

— Не буду.

І комендант нараз стримав себе, скаменувся, опустил руку і навіть криво посміхнувся:

— Бу-деш! — сказав і собі удавано спокійним голосом, але з притиском.— Бу-деш... Не на те я покликав тебе, щоб з'ясовувати, хочеш ти малювати чи не хочеш. Я покликав тебе лише для того, щоб попередити: не думай, що не розумію тебе чи не зрозумів т о д і! Я бачу все і хочу сказати тобі одне: г о д і! Як тільки що... тільки що не так... закатую. Живим на вогні пражитиму. А тепер іди відпочинь, обміркуй усе і готуйся до роботи.

— Не бу-ду,— ще тихіше і ще затятіше повторив Дмитро.

— Іди,— не звернув уваги на його слова Пашке.— Завтра почнеш роботу.

Ми теж не знали, ще не розуміли, що криється за вчинком Пашке. Однак ясно відчували, що стоїть за цим щось дуже серйозне і страшне. І тим з нас, хто гадав, ніби оте залишення в таборі врятувало життя Дмитрові, радіти було ще дуже й дуже рано. Якось ще не усвідомлено, а все ж віяло на нас від того наказу Пашке холодом смерті. Хоч ми й подумати тоді не могли, що хлопцеві доведеться вибирати поміж портретом ненависного Гітлера і смертю.

А вибору тут бути не могло. Не лише для Дмитра, а й для нас усіх. Бо є і в житті людини, і в житті цілих народів така межа, за яку ніяк не можна відступати, не втративши своєї гідності, хоч би на тій межі і загрозувала неминуча смерть.

На те, щоб писати портрет Гітлера, не міг піти не лише

Дмитро. Ніколи, ні за яких умов не могли б дозволити йому зробити таке і всі ми.

— Ні! — вислухавши Дмитрову розповідь, спокійно, але рішуче сказав Волоков.

— Ніколи! — гаряче підтвердив і собі Дзюба.

Одне слово, коли б навіть Дмитро сам погодився, то ми б йому заборонили писати оту гидоту. Заборонили б, коли треба, ціною нашого життя. Хай би нас усіх на місці отут порозстрілювали, аби тільки він не малював. Та що там? Ми б заборонили йому навіть ціною його життя. Бо тут ішлося про щось більше від нас і від нього. Йшлося про талант, за який ми, разом з ним, відповідали перед своєю совістю і своїм народом. Талант, який ми, поки живі, не мали права віддавати на ганьбу і поталу ворогові-чужинцеві. Це був наш талант. Талант нашого народу! І він має залишатися гордим, білосніжно-чистим навіть тоді, коли вже з нас вітер і попіл розвіє.

Того вечора, хоч усі були вкрай перевтомлені, бо Пашке, готуючись до приїзду бригаденфюрера, вичавлював з нас останні сили, ми довго не могли заснути. Гаряче, збуджено обмірковували становище, гнівалися й обурювались. Мовчав лише один Дмитро. Нерухомо, ніби йшлося не про нього, лежав він горілиць біля порога, і навіть у темряві видно було, як поблискують тьмяними нічними озерцями його очі, втуплені в безконечність всіяної зорями небесної безодні.

Певне, щось велике, не знане до того і глибоко значне творилося з ним. І він, прислухаючись до самого себе, до голосу своєї душі, зважував зараз ціле своє життя і бачив крізь глибини десятиліть. Тож не могли дійти до нього зараз наші найпалкіші, збуджені, але земні слова.

Аж десь опівночі, тоді, коли ми всі трохи вгамувалися, він, звертаючись до якихось своїх потаємних думок, ніби відповів нам на всі наші розмови:

— Вмираємо тільки раз. І краще вмерти людиною, ніж жити плазуном.

Потім, ніби повернувшись до нас з якоїсь далекої мандрівки, повторив своє прохання: зберегти його зошити і комсомольський квиток, який зберігається в Яринки, а тоді... колись усе те передати додому. І про все, що б з ним не сталося, розповісти Яринці при першій зустрічі.

Помовчав, зітхнув і вже, певне, до самого себе, а не до нас, проказав ледь чути:

— Нізащо не буду. Хай хоч на огні живого печуть.

І знову затих, здавалося, забувся у важкому, що надходить і на людину з широко розплющеними очима, сні.

Всю коротку весняну ніч терзалися ми думками, так нітрохи й не спочивши. Здається, й не заснув ніхто, але ніхто й не почув, що Дмитро поночі пробував скалічити собі руку. Десь дістав тупого заіржавілого гвіздка і поранив долоню правої руки.

Кажуть, уранці, коли комендантові доповів про це його заступник Курт Камлер, Пашке нараз пополотнів. Адже так, з примхи упертого тубільця, міг провалитися такий блискучий задум!

Дмитра не вели, а просто потягнули до коменданта. Розлючений Пашке сам оглянув його руку і, впевнившись, що рана не страшна, глибоко передихнув і навіть посміхнувся з полегкістю:

— О, нічого! Припухло, але за день пухлина зійде, і можна буде працювати!

Ранку промили спиртом, залили йодом і старанно перев'язали. А щоб і надалі не траплялося таких прикрих несподіванок, щоб Дмитро знову не нашкодив комендантові в такий спосіб, його вивели до лобного місця, — відвівши лікті назад, прив'язали телефонним дротом до стовпа. Пашке відшукав зовсім новенький, білий, майже метровий аркуш дикту і власноручно написав зверху чорною, як смола, фарбою: «Не підходити!» Подумав і приписав нижче, якраз на середині аркуша, величезними літерами: «Смерть!» Засунув дикт в пази, помилувався на своє «художество» і, провівши кийком попід носом у хлопця, глузливо посміхнувся:

— Ну от. Завтра вже й малюватимеш, уперте бидло...

— Не буду.

— Бу-у-у-удеш! — з притиском протягнув Пашке. — Сам попросишся.

— Не діждеш, фашистське падло!

Дмитра позбавили їжі, води, сну. До нього заборонено було підходити, розмовляти, подавати хоч якісь знаки. Був він зараз на становищі важливого державного злочинця, який вчинив замах ледь чи не на самого Гітлера. І кожен, хто намагався спілкуватися з ним, вважався таким же злочинцем і мав відповідати нарівні з ним. В кожного, хто підходитиме до стовпа, біля якого прив'язано художника, наказано стріляти без попередження.

І от знову спалахнуло змагання не на життя, а на

смерть поміж Пашке і Дмитром, поміж нами і охороною табору.

Дмитро стояв на смерть. До самого себе і до всього, що діялося навколо нього, ставився з холодною байдужістю. Не маючи ні змоги, ні сил на якийсь активний, фізичний опір, хлопець твердо вирішив перемогти своїх ворогів смертю. А раз вирішивши, внутрішньо підготувавши себе до цього, він перестав помічати, збайдужів і до лютого шалу своїх ворогів, і до власних мук і страждань.

Пашке ж нервував. Боявся, що смерть вирве з його рук такий, здавалося б, легкий засіб до порятунку. Однак тримався він спокійно, іноді навіть посміхався, удаючи з себе того kota, який має мишу в лапах, але не квапиться, твердо знаючи, що тепер усе залежить від нього самого.

Всі ми теж затаились і, незважаючи на небезпеку, використовували кожную бодай найменшу нагоду, щоб хоч словом, підбадьорливим вигуком, хоч обіцянкою допомогти, підтримати дух довариша. Поки що лише обіцянкою, бо найобережніші і найнесподіваніші спроби підійти до Дмитра, підтримати і полегшити йому муки хоч ковтком води успіху не мали.

Таборова охорона знову знайшла собі в тому зтяжненому змаганні розвагу. Перетворила його на гру, в якій ставкою була чужа, не їхня смерть. Есесівці відповідали пострілами на кожную спробу наблизитися до Дмитра і навіть на кожен звернений до нього вигук.

Дмитро стояв на смерть. Та що незламніше і твердіше гартувався його дух, то все кволішим і кволішим ставав він фізично. Руки його швидко затекли й отерпли, ноги підкосилися, а голова впала на груди. Не знаємо, не бачили, що робилося з ним на протязі цілого, вже досить жаркого дня, але підвечір, коли ми повернулися з кар'єру, Дмитро вже остаточно вибився з сил. Він обм'якло звисав на зв'язаних руках, ледве ворухив головою і час від часу, видно було, зомлівав і втрачав свідомість.

По заході сонця, в сутінках, коли табір, вулиця та й ціле село вже стихали, з запечених Дмитрових губів зірвався вже не стримуваний притьмареною свідомістю стогін:

— Во-о-оди...

Почулося те один лише раз і, певне, з уст непритомної людини. Але й того одного-єдиного звуку було досить, щоб вразити кожного з нас у саме серце. Той стогін міг свідчити про силу наших ворогів і радувати їх. Мовчки терпіти й бачити те, як мучиться товариш, ми вже не

мали сили. Потрібно було щось робити, вдаватися до якогось незвичайних, одверто відчайдушних заходів...

«Малий» Микола, якого звали так на відміну від іншого — Миколи-«старшого», — невисокий, жиливий і ще не виснажений хлопець, з тих, що їх пригнали до табору в безрезні, зважився одверто, на очах в охорони допомогти Дмитрові. Він наповнив водою бляшанку з-під консервів, пригнувся, як на старті, біля огорожі корівника і, вловивши зручну хвилину, з усіх ніг кинувся до Дмитра через порожнє освітлене місяцем подвір'я.

Гітлерівці такої зухвалості не чекали і вчасно відреагувати на неї не встигли. Перша автоматна черга запізнилася, а другої посилати до стовпа і тісно притулитися до Дмитра. А стріляти в Дмитра чи навіть поблизу, ризикуючи його життям, було суворо заборонено. Отож поки есесівці галасували, поки трое з них, штовхаючись у вузькій внутрішній хвіртці, добігли до стовпа, Микола встиг напоїти товариша.

Есесівці спочатку, не хапаючись, з усією належною арійською педантичністю, били Миколу кулаками, прикладами автоматів і чобітьми, аж поки той не втратив свідомості. Потім, і пальцем не торкнувшись Дмитра, викликали самого гауптшарфюрера.

Пашке з'явився у повному параді: пес, товмач, кийок і заздалегідь розстебнута кобура парабелума. Посвітив ліхтариком в обличчя Дмитрові, копнув носком чобота під бік Миколу і наказав вишикувати нас усіх поночі вже вздовж внутрішньої огорожі.

Миколу Пашке розстріляв власноручно тут же, на очах у Дмитра. Труп наказав залишити серед подвір'я нам в науку і на пострах. Ще раз посвітив в обличчя Дмитрові (голова Дмитра була піднятою, очі блискотіли) і зник в своєму приміщенні.

Усіх нас знову загнали до корівника, замкнули обидві хвіртки внутрішньої огорожі, щільно причинили за нами двері і виставили біля них варту.

Тепер ми не могли допомогти Дмитрові рішуче нічим. Навіть ризикуючи життям, не могли перекинутись хоч словом.

Хлопець залишився сам на сам з ворогами. Кволий, знесилений, з напівпригаслою свідомістю. Єдине, що хотілося від щирого серця побажати йому тепер, — швидкої і легкої смерті.

Смерть могла прийти до Дмитра кожної хвилини. Вона вже жила в ньому, ходила навколо, вирядившись в мундир есесівського гауптшарфюрера. Можна було чекати на неї звечора, вночі чи під ранок... І ми приготувалися, не чекаючи лише одного, не думаючи лише про одне — про те, що Дмитро зможе погодитись на пропозицію Пашке.

Тому порожнє подвір'я і голий стовп (ганьби чи слави?) вразили і налякали нас вранці, мабуть, більше, ніж тоді, коли б ми побачили Дмитра мертвим.

Так... лише самотній труп розстріляного Миколи темнів посеред порожнього подвір'я. А того, за кого Миколу розстріляно, вже не було.

Височів голий, старанно обструганий, ніби відполірований, стовп з великою, на цілий аркуш дикту, табличкою:

«НЕ ПІДХОДИТИ!
СМЕРТЬ!»

«Де ж подівся Дмитро? — кожного зокрема і всіх нас разом пронизала гостро-тривожна думка.— Вмер?.. Вбили?.. А чи... Ні! Не може бути, щоб він погодився!..»

13

Але... Дмитро таки погодився.

Вночі, як тільки нас загнали до корівника, до нього знову підійшов Пашке. Посвітив в обличчя ліхтариком і тихо, майже лагідно запитав:

— Так ти вже погоджуєшся?

Дмитро люто блиснув очима.

— Ні! — гнівно, з одвертим викликом відповів він, вкладаючи в ту відповідь, може, вже останню свою снагу.

— Добре... — спокійно відповів Пашке.

Він одійшов від стовпа, спинився біля трупа Миколи «малого», постояв, помиготів ліхтариком і гукнув перекладача.

— Гауптшарфюрер пан Йоганн Рудольф Пашке, — за хвилину прострочив товмач, — востаннє попереджує тебе: ти мусиш розпочати роботу вранці! Коли ж ти й далі будеш відмовлятися і не станеш до роботи, комендант буде наказав змушений вишикувати усіх полонених і розстріляє на місці кожного десятого. Так буде щодня, аж поки ти не погодишся. Все. Кінець. Хайль Гітлер!

Дмитро низько-низько, на самі груди, звів чубату голову.

— Тепер уже будеш? — ткнув йому в підборіддя ліхтариком Пашке.

Дмитро знав — есесівець не жартує і не дурить.

Помовчавши довгу хвилину, він важко підвів неслухняну голову і з пекучою ненавистю глянув просто в очі есесівцю.

— Бу-ду! — глухо вичавив з себе. І круто, страшно, як тільки міг, вилаявся.

Пашке поблажливо посміхнувся і, кивнувши головою, подав якийсь знак есесівцям.

Дмитра одв'язали і, боячись залишати самого чи пускати до товаришів, затягнули до караульного приміщення.

На ранок, перепочивши, Дмитро підтвердив свою згоду писати біснуватого ефрейтора на білому коні і виставив свої умови. Зводилися вони до вимоги працювати тільки в закритому приміщенні, без свідків і щоб ніхто не стежив за його роботою і не втручався, аж поки картину не буде закінчено.

Вдоволений перемогою, комендант не особливо вдумувався в ті вимоги і не заперечував. Він тільки домагався, виявляючи тим як есесівські поняття про роботу художника, так і нетерпіння та страх перед неминучим, що насувалося в особі генерала Брумбах:

— Три, ну чотири дні, щонайбільше... І дивись мені! Я тебе знаю і бачу наскрізь. Але й ти мене знаєш. Коли що...

Не докінчивши словами, Пашке скрутив у руках свій гумовий кийок.

Та Дмитра вже нічого не лякало і не дивувало. Він лише сказав, щоб йому було дозволено зараз же запросити собі на допомогу когось з полонених. Байдуже кого, тільки того, хто сам погодиться йому допомогти.

Вранці, одвідавши Дмитра, всі ці невтішні новини вилив на наші нещасні голови Степан Дзюба.

Довго мовчали. Дивилися в землю, щоб не зустрічатися поглядами. Потім хтось важко, глибоко зітхнув:

— Зламав-таки, собака.

— Берегли та й... не вберегли...

— Як то зламав? — раптом рвонувся до Дзюби Микита Волоков.— Як то не вберегли? — Йому бракувало повітря, і, вимовляючи ті слова, Микита задихався.— Іди, чуєш, Степане, йди знову до нього! — Очі його на поблідлому виду горіли, як дві вуглинки.— Іди й скажи... Скажи, що він... не буде того робити... ціною нашого життя!

— Чому ж то не буде?! Чому?! — несподівано розітнувся тоненький, як голка, верескливий голос.

І на Микиту пішов з гурту невисокий, тендітний чоловічок з великими, смертельно переляканими і все ж напрочуд, якимось по-жіночому гарними, блакитними очима.

— Як то не буде?! Чому не буде?! — тягнув він на високій ноті.— Не даю на те моєї згоди! Не даю! Я не буду ризикувати головою через якісь там ваші примхи! Знайшлись герої! У мене, може, мати, дружина, діти! Не маєте права, коли я не даю на те згоди! Не хочу бути десяти! Не хочу, і ви мене не примусите! — Він зірвався і перейшов на хрип.— Батогом обуха не переб'єш... Йому руки від того не всохнуть. Люди! Та чого ж ви мовчите? Нашо погоджуєтесь, щоб вас убивали за дурну голову?!

Хрипкий, істеричний вереск дратував, збуджував, ятрив і без того хворі нерви. Навколо чоловічка зчинився гамір, зав'язалася коротка, гостра суперечка, почувалась лайка. Війнуло холодним подихом чогось панічного, сліпого, інстинктивно-нутрянного.

Обличчя Волокова ще більше зблідло, а очі стали нараз колючими і зосереджено злими:

— Струнко! — раптом на все подвір'я могутнім, командирським голосом гаркнув він, ошелешивши всіх несподіванкою.— Тихше! Без паніки! Сябри! Нас і на фронті часом підводили боязливці і панікери! З ними нам не по дорозі й тут! Хто хоче плазувати перед ворогом, рятуючи свою шкуру, хто хоче примусити нашого товариша писати портрет Гітлера, виходь сюди, наперед! Хто?! Підіймай руку, хай ми всі побачимо в обличчя панікерів і боягузів! Ну?!

Він так владно і загрозово протягнув те «ну!», що гамір одразу стих. Ніхто не вийшов наперед. Ніхто не здійняв руки. Навіть той, що зчинив вереск, злякався чи забув підкреслити свою вимогу порухом руки. Та так і заляк з витріщеними очима і перекошеним ротом.

Микита знову звернувся до Дзюби:

— Іди, Степане! Іди і скажи, що ми забороняємо! Чуєш, за-бо-ро-ня-ємо! Що нам краще вмерти.

Все це сталося так блискавично, що фашисти навіть не добрали, що у нас скоїлось. В тиші, яка запанувала після Микитиних слів, чути було, як у когось, від глибокого віддиху, тихо поскрипує в простуджених грудях.

І дивно, й несподівано прозвучала спокійна Дзюбина відповідь:

— Я зараз, Микито, справді піду до нього. І залишуся з ним.— Він нащось взяв у свої долоні Микитину правицю і міцно, міцно потис її.— Спасибі тобі, Микито. За мужнє, за щире слово спасибі. Але малювати Дмитро буде. Тепер він уже мусить малювати.

Зовсім спантеличивши тими словами і нас, і Микиту, Дзюба, не випускаючи руки Волокова з своєї, повів його, ошелешеного і покірного, убік від гурту, ближче до «салону смерті», на ходу про щось тихо розповідаючи і переконуючи.

Дзюба повернувся до Дмитра і залишився з ним.

А ввечері, коли полонені прийшли до табору, до «салону смерті» жодного з нас уже не впустили, наказавши розташуватися в корівнику чи й просто неба попід стіною.

Двері до «салону» були наглухо зачинені. А перед ними з автоматом на шії і дротяним канчуком у руді, блискаючи на нас божевільними очима, чатував огненно-рудий Цункер.

За дверима, певне, вже діялося те, що сповнювало наші груди холодом, а серця болем, безсилою злістю і пекучим соромом. За дверима чи вже почав малювати, а чи ще тільки відпочивав, оклигуючи від вчорашніх тортур, готуючись до роботи, Дмитро.

Хтось десь почув і потім знехотя переказав іншим, що туди ж, до «салону смерті», вже занесено двометрове, натягнуте на підрамник полотно, фарби, щітки і ще там щось. Що саме — нас мало цікавило. Як не цікавило й те, де взяв усе те Пашке. Було нам не до того. Та й взагалі не до розмов. Мовчазні, похмурі й роздратовані, намагаючись якнайменше звертатися один до одного, скоріше вкладалися спати. Вклавшись, одразу склеплювали повіки, удаючи, що вже спимо. Хоч, звичайно, полохливий сон забіг від нас десь далеко-далеко...

Вхід до «салону смерті» був категорично заборонений. Кажали, що Дмитро виговорив собі таке право, щоб до закінчення роботи туди не заходив жоден німець, жоден есесівець і навіть сам Пашке.

Право бути з Дмитром мав один лише Дзюба. Він майже увесь час просиджував у приміщенні. Чимсь там, певне, допомагав хлопцеві, носив йому їжу, воду і все інше. Показувався надворі Дзюба дуже рідко, тільки в нагальній справі. Виходячи, заклопотано поспішав за своїм ділом, а потім знову покvapливо зачиняв за собою двері. Був похмурий, мовчазний. Нічого не розповідав і нікого ні про

що не розпитував. Та ми, правду кажучи, не дуже і заціпали його своїми розмовами та запитаннями. Які там уже розмови!

Ми мовчазно удавали один перед одним, що взагалі нічого особливого не сталося. Збоку могло б видатися, що ніщо тут нас не стосується, що нас просто не цікавить те, що робиться у нашому звичному, майже рідному, що раптом зараз став далеким, чужим, не нашим, «салоні смерті».

Насправді ж кожен з нас і на хвилину не переставав думати ні про ті двері, ні про «салон», ні про те нестерпне, ганебне й обурливе, що там робилося. То один, то другий з нас, ні-ні, та й кине крадькома важкий погляд на ті двері, почувавши себе так, ніби за ними лежить дуже дорогий нам покійник, рідна людина, втрата якої для нас є гіркою і нестерпною.

За дві доби Дмитро ні разу так і не виглянув з «салону смерті».

Під кінець третього дня Пашке почав виявляти ознаки хворобливого нетерпіння і хвилювання. Раз чи два він навіть пробував зазирнути до «салону смерті».

Дмитро попередив його категорично і недвозначно: тільки Пашке переступить поріг, Дмитро негайно, в одну мить розмазує, псує недокінчену картину, і тоді його хай хоч стріляють, хоч вішають, а хоч ріжуть живого на шматочки.

Пашке притих, схаменувся, але розхвилювався ще дужче. Йому вже зовсім не терпілось, його пекло. Були, певне, якісь точні відомості про час проїзду бригаденфюрера Брумбах, які не дозволяли старшому унтерові тягнути довшє з тією картиною.

Пашке почав переговори через Дзюбу, наказуючи Дмитрові якнайскоріше, хоч уже як там буде, закінчувати портрет. Бо коли Дмитро затягне, портрет спізниться і буде ні до чого. І він, Пашке, однаково скарає тоді художника на смерть. Незважаючи навіть на те, що портрет буде написано якнайкраще.

Коли ж... коли ж портрет буде закінчено вчасно, то Пашке дійшов навіть до того, що обіцяв поклопотатися про те, щоб Дмитра, як інваліда, «незаконно» взятого до табору, випустили на волю.

Після палких переговорів, загроз, наказів та обіцянок Дмитро, врешті «зрозумівши» комендантову поквапливість, пообіцяв працювати того дня допізна, навіть при

світлі ліхтарів, з тим, щоб хоч якось довершити картину і показати її замовцеві наступного ранку.

Пашке, в свою чергу, пообіцяв спустити шкуру, «коли що», і трохи заспокоївся.

14

Вранці, ще до схід сонця, в таборі знялась незвична метушня.

Як тільки розвиднілось, до Пашке в концтабір прибули його колеги й друзі. Начальник жандармського поста Гесе, директор дільниці шляхового будівництва «Тодт» — Гебль, шеф району, місцевий фольксдойч Фріч, крайсландвірт Вебер і начальник місцевої допоміжної поліції Цуркевич.

Гості прибули з усім своїм почтом: помічниками, секретарями, товмачами. А шеф організації «Тодт», франтуватий, уже лисий і золотозубий панок, привіз з собою навіть якусь високу і страшенно худюшу фрау.

Всі, хто зібрався на подвір'ї перед комендантською хатою, були помітно збуджені, схвильовані. Перемовлялися поміж собою уривчасто, часто поглядали то на годинники, то на вулицю.

Ми спостерігали за тим всім з дверей і виламаних вікон корівника. Можна було, правда, підійти й до дроту, щоб бачити все ближче. Але жоден з нас на те не зважився, не бажаючи бути видимим свідком есесівської перемоги. Звичайно, знаючи Дмитрів характер і те, що з ним увесь час був Дзюба, у якесь цілковите торжество Пашке ми все ж не хотіли вірити. Та про всяк випадок краще було показувати, що все те нас не цікавить і не обходить. Так було ліпше і ніби менш страждала наша гідність. І ми всі до одного вирішили не виходити з корівника.

Пашке вийшов до гостей у новому, з неймовірно високою тулією есесівському кашкеті і білих рукавичках. Чемно з усіма привітався і запросив до внутрішнього двору. Перекладач виніс за ним і встановив під самісіньким написом: «Не підходити! Смерть!», — біля «ганебного» стовпа, важкого дубового стільця. На того стільця ніхто з присутніх не сів. Комендант дав якийсь знак своєму заступникові, і той одімкнув хвіртку в огорожі корівника. За цим, як по писаному, рудий Цункер відчинив, нарешті, двері «салону смерті». Дмитро та Дзюба, ніби спеціально чекаючи цієї

хвилини, винесли звідтіля, пронісши за кілька кроків від нас і не дивлячись на нас, велике, двометрове, натягнуте на підрамник полотно. Несли вони його зворотним боком догори, так що малюнка ні ми, ні гітлерівці поки що не бачили.

Дмитро був блідий і надзвичайно худий. Дивився він кудись поверх наших голів якимсь невидючим поглядом. В перших променях ранкового сонця очі його блискотіли холодним вогнем готової на все рішучості. А обличчя... Дивлячись на те обличчя, просто не можна було повірити, що ще зовсім недавно воно могло усміхатися такою широкою, широкою і теплою, майже дитячою усмішкою.

Рудий ефрейтор Цункер відімкнув перед ними хвіртку і знову замкнув її. Одгороджені від нас колючим дротом, Дзюба і Дмитро вийшли на внутрішнє подвір'я, поставили картину на стілець, притуливши її до «ганебного» стовпа. Притулили й, одійшовши на кілька кроків убік, поставали поруч, плечем до плеча. Виструнчилися і завмерли, мов скам'янілі, з високо і сміливо піднятими головами.

Все те майнуло в наших очах і наших відчуттях чимсь подібним до чорної блискавки. І, як від різкого світла, ми на мить навіть очі примружили, відсахнувшись у тінь ковника.

Там, на подвір'ї, мить, другу, третю, а може... може, цілу нескінченну вічність стояла якась особлива, оглушлива тиша.

Розбив, пронизав ту тишу несамовитий, тонкий і гострий, на одній високій ноті, вереск. Знову ж лише за якусь мить ми побачили й зрозуміли, що верещить істерично, смертельно перелякана висока, худюща фрау. Верещить, стискаючи кулаки і тупаючи нестямно черевичками об землю. Верещить так, що від її крику починає лящати у вухах. І верещить так довго, ніби в її пласких, як дошка, грудях приховано цілий балон сконденсованого повітря.

І ще не встигло вийти вереском усе те повітря з грудей істеричної фрау, як ми вже побачили і зрозуміли все.

На полотні, в променях сонця, що тільки-но викочувалося з-за сільських дахів і опущених ще не розпуклими кетяжками першої зелені садків, приголомшливо чітко ви-мальовувалася недвозначна картина. Як вона була написана, ми правду кажучи, не запам'ятали. Та все ж, здається, Дмитро і тут намагався не йти на компроміс з мистецтвом.

Ясна місячна ніч. Біла, засніжена степова долина. Високе, чисте небо. Сніг стоптаний, усіяний солдатськими тру-

пами і міченими білими хрестами, битими й обгорілими машинами. Посеред бойовиська, на снігу, на передньому плані, в центрі картини, сидить облізлий, шолудивий пес. Сидить, зіпершись на одну передню лапу. Друга — висить перебита. Пес як пес. Тільки переперезаний він поперек живота широкою биндою фашистського прапора з свастикою. І голова у пса не собача, а... Гітлерова. Побитий пес — Гітлер, тримаючи в зубах маслака, задер голову, підібгав хвоста і тоскно виє на яскраве кружало недосяжного у високому небі місяця. По колу місяця, зубцями Кремлівської стіни, виступає силуетами літер слово «М о с к в а»...

Дотагши верещання до якоїсь неймовірно божевільно високої ноти, пласка німкенья, нарешті, зривається з місця і першою кидається з кулаками на Дмитра та Дзюбу. Другим, отямившись від жаху та несподіванки, гнівний, оскаженілий, кидається на полонених комендант, а за ним і його гості та підлеглі есесівці. Ніхто не стріляє, від люті, замішання, забувши, певно, про зброю.

Лиш оскаженіло, один з-перед одного, рвуть, б'ють, істерично терзають і шарпають беззахисних полонених. Здіймається неймовірний галас, писк, тиснява. Всі штовхаються, заважаючи один одному і часом потрапляючи кулаком чи ліктем по своїх.

Постаті Дмитра та Дзюби зникають у клубку скрючених злобою та істерією ворожих тіл. Галас, зойки, бійка туманять нам голови, рвуть хворі нерви, і ми теж сліпнемо від злості й зненависті. Виринаємось з корівника, наосліп натикаємось, падаємо грудьми на колючий дріт, кричимо, лаємось, проклинаємо і жбурляємо в сплетену люттю ворожу юрбу грудки, паліччя і все, що потрапляє під руки.

Увесь той гамір та істерію нараз обривають три несподівано гучних постріли. Вони несподівані не лише для нас, але й для наших ворогів, які раптом відскакують від збитих на землю Дмитра й Дзюби, стишуються, змовкають, непорозуміло поводячи навколо скаламученими, здичавілими очима.

А посеред двору, невідомо коли і як з'явившись тут, з парабелумом у руці, стоїть низенький, сухенький чоловічок у генеральській уніформі. Гостроносе личко його скривлене недоброю, гидливою посмішкою, очі чорними вугликами перескакують з постаті на постать. Генерал, а це, безперечно, він, грізний бригаденфюрер Брумбах, повільно засовує парабелума до кобури і, на ходу збиваючи

з стільця на землю портрет пса Гітлера вузьким носком наваксованого чобота, короткими енергійними кроками підходить до Пашке. Безпомилково, певне, впізнавши в ньому коменданта і автора «художеств», генерал зводиться на носки і з розмахом гилить худеньким, кістлявим кулачком в пику гауптшарфюрерові. Пашке судорожно ковтає слину, злякано шарпає головою і... покірно виструнчується...

На роботу нас після всього, що сталося, не виганяли. Загнали до корівника, позамикали двері і навколо, незважаючи на колючий дріт, виставили додаткову варту. Тримали так цілий день, не даючи ні їжі, ні води.

Дмитра та Дзюбу кинули у вантажну машину й одразу кудись вивезли. Пізніше виявилось, що до жандармерії. Цілий день, під наглядом самого бригаденфюрера, їх допитували, люто катуючи.

Оскаженілий і наляканий нечуваною зухвалістю, Брумбах одразу ж почав наводити порядок і в райцентрі, вчинивши справжній розгром усїєї німецької адміністрації.

В районі ж діяла команда особистої охорони бригаденфюрера. Спостерігаючи їхні дії, можна було подумати, що район оце зараз окуповано вдруге. Всю попередню адміністрацію, на чолі з крайсландвіртом, начальником жандармського поста і директором контори «Годт», Брумбах послав на фронт. Пашке з обома своїми помічниками, за особливі «художества», потрапив у штрафники, позбувшись не лише посади, але й чину гауптшарфюрера.

Опівдні за «бунт і непослух» серед нас було вихоплено десять товаришів і негайно ж розстріляно в проваллі за стіною корівника. Більше десяти Брумбах розстрілювати не хотів, зважаючи на гостру потребу в робочих руках на будівництві шляху. Та й розстрілював з холодним розрахунком, наказавши вибрати десять найквалітніших. Таким чином, під розстріл потрапили найстарші в'язні табору, усі десять — старі мешканці «салону смерті». Тепер залишилося нас тільки шестеро.

Надвечір, власноручно пристреливши на допиті в приміщенні жандармського поста Степана Дзюбу, бригаденфюрер вихором зник з району так само несподівано, як і з'явився.

А ввечері, зовсім уже для нас неждано, до табору повернули Дмитра.

Його привезли на грузовику з одкритими бортами, під охороною десятка есесівців і трьох вівчарок. Спочатку хотіли було знову прив'язати до стовпа, але передумали і кинули просто на землю. Прив'язувати Дмитра не було ніякої потреби. Закатований, увесь залитий кров'ю, Дмитро лежав під табличкою («Не підходити! Смерть!») поруч з забутим дубовим стільцем, непритомний і нерухомий.

Вздовж огорожі, від вулиці й від корівника, вишикувалася вся наявна в таборі озброєна варта: есесівці, хортисти, поліцаї й собаки... І тоді з дверей комендантського будинку вийшов і урочисто промарширував до стовпа, з високо задертою головою і радісно-божевільними вогниками в очах, огненно-рудий єфрейтор Цункер. На голові в нього, замість пілочки, був тепер величезний есесівський кашкет (можливо, той самий, що стримів уранці на Пашке), а на рукавах старенького кітеля — новенькі нашивки унтер-офіцера. В руці мав новоспечений рудий унтершарфюрер канчука Пашке, при боці парабелум, а за спиною — довгошийого товмача. Пес, як потім стало відомо, відмовився слухати нового «фюрера» і його наказові не підкорився.

Рудий, відставивши ногу і пиховито взявшись у боки, став над розпростертим тілом Дмитра. А нас випустили з-за дроту і наказали ланцюжком, один за одним, обійти навколо стовпа.

Ми проходили, низько поопускавши голови, як біля труни, коли віддають останню шану, хоча груди непритомного Дмитра високо здіймалися у болісному віддихові — він був живий.

Очі наші дивилися на товариша невідривно, з острахом і непевною надією. Але бачили всі одні лише його руки. Золоті, гарячі руки митця.

Всі п'ять пальців правої Дмитрової руки були начисто відрубані. А кисть лівої — спотворена так, ніби її перемололи поміж важкими шестернями.

Біля кісточок ті руки, з чисто катівською педантичністю, були міцно перехоплені чистими, але набряклыми від крові, марлевими жгутами.

Коли нас знову загнали за огорожу корівника, рудий есесівський дегенерат, не вдовольнившись тим, що вже показав нам, вирішив ще виголосити відповідну «комендантську» промову. Та його промови слухати ми не хотіли і не

могли. Почувши перше «хайль!», всі ми, не потовплюючись у двері, рішуче рушили до корівника.

— Хайль Гітлер! — кидав нам у спину товмач.— Новий комендант табору унтершарфюрер військ СС пан Отто Цункер повідомляє... вчинив найбільший злочин, який тільки можна уявити, проти рейху, фюрера і нового ладу... обманув довір'я свого безпосереднього начальства... Жоден злочин проти рейху і фюрера не може залишитися і не залишиться без покарання! Німецький закон — твердий закон! Найсуворіший у світі і найсправедливіший закон! Особистий довірений нашого обожнюваного фюрера, групенфюрер військ СС, пан Брумбах суворо покарав злочинця, але дарував йому життя. Щоб він повсякчас пам'ятав про злочин і мав змогу покаятися перед богом.

— Дмитре-е-е! Дмитре-е-е! — пролунав раптом над табором розпачливий жіночий крик, приглушивши слова новоспеченого божевільного унтер-фюрера. Ми зупинились і стривожено озирнулися.

Ще не добравши, що й до чого, не побачивши, відчули вже, хто то міг бути, і похололи.

Гукала, безперечно, Яринка. Давно очікувана і, власне, забута в останні трагічні дні, вона раптом несподівано з'явилася невідомо звідки цієї, може, найстрашнішої, найнапруженішої хвилини в «житті» цілого концтабору.

Десь про щось уже довідавшись по дорозі сюди а чи тільки передчуваючи біду, вона вчепилася обома руками в колючий дріт, тужно й розпачливо заквилила чайкою:

— Дми-и-итре! Дми-и-итре!..

Захоплені зненацька тією несподіваною появою, тим розпачем дівочим, есесівці на якусь мить притихли, навіть розгубилися. Але одразу ж по тому здійняли страшенну метушню, лемент і галас. На якийсь час забувши і про нас, і про свого нового коменданта, всі вони безладно загукали на «зухвалу» дівчину, лаючи її і наказуючи одійти від дроту.

Та відчай і страх за долю близької людини були дужчими від страху перед ворогами і їхніми погрозами. Волаючи до Дмитра, термосячи руками дріт, вона на ті погрози й уваги не звертала. Ніби й не чула їх.

Отямилася на хвилину лише тоді, коли помітила, як вартовий есесівець від воріт спустив на неї здоровенного сірого пса. Отямилась, але не відступилась. Тільки обличчям до небезпеки повернулася і втягнула голову в плечі.

Бовкодав мчав вулицею вздовж огорожі, по-вовчому трохи бочкуючи, легкими і пружними стрибками. А дівчина, притулившись спиною до колючої іржавої огорожі, зіщулившись і зібгавшись усім тілом у маленьку грудочку, чекала на небезпеку. 'Ще кілька стрибків... Ще два... ще один, і пес раптом зупинився перед дівчиною. Нюхнув повітря, несподівано підбгав хвоста і, явно спантеличений, одверто здивований, не розуміючи, нащо його спускали з поводка, неквапливо побрів назад до воріт.

Есесівці невдоволено загукали, заулюлюкали. Але пес на те не зважав. Він тільки винувато й розгублено скулився та все більше підбирав хвоста. Навчений полювати за полоненими, ніяк не міг зрозуміти, нащо його господарям знадобилася якась там дівчина, яка, до речі, нікуди й не тікає.

Далі ми вже нічого не бачили. Бо нас знову загнали до приміщення, зачинивши не лише хвіртку в огорожі, але й двері.

Цілу ніч усіх нас мучило бажання хоч чимсь, хоч крапелькою води допомогти непритомному, скаліченому товаришеві. До глибокої півночі краям нам серця, час від часу пронизуючи темряву, надривний, розпачливий поклик збезпам'ятлої від туги Яринки... Може, то нам тільки здалося. А може, справді десь за північ обізався ніби й сам Дмитро. Обізався, коли тільки те нам не причулося, кволо, нерозбірливо... І, можливо, Яринка навіть почула його. Бо по тому все стихло, і аж до самого ранку жодного звуку більше не долітало до нас. Тільки війнуло раптом аж у наше лігво з темряви сільської вулиці, з-за провалля, чимсь терпкуватим, прохолодно-свіжим... Розлились навколо якісь майже неловимі, гіркуваті пахощі чи то якихось давно забутих нами квітів, чи першого чистого снігу, а чи перших легеньких приморозків. Чимсь напрочуд знайомим, милим серцю, чимсь, що обзивалося до нас аж з глибини далекого-далекого дитинства, терзали нас аж до ранку оті незбагненні, холоднуваті, майже уявні і все ж справжні пахощі, виповнюючи собою цілий нічний навколишній світ.

Під ранок похолоднішало, терпкі, тонкі і свіжі пахощі стали ще більше відчутними, і, нарешті, в сірувато-бузковій імлі світання ми помітили крізь вибиті вікна й іржаві дроти і зрозуміли: протягом тієї страшної ночі в селі розцвіли вишневі садки.

Дмитро сидів на забутому ще з учора під стовпом стільці. Сидів, витягнувши скалічену ногу. Знівеченими

руками обійняв стовпа, притиснувшись до нього грудьми. Низько так, що чуб торкався колін, звісив кучеряву голову. Спав?

Варта десь зникла, і тепер уже ніхто не затримував нас, коли виходили гуртками, відчинивши двері й хвіртку, на подвір'я.

Попід тинами та парканами, по той бік вулиці, квапливо й здалеку обминаючи страшне місце — концтабір, іноді проходили сільські люди: дідок з заступом на плечі, молодиця з вихрестим хлопчиком, бабуся з кошиком. Як і завжди, крадькома кидали вони на табір злякані погляди. Але сьогодні було в поведінці тих випадкових перехожих щось таке, що мимоволі привернуло нашу увагу. Кинувши погляд кудись поверх стовпа, дідок несподівано, ніби не з своєї волі, зупинився, стовбичив якусь мить приголомшено і потім швидко-швидко поквапився далі, час від часу сполохано озираючись.

На дідка ми ще не звернули уваги, бо не до того і не до вулиці було нам зараз. Та коли за дідком, так само остовпіло, спинилася нараз і молодиця, а потім навіть бабуся!.. Ми мимоволі, поспішаючи до Дмитра, то один, то другий задирали й собі голови в тому напрямі, куди дивилися з вулиці. І... нараз тихо зойкали й зупинялися, відчуваючи, як терпнуть ноги й холоне в грудях...

За якусь хвилину вже всі ми, весь табір, юрбою стоїмо серед подвір'я з поглядами, прикованими до аркуша дикту, приладнаного вгорі на стовпі ще вчорашнім комендантом. Там, під чорним словом «Смерть», виведеним ще рукою Пашке, на всю нижчу половину аркуша горять яскраворуді, нерівні, тривожні літери: «фашистам...».

Літери ті написано ще свіжою, ледь пригуслою кров'ю...

Внизу, притулившись грудьми до гладенького стовпа і витягнувши здерев'янілу ногу, сидить на стільці Дмитро. Сидить уже захололий, мертвий.

«Смерть... фашистам!» — читаємо ми беззвучно, самими губами, кожен про себе і всі разом, як клятву, як присягу. І низько-низько схиляємо непокріті кудлаті голови.

За другою огорожею, з комендантського будинку, виходить на подвір'я рудий унтер. Але ми не хочемо зараз бачити його, не помічаємо і стоїмо, мов з каменю вибиті.

Новий комендант обводить тривожно-божевільним поглядом нас, вулицю, мертвого Дмитра, аркуш дикту, напис... І зрозумівши все, не вмючи приховати свого переляку, знову квапливо зникає за дверима.

Ранкове безгоміння, глибока весняна живлюща тиша стоїть над селом. А в тій тиші білим, несказанно чистим цвітом урочисто квітують вишневі садки...

* * *

З того часу минуло вже сімнадцять років. Але нам, усім тим небагатьом, хто залишився в живих, і досі віряться, що Дмитрові зошити колись-таки знайдуться.

На жаль, ми не виконали його прохання, зошитів з «салону смерті» так і не винесли. Не пощастило.

Вже аж у вересні сорок другого року, через кілька місяців після трагічної загибелі Дмитра, з допомогою «Блискавки» ми підготували масову втечу.

Здійснилася вона трохи не так і не того дня, коли готувалася. Сталося так, що визволилися ми на два дні раніш наміченого терміну, використавши сприятливу ситуацію на шляху, і ні до табору, ні до «салону смерті» ніхто вже з нас ніколи не повертався.

Нещодавно ми з Волоковим відвідали оте навіки пам'ятне нам з сорок другого року містечко Терногородку. І нічого там не пізнали. Так ніби потрапили у зовсім нове, незнайоме місце. Зовсім нові вулиці, нові хати (старі, кажуть, випалили в сорок четвертому році при відступі гітлерівці) і нові, незнайомі люди...

Корівник із «салонем смерті», комендантська хата під бляхою також згоріли під час бою. Обвалені стіни пізніше зрівняли з землею, а іржавий дріт попривірили.

Від «нашого» концтабору навіть сліду не залишилося. На тому місці зараз збудовано школу і розбито молодий пришкільний сад. Свіжій людині тепер і повірити важко, що тут колись лилася кров, гинули люди, точилася запекла боротьба і стояв наш моторошний «салон смерті». Та й взагалі у всьому містечку, коли на нього поглянути лише зовні, тільки один високий гранітний обеліск над братською могилою нагадує про ті часи і ті страшні втрати і жертви, яких зазнав наш народ у боротьбі за свою волю.

Ми розмовляли з багатьма людьми, розпитували. Нам розповіли, що після нас і нашої втечі в концтаборі ще мучилось і загинуло багато людей. Переганяли і тримали тут полонених з інших місць, тримали по кілька днів і тижнів величезні колони людей, яких гітлерівці, відступаючи, зганяли з Лівобережжя, намагаючись перетворити

його на зону пустелі. Про нашу втечу знало й пам'ятало немало людей. Бо такої події, та ще й зв'язаної з діяльністю місцевої «Блискавки», не можна було не знати й не запам'ятати. Дмитрова ж смерть і оті його слова, написані на порозі смерті власною кров'ю, вирвалися з-за іржавих дротів казковим відгомонам народного переказу і давно стали легендою. Легендою надто романтичною, надто «красивою» для того, щоб вона здавалася людям, які не бачили того на власні очі, ймовірною.

Старого лісника, Яринчиного батька, розповідали люди, було заарештовано, розстріляно, а хату його спалено. Згинула, зникла безвісти й сама Яринка. Пам'ятав її тепер лише дехто. Та й говорили про дівчину різне. Не лише слід, але й сама пам'ять про неї загубилися десь на кривавих дорогах війни.

Згубився слід і за Дмитровими зошитами.

Ніхто про них не чув, нічого не знав і навіть не здогадувався про їхнє існування.

Та все ж хочеться нам вірити, і ми віримо, що вони десь є, що їх підбрав, сховав і зберіг хтось досі не відомий і не знайомий нам, і вони ще знайдуться. Бо не може ж, зрештою, безслідно зникнути людська душа, плід гарячих людських рук, велике обдарування, а може, й по-справжньому великий талант.

А втім, хто зможе підрахувати, скільки обдарованих, талановитих, геніальних навіть безслідно згоріло в пекельному полум'ї війни і якою мірою, на який час обікрав і збіднив ціле людство фашизм?!

БЛИСКАВКА

ПОВІСТЬ

1

Як тільки Савка поза розбомбленою, перехнябленою набік водокачкою вибрався в степ, одразу стемніло.

Зинкли позаду, ніби провалившись, сірі хатки містечка, станція, висока, розколота навпіл стіна елеватора і навіть стрімкий гостряк димаря цукроварні.

Захмарене небо й чорна земля злилися. Ні одна зірка не пробивалася крізь морок непроглядної темряви. Та на грудях у Савки, невидимий нікому сторонньому, прикритий ватяною, піджаком і двома сорочками, яскраво мерехтів, освітлюючи шлях, теплий, незгасний вогник.

Звичайно ж, можна було й не повертатися такої гупої ночі до Петриківки. Можна було переночувати на заводі або й у тієї ж самогонниці Насті, в якій Савка випив оце натщесерце дві гранчасті склянки рудого, як іржа, самогону, закусивши його глевким житнім коржем і синьою, такою їдучою, що аж сльози на очі вичавлювала, цибулиною. Та з тієї миті, коли Савка виявив у кишені своєї ватянки і переховав потім за пазуху оте, що зараз палило йому груди, він уже не міг всидіти на одному місці й кількох хвилин. Йому розпирало груди, пекло, перехоплювало подих, кидало наосліп і поривало кудись уперед, владно наказувало: іди, біжи, неси, похвались і поділись!

Та з жодною людиною в райцентрі Савка поділитися тим не наважився. Був ще тверезий і... такі остерігався, побоювався.

Нєсло його без дороги, навпростець, полями, підмерзлим, ламкими й дзвінками, як тоненьке скло, стернями. Напрям він вгадував, не замислюючись над тим виробленим з дитинства чуттям.

Стерня, кукурудза з цупким, як тонке залізо, листям, закоцюбле на морозі бурячище, мерзлі буряки, недовершені кагати, клопоть пухнастої озимини і, нарешті, розбитий колесами, поораний глибокими коліями, увесь в замерзлих баюрах шлях.

Спотикаючись об скам'яніле груддя, Савка перебрів дорогу і зупинився. Нічого не бачив і не розрізняв попереду, але знав, що стоїть на вигоні біля нових, з дір'явими дахами, колгоспних корівників. Не бачив, але, хоч і п'яний, знав так твердо, як би й бачив, що стоїть на пагорбі, край

шляху, який спускається повз корівники в балку і збігає на вузьку греблю. Біля греблі — млин, за греблею — неширокий, схоплений кригою став, понад ставом, долиною, — рідне село Петриківка.

Над причаєним у темряві, ніби вимерлим, селом стигла незвична, неприродна тиша. І коли б Савка не знав напевне, то міг би й не повірити тому, що стоїть край села, за якихось два десятки кроків од крайньої хати. На мить від тієї глухої тиші, яку навіть собачий гавкіт не порушував, п'яному Савці стало не по собі. Бо таким глухим за всі свої сорок три роки він ще не пам'ятав рідного села. Ні один лист, ні одна газета, ні одне слово з ефіру — жодна жива вісточка не залітала сюди з навколишнього світу. Ніби село те було розташоване посеред океану на невідомому острові та ще й огорожене глухою стіною навколо. Нічого певного, жодного слова правди про те, що діється в збуреному світі! Тільки висвист вітру в обірваних дротах, що звисали з перехняблених і вивернутих телеграфних стовпів.

Кінець листопада сорок першого року. Найкоротший день, найдовша і найглухіша ніч. І найглухіший час тимчасової гітлерівської окупації на Правобережжі. В таку ніч бувало не по собі й не таким людям, як Савка Горобець.

Та моторошне відчуття тримало в своєму полоні Савчину душу недовго. Десять кілометрів, які подолав хисткими ногами годин за дві, і мороз, що з кожною хвилиною все дужчав, так і не протверезили Савку.

Хміль накочувався на нього хвилями. В голові то зовсім тьмарилось, то раптом трохи прояснювалось. Кожна наступна хвиля змивала, заносила кудись уривчасті, не пов'язані одна з одною думки і натомість наносила вже інші, такі ж безладні й швидкоплинні. І тільки одна, тверда й незрушна, щоразу вперто виринала з-під тих хвиль. Її не давало змити оте, що лежало на серці, гріло груди, збурювало і поривало кудись усю Савчину істоту.

Утираючи рукавом змокрілого лоба, розвозячи солоний піт по обличчю, Савка стояв, глибоко втягуючи в груди холодне повітря, впиваючись очима в темряву і перевертаючи в голові одну невідчепну й окрилюючу думку: «Вони там усі... не знають нічого... Нічого... А я щось знаю...»

Хто оті «всі», Савка уявляв собі зараз досить невизначно.

Не було ще, певно, й сьомої години вечора, а на все велике село тьмяно просвічувався, мабуть, з нещільно за-

пнутого вікна, лише одним один вогник. Та й той ледь-ледь блимав. І все ж, незважаючи на хміль, чіпкі Савчині очі намацали, вирвали його з темряви і вже не одривалися від нього.

Глибоко натягнувши на лоба солдатського кашкета з переламаним лакованим козирком, Савка набрав повні груди морозного повітря і, не замислюючись над тим, що то за вікно і чия то хата (зараз море було йому по коліна!), хитнувся на нетвердих ногах, нащось широко розкрилив руки і кинувся вниз, до греблі, просто на той далекий, підсліпуватий вогник.

2

Внизу на греблі вогник згубився.

Савка сповз з насипу, перебрів через канаву, здерся картоплящем на вулицю, постояв біля чийогось плоту, повагався і знову рушив наосліп у той бік, де, на його думку, мало бути світло.

П'яне чуття не зрадило й цього разу. Довга кривуляста вулиця вивела його на невеличкий круглий майдан. Посеред того майдану вгадав Савка криницю з потемнілим цямринням, зеленим від моху зрубом та високим журавлем. Ліворуч мав бути приземкуватий будиночок бокалійки, праворуч — сільрада, або ж теперішня сільуправа, а просто перед Савкою, підморгуючи йому жовтим світлом, яке пробивалося крізь ріденьку фіраночку, висіло в темряві вікно.

Коли Савка, за сільським звичаєм, не стукаючи, поторгав і одчинив спочатку сінешні, а потім і хатні двері, світло видалося йому з ночі таким яскравим, що несподівано аж засліпило. А горіли там лише дві звичайні газові лампи, які час од часу лунко пострілювали, бо, за браком гасу, були заправлені присипаним сіллю німецьким бензином.

Підвішені на чорних цвяхах до важкого, з гострими пругами сволока, обидві лампи, ніби в каламутній воді, плавали в синюватих і темно-сизих клубах цигаркового диму. В ніс било міцним самосадом, нудними, як від поганого мила, пахощами німецьких сигарет, перегаром самогону, кислими огірками та квашеною капустаю.

У просторій хаті — повнісінько людей. Сидять усі за двома зсунутими до купи столами на довгих дубових лавах. Густиий, приглушений гамір, безлад на столі, на дві

третини випиті великі бутлі синяво-фіолетового, наче розведений марганець, і жовтого, каламутного самогону свідчили про те, що сидять уже давно і випили не по першій та й не по другій.

На покуті, опустивши кудлату голову на плече грудастій простоволосій молодиці в зеленому платті, з оголеними дебелими руками, сидів петриківський поліцай Дементій Кваша. Рот у Кваші був перекошений. Каламутними, безтямними очима дивився кудись поперед себе, певно, вже нічого не розбираючи і мало що розуміючи, і час від часу щидив крізь розквашені, мокрі губи:

— Уб-б'ю!.. Вар-рко, ти тут? Уб-б'ю!

Варка, п'янька, розпашіла від самогону, червонощока, з темними лискучими вузькими очима, підтримувала Дементієву голову пухким плечем, а сама щось гаряче, розміліло шепотіла просто у вухо ставному, з чорними тонкими вусами старості сільуправи Ничипорові Півтораку.

З вигляду майже тверезий, тільки злегка поблідлий на виду, не слухаючи гарячого Варчиного шепоту та хихикання, Півтораку, раз по раз стріпуючи головою, ніби одганяючи набридлу муху, будь-що старався повернути до себе увагу сусіда по лаві. Він тягнувся до нього з гранчатою склянкою і механічно, як заведений, повторював:

— Шнапс... Чуєте, пане Шнапс? Хай живе німецька червона армія!

Та пан Шнапс, він же солдат німецької шляхової служби «Годт», шофер Віллі Шульц, у свою чергу не чув і навіть не помічав Півторака.

— В-вар-рко!.. Уб-б'ю! — нудно тягнув, плямкаючи мокрими губами Варці в плече, Дементій.

— Хи-хи-хи, — п'янька брязкотіла Ничипорові під вухо молодиця.

— Хай живе німецька червона армія! — розхлюпуючи самогон на коліна Шульцові, мов заведений, повторював Півтораку, певне, гадаючи, що всі армії в світі, в тому числі й гітлерівська, мусять мати обов'язкову ознаку «червона» і що цим самим він висловлює найглибшу пошану до вояка тієї армії — Шульца.

Але Віллі чи то ігнорував його, а чи й справді не чув. Розстебнувши аж до пояса зелено-мишастий потертий і засмальцьований мундирчик, з-під якого виднілася брудна спідня сорочка, він тримав біля рота губну гармонійку і, надувши запалі землясті щоки, до самозабуття, вкладаючи

у те всю душу, видував з неї нескладний мотивчик солдатської пісеньки.

Великі безбарвні очі Віллі застигло вперлися в стіну. А маршовий, ледь чи не до танцю, мотивчик «Лілі Марлен» бринів у нього зовсім невесело: чулися в ньому печаль і тужний надрив.

У кутку, за крок від Шульца, горілиць, розметавшись на низенькому полу, у френчі й чоботях, з пістолетом при боці, хропів звалений самогоном один з двох жандармів районного жандармського поста Гуго Хампель, чи просто Веселий Гуго. Спав Гуго, певне, вже довго, і ні на нього, ні на його хропіння ніхто не зважав.

Було тут ще три поліцаї з районної допоміжної поліції, кілька сусідок — літніх, а то й зовсім стареньких жінок з настрашеними обличчями й сполоханими очима. Четверо старих дядьків сиділо кінець столу, ближче до дверей. І між ними, під самісіньким мисником, сивий дідусь з рожевою лисиною на тім'ї і великим, у синіх прожилках носом — Варчин батько, Онисим Калита.

Усі вже були чи зовсім п'яні, а чи добре напідпитку. Розмовляли, не дослухаючись один до одного, голосно, але якось мляво, ніби крадучись чи чогось побоюючись. Не чулося в тих розмовах ні жартів, ані буйних веселощів, як то звичайно буває за святковим столом.

Серед загального шарварку вирізнявся лише різкий, ще по-хлоп'ячому ламкий голос молоденького поліцає з білим, ніби вигорілим на сонці чубом і блакитними, холодними та злими очима. Білявий щось гаряче доводив присадкувату, тому, що в рудому, з білою биндою на рукаві, светрі. Той не погоджувався, а білявий, розпалюючись усе дужче та дужче, тикав рукою по плечі й іноді гримав кулаком об стільницю так, що аж посуд брязкотів. І щоразу, як він грюкав, старенькі тіточки наполохано втягали голови в плечі, а погляди їхні лякливо металися між порогом і піччю, де поміж рогачами, недбало скидані в куток, стояли гвинтівки, три німецьких гранати з довгими держальцями й німецький автомат без магазину.

Несподівана Савчина поява нікого не збентежила, не здивувала і навіть не зацікавила.

Один тільки старий Онисим Калита ніби аж зрадив, побачивши Горобця. Жвавенько підвівся йому назустріч і швиденько, скоромовкою посипав словами:

— О, Савка! Заходь, заходь, голубе! Гостем будеш та гостем будеш! Осюди, сюди, до столу, та до столу прошу.

Гріх не випити ради такого діла, кажу. Дочку ж Варку заміж віддаю. Зовсім уже сиротою зостануся... Вдруге довелось віддавати. По закону по німецькому. Від живого, можна сказати, чоловіка...

Обличчя старого скривилося, і він раптом заплакав, усе ще посміхаючись і не втираючи рясних п'яних сліз.

— Заплач, Матвійку, дам копійку,— сердито витріщився на нього молоденький білявий поліцай і гидко, з викрутасами вилаявся: — Де це він там... сякий-такий... живий! Як на фронті ще не кокнули, то в полоні за фронтом дійде.— І передражнив старого: — «Від жи-во-о-го-о!»

Отож, виходить, несподівано й негадано потрапив Савка з п'яних очей на весілля. І не просте весілля, а поліцайське. Поліцай Дементій Кваша брав сільську шльондру Варку Калиту, що була куховаркою в кущового петриківського крайсландвірта Мутца.

Невеселе було те весілля. Гості — п'яні, хто менше, а хто й до безтями. Всі намагалися перекричати одне одного. Але не чути було в тому гаморі жодного веселого голосу. Так, ніби те весілля відбувалося з примусу десь у вимерлому селі або на цвинтарі.

3

Ставши на поріг, Савка на мить аж протверезів від несподіванки. Ввірвавшись, як метелик на світло, він не розміркував навіть, до чиєї хати його занесло. І гадки не мав, що застане в хаті повно німців та поліцаїв.

Стояв, морщив вузького, з рудими остришками брів лобика. Бігав по хаті осклімими від горілки очима, які здавалися аж надто великими на його маленькому, з дрібними рисами виду. Запалі Савчині щоки поросли короткою сивувато-рудю щетиною, а жовті ріденькі вуса взялися на морозі крижаними бурульками й зовсім прикрили сині шерхлі на вітрі губи.

«Що ж, як ускочив, то вже нікуди не дінешся, говорила-балакала»,— з натугою думав Савка, ледве переборюючи хміль й гостро відчуваючи, як пахне квашена капуста, житній хліб і свіжа соняшникова олія.

Думав про те, щоб якось-таки викрутитися з цього непевного становища, знайти слово-друге, виправдати свою несподівану появу та й... («Хай йому грець, говорила-балакала...») знову пірнути в спасенну темряву. Бо навіть

сам про себе Савка знав, що не з великих він сміливців. А тут ще... хоч би й кому отак-о вклепатися. Ні, краще вже поли вріж та тікай. Але... як? Хоч, зрештою, ніхто тут на нього й уваги не звертає. Бо жоден гітлерівець чи поліцай навіть не догадується ні про що. Надворі таки заходно, а у власній порожній хаті нетоплено, та ще, здається, й шибка вибита... А ота проклятуща олія так же пахне, так пахне, що аж у кишках щось гарикає. Це ж він, коли правду казати, і не їв ще нічого сьогодні, окрім цибулини та шматка отого чорного, як макуха, коржа... Та ще ота гемонська Настя, певне, чогось у самогон підсипала. Млоїть, розварює... Так і ходить усе перед очима, як у тумані... А в хаті тепло... Та й не покусують же його, справді, оті німці. Самі ж он хропуть, аж шибки деречать. А тут ще й оцеї нав'язливий Калита! Плаче, як дитина. Аж жаль бере. До столу припрошує. Тремтячими руками виповнює аж по вінця якоюсь фіалковою рідиною зелену склянку. А та рідина на всю хату пахтить мідним перваком. І як же ж ти отак візьмеш та й образиш старого ні за що ні про що? І знову напливає, шугає в голову і заливає, змиває всі думки чадна, каламутна хвиля... «Ет, що там... Пахуча ж яка ота триклятуща олія! Та й мусить же людина колись і поїсти!..»

Однак, поки ще там до закуски, стискає закоцюбла з холоду Савчина рука зелену склянку:

— Ну, як то кажуть, говорила-балакала... За твоє, Варко, за твоє, Дементію!

— Вар-рка? — насторожується осовілий Дементій.— Уб-б'ю!

Варка хихотить і стріляє очима в Ничипора.

— Будьмо! Хай живе німецька червона армія! — гукає Півторак.

З бульканням і присвистом хропе, аж захлинається, Гуго Хампель. Роздувши щоки, з п'яною старанністю видуває Віллі Шнапс тоскную нудоту «Лілі Марлен», нікого й нічого не помічаючи навколо себе.

Смердюче питво вогнем облікає навіть загартовані Савчині нутроці, крапельками звисає на мокрих вусах, стікає по бороді на груди...

Страх кудись зникає, змивається черговою каламутною хвилею. І знову Савці море по коліна. Знову його кудись пориває, на щось підмиває, розпирає груди. І несе, мчить, як у повінь на бистрині. Хоч би й хотів — не спинишся. Накочується і знову відкочується хвиля, і Савка на якийсь

час забуває, хто він і де він. Однак те, головне, тримається, як непорушна скеля, не зникає і не забувається.

Півторакові нарешті видається замало вилити своє захоплення гітлерівцями одному Віллі. Прагнучи ширших просторів і ширшої аудиторії, він недбало, як від причепливої мухи, одмахується від Варки і, високий, ставний, рвучко зводиться на ноги.

— Шухер! Гей, там усі! Заткніть писки! — легко, не напружуючись, перекидає він хатній гамір густим, майже тверезим баском. — Дементію, Оверку, і ти, Дусько, — кидає на білявого молоденького поліцаю, — наказую зараз же налити всім, геть-чисто всім по повній... Чуєш, Дусько? Ей ти, Савко, оглух?! Усім по повній і випити до дна за нашого визволителя, за Гітлера! Правильно я кажу, пане Шнапс? Хай живе німецька...

Але докінчити йому так і не щастить.

Савка, піднятий гарячою хвилею, з височини якої Півторак видавався йому зовсім дрібненьким, зірвався на рівні й відчайдушно-сміливо грюкнув кулаком об стіл:

— Ні, говорила-балакала! Не хочу! Не буду!

Гамір нараз ушух. І тепер недобру, насторожену тишу порушує лише хропіння жандарма й пронизливе квиління байдужої до всього Шнапсової гармошки.

— Н-не б-буду! З-забор-роняю! — зовсім уже пускається берега Савка.

Відчувши себе нараз сміливим, дужим, молодим і все-сильним (так-так, все-сильним, невразливим і непереможним), він ще раз грюкає кулаком об стіл і підіймає склянку, по вінця виповнену іскристою фіалковою рідиною, високо вгору.

— Всім налити по повній! — владно командує він. — Пропоную випити до дна за здоров'я... товариша Сталіна! Ану! Хай тільки хто спробує не випити!

Тепер стає нечутним уже й жандармове хропіння: може, повернувся на бік, вмовстився зручніше чи прокинувся. А всі, хто був у хаті, немов і справді скоряючись Савчиному наказові, мовчки зводяться на ноги. Дядьки, хто з чаркою в руках, а хто з руками, витягнутими вздовж тіла, опускають очі додолу, приховуючи страх та цікавість, що спалахнули в них. Наполохано, розпачливо стрибають з постаті на постать очі жінок.

Варка дурнувато озирається навколо і ніяк не може збагнути, що це в хаті раптом сталося. Навіть Дементій трохи протверезів і, ніби зо сну, вибалушив здивовані очі.

Півторак, захлинаючись, втягує в себе повітря, а права рука його поволі, ніби паралізована, неслухняно затискує і жмакає різок цупкої домотканої скатертини.

І тільки «Лілі Марлен» (Віллі не розуміє української мови) меланхолійно й зосереджено схлипує собі та й схлипує.

З того, як сіпав і судорожно бгав скатертину Півторак, як видовжувалися й кам'яніли обличчя поліцаїв, як нараз хижо звужилися і недобре заблищали холодні очі молоденького Дуськи, видно було, що зараз, за якусь мить, оця гнітюча тиша лопне і вибухне чимсь страшним.

Але не вибухнула. Білявий Дуська скосив звужені очі на опецькуватого в светрі, з білою биндою на рукаві, і значуще повів бровою. Опецькуватий зрозумів його. Не повертаючись, поклав квадратну долоню з кудими пальцями Півторакові на руку. І та рука, кинувши бгати скатертину, нараз заспокоїлась. Півторак нарешті перевів подих і одразу якось осунувся, зів'яв.

Дуська переступив через лаву, тримаючи в руці склянку, наповнену жовтою рідиною, поза спинами людей підійшов до Савки. Простягнув у правій свою жовту склянку до Савчиної синьої, ліву поклав йому на плече і, всвердлюючись своїми звуженими гостряками просто в Савчині банькувато-осклілі очі, запитав:

— А ти думаєш, не вип'ю, злякаюся?.. Пити всім! — наказав озирнувшись. І знову до Савки: — Тільки ж до дна! До останньої краплини, чуєш, Савко?!

А на Савку вже знову накопилася каламутна хвиля, і він ледве вже й розумів, про що говорять до нього Дуська. Хоч піднесений настрої і відчуття одчайдушної сміливості не кидали його і він тямив, що й справді треба показати оцим... треба пити!

Пив Савка дуже повільно, короткими ковтками, задерши гостре підборіддя, перепочиваючи і не одриваючи склянки від рота. В горлі у нього розмірено і мелодійно булькало. Так само розмірено, ніби в такт тому бульканню, схлипувала «Лілі Марлен». А всі, хто був у хаті, стояли мовчки навколо столу і наляканими очима, не змигнувши, дивилися, як швидко вгору і вниз, ніби шатун у машині, бігав вздовж тоненької, жилавої Савчиної шиї великий гострий борлак...

Коли Савка нарешті допив і нащось підніс до очей склянку, всі чомусь подумали, що найгостріша чи найстрашніша мить уже минула, і, важко переступивши з ноги

на ногу, всі разом, як по команді, перевівши подих, мовчки, але дружно випили й собі.

— Ну от,— криво посміхнувся Дуська, стискаючи кістляве Савчине плече,— я так і знав, що ти, Савко, з тих самих... Молодець, одне слово — герой! Давно хотів просити, щоб ти звів мене з вашими хлопцями з залізниці чи цукроварні.

Савка, мало що розуміючи, вже не міг зупинитися. Його несло шалено, нестримно. Якусь мить він непорозуміло вдивлявся в Дуську затуманеними очима, ніби впізнаючи. Не впізнав, стріпнув головою:

— З цук-кр-р-р-р-р-р-рні... Ет, говорила-балакала!..

І рвучко, зовсім несподівано для поліція струснув з плеча Дусьчину руку, злегка відштовхнув його долонею в груди, шаснув рукою за пазуху і зразу ж звів її над головою з затиснутим у пальцях білим паперовим «метеликом»:

— От! Маєте... Капуть!.. Щоб ви знали...

Савка неголосно, хрипко, але задоволено розреготався...

Від блискавичного Савчиного руху рукою за пазуху та ще після отого справді відчайдушно-сміливого тосту поліцаї злякано сахнулися од нього і на якусь мить отетеріли. Мабуть, тенькнуло серце і в зухвалого Дуськи. Всяке ж могло статися. Без певних підстав отаких здравниць просто в обличчя поліцаям і жандармам не проголошують. Хто ж зна, що там у нього могло бути за пазухою! Та й надворі глупа ніч. А він біля самісіньких дверей і, може, лише прикидається п'яним. А вони усі й справді п'яні і... беззбройні. Усю ж зброю поскидали в рогаці...

Хитнувшись від поштовху в груди, Дуська одразу ж вирівнявся і, не виказуючи, що злякався, спритним, котячим порухом перехопив Савчину руку, міцно стиснувши її в за'ясті.

Все ще регочучи, Савка випустив з руки папірець і поволі, стомлено, ніби по якійсь важкій роботі, опустився на лаву.

Дуська, одібравши вчетверо складеного папірця, підніс його до лампи й обережно розгорнув.

А Варка, подумавши сп'яну, що Савка з Дуською жартома борюкаються, відштовхнула плечем Дементія, грайливо ткнула кулаком під бік Півторака й пискляво розреготалася.

— Ого! — впившись примруженими очима в паперовий аркуш, вигукнув Дуська.

І коли б не такий глибокий подив, що межував з розгубленням і навіть острахом, можна було б подумати, що те «ого!» стосується Варчиного реготу.

Однак, видно, Дусьці було не до сміху. Збліднувши, він одверто наполоханим поглядом ковзнув по вікнах.

— Ого! — повторив ще тихіше.

— А що там? Покажи! — аж тепер стривожено обізвався Півторак.

Та Дуська, приховавши своє збентеження, згорнув учетверо папірець і сховав його до нагрудної кишені.

— Нічого... Тобі ніззя,— відповів Півторакові з удаваною байдужістю. Потім наказав присадкуватому, з білою биндою: — Слиш, Оверку, ти б сів отам ближче до зброї, а то розперезалися всі, як на весіллі. Ніби вам і війни немає... І не випускати нікого з хати... а ви,— спробував заспокоїти зовсім уже переляканих жінок та й інших поліцаїв, що аж протверезіли з цікавості й неприхованої тривоги,— ви собі не зважайте, гуляйте. Тут, бачте, діло служебне...

Ті слова нікого не заспокоїли, а ще більше розтривожили. Жінки пополотніли, чоловіки тоскними поглядами зиркали на двері. Півторак одразу зовсім протверезів, а дід Онисим Калита знову заплакав. Навіть Віллі, не перестаючи пілікати, повів по всіх з-понад роздутих щік прояснілими печальними очима, намагаючись зрозуміти, та так і не зрозумівши, що сталося в хаті і що змінилося.

Тільки Савка, знову пірнувши в каламутні хвили, забувши вже, що вчинив перед тим, з блаженно-вдоволенням виразом на обличчі, хапаючи з миски просто п'ятірнею, набивав рота квашеною капустою, щедро политою соняшниковою олією.

Дуська підійшов до полу і раптом щосили затермосив жандарма. Шарпав його за плечі, трусив за барки, штовхав під боки:

— Слиш, Гуго, вставай! Слиш... Ну! Шнелер, донерветер! Вставай, кажу!

А Гуго на те добрих п'ять хвилин навіть вухом не вів. Лише згодом, коли до його затуманеної горілчанам чадом свідомості таки дійшло, що йому хтось заважає спати, буркнувши щось, повернувся на бік, обличчям до стіни.

— Гуго, донерветер, прокинись, слюш! — ще дужче затермосив його Дуська.

— М-м-м,— заплямаквав Гуго і, підігнувши ліву ногу, так енергійно штурхнув кованим чоботом назад, що, коли б

був потрапив Дусьці в живіт, качатися б тому по долівці і верещати недорізаним поросям.

Але Дуська спритно вивернувся.

— Сволота, швайні! — злісно вилаявся він, сплюнув з досади і підійшов до Оверка, який, тримаючи в руках автوماتа, примостився тепер на стільці поодаль від людей біля самого порога.

— Слнш, Оверку,— прошепотів йому на вухо Дуська.— Давай советуватись... На, прочитай... Тільки про себе,— добув з кишені вирваного у Савки папірця.

Оверкові досить було тільки глянути на той папірець, як очі в нього полізли рогом, а товсті коротенькі пальці затремтіли. Бо була то видрукувана у друкарні радянська листівка, яка починалася добре відомими всім словами: «Смерть німецьким окупантам!» Перша радянська листівка, яку побачив на окупованій території поліцай Оверко. І не просто закинута сюди чи занесена десь з-за фронту, ні! Листівка була тутешня, можливо, навіть надрукована десь у районі. Бо йшлося в ній про життя й діла району, який уже п'ятий місяць був окупований гітлерівцями.

«Товариші! Не вірте фашистській пропаганді! Усе, що твердять вам гітлерівські холоуї,— ніби Червону Армію розбито і її вже не існує, ніби гітлерівці взяли Москву,— все це нахабна й безсоромна брехня! А до брехні, звичайно, вдаються не від хорошого життя!»

Далі в листівці коротко повідомлялося про хід боїв на фронтах за останній місяць, про Жовтневий парад на Красній площі в Москві, про те, що німецький наступ під Москвою зупинено і наші війська успішно перейшли в контрнаступ. Особливо приголомшило поліцаїв те, що листівка зверталася безпосередньо до населення окупованого Скальнівського району і закликала саботувати всі накази та розпорядження німецької влади, не давати гітлерівцям хліба, худоби, фуражу, нищити склади, німецькі засоби зв'язку і, найголовніше, перешкодити гітлерівцям відбудувати підірваний цукровий завод у райцентрі. «Знищуйте окупантів і запродавців-поліцаїв! Замість хліба, худоби, цукру — кулю фашистським головоізіам!»

Підпис під листівкою був короткий, загадковий — «Б л и с к а в к а». Важко було визначити з того підпису, що саме ховалося за ним: якась редакція, підпільна група, загін а чи просто було чиясь прізвище. Напевне можна було сказати тільки одне: друкували ту листівку радянські

люди, які не підкорилися й ніколи не підкоряться фашистам і зараз роблять усе, щоб донести аж до найглухіших куточків окупованої території слово правди й віри в перемогу над ворогом. Той, хто вигадав оту назву «Блискавка» (що б за нею не крилося), був людиною рішучою, сміливою і, напевне, романтичною.

Але поліцаєм, особливо ж Оверкові, було зараз не до романтики. Листівка впала на них справді як блискавка, як грім на голову і паралізувала страхом невблаганної й неминучої розплати за всі їхні (і його, Оверкові) гріхи та зраду. Холодно, непривітно стало одразу в поліцає на серці. І страшно... Виникло таке відчуття, ніби з нічної темряви простягнулась невидима залізна рука, і її холодні кліщі зімкнулися на Оверковому горлі, повільно, але невблаганно стискаючи його. Те відчуття було таким реальним, що горло й справді перекопив спазм. Спробував Оверко проковтнути слину, але в роті начисто пересохло. А хміль одразу ніби рукою зняло.

— Де він, гад, тільки взяв її? — хрипким, не своїм голосом просичав Оверко, обережно, як небезпечну вибухівку, повертаючи листівку Дусьці.

— Ш-ш-ш... Випитати треба, поки п'яний. Напоїти, підлестити, щоб розхвастався і вибовкав усе до кінця. Давай сідаймо до столу, тільки з ока не спускай, щоб не дременув.

Та видобути з Савки не пощастило вже більше нічого, як не обходив та не улещував його Дуська. Все, що тільки міг, Савка вже «видав». А тепер сидів в'ялий, розслаблений, розморений горілкою, хатнім теплом та їжею. Ніби вийшла вже вся заведена звечора пружинка, і все в грудях стихло, вляглося. Одірвавши від грудей і віддавши поліцаєві листівку, Савка одразу втратив увесь запал. Тепер він уже майже нічого не розумів і не чув. І горілки вже більше не сприймав.

— Що там уже йому підливати,— осмілівши, зітхнула беззуба бабуся, покивавши головою на поліцаєву заповзятливість.— Душа міру знає... Взяла своє, а більше й не приймає, хоч ти її що...

— Еге,— похопився й сп'янілий Онисим Калита.— Черво не дерево, а сорочка — міру знає...

Хихикнула Варка.

А Савка, навіть коли пересилував себе і здавався на Дусьчині упрохування, таки справді не міг. Він ще пробу-

вав пити, але кожного разу горілка поверталася йому носом.

За якийсь час у Савки спалахнув ще останній слабенький порив. Він навіть звівся на хисткі, здерев'янілі ноги й ступив крок до дверей, щоб кудись іти. Та Дуська, не розрахувавши сили, штовхнув його, і Савка, похилившись, уже не сів на лаву, а звалився, немов підкошений, під припічок на солому. Ще раз шарпнувся, поплямкав губами і, згорнувшись клубочком, одразу ж тихенько засвистів носом.

У чадній від диму й горілчаного смороду хаті залягла гнітюча, сторожка тиша. Не порушував її своїм громовим хропінням Гуго Хампель. Перестала хихотіти Варка, відчувши щось непевне. Сидячи заснув молодий — Дементій Кваша. Замовк і Ничипір Півторак.

Тільки Віллі Шнапс все ще тягнув та й тягнув з гармошки нескладний, тонесенький, як ниточка, мотивчик нав'язливої солдатської пісеньки...

4

Що сталося, ніхто в хаті, окрім Дуськи та Оверка, до пуття так і не зрозумів. Листівки Дуська нікому більше не показував. Навіть і не сказав про неї. Присутні могли тільки здогадуватися, що сталося щось важливіше і страшніше за Савчин тост. Але що ж саме? Приголомшені категоричним і владним Дусьчиним «ніззя», Дементієві гості розпитувати про те не наважувалися.

Отож ті, хто здатний був тут щось розуміти, знали і розуміли одне: добром для Савки все це не скінчиться. І як би там не придобрювався і не підлещувався до нього Дуська, про Савку можна було сказати — пиши капут.

Дуська, зрозумівши, що з Савки нічого зараз не витягнеш, випустив нарешті з хати дуже задоволених тим сусідів і наказав поліцаям по черзі вартувати біля порога, головою відповідаючи за Савку.

Молодий — Дементій Кваша — так і заснув там, де сидів, поклавши голову на миску з недоїденими голубцями. Онисим Калита, спіткнувшись об Савку, впав на солому і теж одразу заснув.

Дуська, наїдивши з глечика літрову кварту розсолу, випив її одним духом, добув з кишені колоду засмальцьованих карт і запропонував Оверкові в двадцять одно. До

банку він виставив десь «реквізованого» годинника з розбитим склом.

Коли поліцаї втягнулися в гру і замовк, задрімавши, навіть Віллі Шнапс, Варка зняла з свого коліна Дементієву руку, стрибнула через лаву й шмигнула за піч, до темної кухні з завішеним смугастою пілочкою вузьким входом. А за кілька хвилин, з хрускотом у спині потягаючись і скошуючи очі на Дементія, слідом за Варкою неквапливо пірнув до кухні й Нечипір Півторака...

Удосвіта, коли від міцного хропіння деренчали шибки у вікнах, коли забувся у важкій дрімоті навіть найвитриваліший Дуська, усіх побудив пронизливий нестямний вереск. Усіх, окрім Савки, який спав так міцно й солодко, що його не збудив би, здається, навіть гарматний постріл.

Висунувши з-за комина розпатлану голову, верещала заспана Варка. А серед кухні, зірвавши пілку, перевернувши столика з немитим посудом, мовчки борюкалися, тупцюючи по битих черепках, Дементій з Півтораком. Півторака однією рукою охопив Дементія за попереk, а другою намагався перехопити поліцаєву руку, в якій той затис кривого, з старої коси, кухонного ножа. Дементій викручувався, лівою рукою впираючись Півторакові в обличчя і намагаючись вивільнити для удару праву, з ножем. З носа, через губу й на бороду у Півторака стікала червона цівка. Обоє топталися мовчки, не зронивши й слова. Тільки важко, з присвистом, як ковальські міхи, сопіли.

Від столу з гидливою байдужістю спокійно спостерігав ту сцену Віллі Шульц. Спостерігав, певне, вже довгий час, бо очі його були зовсім не заспаними і френч застебнутий на всі гудзики. З рівноваги вивів Шульца нестямний Варчин вереск. Він звівся на ноги й, криво посміхаючись, кинув:

— Рицарський герць на шпагах! Цвіт петриківського панства розважається! — І з огидою сплюнув.

А жандарма Гуго Хампеля ота сцена таки по-справжньому захопила. Вона навіть викликала в нього вибух веселого реготу. Помилувавшись тим герцем, він наказав поліцаям розборонити й розвести забіякуватих коханців.

Півторака одразу, в чому був, випхали з хати на мороз. Дементієві Дуська наказав зараз же випити розсолу і вдягатися. Потім, нашвидку похмелившись, поліцаї винесли з хати обм'яклого, як ганчірка, Савку, так і не розбудивши його, й кинули на дно розбитого кузова старенької емтеєвської півторатонки.

Виходячи з хати останнім, Дементій вже на ходу «прощався» з молодого дружиною. Проходячи повз Варку, яка стояла біля печі, він несподівано з усієї сили заліпив їй кулаком у перенісся і зразу ж, як тільки жінка відсахнулася назад, раз і вдруге вдарив чоботом у незахищений живіт. Затуливши обличчя руками, Варка присіла біля припічка від нестерпно різкого болю. Та так і сиділа якусь хвилину, хапаючи розкритим ротом повітря, зіпаючи і не маючи сили перевести подих. Зрештою передихнула, звелася на ноги і, не зачинаючи за собою дверей, як була в спідниці і одній роздертій на грудях сорочці, боса вибігла на сінешній поріг. Очі її були сухі, горіли диким вогнем, голова розпатлана, а на обличчі — кров. Стиснувши кулаки, вона звела їх над головою, погрожуючи услід Дементієві, який уже стояв у машині.

— Ну, пам'ятай же тепер, вошива собако! Ти ще в мене поплачеш, кривавими слізьми вмиешся!

Та саме в цей час загуркотів мотор, і слів її, здається, не розчув ніхто.

Машина викотилася на майдан і помчала через греблю вгору, шляхом до райцентру. За півгодини вона перетнула на переїзді залізницю і, зробивши круте коліно, покотилася вниз, вздовж бруківки, у глибоку долину, серединою якої в'юнилася неширока річка. Праворуч бруківки, аж понад хатами, які густо ліпилися вздовж крутого косогору, проходила залізниця, ліворуч, унизу, під стрімким урвищем, понад яким пролягала бруківка, розкинулася широка річкова долина. По той бік долини, перетнувши нещодавно спалений і знову наспіх настелений дерев'яний міст, дорога дерлася вгору крутим схилом поміж білими, критими бляхою та гонтом хатами містечка.

Вів машину Віллі Шульц. Був він запечалений. Очі замучені, обличчя сіре, а щоки запалі. З нагрудної кишені френча стирчав блискучий край нерозлучної губної гармошки. А внизу під гармошкою, складена увосьмеро, причаїлася така ж самісінька, як і відібрана вчора у Савки, підписана «Блискавкою» листівка...

Навіть гадки не маючи про ту листівку, поруч з Віллі в кабіні, тримаючи між колінами автомата, сидів жандарм Гуго Хампель — Веселий Гуго. Від лівого кутика губів і ледь не через усю щоку Хампеля, аж до вуха, проходив глибокий синій рубець. Цей слід давнього поранення подовжував розріз губ і справляв таке враження, ніби в Гуго ніколи не сходить з обличчя крива, хижувата посмішка.

Свіженький, підтягнутий, Веселий Гуго мав такий бравий вигляд, що ніхто і не повірив би, що він перед цим майже цілу добу склянками глушив спирт впереміш із самогоном. Невисокий, широкоплечий, з кривими «кавалерійськими» ногами й неприродно довгими дужими руками, з важким випнутим підборіддям і темними пронизливими очима, Веселий Гуго з першого ж погляду навівав думки про автоматичну, солдатську акуратність, дисциплінованість і вперту, сліпу енергію.

В кузові машини, тримаючись руками за борти, стояли озброєні поліцаї. Стрункий, сухорлявий, майже хлопчак, ухопившись за верх кабіни, стримів попереду Дуська Фойгель. Сухе, ніби скам'яніле лице його мало хворобливий, жовтий відтінок. Блакитні холодні очі з відштовхуюче-непроникливим поглядом презирливо звужені. Гарно окреслені тонкі, безбарвні губи міцно стулені.

Велике районне містечко Скальне, з залізничною станцією, цукроварнею, елеватором та кількома млинами, повільно прокидалося після довгої осінньої ночі. Вулицею назустріч жандармській машині подекуди траплялися люди. Вони неквапливо снували обабіч бруківки — хто по воду до річки, хто до станції, а хто й на міст, до центру містечка. І ніхто з тих людей, що давали дорогу машині, певне, й гадки не мав, що на дні кузова, на жмутку перетертої соломи, трясеться в п'яному сні, стукаючись на вибоях головою об дошки, петриківський бурлака Савка Горобець.

5

Прокинувся Савка від холоду. Не розплющуючи очей, потягнувся і відчув тупий, ниючий біль у всьому тілі. Лежав він на чомусь нестерпно холодному й твердому. Здавалося, що лівий бік і плече прикипіли до криги.

«Де ж це я?» — подумав ще уві сні і лупнув очима. Лупнув і нічого не побачив, бо навколо було поночі. Тільки звідкілясь згори пробивалося бліде, безбарвне світло.

В роті у Савки зовсім пересохло, в грудях пекло, а в голові макітрилось.

«Де ж це я?» — ще раз подумав він і спробував сісти. Та в голову одразу стрельнуло таким гострим боєм, ніби вона розколослася навпіл. Мусив полежати якусь хвилинку, щоб притамувати той біль і трохи призвичаїтись. Біль не здивував і не стурбував Савку. Таке траплялося з ним не

раз. «Перепився, звичайно», — промайнула в голові непевна думка і одразу кудись провалилася. Натомість з'явилася інша, виразніша, чіткіша: «Пити...» Думка та постала не в словах, а в предметному образі: велика зеленкувата мідна кварта з снарядної гільзи, по вінця сповнена холодним розсолом.

Важко звівся на ноги. Виставивши руки уперед, ступив кілька кроків у той бік, звідкіля пробивалося світло. Ступив і ткнувся в голу, холодну стіну. Ще напівсонний, навпомацки пішов вздовж стіни, ніде ні на що не натикаючись, поволі вертаючись до тьми і все ясніше усвідомлюючи, що потрапив до якогось незнайомого приміщення, до зовсім голої, холодної кімнати з цементною підлогою. Ось під руку потрапило щось холодне, гладеньке, ніби оббиті залізом двері.

«Де ж це я?! Коли і як сюди потрапив?» — уже зовсім свідомо подумав Савка і задер голову догори.

Там, угорі, так високо, що й рукою не дотягнутися, сіріло маленьке довгасте віконечко, пропускаючи досередини жмуточок сірого, але, напевне, уже денного світла. Віконце те було нащось густо переплетене ґратами.

У грудях тенькнуло. Запало недобре й тривожне передчуття.

«Скажи ж ти, говорила-балакала... Тюрма! Та хіба й справді? За що? А може, мені все це тільки сниться? Проклятуца голова! Гуде, як порожня бочка! От-от розколеться!..»

Усе прискорюючи крок, Савка забігав навколо, старанно й нетерпляче обмацуючи холодні стіни. І з кожним кроком панічний страх проймав його дедалі дужче.

Де він? Коли сюди потрапив? Де був, з ким і що робив до цього?

Як не напружувався, але так і не витиснув з голови жодного спогаду, жодної чіткої думки. Не міг згадати нічого. Ніби в нього не було позаду ніяких спогадів, нічого... крім оцих холодних стін.

А недобре, страшне передчуття все зростало й зростало, сповнюючи всю Савчину істоту жахом. І самопочуття було гидке, як завжди на похмілля. Ніби вивалював хто його у смердючому багні. І кволість, гидка якась кволість у всьому тілі. І тіло якесь гидке, липке, і руки дрижать, і голова тріщить та гуде так, що й жити не хочеться, і страх... Такий липкий, неприємний і нестримний, аж самому собі гидко. І в голові туман, безсилля власної пам'яті, що

неспроможна вирвати з темряви забуття ніякого спогаду, ні однієї дрібнички...

Савка сам би не сказав, скільки часу крутився в темряві, сліпим кошеним тикаючись у німі стіни, боячись зупинитися й перепочити. І тільки остаточно вибившись із сил, угрівшись так, що навіть лоб став гарячим і вогким, вже не тримаючись на хистких ногах, він зсунувся на долівку і, притулившись гарячою щокою до холодної стіни, знову впав у кошмарне напівзабуття, яке вже не могло стати повним, бо в розпаленій уяві весь час блимали тривожні вогниці, щось крутилося, мерехтіло й гуло.

Коли починав допікати холод, Савка топтався й бігав вздовж стіни. Потім знову впадав у гарячкове напівзабуття. І так кілька разів... Йому здавалося, що тягнеться це вже дні, тижні... Аж поки десь близько по-справжньому щось загуло і оглушливо загрюкало.

Широко розчинився прямокутник дверей у нескінченну тьмяну порожнечу, в глибині якої десь далеко-далеко миготів кволий жовтавий вогник.

Хтось зайшов, гупаючи кованими чобітьми по цементній долівці. І, здається, не один. Чиясь залізна рука зібгала і скрутила Савці на грудях ватянку. Раз і вдруге, ніби аж підіймаючи в повітря, гупнула ним об стіну. Потім рука ковзнула вниз по грудях — і нестерпно-гострий біль раптом пронизав усе тіло, на якусь мить зовсім пригасивши свідомість. Тримаючи за барки, його кілька разів ще боляче вдарили по обличчю і, випустивши, штовхнули до стіни. Савка упав горілиць на долівку.

Просто в очі вдарило, засліпивши, яскраве світло, мабуть, електричного ліхтарика. Потім згасло... Штурхан чоботом під бік, стукіт кованих підборів по цеглі, гуркіт дверей. І Савка знову zostався сам.

Усе діялося в тривожно-кошмарній тиші. За весь час ті, що приходили, не обмовились ні одним словом, не зронили жодного живого звуку...

Савка лежав на долівці, прислухався, як поволі зникає гострий біль у тілі, і... ясно пригадав листівку, яку знайшов у своїй кишені, гранчасту, надщерблену склянку, з якої пив самогон у Насті, скуті морозом нічні поля... лампу з розбитим склом, заклеєним папірцем, і насторожене, зле обличчя Дуськи, його колючі, вузькі очі дуже близько від своїх очей... Більше Савка нічого не міг згадати.

Та досить було й того, щоб непевний страх почав переростати в цілком усвідомлюваний жах. Важкий, холодний,

він каменем навалився на Савку, вчавив його, безсило, безпорадного, у тверду долівку...

І Савка, паралізований тим непереборним страхом, заплакав. Заплакав беззвучно, по-дитячому розпачливо, усією своєю кволою і жалюгідною істотою. Плакав і не відчував ніякого сорому, бо був, як і завжди, коли проходив хміль, як викручена ганчірка.

6

Ганс Шропп потрапив до діючої армії через кілька тижнів після того, як Гітлер підступно напав на Радянський Союз. До того ж потрапив не зовсім з своєї волі і не по мобілізації.

Було Шроппові сорок п'ять років. Високий на зріст, вже розповнілий, з гладким, розкоханим обличчям і темно-рудими фюрерськими вусиками під м'ясистим носом, виглядав він значно старшим і, головне, поважнішим як на свої роки. Батько великої, але не зовсім вдалої (аж четверо дівчат!) родини, Шропп уже років десять підряд тихо служив комендантом невеликої тюрми у маленькому містечку Західної Німеччини. Служив би, напевне, й до цього часу, зважаючи на свої роки і на те, що з початком світової війни тюрма в місті почала розширюватись і стала досить-таки перспективною установою. Однак ще кілька років тому Шропп мав необережність продати за великі гроші одному дуже багатому євреєві документи чоловіка арійського походження, що, за службовим станом, опинилися в його розпорядженні. Незважаючи на те, що євреї встигали утекти з Німеччини до Швейцарії, все це якось там викрилося. І Шропп став перед судом. Він був звинувачений у зраді нації й пограбуванні рейху. Його вже мали закинути до концтабору, але потім змилювались і, зважаючи на те, що саме розпочалися військові дії проти Радянського Союзу, віддали до діючої армії.

В армії Шропп потрапив до корпусу польової жандармерії. А вже звідтіля, коли справа трохи забулася, а служба в переможних військах рейху дала йому деяку реабілітацію, Шроппа було відкомандировано начальником жандармського поста окупованого Скальнівського району.

Штат Шроппів складався з двох жандармів — рядового Фріца Бобермана і унтера Гуго Хампеля — та загону допоміжної поліції на чолі з старим, ще царських часів,

стражником Софроном Тузом. Крім того, в разі потреби, Шропп мав право брати, за певної гострої ситуації, під своє командування охорону концтабору, в якому перебували радянські військовополонені, персонал шляхобудівного загону фірми «Годт», який займався відбудовою зруйнованої вузькоколійки, що вела до заводу, та моста через річку. Міг Шропп мобілізувати також обслуговуючий персонал залізничної станції і взагалі кожного військового чи цивільного німця, коли того вимагатимуть умови окупаційного режиму.

Тепер Шроппове життя знову ввійшло в бажану і звичну колію. Але непокоїло його і навіть викликало певні побоювання те, що йому й досі не присвоєно чергового звання обер-фельдфебеля, а так і залишено ще у довоєнному — фельдфебеля. Крім того, гоноровитому Шроппу дуже дошкуляло те, що його підлеглий Гуго Хампель має хоч і незначне, а все ж есесівське звання унтершарфюрера.

Тепер, після неприємного інциденту з документами, на п'ятому десятку життя, та ще маючи аж чотири дочки, з яких дві вже стали нареченими, Шропп особливо дбав про свою службу і кар'єру.

А тут маєш! У ввіреному йому районі, за політичний стан якого він відповідав головою, — більшовицька листівка! І не скинута з літака, не принесена звідкілясь, а, як не без підстав твердять його підлегли, віддрукована тут, можливо, навіть десь поруч з приміщенням жандармського поста.

Листівка, коли Шропп її вперше побачив і почув переклад, просто приголомшила його. «От цього ще мені тільки не вистачало!.. «Смерть німецьким окупантам...» У моєму районі! «Руйнуйте... не давайте!.. Перешкоджайте відбудові цукроварні, моста й залізниці!..»

Листівка перелякала Шроппа не тільки своїм змістом, а й самим фактом появи. Вже одним своїм існуванням вона загрожувала його і без того хисткій кар'єрі.

Шропп перелякався і... розгубився. Розгубився, бо в своїй досить довгій тюремно-поліцейській практиці ще ніколи не стикався близько з такою зброєю, як ворожа листівка. Хоч, звичайно, знав про існування цієї зброї і навіть підсвідомо мав про неї своє уявлення як про щось вкрай неприємне і особливо загрозливе. Далеко загрозливіше, ніж будь-яка вогнепальна зброя.

З'явилася поки що одним одна листівка, а Шропп нараз відчув себе людиною, яка потрапила на мінне поле, знає,

що навколо неї все заміновано, але не бачить жодної міни і тому боїться ступити навіть крок, боїться поворухнутися.

Шропп взагалі не дуже часто стикався з друкованим словом і ніколи не замислювався над тим, хто саме в отакому Скальному може друкувати листівки і як ті листівки взагалі друкуються.

На якийсь час він зовсім забув, що у Скальному існує частково уціліла невеличка друкарня, за яку він, Шропп, відповідає і до якої власною персоною не заглянув ні разу, доручивши це крайсландвіртові Шольтену і Фріцові Боберману. Друкарню ту його підлеглі розмістили в надійному місці. Вони перевели її до приміщення комендатури та райуправи, в кімнату, розташовану між кабінетом шефа району та кабінетом заступника крайсландвірта. А вікна кімнати дивляться просто на ганок поліції. Друкують у тій друкарні вряди-годи якісь фінансові, бухгалтерські бланки для потреб управи та комендатури. Ті бланки ніколи не цікавили і не обходили Шроппа. А от листівка!

Шропп зовсім розгубився. Він просто не міг збагнути, як треба зараз діяти, з чого починати.

Тобто в загальних рисах, звичайно, зрозуміло: ловити, викривати, знешкодити. Але... де? Кого? Як? Допитати затриманого? А що, коли це тільки нашкодить? Адже тут його кар'єра, майбутнє Гретхен, Лорхен, Лізхен і Берти висить, можна сказати, на тонюсінській ниточці. Ні! Тут треба бути обережним, дуже обережним... І все ж, поки там дійде до вищого начальства, необхідно щось розпочинати самому, донерветер! Але як? З чого? Бо ж дуже багато, коли не все, залежить від першого кроку...

Може, спочатку варто було б порадитись з крайсландвіртом Шольтенем? Та... дуже ще він молодий, забагато честі! І взагалі стосунки у них холоднуваті... З Гуго? Але хто ж і коли виявляє перед підлеглим свою розгубленість?

Ні, більше туману в очі підлеглим і колегам. Більше таємничості у виразі обличчя. Треба дати зрозуміти, що він просто не вважає за потрібне розголошувати заздалегідь своїх намірів. Не слід квапитись. Найкраще нічого не розпочинати і найперш подзвонити до гебітскомісаріату. Подзвонити й доповісти. Всього тільки доповісти, констатувати факт, довести до відома. І вже потім, з тону, із ставлення, а може, й прямого наказу вищого начальства зробити висновки і діяти вже напевно, в бажаному для начальства напрямку й темпі.

А тим часом, щоб скоріш спровадити з очей підлеглих, особливо влізливого пройдисвіта Гуго Хампеля, і на самоті зв'язатися з гебітом, Шропп, про людське око, щоб не виявити себе бездіяльним, віддав все ж деякі накази й розпорядження, які мали замаскувати його розгубленість.

Накази ті гласили: посилити пильність у гарнізоні, виявляти і затримувати всіх підозрілих, конфісковувати і негайно відправляти до жандармерії кожну листівку, а також того, в кого її буде виявлено (якщо десь ще така листівка з'явиться), оголосити комендантський час з заборону з'являтися на вулицях містечка від шостої години вечора до сьомої години ранку. Крім того, перевірити всі, які є в райцентрі, друкарські машинки й доставити йому, Шроппові, зразки друкованої продукції з тих машинок. Останнє, правда, виказувало повну необізнаність жандармського шефа у справах друку, але, на щастя, і підлеглі не дуже вже глибоко розумілися на таких тонкощах.

У гебіті на Шроппів дзвінок обізвався знайомий йому оберштурмфюрер служби СД Пауль Йозеф Форст.

Голос у Форста був дзвінкий, веселий, з приємними оксамитно-ніжними переливами. Розмовляв обер-лейтенант, як завжди, привітно, ніби для нього не було більшої приємності, як побалакати з Шроппом. Взагалі, скільки пам'ятає Шропп, Форст завжди був веселий, у доброму гуморі.

Цього разу також (коли б можна було сказати так про телефонну розмову) Форст зустрів Шроппа з розкритими обіймами...

Та за всім цим від старого вовка все ж не приховалося те, що історія з листівкою не на жарт зацікавила і навіть стривожила оберштурмфюрера. Шропп в думці аж похвалив себе: «Правильно я відчув, що тут не жарти! Та ще коли ото зав'язується таке під Москвою... Тепер, хлопче, держи ніс за вітром!»

А Форст уважно, з усіма подробицями, вдруге чи втретє випитавши у фельдфебеля все, що стосувалося листівки, її змісту, форми та розміру паперу, а також людини, в якій її відібрано, чемно завуалював свій наказ зливою пестливо-шанобливих фраз.

— Батечку Шропп! Послухайте, що радитиму вам я своїм убогим розумом... Власне, не радитиму — прохатиму, Христом-богом благатиму: що хочете — тільки без істерики, без галасу, батечку Шропп... Не сполохайте мені пташок. Ніхто, кому того не треба, розумієте, батечку Шропп, до певного часу не мусить знати, що така листівка вже є

у вас. Ніхто не повинен знати, що ви арештували там того... як його... Кулика... Ну, ну, нехай собі буде й Горобець... Нічого на свій розсуд до нашого розпорядження не починайте. Поліції до слідства і близько не підпускайте. Ну і той... Злегка, профілактично, знаєте, щоб людина відчула, в чийх вона руках, і готувалася до гіршого. Звичайно! Повсякчас тримати в страхіві божому. Але тільки для страху... Ну да! Бо то, як його там... птах зараз на вагу золота. Ниточка! Отож спостерігайте, наглядайте і ждіть нас у гості, батечку Шропп.

7

Оберштурмфюрер Пауль Йозеф Форст прибув до Скального власною персоною другого дня вранці.

Приїхав він на маленькій фронтівій машині, якою, звичайно, перевозять мотопіхоту. Машина могла вмістити на дерев'яних лавах взвод солдатів. Вона мала брезентове покриття, нап'яте на залізні дуги, як циганське шатро.

До містечка машина в'їхала рано-вранці, коли ще навіть не закінчився встановлений Шроппом комендантський час. Форст сидів у кабіні поруч з шофером, а під розтягнутим брезентом у кузові поховалися від сторонніх очей п'ятнадцять солдатів підпорядкованої Форстові на час операції зондеркоманди СД.

Не привернувши нічиєї уваги, машина зупинилася серед інших машин на подвір'ї райспоживспілки, де тепер розташовувалася шляхова військова організація «Годт». Солдати команди СД, яких влаштували в касарні (перебудованому приміщенні районної бібліотеки) команди охорони концтабору, змішались з іншими. Ледве влаштувавшись, вони одразу ж розбрелися по містечку. Одні крутилися на залізниці поміж полонених та людей, вигнаних на відбудову колії, інші вешталися на базарному майдані, заходили на селянські подвір'я, скуповуючи за безцінь, а то й просто забираючи все їстівне, що впадало в очі. Всі вони були у звичайній солдатській формі. Та й взагалі хто там розбирався, де солдати і де СД. До того ж ніхто про те СД ще й не чув. Просто ходять собі німці, роздивляються, про щось там розпитують, особливо ті, хто сяк-так почав наламувати язика по-нашому.

Пауль Йозеф Форст так само приїхав у солдатській формі без відзнак. Хоч при пильнішому погляді на нього

не могло не впасти в око, що солдатською формою прикривається надто вже випещений «рядовий».

Мав Форст десь близько тридцяти років. Повне, в міру червонощоче обличчя з правильними рисами, великі сірі очі. Чуб на голові білявий, з ледь помітним рудуватим відтінком, коротко підстрижений та старанно пригладжений. На тім'ї — невеличка довгаста лисинка. А весь він в міру пухкенький, завжди веселий, привітний, усміхнений і балакучий. На пальцях пещених рук кілька пернів.

Одразу ж по приїзді Форст зайшов до фельдфебеля Шроппа, але пробув там всього кілька хвилин.

— Драстуйте, драстуйте, батечку Шропп,— ще з порога кабінету засяяв він привітною усмішкою і блиском золотих зубів до жандарма, який рвонувся йому назустріч.— Дуже, дуже радий вас бачити, батечку. Перепрошую вас за турботи, але я зовсім ненадовго. Кілька хвилин. І найперш, якщо це не завдасть вам великого клопоту, покажіть мені оцю саму... Ну, листівку, чи, поетичніше, як тут звикли звати,— «метелика».

Розглядав «метелика», що зберігався як найдорогоцінніший скарб за сімома замками в сейфі, уважно, пильно, з усіх боків.

— Більше до вас таких не потрапляло? — запитав.

— Ніде ніхто більше не бачив жодної,— відповів Шропп.

— Ще з'являться. Потрапили, певно, до таких рук, що приховують і абикому не показують. От побачите.

Ще кілька разів повернув листівку на всі боки, глянув на світло:

— Кустарщина, звичайно, але... зроблено не так уже й погано. Рука досвідчена.

І повернув її жандармові, поблажливо покивавши головою на Шроппові «проби» — аркушки з відбитками шрифтів друкарських машинок. Він не захотів їх навіть у руки взяти.

— Ви мені, батечку Шропп, коли ваша ласка і коли це вам, звичайно, не завдасть великих турбот, краще добудьте продукцію вашої друкарні, якісь там бланки, чи що... А найкраще, якщо це можливо, добре було б знайти їхню районну газету. Виходила тут така, «Колгоспна правда» звалася. Ну от поки що і все. Арештованого я зараз дивитись не буду. І вам не раджу часто турбувати. Хіба що тільки... ну да, раз на ніч, один-однісінький разок відвідувати. З профілактичною, звичайно, метою. Знаєте, коли

людина міцненько вже задрімає, зайти, підвести і злегка так всипати... Але щоб був мені свіженький, як молоденький огірочок. Так-так, при здоров'ї і добрій пам'яті. Думаю, краще поки ні Гуго, ні того вашого Дуськи до нього не пускати. Хай хтось інший, легкий на руку. Ви, звичайно, як ми й умовлялися, його не допитували? Ні? От і спасибі, от і чудесно! Ну, не буду вас більше затримувати. Спасибі. Ад'ю, батечку Шропп! Не сумуйте і беріться до своїх щоденних справ. На мене не звертайте уваги. Я тут у вас хочу трохи відпочити, погуляти, знаєте, на свіжому повітрі день-два.

Так, зайшовши до Шроппа обер-лейтенантом, хоч і не в уніформі, Паулем Йозефом, Форст вийшов звітлія і потім надовго запам'ятався в Скальному рядовим — писарем якоїсь тилової частини. Він зовсім непогано знав російську й українську мови, бо мав ніби серед своїх предків якусь бабусю, росіянку чи польку за походженням. Саме тому він встрявав у розмову з кожним стрічним і любив, навіть наполягав, щоб зверталися до нього в бесіді на наш лад — Павло Іванович (сам вимовляв Павіль Івановітш), бо це йому дуже подобалось.

У Скальному Форст одразу впав у вічі, його примітили і навіть переказували від сусіда до сусіда:

— Якийсь такий німчик прибудився... Влізливий, як оса... А так ніби нічого собі, привітний і ввічливий. Та балакучий, як баба Химка! І де не посій, там і вродиться. І все його цікавить, про все розпитує. Часом щось і купує, коли годні продати, а так, як інші, щоб самому брати,— не бере. Видно, і серед них ще совісні трапляються...

Форст приїхав саме в базарний день. Не виявляючи ще свого знання української мови, годин зо дві вештався поміж людей, до всього прицінюючись, дослухаючись, про що говорять тітки та дядьки, які не звертали на нього уваги, бо гадали, що німчура їх не розуміє. Багато чого почув там Форст, а от про листівки — ніхто ні слова...

Пізніше його бачили на заводі. Блукав серед скалічених вибухами машин, познайомився з новопризначеним директором, який повернувся до рідних країв аж із Саксонії і добре знав німецьку мову. Цікавився Павіль Івановітш взагалі заводом. Не доводилося ще якось, мовляв, бувати на таких заводах. Розпитував, скільки б тут могло вироблятися цукру, коли німецька влада сподівається закінчити відбудову і чи вигідно вивозити сюди машини з Німеччи-

ни? Мимохідь забалакував з людьми, які спроквола снували попід стінами з висадженими вікнами, розбираючи завали, і особливо прискіпливо розпитував, хто працює на відбудові і чи є тут люди з освітою, які розуміються на техніці,— інженери, техніки. Чи всі місцеві, а чи є й такі, що їх війна вигнала сюди з міст чи ще звідкілясь.

На залізничній колії, яка вела від заводу до станції, де німці також пробували розчищати завали, щоб почати відбудову містка, Павіль Івановітш теж побродив. Потикався сюди-туди, забалакуючи з людьми і навіть частуючи декого сигаретами.

Військовополонені, яких вигнали вирівнювати розбитий насип і які працювали неподалеку від містка, прискіпливого «писаря» не зацікавили.

Пізніше він обідав у спеціально влаштованій «Nur für Deutsche» ідальні, потім довгенько вештався в центрі містечка. Заглянув до порожньої школи, зайшов до аптеки, в якій не було ніяких ліків. У невеличкій майстерні, яку влаштував в одній з уцілілих кімнат спаленого банку кульгавий Максим Залізний, «писар» затримався, розмовляючи з хазяїном, кілька хвилин.

Максим, невисокий, широкоплечий, витягнувши скалічену ногу, що не згиналася в коліні, сидів на низенькому стільчику і длубався у великому старовинному, круглому, як кавун, будильнику. «Писаря» він зустрів мовчки, навіть голови в його бік не повернув. Мовляв, коли що треба, то скаже й сам, а мені точити лясі ніколи. Та й бачив їх уже тут різних — і офіцерів, і рядових — ой-ой скільки!

Форст на таку зустріч не образився. Постояв, закурив і запропонував господареві. Той підвів од роботи патлату, в чорних, аж синюватих, кучерях густого чуба голову і зиркнув на незваного гостя гарними чорними очима. Провів пильним, що, здається, не залишав поза увагою жодної дрібнички, гострим поглядом гостя з ніг до голови і недбало стріпнув головою: не хочу чи не палю — розумій, мовляв, як хочеш. «Писар» запитав, чи не можна дістати доброго золотого жіночого годинника. Максим знову хитнув головою: не знаю. Тоді «писар», озирнувшись сторожко на відхилені двері, повідомив, що він сам міг би продати панові майстрові дещо. Він, як писар, має справу з папером. Міг би дістати також чоботи, білизну і, якщо хто цікавиться, бельгійського трофейного, зовсім іграшкового, «як лялечка», пістолета. Дуже вже хочеться придбати нареченій

хорошого золотого годинника. А гроші солдатські відомо які. Війна ж однаково скоро закінчиться...

Максям ще раз спідлоба глянув на німця і ледь-ледь посміхнувся кутиками чітко окреслених, повних губів.

— Ні, ні, пане, я таким не цікавлюсь. А от сигарет купив би.

Та сигарет у pana «писаря», виявляється, не було.

Другого дня, блукаючи коридором райуправи, цікавий до всього «писар» відчинив двері кімнати, в якій розмістилася друкарня з ручною друкарською машиною і кількома касами з шрифтами. Висока, ставн● дівчина озирнулася на скрип дверей, і в її великих карих очах на одну мить, певне від несподіванки, спалахнула і одразу ж пригасла тривожні вогниці. А низенький товстун у парусиновому фартушку поверх плисових штанів привітно вклонився і чемно запитав, чим пан вояк цікавиться.

— Ой, прошу пробачення! Випадково,— вибачився «писар».— Мені треба розміняти трохи грошей, то я гадав, що тут міститься розрахункова каса. Помилився, виходить, дверима...

Однак дверей не причинив, а зайшов до кімнати, чемненько розпитуючи, що та як вони тут роблять, з щирою цікавістю допитливої людини тикаючи носа у всі кутки.

Мабуть, так само «випадково» забрів Павіль Івановітш і до кімнати, в якій містилася біржа праці. Зустріли його там дуже чемно і, вдовольняючи «писарську» допитливість, показали навіть списки населення району, які він розглядав, чи, власне, вивчав, досить довго, з непідробленою цікавістю.

Блукаючи по містечку, Павіль Івановітш іноді виявляв бажання купити у когось з селян то курку, то десяток ячюк. Правда, він чомусь часто помилявся і замість селянського двору заходив то до вчительки, то до старенького агронома. Можливо, що «писаря», людину, як-не-як інтелігентну, тягнуло до людей так само освічених, інтелігентних.

Самого Скального, певне, було йому замало. Бо потягнуло «писаря» раптом аж до Петриківки. Поїхав він туди машиною, побув годин зо дві, заходив до кількох хат, відвідав кушового крайсландвірта Мутца і, кажуть, мав у сільуправі досить довгу розмову з старостою Ничипором Півтораком.

На третій день, коли оберштурмфюрер Пауль Йозеф Фюрст знову з'явився в кабінеті Шроппа, мавши перед

тим ще розмову з своєю командою і деякими поліцаями, він уже знав досить багато про Скальне, його мешканців, постійних і прибулих, молодих і старих, майже про всіх, кого можна було запідозрити в причетності до друкування антифашистських листівок. І, звичайно, майже все вивідав про Савку Горобця.

— Ну, батечку Шропп, як ся маєте? А я, знаєте, чудесно у вас тут погуляв, відпочив і почув багато цікавого й повчального,— весело сяючи золотозубою посмішкою, привітав Форст фельдфебеля, заходячи до кабінету.— Так що, коли ваша ласка, то я не від того, щоб сьогодні ж увечері почати розмову з цим вашим Савкою Горобцем... Хоч, правду кажучи, нічого особливого я від нього не жду. Не той птах... От хіба тільки який випадок... збіг.

8

За винятком кількох поліцаїв, ніхто в районі так і не помітив того, що десь зник Савка Горобець, який сидів нікому на світі не потрібний і не цікавий, до смерті переляканий в суворо ізольованій камері жандармського поста.

Найбільше гнітила Савку, роз'їдала, як іржа, якась таємнича невідомість, що створилася навколо нього. Ніхто з ним не говорив, нічого не розпитував, ніхто не відповів і словом, коли сам запитав, де він і що зараз — ніч чи день надворі.

Два рази за весь час, скільки сидів тут, підкинули Савці мовчки якоїсь баланди, потім поставили глечика з затягнутою кригою водою і три рази, так само мовчки, боляче побили. Бити приходили завжди тоді, коли Савка, знесилений страхом, нарешті забувався в кошмарному сні. Вони з'являлися з темряви, підіймали сонного, засліплюючи електричними ліхтариками, і били долонями по обличчю і короткими гумовими княми куди попало. Вже з другого разу Савка відчув якийсь режим у тих відвідинах. І з гнітючим страхом, божеволіючи від передчуття того, що ось знову впаде на його голову оте «щось» — несподіване і кошмарне, він став майже нетерпляче очікувати на них, силкуючись не заснути, щоб його не застукали зненацька.

Але скільки б не чекав, вони так і не приходили. Коли ж Савка, не витримавши, засинав, вривалися, засліплювали, били і мовчки зникали.

Іноді Савка починав думати, що він збожеволів, і все це тільки ввижається йому, і буде ввижатися завжди, аж поки він не загине.

Що було з ним, як і коли сюди потрапив? Надшерблена склянка, листівка, сухе Дусьчине обличчя... Нічого більше він так і не спромігся пригадати. Ні Дементієвого весілля, ні того п'яно-відчайдушного тосту. В почуттях ще залишився невиразний слід захвату, радісного збудження і бажання кудись бігти, з кимсь поділитися тим своїм настроєм... А може, все це йому тільки снилось? Проклята Настя, мабуть, знову настояла горілку тютюном чи німицею!..

А може, й взагалі нічого не було? Може, той бандит Дуська і ота листівка йому теж тільки приснились?!

Коли ж ні!.. Он знову грюкають двері, гупають чоботи і миготять електричні ліхтарики. Цього разу вони таки не дочекалися, поки Савка засне...

Савко, Савко, нещасна, пропаша твоя голівонька! Невже ж оце тут тобі й кінець? А ти ж ніби й не скуштував у житті нічого доброго. Все тільки ще збирався жити посправжньому. Народився Савкою, парубкував Савкою, дожив до сорока трьох років, а так Савкою й залишився!

Така вже була у Савки вдача, що все в нього з рук валилося. Було йому море по коліна; що б не трапилося, на все він легковажно махав рукою, приказуючи: «Ат, говорила-балакала, якось-то буде». І хоч був він жвавим та веселим, мав товариську вдачу, а в селі ніби й в активі ходив, все ж багато кому здавалося, що «не всі у Савки вдома». Надто вже весело та легковажно дивився на життя. Так уже весело, що ні одна дівка не захотіла зв'язати з ним своєї долі!

Любив Савка завжди виставлятися наперед, скрізь свого носа совати, всім цікавитись і за всякої нагоди додавати своїх порад. Особливо любив похизуватися на різних зборах. Жодних зборів не пропускав: сільські, комсомольські і навіть піонерські збори відвідував з великою охотою.

На зборах сидав завжди попереду. І одразу, ще ніхто нічого й розпочати не встигне, гукав:

— Гальченка просимо! Товариша Гальченка!

До президії він висував завжди найвище, яке тільки було присутнім, начальство. Будь-що намагався вискочити наперед і вигукнути першим. А потім сидів, сяючи задоволеною посмішкою, вертячи на всі боки головою, переможно зиркаючи на сусідів, ніби саме він, Савка, товариша Галь-

ченка і головою райвиконкому настановив, і до президії всадовив.

Така була в нього неспокійна та активна натура, що на жодних зборах не міг спокійно й мовчки всидіти і хвилини. Вертівся, захоплено голосно реготав, коли хто з начальства виявляв хоч найменшу потугу на дотеп, і презирливо посміхався на все, що говорив свій брат — сільський сусіда. Любив кидати репліки і не як-небудь, а до діла:

— Вірно, правильно говорите, товаришу Гальченко! Тьомний ми народ, факт!

І зневажливо, навіть з жалем, обривав, бувало, когось з сільських промовців:

— Ех ти, говорила-балакала! Що ж ти патякаєш, тьомний ти чоловіче, коли ось сам товариш Гальченко...

І ще любив Савка встрявати кожного разу, де б то тільки йому не траплялось, до всякої розмови, хотіли того чи ні, знав що з того, про що йшлося, а чи й не чув ніколи. Байдуже, аби поговорити! Любив також першим розносити скрізь всілякі чутки й новини.

Замолоду тримався Савка здебільшого біля комітету незаможних селян. Пізніше крутився біля колгоспу, висиджував на всіх зборах і навіть на правліннях, хоч ніхто ніколи не бачив Савку десь на колгоспній роботі. Не любив гнути спину в роботі і не тільки в колгоспі.

Давно вже, було тоді Савці двадцять чи десь близько того, вивчився він несподівано для всіх та, певне, і для самого себе на доброго шевця. Був навіть такий час, коли найперші сільські джигуни домагалися пошити у нього чоботи на рипах і з рантами. Бо виходили вони в Савки показнішими, ніж у найперших скальнівських шевців.

Однак та слава залишалася за ним недовго. Склалося так, що як тільки вступив Савка у самостійне життя, почав працювати, то одразу ж потягнувся й до чарки. Почав з могоричів, які ставили замовники. Потім втягнувся. А потім швидко, на очах у всіх став Савка звичайним сільським п'яничкою. Завжди напідпитку, вимазаний у глині, з червоними, як у кролика, очима, а то й десь під тином чи в калабатині. Траплялося іноді, що закладав за горілку товар на чийсь нові чоботи. Ім'я Савка так і залишилося за ним. Усі, від малого до великого, в очі й поза очі звали його тільки Савкою. І ніхто ніде ні разу так і не чув, щоб хтось, звертаючись до нього, назвав Савою. Хіба що якийсь зовсім малий карапуз додасть до того імені слово «дядько». Та й то часто не без іронії.

— Агей, дядьку Савко, вставайте-но вже з-під нашого тину, а то свиня вухо об'їсть!

Зовсім недавно, вже при німцях, коли поліцаї зігнали до сільуправи все село, щоб нагнати привселюдного страху за невикопані буряки і розтягнуті по дворах колгоспні соняхи, Савка, за старою звичкою, похопився було:

— Просимо, товариша Півторака прос...— і одразу ж схаменувся, замовк і злякано втягнув голову в плечі.

— Шукай собі товаришів на свинофермі! — басом прогукнув Півторак.

Той Півтораків бас так перелякав Савку, що він ще довго по тому не міг отямитись. Бо, крім усього іншого, Савка, як то й личить кожному «порядочному» п'яниці, бував або смертельно п'яним — і тоді море ставало йому по коліна, або ж на похмілля — коли п'яничка стає, власне, самим собою, тобто ганчіркою і жалюгідним боягузом...

З місяць тому, коли гітлерівці взялися відбудовувати колію та місток, щоб мати під'їзд до цукроварні, Савку, разом з багатьма іншими, вигнали до Скального на роботу. Здебільшого доводилося йому носити шпали й розтягати брукт на залізниці. Часом посилали його на завод чи до містечка. А ночував він то в знайомого діда-шевця, а то й під припічком у тієї ж самогонниці Насті.

Того дня, коли він виявив у своїй кишені листівку і його, сп'янілого, нестерпно потягнуло додому у Петриківку, щоб похвастатись перед знайомими й першим розповісти про такі незвичайні новини, Савка працював на коліях біля станції...

Таким був Савка Горобець. І майже все про нього уже знав приїжджий «писар» Павіль Івановіш.

Коли Гуго та Дуська привели Савку до Форста, в кабінеті Шроппа було майже темно. На чистому столі стояла велика гасова лампа з прикрученим гнотом і широким абажуром з темного цупкого паперу. Савці в очі зразу впало яскраве світляне коло на чорній поверхні стола і в ньому, трохи збоку, мармуровий прес, пістолет і пара складених одна на одну білих, пещених рук з каблучками на кількох пальцях.

Обличчя Форста було над абажуром, і його Савка спочатку навіть не побачив. Тільки блиснули з темряви на нього несподівано й хижо золоті зуби.

Савка увесь похолов.

Форст, посміхаючись, мовчки кивнув головою.

Жандарм узяв Савку за плечі і втиснув у стілець перед столом.

Аж тоді Форст відсунув убік лампу і довго пильно вдивлявся в Савчине обличчя, ніби вивчаючи і запам'ятовуючи на ньому кожну рисочку. Він з першого погляду зрозумів, що перед ним безвільний боягуз, якого темна камера й нічні катування майже доконали. Довго з ним воловодитись не доведеться, от якби тільки він щось знав...

Усе ще посміхаючись, Форст неквапливо запалив цигарку, довгою цівкою, ніби граючись, випустив через ніздрі дим і, нарешті, заговорив роблено суворим і водночас глумливим, з прихованою іронією, голосом:

— Ну, Савко, цей самий... горобчик ти, бачу, стріляний. Активіст... Можна сказати — герой... От ти нам тепер усе й розкажеш...

Під груди Савці підперло щось гідке, слизьке й холодне, а язик раптом здерев'янів.

— С-с-с,— несподівано засичав він, плямкаючи пополотнілими губами.— С-с-с-свят-тим бог-гом... з-з-з-божусь, що нічого не винен.

— Почекай, Савко, почекай. Послухай, а тоді вже подумаєш!

Далі кожне слово падало Савці на тім'я ударом обуха. Почув себе зараз так, ніби він живий лежить у труні і чує, як наглухо забивають над ним цвяхами віко.

— От ти тільки уяви себе на моєму місці... До тебе приводять такого собі типа: більшовицького агітатора, можливо, навмисне залишеного підпільника. Ну, ну, припустімо, що про це ти лиш догадуєшся, але ж сам подумай: навіть випадково знайдена і не здана владі підбурювальна листівка — уже розстріл...

Аж тепер, ніби від спалаху блискавки, Савка раптом пригадав ту ніч у хаті Калити, весілля Кваші і засовався на стільці від щасливої думки:

— Ет... говорила-балакала! Як то не здав? Здав! Та я її спеціально й заніс до Кваші, бо знав, що там уся поліція!

Форст з хвилину мовчав, уже з справжньою цікавістю вдивляючись в Савчине обличчя:

— Гм... А ти, Савко, не такий уже й простий, як я думав. Як це у вас кажуть — в тихому болоті чортики водяться! Ти, Савко, виявляється, фрукт. Так от: невчасно здана листівка — розстріл, а прилюдна агітація проти фюрера і Великонімеччини — це вже не розстріл, ні... Це

вже, Савко, зашморг, шибениця!.. Так що ти не поспішай і краще подумай, поки є час і є ще чим думати. Бо коли ти не допоможеш нам покінчити з цією неприємною історією з листівками, то... А допоможеш — ми будемо дивитися на всі інші твої гріхи знаєш як? Отак! — Форст підніс долоню до очей.— Крізь пальці... Ото йди та подумай і ще зваж, що я людина лагідна, інтелігентна й не терплю навіть самого вигляду крові... Мені краще, щоб усе владналося мирно, тихо, без гармидеру. І нам добре, і тобі ж краще. Іди, Савко, думай, а через годину-дві я тебе знову покличу.

9

Єдина листівка, яка впливла на поверхню каламутного коловороту складного, сповненого небезпек, явних і прихованих пасток окупаційного життя, наполохала німецьку окупаційну адміністрацію цілого повіту.

Одразу було пушено в хід величезну військову поліційно-адміністративну машину. За розшуками невідомої друкарні наглядав сам начальник жандармерії гебітскомісаріату. Безпосередньо цікавився і турбувався цією справою сам гебітскомісар. Було піднято на ноги поліцію й жандармерію у всіх районах. Тасмні і явні гестапівські шпигуни, вистежуючи, винюхуючи, випитуючи, сновигали по містах та селах, готові одразу виловити всіх отих небезпечних «метеликів», як тільки вони де виткнуться.

Листівок гітлерівська окупаційна адміністрація боялася як вогню, і вважала їх небезпечнішими за амонал чи динаміт. Страшна сила ховалася в тих невинних з вигляду біленьких, сірих чи синеньких «метеликах», які починалися і кінчалися словами «смерть». Мати таку вибухівку в тилу гітлерівських армій було вкрай небезпечно.

Радянська листівка була страшною сама по собі, а оця до того ж була ще й місцевою. У ту пору глухого і страшного для окупованої України часу вона була першою у тих краях листівкою.

Уже потім, дещо пізніше, під весну сорок другого року, важко було знайти район чи місто, в якому б не з'являлися радянські листівки. А зараз вона була страшною ще й тим, що стала небезпечним, тривожним буревісником майбутніх партизанських бур, першою блискавкою на далекому обрії.

А тут ще з усією ясністю і очевидністю заломлювався

гітлерівський бліцкріг, стабілізувався фронт і, сотні разів знищена у зведеннях німецького верховного командування, Червона Армія таки зупинила фашистську навалу.

Та й не тільки зупинила. Події, що розгорталися на підступах до Москви, сіяли серед гітлерівців тривогу, непокоїли і остуджували їхні сп'янілі від крові голови.

У таких умовах особливо важливу, вирішальну роль мав відіграти тил армій. Для забезпечення твердості фронту в тилу мало бути спокійно і тихо, як на цвигтарі. Поява ж такого «метелика» являла реальну загрозу і могла обернутися серйозною, непоправною небезпекою.

От чому негайно розгорнулося таке широке полювання на «Блискавку». Її потрібно було знищити за всяку ціну ще в зародку.

Головою відповідав за ліквідацію нікому не відомої, таємничої «Блискавки» Павіль Івановітш, він же Пауль Йозеф Форст.

Поки що оберштурмфіурер навіть приблизно не уявляв собі, що криється за тією романтичною назвою «Блискавка».

Та хто б вони не були і скільки б їх не було, всіх їх необхідно захопити зненацька, накрити й ліквідувати враз, одним заходом.

Форст ґрунтовно ознайомився з обстановкою і багатьма людьми району, які його могли цікавити і які, до речі, про це «знайомство» не знали ні сном ні духом. Обстановка була складною, досить-таки заплутаною, а людей, які могли б бути причетними до цього діла, не так уже й мало, щоб їх усіх за один раз можна було «накрити» й ліквідувати.

Певність у Форста була лише в одному: «вони» — «Блискавка» — мусять бути десь тут, недалеко, може, зовсім поруч. І в «них» мусить бути досить-таки складна (для підпільних умов, звичайно), хай і зовсім невеличка, якась там портативна, але справжня друкарня. Бо такої технічно складної листівки, відбитої друкарським способом на порівняно великому аркуші, абияк і абичим не зробиш. Безперечно, цієї листівки не можна було ні за яких умов надрукувати і в місцевій друкарні, хоч шрифт цілком подібний. Правда, такі шрифти можна було знайти в кожному районі і в кожній районній друкарні.

Звичайно ж, тільки час покаже, що передбачив і вгадав правильно, а в чому помилився Форст. А можливо, що він так ніколи й не побачить тієї, зараз тільки приблизно уявлюваної друкарні.

Таж ні, не може того бути. Він мусить виявити їх! Як мисливський собака, який став на слід, Форст уже чує запах жертви, і йому не терпиться скоріш вчепитися зубами їй у горло.

Але у такому ділі треба мати багато витримки, терпіння й обачності. Бо перед досвідченим оберштурмфюрером СД поки що, окрім «пахощів» жертви, стояла тільки задача з багатьма невідомими. Відомим, та й то дуже ненадійним, у цій задачі був лише Савка Горобець.

Щоб виявити «Блискавку» і ліквідувати її одним ударом, Форст, спираючись на великий поліцейський апарат шпигунства та підступництва, покладаючи також певні надії на Савку, плів широкі невидимі сіті. Він вивчав людей, складав план раптового нападу з таким розрахунком, щоб з його сіті не встигла вискочити жодна рибка, велика й мала, справді потрібна йому і лише підозрювана, і щоб потім усю справу можна було безпомилково вирішити і розв'язати за методом колумбового яйця або гордієвого вузла...

10

Галиного батька, молодшого лейтенанта запасу Червоної Армії, було викликано на двомісячну військову перепідготовку на початку травня сорок першого року.

Відбував свою службу Петро Очеретний в літніх таборах десь на Київщині. Там і захопила його несподівано війна. З того часу родина Очеретних не мала від батька ні листа, ні звістки.

До війни батько працював трактористом у Скальнівській МТС, а мати — ланковою на буряках у колгоспі «Зоря перемоги». Жили Очеретні у власній хаті аж за станцією, на далекій околиці Скального. Мали корову, тримали завжди порося, курей і качок. Мама з Галею обробляли ще невеличку, з чверть гектара, смужку города.

Вчилася дівчина в першій (бо була й друга) Скальнівській десятирічці. Школа стояла в парку біля цукроварні і звалася ще заводською.

Ходити до школи було далеко. Особливо давалася взнаки дорога восени, коли в містечку вздовж побитої бруківки місяцями стояли калюжі та невилазне болото. Дні осінні короткі. Зразу ж після шостого уроку починало темніти. А повертатися додому треба було годин зо дві, через усе

містечко. Спочатку парком, повз заводський мур, греблею понад ставом, через увесь центр, або, як його ще звали, Горб, що тупим клином височів між Чорною Бережанкою та широченним ставком. Залишивши ліворуч Піщанку, що тонесеньким струмочком витікала з ставка і впадала до Бережанки аж за петриківськими млинами, Галя переходила через міст і повертала праворуч. Ішла ще добрих три кілометри, тепер уже вздовж села, бруківкою вгору, до станції. Минала переїзд, подвір'я МТС і понад насипом залізниці добиралася нарешті до Вербового провалля, над яким, городом до річки, і стояла їхня хата.

Далі, по той бік Вербового провалля, були вже Висілки — десятків зо два глиняних хатин на голому степовому горбі.

За Висілками — степ, широка долина Чорної Бережанки, далеко за горбами — поросла здичавілими кущами колишніх хутірських садків розлога Козача балка...

Галя була дівчиною з характером, роботящою, старанною, до педантизму акуратною, але в школі зірок з неба не знімала. Найбільш брала старанністю. Багато, з задоволенням читала, але писати різні плани, перекази, характеристики персонажів не вміла і не любила.

В сьомому класі Галя прийняли до комсомолу. Наступного року, коли перейшла у восьмий, раптом вирішила кинути школу. «Хочу працювати,— твердо вперлася на своєму вдома.— Однаково ніякого вченого з мене не вийде, а так, для себе, навчилася вже досить...»

На той час вона якось непомітно витягнулася вгору, була ставна, висока, гарна — справжня дівка. В січні минуло їй шістнадцять. Сталося так, що до школи Галя пішла з запізненням, потім, захворівши, рік пересиділа в третьому класі, і тепер її однокласники вже вчилися в десятому або працювали на станції, цукроварні чи елеваторі.

Батько дуже хотів, щоб дочка вчилася далі, але наказати їй не міг — Галя була батьковою пестункою і завжди наполягала на своєму. А мати у всьому рівнялася на батька: «Мені що, як тато скаже, то нехай так і буде».

Отже, в дев'ятий клас Галя не пішла. У вересні захворіла на запалення легенів мати. Галя, доглядаючи її і менших, залишилася дома. А потім, коли мати видужала, до школи вже не повернулася. В жовтні влаштувалася учнем складача в друкарні районної газети.

Коли почалася війна, на всю друкарню залишилися: вона, кругленький, як бочечка, уже літній складач Панкратій

Семенович та ще чотирнадцятирічний хлопчак — новий учень. Майже всі чоловіки з друкарні та редакції і сам редактор пішли до армії.

Тепер Галя вже самостійно орудувала біля кас, набираючи одна всю газету. А Панкратій Семенович, низенький, мовчазний чоловічок, який ступав завжди скрадливою ходою і розмовляв напівпошепки, справлявся в друкарні за всіх.

Друкарську справу Панкратій Семенович знав досконало, в редакції, як людина кваліфікована й старанна, був у пошані. Однак поведився дещо дивно. Завжди ніби чогось побоювався, не любив голосних розмов та й взагалі обзивався до когось тільки в дуже пильній справі, здебільшого в ділових і службових питаннях.

Одягався Панкратій Семенович теж дивно: в плисові штани, а поверх сорочки, байдуже — взимку чи влітку, в зшитий жилетом кожушок.

— Вам же, мабуть, парко, Панкратію Семеновичу?

— Е, не кажіть... У мене груди слабенькі... Легені, знаєте... Страшенно боюсь протягів, — пошепки, як про велику таємницю, повідомляв Панкратій Семенович.

Взимку на вулиці Панкратій Семенович поверх круглої шапочки з витертого чорного смушку обов'язково напинав грубу картату жіночу хустку, яку звав якимсь дореволюційним і незнайомим Галі словом «плед».

Галя знала, що у Панкратія Семеновича є вдома дружина, але ніколи її не бачила. Більше нічого про нього не знала. Навіть того, де він живе. Чула тільки, що десь на Кисилівці. Та, власне, вона й не цікавилася ні ним особисто, ні його життям.

Закінчуючи працю в друкарні, яка забирала тепер не лише дні, а часом і ночі, Галя щовечора бігала ще на курси медичних сестер, які організував при районній лікарні райком комсомолу. Вчилася там старанно, з властивою їй серйозністю та акуратністю, мріючи таємно від матері про фронт, сумку з червоним хрестом і польові лазарети.

Гітлерівці почали бомбити станцію і міст через Чорну Бережанку одразу ж, на п'ятий чи шостий день війни. Третього липня бомба влучила у станційну водокачку. Потім, коли повз Скальне почали йти ешелони з військами та зброєю, нальоти ворожих літаків стали щоденними.

П'ятнадцятого липня величезна бомба, яка призначалася, мабуть, для елеватора, вибухнула в кінці їхнього горо-

ду, у березі. Галя в той час була в хаті. Саме промивала і перев'язувала чотирирічній сестричці Надійці проколоту колючкою з акації ніжку. Гудіння літака вона не чула. Вибух стався несподівано. Вибухова хвиля навстіж розчинила сінешні та хатні двері і вдарила Галю спиною об стіну. У вікнах вилетіли всі шибки.

Від несподіваного гуркоту Надійка на мить скам'яніла і одразу ж перелякано, голосно заплакала.

Брат Грицько — тринадцятирічний, не по роках серйозний і розважливий «хазяїн», що саме набивав лопату на нове держално,— не розгубився. Уважно прислухаючись до того, як влягається луна від вибуху, сказав:

— В нашому городі... або в тітчиному Палажчиному.

— В городі? — злякано сіпнулася до нього Галя.

За мить вони,— Галя попереду, а Грицько за нею,— не звертаючи уваги на вереск Надійки, гнані жахним передчуттям, шалено мчали вздовж городу, не розбираючи стежки.

У кінці городу, в березі, де слалося гарбузове огудиння і червоніли перші помідори, зяяла глибока чорна вирва. В ніс бив гострий, незвичайний сморід.

А за кілька кроків від вирви, в картоплі, напівзасипана свіжою пухкою землею, горілиць лежала їхня мама. Одяг на ній був геть-чисто пошматований і обвуглений, руки неприродно заламані над головою, очі широко розкриті, відчужено-застиглі і... білі.

Ще кілька хвилин тому вона, наказавши Грицькові накопати молодой картоплі, з решетом у руках вийшла на город вибрати перші достиглі помідори.

...Життя мчало якимсь нестримно-божевільним вихором. За кілька днів по тому, як поховали маму, Галя, залишивши дітей на сусідку, вдову тітку Мотрю, поїхала на окопи.

В степу, кілометрів за двадцять від Скального, тисячі людей прокладали широкий і глибокий протитанковий рів, що нескінченним валом свіжої землі тягнувся перестиглими полями пшениць кудись аж за обрій.

Шляхами і просто навпростець, по хлібах, відступали закурені, закіптюжені та змарнілі наші вояки. Везли поранених. Гнали на схід колгоспні й радгоспні череди.

Прокладений за тиждень рів, такий глибокий і такий, здавалося, неприступний, раптом виявився нікому не потрібним.

Німці, які мали з'явитися з заходу по тому, як наші вже займуть оборону, чомусь опинилися позаду, на сході. Вночі

десь зовсім недалеко тріскотіли їхні мотоцикли, тиркали автомати і креслили жнив'яне небо пунктири трасуючих куль. Від Скального долинав приглушений віддаллю гуркіт, а небо в тому боці мерехтіло тривожними білими спалахами.

На третій день замучена, перехвильована й налякана Галя, вже зовсім не розуміючи, що робиться навколо, повернулася до рідної оселі, як до чужого, зовсім незнайомого краю.

Розбита станція, зірвані колії, зруйнований елеватор, висаджений у повітря завод. А в рідній хаті, як у власній домівці, господарюють самовпевнені завойовники-фашисти.

Невдовзі сіро-зелена сарана гітлерівських орд спливла далі на схід. Містечко спорожніло. А в загидженій солдатським постоем хаті лишилося троє сиріт. Їм треба було якимось жити, на щось сподіватися, адже помирати вони не збиралися і сидіти склавши руки не вміли.

Першим коротку «програму» їхнього подальшого життя лаконічно проголосив Грицько. Стоячи серед хати, з руками, закладеними в кишені штанів, він діловито, по-хазяйськи оглянув вибиті вікна, поколупані стіни, потім коротким, енергійним порухом босої ноги гидливо зафутболив у рогачі якусь німецьку картонну коробку і, зовсім як дорослий, як старший тут, кинув впевнено і безапеляційно:

— Ти, Галько, не бійся... Думаєш, не проживемо? Ого!.. А на зиму й наші повернуться...

Був він босий, давно не стрижений, з кучмою русявого чуба, що стрішкою спадав на лоб і потилицю. Заклопотаний вираз кругленького кирпатого личка і недитяча задума карих очей робили його таким рідним, таким кумедно-милим і таким по-дитячому впевненим у своїх силах, що від любові й вдячності за оту його «дорослість» і ширу розраду Галі захотілося розцілувати брата і розплакатись.

Однак, боячись вразити гордість малого, пересилила себе, стрималася і виплакалась трохи пізніше в садку за хатою...

11

Так несподівано, сама ще майже дитина, Галя стала не лише старшою сестрою, а й матір'ю своїм меншеньким. Хоч справді меншенькою була і відчувала себе такою лише Надійка. Грицько, визнаючи за Галею її безсумнівну стар-

шість і не криючи своєї любові й поваги до неї, все ж не відмовлявся від ролі мужчини в домі, «голови двору». І цю свою роль він щоденно підкріпляв ділом. Не раз спостерегаючи за тим, як її тринадцятирічний братик спритно лагодить вікна, носить воду, копає картоплю і, незважаючи ні на які заборони, невтомно тягне з поля і потім обмолочує в снігах снопи пшениці, Галя з вдячністю й острахом думала: «Ну що б я робила, коли б не Грицько, мій золотий, розумний і такий роботящий братик?..»

Тепер Галя майже весь час поралася вдома. Вони з Грицьком с'як-так полагодили вікна, трохи засклавши підібраними на станції шматками скла, а де й просто забивши картоном чи диктом. Потім прибрали город, викопали картоплю та буряки, вибрали цибулю, вилушили квасолію й горох. Просто через вулицю від їхньої хати, за залізничною колією, починався степ. Грицько, спочатку знайшов стежку до лану засохлих соняшників, і вони навибивали цілий мішок соняшникового насіння. Потім добровільно, не чекаючи, поки його виганятиме поліція, почав ходити на роботу до молотарки, щоразу чіпляючи під піджаком широку полотняну торбину. З поля повертався закуренний, стомлений, але задоволений. Щоразу приносив у торбині кілька кілограмів пшениці, незважаючи на те, що біля току пильно за всім стежив приставлений кушовим комендантом поліцай. Щодня, провівши його в поле, Галя по-материнськи тривожилась, боялась, щоб там часом чого не сталося.

Одного разу Грицько з пшеницею приніс додому новенький пістолет і дві касети з патронами.

— Нащо це? — не на жарт злякалася Галя. — Хіба нам мало вже й без цього? Краще десь викинь.

— Теж мені комсомол! — докірливо похитав головою Грицько. — Ви-и-кинь... Тепер отака штука завжди може стати у пригоді. Мало що...

Так і не послухав, змазав несолоним маслом і, загорнувши в папір та ганчірку, прикопав під сливою, за два кроки від порога.

Якось у неділю, повертаючись стежкою від колодязя з повними відрами, Галя зустріла в леваді Максима Залізного.

Він ішов їй назустріч, спираючись на товсту, до блиску відполіровану руками й часом сучкувату грушеву ковіньку. Ішов, ледь торкаючись землі скаліченою лівою ногою. Біла, підперезана вузьким ремінцем сорочка. Відкладний

комірець, облямовуючи мускулясту шию, відкривав широкі, засмаглі на сонці груди. На гарній, гордовито піднятій голові вітер грав кільцями чорного волосся.

— Оце так зустріч! На щастя, з повними відрами! — Максим зупинився, кинув на стежку якусь важку залізяку, що була в правій руці, привітався.

— Ти чи не ти, Галю? Така ставна та гарна дівка вигналася, що й упізнати годі. Тепер тебе вже й Сторожуковим цуцням не злякаєш!

Галя нараз почервоніла, одвела погляд і відповіла, стримано усміхнувшись:

— Що вже там цуцня... Тепер он від справжніх псів ніяк не одженешся.

Максима дівчина пам'ятала давно, ще з того часу, коли він був таким, як Грицько, збитошним і жвавим хлопчиком. Син паровозного машиніста Карпа Залізного, він мало не щодня вештався на коліях біля станції. По кілька разів на тиждень зустрічався їй по дорозі до школи чи з школи. І в школі також. Бо вчився Максим у тій самій, що й Галя. Коли вона прийшла до першого класу, він був уже в п'ятому. Слава тоді йшла про нього по всій школі, бо був першим учнем і першим пустуном у класі. Потім, коли вчився уже в десятому, пам'ятає Галя Максима серйозним, стриманим секретарем шкільного комсомолу. Востаннє, здається, минулого літа, вона зустрічала його вже студентом політехнічного інституту.

І от тепер, коли й не згадувала про нього, зустріч ця несподівано для самої дівчини схвилювала й приємно збентежила її.

— Звідки ж це ти взявся? — запитала знічено.

— А отак, земля репнула, а чорт вискочив, — усміхнувся він, видно, теж задоволений з цієї зустрічі. — Немає мені, каліці-нетязі, де голову прихилити ані коня попасти. От і потягнуло в рідні краї. Хоч не має тут нікого, а як-неяк — «дым отечества».

Говорив Максим про речі зовсім не веселі, але так весело, ніби злегка кепкував і з самого себе, і з обставин, у які потрапив, і навіть з Галі.

Кепкування те було зовсім не образливим, а скоріше співчутливим, теплим і дружнім. І, здається, оце вперше, відколи потрапила Галя в окупацію, потягнуло її запитати, поділитися тим потаємним, найважливішим і найзначнішим, що завжди жило в ній і про що вона не наважувалася говорити ні з ким.

— Ну, Максиме, може, хоч ти скажеш мені, що ж це воно таке діється? І що ти про все це думаєш?

Максим ступив впритул до дівчини, так що вона зовсім близько від своїх бачила його гарні, темні, широко розкриті очі. Він дивився на неї прямим і широко-одвертим поглядом.

— «Родимый город может спать спокойно...» Так? — запитав і собі вже без іронії.— Тепер про це не одна ти запитуєш,— відповів серйозно, неквапливо, натискуючи на кожне слово.— Я зараз думаю, Галю, про все точнісінько так, як і раніш, як завжди думав. Одно слово, як у Шевченка: «Перехрестився, тричі плюнув та й знову думать заходивсь про те ж таки, що й перше думав».— Максим усміхнувся і знову посуворішав.— І ще вірю я, Галю, що все це тимчасове. А ти?..

— Ну як же інакше могла б я думати, Максиме? — широко й сумовито відповіла Галя.

Вони ще трохи постояли, поговорили, розпитали одне одного про життя, про рідних. А прощаючись, Максим сказав:

— До побачення, Галю. Певне, ми з тобою ще не раз зустрінемось...

Зустріч надовго залишила в Галиних почуттях теплий і ясний слід.

Невдовзі по тому дівчина прочула, що Максим відкрив у руїнах банку чи то слюсарню, чи то годинникову майстерню. Дивного в тому не було нічого, бо Максим з дитинства, як і весь його рід, був майстровим і кохався в залізі. Але незвично й трохи смішно було думати про того Максима, якого вона знала, як про кустаря-одноосібника. Вона в думці навіть жартома охрестила його «дрібним капіталістом».

У кінці вересня несподівано відвідав Галю зовсім забутий за останніми подіями Панкратій Семенович. Той самий Панкратій Семенович і разом з тим такий неймовірно змінений, що Галя його спочатку не впізнала. Від того старого Панкратія Семеновича залишилися одні лише плісові штани, та й ті, певне, тільки подібні, бо значно новіші. Замість козушка на Панкратієві Семеновичу була новенька зелена плісова жилетка, а по ній від кишені до кишені, через увесь живіт, звисав товстий золотий чи позолочений ланцюжок від годинника. Під жилеткою — біла сорочка з твердим комірцем і не бачена в цих краях краватка чорним метеликом. На плечах — чорний, з оксамитовим комірцем,

злежаний піджак, а на голові — чорний, з вицвілою стрічкою капелюх. У руці — парасолька. Та й не тільки одяг, а весь Панкратій Семенович змінився, відмолодів і розмовляв тепер не пошепки, а впевнено, голосно, безапеляційним старечим баском, якого ніколи в нього не чули.

Ледь впізнавши старого, ще не довідавшись ні про що, Галя нараз стривожилась, пойнята якимось недобрим, ще не усвідомленим передчуттям. Навіть чогось злякалася.

А Панкратій Семенович прийшов, як він сам висловився, «з радісною вісточкою». Увесь аж світяться од задоволення, повідомив, що «наші панове-визволителі», німецька влада і районова управа задумали відновити роботу друкарні й виявили йому, Панкратію Семеновичу, високу довіру. А він вже в свою чергу, заплющивши очі на Галине комсомольське минуле, запрошує її, як старанну й здібну робітницю. Він, мовляв, давно запримітив її старанність і, коли потрібно буде, посвідчить її благонадійність перед високим паном комендантом...

Панкратій не тільки не приховував, а, навпаки, афішував своє задоволення і навіть захоплення «визволителями». В не дуже далекому майбутньому бачив уже здійснення своєї найзаповітнішої мрії, що не кидала його десятки років. Бо виявилось трохи згодом, що ще до революції, молодю людиною, мав Панкратій Семенович чи то в Одесі, чи в Ростові чималеньку власну друкарню і багатопверховий будинок. І все те відібрали в нього «товариші». Та й сам він ледь уцілів! А тепер сподівається з допомогою гітлерівців повернути назад або хоч заново надбати свою власність... Так, вони, німці, мусять повернути йому оте все. Не зараз, звичайно, а, певне, вже по війні, після остаточної перемоги. Потрібно тільки заслужити їхнє довір'я сумлінною і відданою працею. Та за цим у Панкратія Семеновича діло не стане.

Галя розгубилася од такої несподіваної пропозиції. Холонучи вся від пронизливо-гострого, тепер уже цілком усвідомленого страху, тихо й розгублено запитала нащось неслухняними, побілілими губами:

— А що... що ж там будуть друкувати, Панкратію Семеновичу?

Запитала, аби тільки щось сказати, якимось дух перевести і відтягнути відповідь.

— Гм... як то що? Що господарі скажуть, те й друкуватимемо! Чи нам не однаково?

Йому однаково!

А їй, комсомолці, дочці радянського воїна, їй, в кого оті «господарі» забрали все: щасливе життя, вільну працю, матір... Ні! Щоб вона друкувала щось потрібне ненавистним ворогам, убивцям її матері?

— Дякую вам, Панкратію Семеновичу, що не забули... Тільки ж мені зараз не до роботи.

— А от це вже даремно, Галинко, зовсім даремно... Не підеш до мене — в Німеччину заберуть. Тепер, бачиш сама, війна... Всіх молодих забиратимуть.

— Так у мене ж діти, Панкратію Семеновичу, сироти...

— Е, що там,— вже одверто загрожуючи і не приховуючи свого невдоволення, протягнув Панкратій Семенович.— Для сиріт якогось приюта знайдуть. А тобі однаково того не минути. Краще думай, дівчино, та й вирішуй. І скоріш вирішуй, поки не пізно! Щоб потім не пожаліла...

Коли Панкратій Семенович пішов, так і не дочекавшись певної відповіді, Грицько, який чув усю розмову, сердито плюнув йому вслід.

— «Визволителі!» — передражнив він старого.— Гнида старорежимська. От би взяти такого на мушку! — І з докором до сестри: — А ти кажеш — пістолета не треба!

Галя посміхнулася на братові слова і знову замислилася. Їй і справді треба було вирішувати, бо в залякуванні Панкратія Семеновича вона відчула пряму загрозу.

Треба було вирішувати. В сімнадцять літ долю, життя своє, може, аж до останнього дня, до останнього подиху вирішувати! Без батька, без матері, без вчителів. «Навіть подітися нікуди. Хоч би ж порадитися з ким своїм»,— подумала в розпачі Галя, залишившись на самоті з своїми тяжкими думками. І нараз спливла їй в думках ота зустріч у леваді.

Ще того ж дня розшукала Максима в темній конурі — майстерні. Хлопець порпався там в якомусь іржавому брукті. Вислухавши Галину розповідь і довго не розмірковуючи, відказав твердо й рішуче:

— Іди! Раджу тобі, Галю, іди до того, як його... Панкратія...

— Але як же я людям в очі дивитимусь? Батько...

Максим підстрибнув на одній нозі ближче до Галі, взяв дівчину за руку, стиснувши її твердими, ніби обценки, пальцями, і близько заглянув у очі:

— З людьми порозуміємось... Потім... І з батьком... Я тебе туди по-си-ла-ю, розумієш? Наказую тобі, і моя за тебе відповідальність. Ясно?

Він так дивився на неї, говорив так переконливо, з такою твердою впевненістю, що дівчина не могла не відчувати — Максим має якесь право наказувати.

— Ти гадаєш, це буде потрібним і з цього може щось вийти? — перепитала вона його.

— Спробуємо,— так само без зайвих слів зрозумів її Максим.

В старе приміщення редакції та друкарні влучив снаряд. З двох друкарських машин уціліла лише одна, старенька «американка», яку крутили корбою, як віялку. До війни на ній вже майже не працювали. Коли шеф райуправи та крайсландвірт задумали відновити друкарню, вони зігнали майже з усього району поліцаїв, розібрали завал, вибрали шрифти та вцілілі каси і все це, разом з «американкою», перенесли до цілком надійної, що завжди була під наглядом, кімнати у приміщенні райуправи. Друкували там бланки фінансових звітів, якісь ордери і касові квитанції. Як потім довідалася Галя, увесь шрифт жандарми взяли на облік і разом з касами навіть переважили.

Коли Галя Очеретна вперше вийшла на роботу, Панкратій Семенович ткнув пальцем в касу і недвозначно попередив:

— Дивись! Кожна літерка як патрон чи куля. На вагу золота! Не вистачатиме хоч одної — шибениця!..

12

З того часу минуло вже майже два місяці.

У середу Галя, повертаючись з роботи, дуже квапилась, майже бігла. В Скальному кілька днів тому чомусь оголошено було комендантський час, а надворі вже темніло. І хоч до початку забороненого часу залишалась ще майже година, треба було встигнути дійти додому. Та й почувала себе дівчина на спорожнілій вулиці, в густіючих сутінках не дуже приємно.

Міст перейшла ще завидна. А коли вийшла бруківкою до станції, на переїзд, зовсім стемніло.

На безлюдній вулиці біля МТС від телеграфного стовпа раптом відділилась, ніби давно чекаючи на Галю, якась постать.

Навколо ні душі. Праворуч — порожнє подвір'я МТС, ліворуч — безлюдний насип залізниці. А постать пішла

просто навперейми. Галя аж зупинилася з несподіванки, не знаючи, що їй робити: іти вперед, тікати назад чи гукати на допомогу?

— Не бійся, дівчино,— заспокоїв її жіночий голос.

Дебела невисока жінка у валянках, чорному пальті й товстій хустці пішла поруч з Галею.

— Слухай, дівчино, ти мене не знаєш...— почала вона справді зовсім не знайомим, приглушеним голосом.

— Зовсім не знаю. Чого вам? — злякано запитала дівчина.

— ...а я тебе знаю,— не звернула уваги на те запитання жінка.— Ти працюєш в друкарні. Так?

— Так. Але...

— Почекай. Послухай. Може, ти нічого й не знаєш, але мені обов'язково треба комусь сказати, попередити. А я не знаю кому. От і подумала, дай скажу цій дівчині, бо таке можуть робити тільки там...— Жінка говорила кваплячись, ніби щось утаюючи, але загалом спокійно.— Може, знаєш, так перекажи кому слід. У неділю вранці в Петриківці арештовано Савку Горобця...

— Слушайте, я не знаю ніякого Горобця! — уже зовсім злякалася Галя, подумавши: «Хто вона? Чого? З поліції? Провокує?.. А чи щось інше... Ні! Певне, провокує!»

— ...У нього знайшли листівку,— не зважаючи на Галині слова, вела своє жінка.— З міста до Скального прибув загін гестапівців. Розшуковують «Блискавку»...

— Про що ви? Я зовсім нічого не розумію,— боронилася Галя, вперше чуючи про якогось там Горобця, листівку та блискавку. До чого тут блискавка? Може, ця жінка божевільна? Морозом сипнуло у дівчини поза спиною. А жінка не відставала:

— Мені б тільки застерегти. Найбільше треба боятися поліцейя Дементія Кваші! Кваша найстрашніший. Він знає багато і докопається до всього, коли його не прибрати...

— Відчепіться від мене! Чого ви причепились? — прискорюючи крок, відказала Галя.

— Стережіться, ой стережіться Кваші! — не відставала жінка.— Перекажи кому слід... Чи мені порадь, кого попередити.

— Зараз же відчепіться! Чуєте! — вже бігла Галя.— Я вас не розумію, чуєте, не розумію. Не чіпляйтесь до мене, а то кричатиму.

— Твоя справа,— зовсім спокійно проказала на те жінка і, зупинившись, кинула уже вслід дівчині: — Моя спра-

ва — чесно попередити. Кваша! Дементій Кваша! Нікому ж мені більше сказати. Думала, ти там працюєш — може, знаєш. А так чи не так, дивись сама.

Залишивши нарешті дівчину, дружина поліція Кваші Варка (а то була вона) шугнула в бічний провулок і зникла, ніби розтанула у вечірній темряві.

Два дні після весілля ходила Варка з розпухлим, посинілим носом. Два дні нестерпно різало їй у животі й не давало вільно дихнути. Два дні все в ній клекотіло лютою зненавистю. Весь цей час плекала Варка в думках помсту, вигадуючи для свого чоловіка найлютішу кару й найстрахотливіші муки.

В понеділок увечері повернувся додому Дементій. Тверезий, якийсь пом'ятій, як побитий пес, прителіпався пішки аж із Скального, щоб перепрохати.

— Не хочу тебе ні знати, ні бачити! — кричала Варка. — Нащо ти мені, отакій бандюга! Иди й на очі не попадайся, бо як пожалюся ось панові комендантові! Ще ти в мене отакими заплачеш!

Знаючи добре, що ніякий комендант не буде втручатися в її справи і що навіть Півторак не заступиться за неї, Варка ще більше лютувала й ще палкіше погрожувала.

— Иди геть, осоружний! Не ятри мені серця, бо я тобі не знаю що зроблю! Геть-чисто щось усередині відбив, злodingo ти, п'яningo безпросипний. Розігнутися два дні не можу!

Варка заплакала від образи, люті й безсилля.

А Дементій не йшов. Він сидів край столу, одягнений, у шапці, підперши голову кулаком, хникав і собі скаржився на долю, кляв «того катюгу» Півторака, доводив, що сама вона, Варка, винна. Упрохував її, докоряв, скаржився на важку службу в поліції, щоб якось розжалобити: мовляв, з-за кожного рогу підстрелити тебе можуть, як собаку, так і жди, начувайся, а тут ще й дома таке робиться, не встигли й весілля одгуляти...

— Уб'єш тебе, — кинула Варка, про себе подумавши, що й такий вихід міг би її задовольнити. — Такий бик, що й довбнею не приглушиш!

— Довбнею! — перекривив її Кваша. — Прочитала б он, що пишуть! У твоїй же хаті в Савки Горобця відібрали. «Блискавка» підписано. Оверко сам читав. Учора на діжурстві геть-чисто все розповів. А ти сп'яну за тим Півтораком і не допетрала нічого.

Тут Дементій почав переповідати з Оверкових уст листівку, особливо натискуючи на оте «знищуйте окупантів та запроданців-поліцаїв» і додаючи від себе якнайстрашніших подробиць, щоб розжалобити молоду дружину і викликати її співчуття.

— Всі тепер бояться. Он гестапівців до Скального наїхало повно, щоб ту «Блискавку» ловити, та й ті бояться. А що вже наш брат поліцай — так і озирайся на всі боки. За село носа страшно виткнути.

— А що ж! Можуть і вбити! Це їм що — раз плюнути! — нарешті зацікавилася Дементієвою розповіддю Варка. — Мого дядька Софрона у вісімнадцятому партизани в селі вбили. Може, пам'ятаєш, у гайдамаках був.

— А чого ж! Тоді ще клуня у Ступаків згоріла... Партизани — це такі, вони можуть.

— А тільки які ж там зараз партизани, — виявила сумнів Варка. — Де вони?

— Гм... Де! Всі вони тепер партизани! Всі як є! Тільки мовчать до часу. Ходить біля тебе, розмовляє, а трохи загавився — тут він тобі й всадить кулю.

— Жаль, що досі ніхто не всадив, — схаменувшись і піймавши себе на мирній розмові з ненависним чоловіком, криво посміхнулася Варка. — Ну та ще всадять! Буде тобі і грім, і блискавка! А я от ніскілочку не пожалкую!

— Дурепа! Шлюха! — не втримався Кваша. — Підстилка Півторакова! А тебе вони, думаєш, по голові гладитимуть? Не дай боже повернутися — на одній гілляці висітимемо! Чи, гадаєш, твій чоловік тебе пожаліє, як повернеться? Чекай! Він же перший і пристрелить, як сучку!

Та й справді! Чи ж можна було гадати, що «побажання» тієї листівки стосуються одного лише Дементія?

Варка тільки вигляду не подала. А про себе, почувши про оту «Блискавку», злякалася так само, як і Дементій.

Листівка, чи, скоріш, те, що розповідав про неї Дементій, примусило Варку, незважаючи на всю її легковажність, замислитись. Виходить, брехали німці, коли казали, ніби Червоної Армії вже не існує, що Москву взято і війна ось-ось закінчиться. До цього в п'яному чаду Варка просто не мала часу замислитись. І тільки страх примусив її озирнутись навколо. А що, як Червона Армія, а з нею, гляди, й чоловік справді повернеться? Та з усього видно, що таки можуть повернутися! Навіть куций Варчин розум не міг не замислитись над тим, що розповідалося в листівці

про Підмосков'я, не міг не відчутти нетривкості, явної тимчасовості всього, що діялося навколо неї.

Особливо лякали Варку слова, які закликали нищити запроданців-поліцаїв. А вона ж тепер, виходить, поліцаїха, поліцаєва дружина! (Де він тільки взявся на її нещасну голову, той п'ячуга Дементій!) Та ще ж і комендантська куховарка! «Не будуть же вони зважати на те, що я беззахисна жінщина,— вже жаліла себе Варка,— прийдуть та одразу й в тюрюгу. А може, ще поки там ті повернуться, знайдуться такі, що й тут кулю вліплять. Бо хіба ж не попереджував уже хтось, перестрівши поночі на греблі, щоб начувалася і звання людського не ганьбила. Не впізнала хто — темно було. Та не дуже на те й зважала. Гадала, Дементій захистить... Аякже! Захистив! Мабуть, і печінки поодбивав... Ну, чекай же, собако, не забуду тобі. Ще ти в мене поскачеш!»

І вже зароїлись у голові думки, шукаючи виходу та рятунку. Щоб і зараз добре й потім не програти... Та й осоружному Дементієві треба віддячити, щоб до нових віників пам'ятав! А то... добре б і зовсім його спекатися. Бо така була зла на нього, що аж затанцювала б, якби околів ненароком. Іч, собака, понаговорював їй тут, налякав, щоб розжалобити, а тепер знову лає та загрожує! Поглянь-но, ще й попереджує, щоб про все: і про жандармів, які наїхали, і про оту «Блискавку», що її розшукують,— ні пари з уст. Боїться, що виляпав зайве, секрети їхні до часу розкрив. Ні, голубе, сам винен. Не слід було розп'якувати. От розповідь про тебе жандармам! Або ні — краще Мутцові, а він уже сам далі... Попрошу, щоб не казав, звідкіля довідався про Квашину ляпанину. Ох же ж і всиплють, ох і відлупцюють! А то й порішать зовсім... От би... А що, коли не порішать, а тільки відшмагають, а він потім довідається, звідкіля на нього лихо впало? Та й взагалі, це ж її саму, Варку, однаково не врятує. А от коли б так: і німцям, і тим, партизанам, бовкнути — стережіться, мовляв, Кваші, бо багато знає та німцям продає. Щоб на нього, ірода, з обох боків посипалося, аби вже ніяк не викрутився. Ото було б! Ех, знати б, де вони, ті партизани. А розповісти таки є що! Стережіться, Кваша по сліду вашому йде. Нічого ви ще й не знаєте, а вже он жандармів наїхало, щоб «Блискавку» ловити... А потім, як до чого дійде, можна буде пригадати: «А пам'ятаєте отоді, як Савку Горобця арештували, це ж я вас тоді попередила!» От тільки де їх знайдеш? Коли б то знайшла, уже б зуміла їм

розповісти. Було б тобі, Дементійку, на бублики, знав би, як беззахисну вдову зобиджати та катувати. Ну хто воно і де міг випускати оту «Блискавку»?!

І майже лагідно до розлюченого Дементія:

— Тю, скажене та запливане, вже й розкричався! Сам бив, а мені й слова не скажи! Та ще й погрожує! І без тебе страшно. Ти скажи краще, і що воно за люди такі, щоб тут у нас оті «метелики» робили?

— Ро-о-обили! — передражнив її Дементій. — Ро-о-обили! Теж мені, голова пологою натоптана... Не ро-о-обили, а як це... ну, друкували!

— Дрюкували?

— Не дрюкували, а друкували. Друк — розумієш? Друкують!

— Друкують?

— Ну да! Знаєш, як ото в Скальному до війни редакція газетку друкувала?

— Ридакція? А де ж у них та ридакція?

— А я знаю? Може, там, де була, та й друкують ти-хенько. Пожди, наші ще розберуться!

— А хіба й тепер там щось роблять?

— Та ніби роблять...

Одно слово, Варка раптом пішла на переговори, і того вечора вони з Дементієм ніби замирилися.

Проте вона твердо вирішила розповісти комендантові Мутцу, як Дементій розбовкує гестапівські секрети, переказує радянські листівки, твердить, що Червона Армія скоро повернеться, може, й сам таємно зв'язаний з партизанами. Але не йшла Варці з голови і «Блискавка», весь час думала, хто б міг переказати отим таємничим партизанам про Дементія і попередити про небезпеку. Бо з того часу, як повернувся старий коханець Півторак, та ще й після отих побоїв, Дементій став їй нестерпним, і вона му-сила будь-що прибрати його з дороги. Цілу ніч думки про це не давали їй спокою. І десь аж під ранок у голові майнуло: «А що, коли й справді в тій ридакції у Скальному хтось таємно випускає оті листівки? Роздивитися, дізнатися, скільки їм там, прикинути, хто спритніший, та й попередити таємно, навмання, не викриваючи себе. А раптом, гляди, кокнуть-таки мого Квашу! От тоді я вже знатиму, де ниточка від клубочка. Тоді всі будуть у моїх руках. Куди схочу, туди й поверну...»

Оті нічні роздуми після цілоденного блукання в районі, навколо райуправи, і привели Варку до Галі. Бо з двох

людей, що працювали в друкарні, Галя видалась їй більш імовірною кандидатурою на гаданого підпільника.

...Додому після тієї незрозумілої зустрічі Галя не йшла, а бігла. Вдома довго не могла заспокоїтись, а потім майже до самого ранку не спала, чекаючи якоїсь несподіванки, прислухаючись до кожного шереху, до кожного звуку за вікнами... Що б воно могло означати? Хто ота жінка? Друг? Ворог? Чому вона причепилася саме до неї? І що за цим криється, чим воно загрожує і чим скінчиться?

На роботу Галя вийшла раніш і по дорозі забігла в майстерню до Максима.

Максим, заклавши в лещата, обточував саме рашпілем якусь залізну трубочку. Коли вгледів дівчину на порозі своєї напівтемної конури, відкрите, виразне обличчя його миттю відбило все, що він тієї хвилини відчув: тривожний подив, радість і... вимушене невдоволення. Все це не сховалося від дівчини, бо Максимове обличчя заясніло, спалахнуло й одразу ж затьмарилось, спохмурніло.

— Галю, ми, здається, умовились... Ясно?

— Мене ніхто не бачив...

— Однаково. Приходити сюди тобі категорично заборонено.

— Я не могла чекати й хвилини.

— Однаково! Ми умовились і...

— Потім, потім! — схвильовано й нетерпляче перебила його дівчина. — Спочатку вислухай.

Те хвилювання й нетерпіння одразу ж передалося й Максимові, хоч тепер уже нічого не можна було вичитати з його зосередженого і замкнутого обличчя.

Уважно вислухавши Галя і довідавшись про її вчорашню дивну пригоду, Максим нараз посміхнувся і глянув на дівчину таким поглядом, що вона одразу відчула себе набагато спокійнішою і впевненішою. Хвилювання її почало влягатись, а вся пригода здалася тут, біля Максима, не такою вже й страшною.

— Так. Ясно... — Посмішка зійшла з Максимового обличчя, але очі його раптом блиснули веселими задерикуватими вогниками. — Дивно, звичайно, і... може, й небезпечно. Але... — Він говорив таким тоном, ніби його веселила ця таємнича і, певно, небезпечна пригода. — Але хто б вона не була, ота жінка, повідомленням її варт зацікавитись. Вони перехопили листівку. Переполошилися, підняли всіх на ноги і... хочуть зловити «Блискавку»... Скажи, до вас не

заходив часом такий собі пещений німчик, рядовий, з золотими зубами і перснями на пальцях?

— Золотозубий? Стривай... Так, здається, заходив. Ну да! Ще сказав, що хотів розміняти гроші в касі і... не до тих дверей потрапив...

— Ясно. Я так і подумав, що він мусить зайти до вас... Однак підстав для хвилювання у тебе жодних. Зачепитися їм в друкарні нема за що. А взагалі жінка та сказала правду: наїхало їх тут чималенько. Вони прислухаються, винюхують, хочуть напасти на слід. Треба бути обережними і не спускати їх з ока. Ти ж не піддавайся ні на яку провокацію. Навіть коли тебе переконають у чомусь,— однаково мовчи. І без потреби нам не слід зустрічатися. Ясно? Причепитися до тебе вони не мають підстав. От і можуть піти на провокації. Що ж до тієї жінки... Кваша, звичайно, не найяскравіша зірка на похмурому поліцейському небосхилі. А про листівку — це важливо. Певне, справді мають і приховують до часу... А от хто такий Савка Горобець? Ти не знаєш такого?

— Оце вперше почула,— знизала плечима Галя, здивовано прислухаючись до Максимових міркувань, які скоріше були схожі на думки вголос, ніж на розмову. Дівчина й тут не все могла збагнути, не до кінця зрозуміла, про що саме говорить Максим. І, повагавшись, таки наважилась і запитала: — Слухай, Максиме, ти говориш так, ніби вже чув про це до моєї розповіді... Я нічого не второпаю: якийсь Горобець, листівка і що це, зрештою, за блискавка, яку збираються ловити?

— Бачиш, Галю,— стримано й строго замість відповіді пояснив Максим,— зараз кожен з нас мусить знати тільки те і рівно стільки, скільки йому вкрай необхідно. Бо зайві відомості — зайва небезпека, вони можуть тільки обтяжувати.— І знову обличчя його заясніло усмішкою.— А щодо блискавок... Ну, коли хочеш, то ти теж блискавка. Поки що блискавка, але буде на них ще й грім. Ясно? От тільки треба було б з'ясувати: хто такий Савка Горобець?

13

Максимові було тоді років тринадцять, і він почав ходити до п'ятого класу. Жив він у тій частині Скального, яка звалася Горбом. Хата їхня була восьмою від краю на центральній вулиці, по якій пролягав старий Волоський шлях.

Ліворуч од того шляху, за крайніми хатами, був широкий базарний майдан. Нижче, за базаром,— цвинтар, а ще далі — долина Бережанки. Праворуч, якраз проти базару, стояла друга Скальнівська (яку звали, в противагу заводській, сільською) десятирічка. За десятирічкою був яр, вкритий ліском, а далі, за яром, розкинулись радгоспні бурячища, поля пшениці, височіли старі степові могили над Волоським шляхом. Ліворуч шляху, якраз навпроти школи, за базаром, дугою аж до лісу вишикувалися високі тополі; понад яром — ще десяток мурованих хаток — хутирець, який з давніх-давен звався чомусь Курячі Лапки. За Курячими Лапками — мілкий і справді порослий терном Терновий яр, а за яром, ліворуч, ішла дорога до цукрорадгоспу «Червона хвиля».

Від другої, сільської, школи до Максимового подвір'я вулицею менше кілометра. Але Максимів батько, знаний всьому Скальному паровозний машиніст, віддав сина до першої, заводської, школи, до якої треба було тьопати кілометрів зо три. По-перше, в заводській вчилися діти всіх батькових друзів та колег — станційних, а по-друге, Карпові Залізному чомусь здавалося, що в заводській вчителі розумніші та вченіші, бо вони були «соліднішими», тобто краще, більш по-міському одягалися...

Того похмурого, дощового дня, десь в кінці жовтня, Максим, щойно повернувшись зі школи, поніс батькові на станцію обід у плетеній рогозівій корзинці.

У кінці вулиці, недалеко від переїзду, після вчорашнього дощу розлилась аж через бруківку розбовтана десятками підвід каламутна калюжа. Пройти можна було тільки вузьенькою стежечкою попід високими глухими ворітьми багажного касира Івана Сторожука. І саме проти воріт, мовчки, розпачливо озираючись на всі боки, стояла маленька дівчинка з великим, збитим з дикту і пофарбованим у зелене ранцем за плечима. На пухкенькій лівій ручці у дівчинки, схована у полотняну торбинку, бовталася на шворці «невиливайка». А навпроти дівчинки, загородивши стежку, хазяїном біля своїх воріт стояло зачучвіріле, з облізлим боком рябеньке Сторожукове цуценя. Широко розставивши клишоногі передні і осівши на задні лапки, цуценя, заграючи з дівчинкою, лінкуватого, але гучно дзявкотіло. Заллється, подзявкотить, а потім змовкне, почекає, збочивши голівку й з цікавістю спостерігаючи, що робитиме дівчинка. Одне вухо в нього стирчало догори, друге звисало аж на око.

А дівчинка стояла налякана, розгублено озиралася, боячись і не маючи кого покликати на допомогу, мовчки заливалася рясними сльозами.

Максим з ходу, не дивлячись, копнув цуцця носком чобота під бік. Рябеньке, якому, певне, вже не раз влітало від хлопчаків, ображено дзявкнуло, змовкло і вмить чкурнуло попід ворітьми у двір.

— Ну, вперед, мамині кислички,— злегка плеснув долонею по зеленому ранцеві Максим.

Та дівчинка, ступивши кілька кроків, знову нерішуче зупинилася. Калюжа в цьому місці вихлюпнулась з колії і нешироким струмочком перелилась через стежку.

Максим повісив свою корзинку на паркан, взяв дівчинку під пахви, підняв і переставив на сухе. Потім зняв з паркана корзинку і зовсім уже машинально смикнув за ріжок білої в горошок, певне, материної хустки, швидко провів ним по повненькому личку, стираючи щедрю вологу сліз, і, ніби засоромившись виявом такої сентиментальності, показав дівчинці язика:

— Бе-е-е! Мамчина кислиця!

— Сам ти кислиця! — образилася щойно врятована, і собі показуючи язика.— Сам! — З очей її знову виступили і покотилися по щічках великі, як вранішня весняна роса, сердиті сльози.

Потім Максим зустрів ту дівчинку по кілька разів на тиждень: у школі, по дорозі до школи і часом біля станції, повз яку маленька першокласниця ходила до школи.

І кожного разу, забачивши дівчинку, Максимові подобалося дражнити її, перекривляючи обличчя, показуючи язика чи ще якимось нагадуючи про оте капосне Сторожукове цуцця.

Тяглася ця збитозна гра роками. Давно вже виросло на кудлатого, лінкуватого-лагідного, завжди обліпленого реп'яхами пса Сторожукове цуцця, давно перестала боятися його Галя Очеретна, а Максим все дражнив і дражнив її при зустрічах, маючи собі з того розвагу і задоволення.

Дівчинка довго ображалася. На якийсь час вона просто зненавиділа Максима. Навіть плакала. Забачивши хлопця ще здалеку, намагалася уникнути тієї зустрічі.

Потім, підрісши й осмілівши, вона почала відповідати хлопцеві тим же. А ще пізніше, десь з четвертого класу, коли Галя якимось раптово й несподівано почала тягнутися вгору, а Максим повернувся до школи з лікарні вже калікою, оте взаємне кепкування, втративши для дівчини свою

колишню гостроту, перетворилося на своєрідну приємну гру, яка забавляла їх обох. Тепер уже, забачивши десь неподалеку Максима, Галя навіть зупинялася і, широко усміхаючись, чекала, поки він перекривить її чи просто згадає про оте рябеньке, зачучвіріле цуценья...

Син відомого на всю залізницю машиніста, Максим ріс майже без батьківського догляду, веселим, жвавим і збитошним шибайгоголовою. Його кипуча енергія часом біла через край, і тоді зупинити її міг лише широкий батьків, з мідною пряжкою ремінь, який однаково добре направляв бритву і, як засіб чисто педагогічний, спрямовував синову енергію у відповідне русло. Та вдавався до цього виховного заходу батько не часто.

Бабуся Вустя, батькова матір, яка виховувала та доглядала Максима, була м'якої, напрочуд лагідної вдачі. Вона без міри любила й жаліла свого єдиного, рано осиротілого онука і не могла зупинити енергійного та непосидючого Максима.

Батька Максим любив гаряче й пишався ним перед товаришами, хоч вічно заклопотаний, вічно мовчазний і навіть похмурий з вигляду Карпо Залізний за роботою рідко коли й дома бував. Розмовляв він з сином, цілком широко намагаючись заглянути в його дитячий світ, не часто. І траплялося це здебільшого, коли, бувало, трохи вип'є або на маневровім паровозі, куди іноді пускали хлопчика, для якого це було найбільшим щастям і гордістю. Паровоз той, не маючи великого поля для маневрів на маленькій станції, здебільшого стояв. Та й взагалі з усім тим блискуче справлявся батьків помічник, а батько тим часом розмовляв з сином, пояснюючи йому машину і відповідаючи на зливу запитань. На паровозі похмурість та мовчазність батькова зовсім зникала.

Підпивши, батько ставав балакучим, лагідним і навіть веселим. Випивав він не часто, здебільшого в получку, у вільний від рейсів час. Міг тоді випити досить багато, але п'яним Максим його ніколи не бачив. Так тільки, напідпитку. Тоді в нього можна було запитати і випросити що завгодно, навіть складаного ножика з п'ятьма лезами, штопором, викруткою, виделкою і ножичками. Правда, тільки погратися.

Матері Максим зовсім не пам'ятав і не знав, якою вона була. Бо сталося так, що від неї не залишилося навіть фотокартки. Тільки чув, що була його мати дуже гарною, але кволою. Одного разу батьків приятель і колишній його

вчитель на паровозі, а тепер старенький колійний сторож Яременко посвідчив, що він, Максим, ніби дуже схожий на матір.

— То в тебе щасливий шибайголова росте,— казав Яременко батькові, киваючи пальцем на Максима.— Лицем у матір, а силою та вдачею в батька. Такий шибеник, що аж земля під ним горить!

Вчився Максим добре, хоч мало коли бачили, щоб він сидів дома за уроками. Натомість дуже часто можна було зустріти його на станції, біля заводу чи на річці, а то й «на шкоді», як казала бабуся Вустя. Гучна слава пустуна й шибайголови роками супроводжувала Максима. Хоч пустував і навіть пускався «на шкоду» хлопець без поганих намірів, та й не через погане виховання. Здебільшого й сам розумів, що хапає через край, навіть каювся, але така вже була в нього непосидюча нуртівлива та запальна й цікава до всього вдача.

Ріс хлопець сміливим і правдивим. Першим, коли вже йшлося до того, незважаючи ні на яку охорону, залазив у чужий сад, поряд з дорослими хлопцями стрибав з десятиметрового містка у річку; переходив, викликаючи подив та захоплення у дівчаток-однокласниць, темної ночі один через великий, зарослий берестами, кленами і кущами бузку цвинтар; на ходу чіплявся до вантажних машин, що з кількох районів, вантажені зерном, важко повзли бруківкою вгору до елеватора. Сміливість його виявлялася і в тому, що він ніколи не боявся, особливо коли за його пустощі міг бути покараний хтось інший, підвестися з партії і голосно, не хизуючись, але й не без хлоп'ячого «лицарства», сказати:

— Це зробив я.

Але іноді, коли того вимагали непорушні закони хлоп'ячого товариства, з Максима не можна було витягнути нічого й нізачо. Ніякими словами, умовляннями, обіцянками і навіть батьківським ременем. Час від часу ремінь той таки справляв свої педагогічні обов'язки. І справляв досить сумлінно. Видимих наслідків це не давало, та батько тим не дуже журився. В душі він навіть хвалив сина за твердість і стійкість.

— Сибірний шибеник, а молодець! — казав старий, неквапливо розгладжуючи густі вуса, коли Максим уже не міг його чути.— Добрячий-таки козарлюга росте...

Були в Максима і свої хлоп'ячі ідеали: побороти не лише всіх учнів у своєму класі, але й стати чемпіоном своєї

вулиці серед однолітків; перепливти широченний заводський став хоч на кілька секунд швидше від абсолютного чемпіона цього діла, молодого механіка МТС Вані Павлюченка; мати власного велосипеда, справжнього радіоприймача і навчитися водити самостійно як не автомашину, то хоч трактор. Більш віддаленим, хоч і найзаповітнішим, найпалкішим його ідеалом, звичайно, було стати, як і батько, паровозним машиністом.

Захоплювали Максима до краю, до самозабуття дві речі: кіно й техніка. Кіно йому могло заступити все, всі можливі і досяжні для нього види мистецтв та наук, окрім техніки, звичайно. Про жодну кінокартину він ніколи не питав, яка вона, а тільки — де і коли демонструється. Всі фільми йому здавалися чудесними. І були серед них такі, які він примудрявся переглядати по два, три, а то й п'ять разів.

Кожен шофер, у якого серед дороги спустив скат, мав у особі Максима не лише спостерігача, а й активного помічника. Якщо ж Максимові щастило натрапити, коли хтось колупався в моторі або взагалі монтував, розбирав чи збирав якусь річ, зроблену з металу, то було для нього найбільшим задоволенням і справжнім святом. Хлопець зупинявся, впивався очима в залізо, потім активно встрявав у процес і опам'ятовувався лише тоді, коли мотор було вже зібрано, карбюратор прочищено, а колесо змонтовано. Аж тоді помічав Максим, що вже вечір, що бабуся, мабуть, не дочекавшись солі, по яку вона його послала, вже кілька разів збігала на базарний майдан, обійшла всіх сусідів, переболіла душею, перехвилювалася. І добре, коли, повертаючись додому, Максим знав, що батько прибуде з рейсу аж післязавтра. Але ж не завжди воно в житті й щастило.

Була в хлопця ще одна, правда, таємна любов, якої він майже соромився.

У третьому класі вчив Максима учитель Трохим Трохимович. Вчитель той, певне, добре знав свою справу. Досить сказати, що діти всі, як один, любили його. А от серед дорослих Трохим Трохимович вважався трохи «з-за вугла мішком прибитим», трохи диваком. Деяку рацію, певне, мали й дорослі. Бо одного осіннього дня, на початку шкільного року, Трохим Трохимович приніс у клас «Кобзаря» і... чотири години підряд, замість пояснювати премудрощі чотирьох дій і відмінювання іменників, читав дітям Шевченкову «Катерину». З педагогічного погляду

вчинок більш ніж дивний. А от вже, як кажуть, ніколи не знаєш, де знайдеш, а де згубиш. Максим після того читання, скільки жив, був вдячний Трохимові Трохимовичу. Те читання справило на хлопця якесь надзвичайне, просто приголомшуюче враження. Ще кілька днів після того хлопець ходив як у чаду. Потім дістав собі у колійного сторожа, батькового приятеля Яременка, старенького, дореволюційного «Кобзаря». І з тих днів назавжди полюбив поезію. Любов та була дуже таємною, і виявляв її Максим лише іноді віршованими рядками, які мимохіть, підсвідомо, зринали в розмові. Та й взагалі до часу любов та жила в ньому приглушено, бо і без того вистачало хлопцеві й клопотів, і розваг.

Особливо розваг. Бо тими розвагами були: і Сторожукове цуценя, і першокласниця Галя, і збитий з коров'ячої повсті м'яч, і ставок, і річка, і місток, і завод, і станційна метушня перону, далекі й близькі, вантажні й пасажирські маршрути, і важкі, як слони, що пітніли лискучими крапельками мастила і чмихали клубками гарячого пару, паровози...

Так і проходило оце сповнене веселих пригод, маленьких прикросів і великих захоплень життя, аж поки не стався нещасний випадок, який нагло й передчасно обірвав Максимове дитинство.

14

Стався він одразу після того, як Максим перейшов до сьомого класу і школу закрили на літню перерву.

Вони, ціла ватага хлопчаків з їхнього і паралельного, ось уже два дні як сьомого «А» та сьомого «Б» класів, вирішили піти в лісок, за Козачу балку, по суніці. Збір був на містку. Зібралися всі, хлопчаків з п'ятнадцять, вчасно. Біля мосту, трохи вище по течії, вирішили на дорогу викупатися. Досхочу накупавшись, вибігли на бруківку. Тут саме й трапилася їм вантажена білими великими лантухами машина. Обганяючи хлопчачий гурт, вона поволі й важко просувалася вгору до станції.

З чим ті лантухи — зерном, цукром чи борошном, — Максим так і не розібрав. Найважливішим для нього було те, що зверху на лантухах — жодної живої душі. Не замислюючись, просто від повноти енергії, яка нуртувала в ньому після купання, Максим вирвався з гурту, зробив кілька

легких стрибків навздогін. Пружний підскок угору — і руки чітко вп'ялися у задній борт, ліва нога зависла в повітрі, а права вчепилася в ледь виступаючий стик зелених дошок. Одне напруження — і вже мокрий, розпатланий Максимів чуб над бортом. Ще за якусь мить сидів би Максим на самому вершечку, вітаючи товаришів помахом руки і переможною усмішкою... Та тут сталося нараз несподіване. Ніби виринувши з лантуха, перед самими Максимовими очима з'явилася чиєсь обличчя. Чоловіка Максим не роздивився, не запам'ятав. Запам'ятав лише чорну кепку з гудзиком і примружені в злій посмішці очі.

— Ах ти ж, шибенику! — простягнув руку чоловік. — Ось я тебе!..

Він, здається, справді хотів штовхнути, вдарити чи принаймні схопити за чуба. З несподіванки, не чекаючи такого, Максим інстинктивно сахнувся назад. Нога не втрималась на борту, зісковзнула. Тіло шарпнулося вниз, підборіддя важко стукнулося об борт, і руки самі собою розімкнулися.

Здається, він таки забився, впавши на бруківку. Та, не відчуваючи болю, одразу ж пружно звівся на ноги. Кинувся вбік з дороги, і... де не взялася тут підвода, запряжена парою лякливих молодих лошаків. Максим почув сполохане хропіння, болючий поштовх у лівий бік, тріск, чийсь наляканий крик. Щось важке впало йому на ноги, зачепило, протягло і з силою одкинуло вбік.

Сталося це в одну мить. Покотившись під кущі дереви, що росли понад прибережним урвищем, Максим добру хвилину лежав, нічого не розуміючи. Потім, ще згарячу, шарпнувся, зірвався на одну ногу, ступив на другу і... полетів сторч головою на стежку, засліплений спалахом такого страшного, пекучого болю, про існування якого ніколи й не здогадувався, хоч не раз до того терпляче зносив, здавалося, які завгодно болі.

Мабуть, він таки знепритомнів на якусь мить, бо, коли хлопці підбігли до нього, лежав нерухомо. На зблідлому лобі виступила густа холодна роса, а очі були заплющеними.

Та ось вії стріпнулися, очі розплющились, і він затуманеним, здивованим поглядом обвів товаришів.

Злякані хлопці нерішуче тупцювали біля нього, не знаючи, що робити. Максим, усвідомлюючи все, що сталося з ним, попросив:

— Підведіть мене.

Але стати на ноги і навіть сісти він не міг. Від гострого болю в очах потемніло і на вії виступили сльози. Та Максим не плакав. Зціпивши зуби, він навіть не стогнав. Передихнувши хвилинку, знову поглянув на товаришів і твердо, відпочиваючи після кожного слова, наказав:

— Батькові... нікому... ні слова. Хай тільки... хто посміє. Тоді начувайтесь...— Впевнившись, що сам він не підведеться, сказав: — Перенесіть мене на берег.

Степан Горбенко, який жив недалеко, збігав додому і приніс рядно. Максима обережно знесли вниз і поклали в холодильник під вербою. Йому було страшенно боляче. Але тепер він уже почав розрізняти, де і як болить. Вогнем пекло ліве стегно і, мов свердлом, крутило в коліні раптом обважнілої і ніби змертвої лівої ноги. В правому боці дуже кололо.

Хлопці обережно стягли з нього штани. Був увесь у синцях, ліва нога від коліна й нижче посиніла до чорноти і почала пухнути. Кров виступила з обшмугляного до м'яса лівого стегна.

— Треба до лікаря,— злякано прошепотів хтось з хлопців.

— Не треба... Полежу тут до вечора... відпочину... воно й пройде. Поки тато повернеться... буду вже дома.. в постелі. От, може, тільки... хто йоду дістане.

Батько мав повернутися з рейсу о дванадцятій ночі. Отже, попереду ще цілий день, ніч, а то й наступний день, бо батько дуже рано піде знову на роботу. Хоч як не болить, а він буде кріпитися. Поболить та й перестане. І батько ні про що не довідається.

Та ні відпочинок, ні йод, ні палка віра в те, що все якось минеться, не допомогли. За годину нога зовсім почорніла, одерев'яніла і стала удвічі товщою. Закусивши до крові губи, хлопець лежав з заплющеними очима і важко та часто дихав. Було страшенно боляче навіть від того, що доводилося втягувати в себе повітря. Іноді він ніби провалювався у сонне забуття. А згодом почав марити. Перелякані хлопці зрозуміли, що далі приховувати все, що сталося, від дорослих небезпечно.

Отже, коли Карпо Залізний уночі повернувся з рейсу, він ще на станції довідався про те, що син його лежить у лікарні в непритомному стані.

Максимові треба було вправляти зламане ребро, оперувати аж у двох місцях покалічену ліву ногу. А хлопець був у такому важкому стані, що операції міг і не витримати.

Перші години йшлося, власне, про те, житиме він чи не житиме...

Життя йому врятували. Врятували лікарі, а ще більше він сам, його незвичайна для такого хлопчика витримка, терпіння, воля до життя. Але Максим назавжди залишився калікою.

Ціле літо, осінь і частину зими, аж до нового року, хлопець пролежав у лікарні. Потім ще два місяці лікувався у спеціальному дитячому санаторії-інтернаті в обласному місті. І, нарешті, увесь квітень і початок травня досиджував дома під наглядом бабусі...

Увесь час, коли лежав у лікарні і дома, його одвідували вчителі й товариші. Він радо зустрічав усіх, але не любив виявляти співчуття. Навіть тут, лежачи у гіпсі, він не міг, не мав сили залишатись бездіяльним, відставати од товаришів. Попросив, щоб йому передали зошити і підручники за сьомий клас. Товариші приносили йому шкільні завдання, пояснювали, що проходили на уроках, і Максим продовжував вчитися у лікарні.

Однак не весь вільний час забиравало навчання. Та й взагалі чогось одного йому завжди було мало. Тут, у лікарні, знову з гостротою і свіжістю першого враження пригадалася прочитана Трохимом Трохимовичем «Катерина», з новою силою спалахнула його любов до поезії; тут він до кінця збагнув смак прочитаної книжки. Тут розгорілася нова і чи не найпалкіша його пристрасть. Максим читав усе, що потрапляло до рук, читав кожної вільної хвилини. Коли забороняли, читав крадькома. Якщо не давали книжок, просив у сусідів по палаті чи у хворих з інших палат, щоб взяли книжку ніби для себе і передали йому. Коли не було нової книжки, приховував від лікарів та сестер прочитану і перечитував вдруге. Десятки віршів, а то й цілі поеми завчав напам'ять.

У лікарні уперше потрапив Максимові до рук «Овід» Войнич. Він був прочитаний за одну добу і потім ще перечитаний вдруге. Максим уже знав, що залишиться калікою. І в Артурі, зраненому каліці, битому-перебитому життям, але незламному і нескореному, такому вразливо-тендітному і разом ніби з заліза викутому, колючому, Максим знайшов точку опори для себе. Зрозумів, що можна залишитися в строю і не почувати себе відрізаною скибою навіть в його становищі. Тоді, в лікарні, Артур подівав на нього так само, як і вперше почута «Катерина».

Але приніс з собою і щось зовсім нове, дуже співзвучне хлопцевим настроям. Він, Артур, снівся Максимові почамі, разом з ним Максим обходив засади австрійських жандармів, гордий і незламний, з високо піднятою головою, ішов на страту. Замкнутість, колючість Артура, його жертовна, романтична мужність, ставлення до людей, поводження з коханою жінкою — все родило в Максимові бажання наслідувати Артура, стати в гордо-сумовиту позу людини, яка не залишає в житті нічого собі, а всього себе, до останку, до останнього подиху, віддає іншим. І оті почуття жили в Максимовім серці не лише в дитинстві. Ні, щось від Артура залишилося в його душі, ба навіть у зовнішності, уже й тоді, коли він став дорослим.

Ще ближчим Максимові був Павло Корчагін. Максим бачив і розумів, якими несхожими були ці люди, і разом з тим в його уяві вони були братами, людьми однієї долі, одного характеру, одного прагнення: «Самому мені нічого не треба, я буду щасливим і задоволеним лише тоді, коли щасливим і задоволеним буде мій народ. Та що там, я буду щасливий тільки від самої думки про те, що віддам життя за мій народ, Батьківщину, свої переконання!..» Артур був не у всьому зрозумілий, якийсь ніби нарочито колючий, повитий романтикою незнайомого Максимові життя, незнайомого оточення, умов. А Павка — свій, наш, звичайний і простий хлопець. Але ж наскільки він здавався глибшим, душевнішим, зрозумілішим і... дужчим!

І все ж вони — брати! Бо обидва вони вчили Максима розуміти красу й велич людської душі, великого людського серця, байдуже під яким би одягом і в якому б кволому тілі те серце не билося.

Уперше в житті перед Максимом відкрилося те, що можна бути красивим, дужим і непереможним навіть тоді, коли ти навіки прикутий до ліжка.

Сталося так, що одразу ж за «Оводом» і Островським прочитав Максим книжку про Наполеона. Книжка була написана надзвичайно цікаво, ясно, дохідливо. Читав її хлопець не відриваючись. Але... імператор французів і великий полководець так і не заповнив дитячої уяви, не збентежив вразливого Максимового серця. Артур, Островський і Леся Українка — люди, кволі тілом і велетні духу, покликали скаліченого хлопця на інші шляхи. І на все життя його улюбленими героями стали герої духу, а улюбленими книжками — твори про таких героїв.

Історія радянських народів, братні літератури були сповнені різючих прикладів героїзму, тут було з чого вибрати і на чому гартувати своє серце й волю. Максим прочитав спогади шліссельбуржців Морозова та Віри Фігнер, «Підпільну Росію» Степняка-Кравчинського і тільки до Рахметова, героя, в якого теж учився невтомного гарту духу й тіла, він добрався вже аж тоді, коли став студентом.

Невеличкий кольоровий портрет Лесі Українки він вирівав з якогось журналу і наклеїв на першу сторінку записної книжечки, яку завжди мав при собі. Туди він записував найвлучніші вирази та афоризми, що найбільш пасували ходові тодішніх його думок і настроїв. Найбільше сторінок в тій книжечці було відведено віршам Лесі Українки, незважаючи на те, що більшість з них він знав напам'ять. Юний Максим, як у свій час і великий Франко, ладен був просто молитися на цю кволу й мужню жінку.

Лесея, коли вона одного разу несподівано відкрилася перед внутрішнім Максимовим світом, була третьою, після Артура та Островського-Корчагіна, героїнею, до якої хлопець приміряв потаємці своє життя. І що більше читав її, то більше заповняла вона його душу. Зрештою, вже після лікарні в школі, а потім студентом читати і перечитувати Лесею стало для нього душевною потребою. І кожного разу знаходив у поезії Лесі Українки щось нове. В залежності од віку, настрою, обставин і навіть місця у вже не раз читаному вірші знову розкривалося щось глибше, різючіше, раніш не помічене.

Ще в лікарні він, закоханий у поезію, почав свідомо тренувати свою пам'ять, завчаючи вірші й цілі поеми. Поряд з Лесею в пам'яті його назавжди збереглося багато віршів Пушкіна, Шевченка, Лермонтова, Франка, Тичини.

З сьомого класу, тільки-но повернувшись з лікарні, Максим почав уже складати власну бібліотечку. Книжок у ній було ще небагато: «Овід», «Як гартувалася сталь», «Кобзар», томики віршів Лесі Українки, Пушкіна, Франка, Лермонтова, «Підпільна Росія» (в старому, ще дореволюційних років, виданні), життєпис Леніна, монографія про Джордано Бруно і томик статей Добролюбова.

З людей, які на тисячоліття прикрасили своїми іменами історію людства, Максим у своє серце брав не кожного. Поволі, рік за роком, в міру розвитку й розуміння, ввійшли в його душу і залишилися там назавжди гнівний і непримиренний Шевченко, Желябов і Перовська, Халтурін

І Добролюбов, Олександр і Володимир Ульянови, Джордано Бруно і Іван Гус, Леся Українка і Франко, Сергій Лазо і Островський. З великих вояків і вождів народних повстань найбільше любив читати про Гарібальді, Разіна, Кривоноса і Кармелюка, Довбуша і Чапаєва.

Трохи більше ніж за рік, колись відчайдушний, веселий і непосидючий, а тепер прикутий до ліжка, зібраний і зосереджено притихлий хлопчик пережив, відчув, передумав і зрозумів набагато більше, ніж відчував і передумав за все своє життя до того. І, звичайно ж, просто незрівнянно більше, ніж переважна більшість його однолітків...

Лежачи, він так багато думав, уявляв, що перед ним по своєму розкривалися цілі минулі світи, думки, почуття і душі людей, яких він ніколи в житті не бачив.

Він уже сидів в ліжку біля розчиненого (чи не вперше тієї весни) вікна і читав вірші. За вікном цвіли вишні, гостро пахло свіжим чорноземом і першою зеленню. На очі Максимові потрапив вірш:

Була весна, весела, щедра, мила,
Промінням грала, сипала квітки...

...Співало все, сміялося, бриніло,—
А я лежала хвора й самотна...

То був випадок, збіг. Але він був таким разючим, що серце Максимове прискорено забилося. І він раптом побачив, відчув, зрозумів, як самого себе, хвору Леся з усіма її радощами, жалем, почуттями і настроями. Вона, жива, була десь тут, поруч з ним. Все бачила, розуміла й відчувала так само гостро й глибоко, як і він зараз:

Весни такої не було й не буде,
Як та була, що за вікном цвіла.

На щастя, йому того року судилося бачити і відчувати весну не лише з вікна.

Сонячного травневого дня Максим уперше сам вийшов з хати. Постояв на сінешньому порозі і, спираючись на милацю, боячись торкнутися землі ще не окріплою, назавжди скаліченою ногою, пройшов через подвір'я до городу. Десяток кроків стомив хлопця. Він підійшов до тонких жердин огорожі, яка відділяла город від подвір'я, і, зраділий з першої по хворобі такої довгої подорожі, розімлілий від сонячного тепла, сп'янілий від пахощів весняного повітря, вмовстився на низенькому дощаному перелазі.

Зір його побіг вниз, вздовж городу, до річки, обійняв широку долину, шугнув вгору, за річку,— і широкий, вічно

прекрасний, неосяжний і мінливий світ розіслався перед його зачарованими очима.

Вниз від вулиці, розділені ясно-зеленими смужечками ровів, оксамитно-темними стрічками збігали до річки городи. По той бік річки такі ж городи підіймалися вгору, аж туди, де поміж хатами звивалася, зникаючи за переїздом, бруківка. За сірими дахами хаток, чітко вимальовуючись на чистій синій небі, біліла стіна елеватора, стриміла кругла станційна водокачка.

Внизу широкою долиною, поміж зелено-синіх, яक्रаво-зелених і ясно-лимонних кучугур крислатих розквітлих верб, верболозу та густого лозняка, в'юнилась, сліпучо іскрила в сонячних променях і рябіла на мілких перекатах Чорна Бережанка.

Подвір'я й хати навколо потопали в сніжно-білій, незаїмано-чистій заметілі вишневого квітування. Холодними сніговими кучугурами, ніби клапті недоталого снігу, цвіли на ровах і видолінках терни.

А по широкій долині, скрізь, куди тільки сягав зір, на рівних, синюваточорних підметах, на пагорках городів, біліли, згори донизу обліті кетягами цвіту, високі старезні, столітні груші-дички.

Світ навколо кипів білою піною квітування, дзвенів пташиним щебетом, повнився мелодійним бджолиним гудінням. І так само кипіло, дзвеніло, гуло й виспівувало в Максимовій душі:

Моя душа ніколи не забуде
Того дарунку, що весна дала;
Весни такої не було й не буде.
Як та була, що за вікном цвіла.

Слухом, очима, усім єством своїм, ніби оце вперше побачивши і відчувши отаке, вбирив у себе клопець оту несказанно чарівну симфонію барв, пахоців і звуків навколишнього світу. Радість буття, якісь неясні, бентежні пориви розпирали йому груди. Хотілося кудись летіти, співати, сміятися й плакати водночас. І звідкілясь, з глибини душі, сама собою, незвана, але прозора, особливо виразна впливла думка: «Адже ще трохи, один нещасливий порух — і всього цього незбагненно чарівного світу для мене вже б не існувало!»

Гостре, проникливо глибоке відчуття величі й краси світу, радощів життя, щастя жити в цьому світі, бути його невід'ємною частиною, свідомість нетривкості, тимчасовості самого людського життя щемливо-солодким болем ве-

ликого і разючого відкриття пронизало хлопця. Життя людське коротке, а світ такий чарівний! Життя дається людині тільки раз... Хіба ж Павка — Островський — не про нього, Максима, сказав, що життя треба прожити так, щоб потім, озираючись назад, не червоніти від сорому?..

Було Максимові тоді п'ятнадцять років.

Але то вже були думки й почуття зовсім іншого, не колишнього Максима. То вже були думки й почуття дорослої людини.

Безжурне і безхмарне дитинство відійшло назавжди. Залишилося десь там, за стінами лікарні, на стоптаних важкими копитами стежках...

15

Восени Максим пішов просто до восьмого класу. За літо він відпочив, набрався сил і попрацював з учителями. Испити за сьомий клас він склав за два осінніх місяці. А ще за два, якраз до зимових канікул, Максим наздогнав свій клас і пішов одним з перших. Він і тепер так само багато читав, старанно вчився, просиджуючи над підручниками цілі дні, вечори й вихідні.

Все, здавалося, увійшло в звичайну колію, так ніби нічого й не сталося. Але сам Максим був уже не той. У класі так і залишився перший учень — Максим Залізний. Але веселого, нестримно-кипучого, гострого на язик заводія і шибайголови не стало. Він зник назавжди.

Змінився Максим до невпізнання навіть зовні: скуд, витягся вгору, роздався в плечах. Щось нове, вдумливе, зосереджене і ніби проясніле з'явилося у виразі очей. Та найразючіші зміни сталися в його характері. Зараз Максим був серйозним, неговірким, зібраним. Здавався дорослим не на свої літа.

Ніколи й ні перед ким не виявляв Максим, що каліцтво його гніло. Але воно його таки гніло й мучило. Він заганяв ті почуття на саме дно душі, не бажаючи визнатися в них навіть перед самим собою. І все ж почуття ті проривалися, можливо навіть неусвідомлено, проривалися в невластивому для такого молодого Максима майже дорослому аскетизмі, який він, наслідуючи Артура чи ще когось з книжних героїв, виявляв не лише в житті, але іноді й на словах. Максим не часто, а все ж і не так рідко, підкреслював свою байдужість та навіть презирство до уявних роз-

кошів чи просто зручностей життя: гарного одягу, теплого кутання взимку, солодкої їжі. Все те, казав він, лише розслаблює, розманіжує й розкладає людину. Справжня людина, яка хоче бути господарем життя і своєї долі, мусить триматися ближче до природи, жити простіше й щоденно гартувати і навіть випробовувати свій організм і своєю волю.

Неусвідомлене відчуття скривдженості чи й певної неповноцінності особливо виявлялося у тих скептично-зневажливих посмішках, з якими слухав Максим розмови своїх однолітків-старшокласників про дівчат. Колись він не робив різниці між дівчатами й хлопцями. Йому байдуже було, кого довести до сліз: першокласницю Галю Очеретну чи другокласника Льоною Заброду, з ким перепливати наввипередки став — з однокласником Петром Забіякою чи старшою на один рік Ніною Чабанюк. Тепер його ставлення до дівчат відзначалося сухою чемністю, що мала прикривати поблажливу зневагу. Усією своєю поведінкою він хотів показати, що дівчата йому байдужі. «Ну що ж, — ніби казав він мовчазно, — я дійсно каліка, але те, як ви на мене дивитесь, може, навіть жалкуючи, мене абсолютно не обходить. Не треба мені ні вас, ні вашого співчуття. Дужі співчуття не потребують. Навіть і калікою я хочу бути і буду дужчим від вас. Та й не тільки від вас».

Він, як і раніше, плавав у річці та ставку, стрибав чи не краще за інших з десятиметрової вишки у воду. Щодня робив вправи з гантелями, все збільшуючи їх вагу, вижимав важезні гирі, підтягувався, робив стойки і крутив «сонце» на турніку. Зрештою, домігся того, що потиску його руки не витримував ніхто з товаришів. А м'язи його перекочувалися під засмаглою шкірою, ніби й справді залізни чи принаймні гумові.

Максим привчав себе купатися в річці, починаючи з березня і закінчуючи вже пізньої осені, коли береги бралися кришталіками криги. Гартував себе для того, щоб звикнути купатися взимку.

Зимом ходив у легкому одязі, здебільшого з непокритою головою, і завжди обмивався до пояса студеною колодязною водою, а то й натирався снігом. Іноді таке тренування оберталося простудою, але молодий організм перемагав.

З хлоп'ячих розваг, якими Максим раніш славився, тепер він іноді вдавався лише до однієї: «Хто довше витримає...» Хто довше витримає розпечену жаринку на долоні,

хто більше пробуде під водою, хто довше затримає подих... Здебільшого найдовше витримував і перемагав Максим. Якщо ж чого не витримував, то потім довго тренувався на самоті. Бо не було вже в цій розвазі колишнього веселого, бездумного хлоп'ячого азарту. Тепер Максим був зосереджений, мовчазний і важко, не приховуючи досади, переживав «програш».

З батьком вони стали великими друзями. Швидко завбувся дошкульний батьків ремінь. Прийшла незвична батьківська пошана до серйозного, вдумливого сина, який знав тепер багато такого, про що батько й не чув. Зазнали великих змін також і ближчі та віддалені ідеали. Ні, Максим не розлюбив батькового паровоза, але мрії його сягали тепер не кочегара й не машиніста. Він уже думав про політехнічний інститут і бачив себе інженером-конструктором, а можливо, й винахідником.

Ні зміни в житті, ні поезія не вбили його захоплення технікою. Все, що в'язалося в металом і машиною, все, що пахло окалиною і машинним маслом, по-старому було його стихією. Тільки вже в дев'ятому, на шкоду монтуванню коліс, тракторам і двигунам, у Максима з'явилося нове захоплення — радіо... І саме воно тісно здружило його з сусідським хлопчаком Льоною Забродою.

Навиписувавши багато посібників та схем (різні деталі возив йому з міста батько), Максим почав майструвати детекторні приймачі. І, як колись він сам, так тепер уже в нього став постійним «уболівальником» білявенький сусід-п'ятикласник, син скальнівського стрілочника Льоня Заброда. Почавши з активного спостерігача, Льоня дуже швидко став Максимові гарячим та самовідданим помічником.

Льоня виявився на диво кмітливим до техніки. За якийсь час він уже майстрував, читав різні схеми й монтував незгірш від самого Максима. Руки в Льоні завжди були в присохлих і свіжих подряпинах, сорочка замащена, а то й пропалена, а очі на щасливому виду сяяли захопленням і вдовolenням.

— У тебе, брат, просто золоті руки,— кидав йому Максим.

А Льоня на ті слова тільки мовчки розквітав широкою, вдячною й щасливою усмішкою.

У Максима хлопець просто закохався. Днями й ночами вони колупалися в деталях, підганяли, монтували, а потім, затамувавши подих, забуваючи про все на світі, ловили

в ефірі близькі й далекі станції. Максим, іноді похваляючись в школі, які міста ловив його приймач, ніколи не забував похвалити Льоню.

— Карапуз, п'ятикласник,— казав він,— а вже талант! Справжнісінький тобі радіобог!

Дружили вони з Льонею ніби однолітки. Льоня днював і ночував у невеличкій, заваленій брухтом комірчині на подвір'ї Залізних, і все в них складалося дуже добре. Але повного щастя і мертвої рівноваги, як відомо, на світі не буває. Льоня мав уже таку вдачу, що, до кінця віддаючись чомусь одному, до краю захоплюючись чимсь одним, зовсім забував про все інше. Отож невдовзі «талант і радіобог» схопив двійку з фізики, а ще за якийсь час і з математики. Двійку з математики, зважаючи на материн характер, Льоня переробив на п'ятірку. Та злочин незабаром розкрився. Маму покликали до школи. Сам директор сказав їй, щоб приглянула за здібним сином і вплинула на нього. Мати зрозуміла це по-своєму. Вона взяла гнучку лозину, викинувши спочатку з хати на смітник усе, що хоч трохи нагадувало радіо, так нашмагала радіобогові спину, що він два дні не міг сісти. Було б це ще півгоря, коли б про все негайно ж не довідалися пронирливі й збитошні сусідські хлопчакки. «Історія» набула розголосу спочатку на своїй вулиці, а потім дійшла й до школи.

— Радіобог! Радіобог! — кричали з-за тинів замурзані в чорнило в'їдливі другокласники, коли Льоня повертався з школи. Прізвисько так за ним і залишилося.

Відчуваючи у всій тій історії свою провину, Максим провів роз'яснювальну роботу з Льониною матір'ю і почав підтягувати його з математики й фізики. Поступово прикрий інцидент забувся, і справи пішли на лад.

Та все ж, уже ставши студентом, Максим якось довідався, що Льоня кинув десятирічку й пішов учнем слюсаря в МТС. «Чи не я часом спричинився до того?» — з легким каяттям подумав Максим.

У дев'ятому, здається, класі в Максима почали прорізуватися й певні громадські, організаторські та навіть ораторські нахили. Його обрали секретарем комсомольської організації.

В політехнічному інституті, до якого він вступив восени тридцять сьомого року, на «відмінно» закінчивши десятирічку, вже з кінця першого курсу він визначився як активний комсомольський вождь, якого незмінно кілька разів підряд обирали курсовим і факультетським секретарем, а

потім і заступником секретаря комсомольського комітету інституту.

Зміна місця навчання, велике місто, нове студентське товариство, нові, значно ширші інтереси і громадські обов'язки цілком захопили хлопця і заповнили увесь його час.

Вчився Максим добре. До нього швидко звикли, почали шанувати, полюбили. Почував він себе рівним серед рівних. За навчанням, безліччю інших обов'язків: збори, засідання, бібліотека, театри,— іноді не було коли й вгору глянути, не вистачало часу навіть поїсти. І Максим не те, щоб звик, ні, він просто почав забувати про своє каліцтво. Воно йому ніби зовсім не заважало, і хлопець уже просто не помічав його, як звикли не помічати й інші...

Та от Гітлер напав на нашу країну. Вибухнула війна. Війна безкомпромісна, жорстока, на смерть. Війна, в якій вирішувалася доля народів, доля світу. Війна, від наслідків якої залежало, власне, все, що було ще з піонерів дорогим, рідним і святим для Максима.

Вулицями міста, повз інститут, нескінченними колонами проходили на захід війська. За два-три дні майже зовсім спорожніли гуртожитки інституту. Біля військкоматів, райкомів партії та комсомолу з ранку до вечора товпилися люди. Йшли на фронт запасники-резервісти, йшли добровольці, формувалися студентські і молодіжні батальйони, створювалися винищувальні загони і ополченські підрозділи.

Все це творилося, кипіло, нуртувало тут, поруч Максима, на його очах, але йшло повз нього, обтікало, ніби вода стоячий камінь.

І от воно повернулося, прорвалося раптово, навально, по-старому, як тоді, в дитинстві, образливе і по-новому нестерпно-гостре, болюче відчуття своєї неповноцінності й непотрібності. Воно гнітило і терзало хлопця муками пекучих заздрощів і... сорому. Так, Максим зараз соромився своєї безпорадності. Адже було йому всього-на-всього тільки двадцять два роки!

Спочатку Максим упрохував, щоб його взяли до армії зв'язківцем-радистом, техніком, зрештою, ким завгодно і куди завгодно, аби тільки він відчував себе теж бійцем.

У військкоматі з ним просто не захотіли та й не мали часу розмовляти. А в райкомі комсомолу сказали:

— Іди і вчись... Народу в нас багато, сили свої слід розподілити розумно. Вчитися теж комусь треба... Треба дивитися вперед. Кадри потрібні будуть і після війни.

У тих словах не було нічого дивного. Вірно казали товариші. Однак Максима це не втішило й не заспокоїло.

Ворог рвався на схід. А наші війська відходили, залишаючи щодня сотні кілометрів рідної землі, сотні сіл і міст. Максимове місто вже майже щоночі бомбили ворожі літаки. Все ближче був гарячий подих фронту. На початку липня гітлерівці підійшли аж під саме місто, і бої зав'язалися на його околицях. Максим довідався, що в місті формують і перекидають на загарбану ворогом територію підпільні, диверсійні і партизанські групи. Пролежавши ніч з розплющеними очима, обміркувавши і зваживши все, на ранок він подався до першого секретаря обласного комітету комсомолу:

— Прошу направити мене у ворожий тил на підпільну роботу... Ясно?!

— Не зовсім,— усміхнувся стомленими очима невисокий русявий товстун з дрібненьким ластовинням на переніссі.

Він розпитав у Максима про батьків, поцікавився, з якого часу в комсомолі, чому саме захотів у підпілля. Вислухавши все, знову запитав:

— А може, евакуюєшся з інститутом? Важко тобі буде і... потім, одверто кажучи, я не певен, що тебе затвердять.

— А я — певен! Тільки ти не перешкождай. Ясно?

— Трохи ясніше! — Видно було, що секретар співчував Максимові. — Сідай, — помовчавши, сказав він. — Заповнюй анкету, пиши заяву і мотивуй.

Через два дні Максима викликали, але вже не до обкому, а до військкомату. Там з ним довго розмовляли трое в новенькому військовому одязі. Розмова звелася до того, що, детально розпитавши Максима, вони порадили йому добре подумати і відмовитись од свого наміру.

— Нізащо! Я все обміркував і вирішив остаточно й твердо.

— Ну що ж, — знизав плечима старенький, сивий, у формі полковника, — ми вам не відмовляємо, але й сказати щось певне не можемо. Ідіть і ще раз усе добре обміркуйте, а коли на те буде потреба, ми вас викличемо.

Ночами навколо міста кільцем спалахували червоні заграви. Дрижали у вікнах шибки від вибухів, горіли запалені з літаків будинки. Другий тиждень на підступах до міста точилися запеклі бої, а Максима ніхто нікуди не кликав.

І нарешті, коли він уже втратив віру і перестав чекати, його знову викликали до обкому комсомолу. Задовольнили

прохання. Проінструктували, забезпечили потрібними документами на справжнє ім'я, грішми, повідомили пароль та відгук і наказали добиратися до рідного містечка Скального.

У Скальному Максим мав, як військовий біженець з прифронтової смуги, організувати явочну квартиру (умовилися, що він відкриє слюсарню майстерню) і чекати, поки до нього з'являться з паролем для зв'язку і передадуть дальші інструкції. Щоб справа була певною і Максим почував себе твердіше, йому повідомили, що, найпевніше, з'явиться до нього секретар Скальнівського райкому комсомолу Федір Кравчук, залишений у підпіллі. Від нього саме Максим і отримуватиме всі вказівки для роботи.

І от серед найрізноманітніших біженців, зірваних вихором війни з рідних місць, різних втікачів і оточенців на початку серпня Максим повернувся до рідного, окупованого вже району.

З міста він вибрався на попутній військовій машині. Потім, певне, з останнім ешеленом-порожняком дістався до станції Сироїжки, яка опинилася найближче до умовної лінії фронту. Дві доби перебував там, загубившись у натовпі біженців з західних областей та місцевих людей, які марно чекали (так і не дочекавшись) тут рятівних ешелонів на схід.

Ще тоді впала в очі Максимові розгубленість і повна неорганізованість цих людей. Ніхто не знав, будуть чи вже не будуть іти ешелони на схід, ніхто їм нічого не міг до пуття відповісти. Радіо на станції уже не працювало, і про все, що діялося навколо, ходили всілякі, часто суперечливі й панічні чутки. Ніхто не знав, де зараз фронт, де німці, а де наші війська. Одні говорили, що гітлерівців зупинено біля Житомира й наші перейшли в наступ. Інші пошепки переказували, що німці вже в Києві. А на третій день вранці всі з жахом довідалися, що фронт уже перекотився через них і вони несподівано опинилися в тилу ворожих військ, які обійшли станцію з півдня.

До Скального Максим добирався пішки, кульгаючи від села до села понад пошкодженою в багатьох місцях залізницею з кийком в руці й зеленою солдатською торбиною за плечима.

У селі Петриківці вперше зіткнувся з фашистами. То була якась маршова частина. Всі вулиці села були забиті танками, машинами й мотоциклами. А в хатах, садках і городах аж кипіло від нахабної, зажерливої і влізливої сол-

датні. По той бік ставка, на горбі, горіла колгоспна стайня. Чувся галас, вигуки, регіт, тривожно ревла худоба, валунали собаки, лунали постріли. В хатах гупали раз по раз двері, дзвеніли відра, тріщали навколо тини й перелази, тряслись, як у пропасниці, дерева, груші та яблука градом осипалися додолу і на сіро-мишасті спини гітлерівської сарани.

Але те, що побачив Максим у центрі села, біля школи, ще болючіше вразило його. Школа стояла порожня, з розчиненими дверима і вибитими шибками. Ганок, сходи і подвір'я були всіяні битим склом, потрощеними рамами, розірваними книжками. А на білій поколупаній стіні, ближче від вулиці, на видному місці хтось навмисне причепив два портрети: Ворошилова і Тимошенко. Під портретами біліло ще якесь, видно, мальоване від руки чорним чорнилом гасло. Максим підійшов і прочитав: «Війні кінець! Червона Армія розбита. Тимошенко та Ворошилов дали наказ не чинити марного опору непереможній німецькій армії».

То вже діяла примітивна й разом з тим нахабна геббельсівська пропаганда. І хай вона була нахабно-брехливою, хай цього разу перед ним була навіть «власна творчість» якогось малописьменного ортскоменданта, серце Максимове боляче стислося. Ворог розперізувався. І вже не можна було безкарно підійти, зірвати те гасло й голосно крикнути приголомшеним несподіваною навалою і цим неждано трагічним поворотом війни людям, що все це брехня, що ніколи гітлерівці не будуть на радянській землі господарями, що тут вони лише тимчасово...

Першою живою істотою, яку зустрів Максим у рідному місті, був Дуська Фойгель, син скальнівського аптекаря. А першою новиною — надруковане під синю копірку й розклеєне на телеграфних стовпах та на парканах оголошення місцевої німецької жандармерії про затримання й розстріл «більшовицького агента-диверсанта, секретаря Скальнівського райкому комсомолу Федора Кравчука...»

16

Оголошення про розстріл Кравчука впало в очі Максимові одразу, як тільки він ступив на бетонну смужку перону біля багажного складу. Слова оголошення боляче вда-

рили в очі й засліпили. Максимові здалося, що йому хтось несподівано вистрілив у груди. Він опустив повіки і мить стояв так, приголомшений, тамуючи розбурхане серце. Федора Кравчука Максим особисто не знав. Федора обрали секретарем райкому вже не при ньому. Та й родом Кравчук був не скальнівський, а, певне, з обласного міста. Але ця звістка так приголомшила Максима, ніби він нагло втратив найближчу, найріднішу людину й залишився зовсім самотній у чужому й незнайомому місті. Один у всьому світі, без рідних і друзів, серед небезпек, несподіванок і лютих ворогів, які чигають за кожним рогом.

З першої ж хвилини він залишився без зв'язків і керівництва. «Тримайся, хлопче. Ясно?!» — подумав, зусиллям волі примушуючи себе заспокоїтись...

— Т-так... Інтересуєшся, значить, Залізний?

Слова прозвучали зловісно, злорадо й насторожено. Бринів у них неприхований, іронічний холод.

Максим підвів голову.

За два кроки перед ним, звузивши очі, стояв Дуська Фойгель. З гвинтівкою за плечима, з білою биндою поліцая на рукаві чорного піджака. Погляд важкий, пронизливий і підозрілий.

Колись Дуська вчився не в заводській, а в сільській школі, але зустрічалися вони не раз і добре знали один одного. Знав Максим також і про те, що Дусьчиного батька, який походив з херсонських німців-колоністів, років два тому було арештовано органами безпеки.

Максим одразу все збагнув, зорієнтувався і... стримано посміхнувся:

— О, Фойгель! Ну, бачу, ти тут гав не ловив.

Дуська не сприйняв жарту. Злегка кивнувши на оголошення, ніби Максим і не сказав нічого, перепитав:

— Знав друга?

— Ні. Не довелося... Певне, якийсь нетутешній.

— Еге! — Тепер Дуська і собі криво, одними тонкими губами, посміхнувся. — «Дружок» мій. З комсомолу за пахана виключав. «Син ворога народу». Маскіривочку з мене зірвав. Через нього, гада, нікуди вчитися не пустили... Ну, я тепер з нього теж маскіривочку здер... Засік і... ваших нет!

І одразу ж, посуворішавши, глузливо й загрозово разом до Максима:

— Ну, а ти? Одвоювався, кажеш?!

— Вояка з мене... сам бачиш... Почали евакуювати інститут, а я — додому.

— Документи, — владно наказав Дуська.

Довго розглядав паспорт, «білий» військовий квиток, студентську довідку.

— А в мішку що? Зброю маєш? Розв'яжи!

І потім, повертаючи після старанного обшуку документи:

— Ну, поки що йди... а там ще побачимо. Та тільки негайно, сьогодні ж, зареєструйся в управі.

«Звичайно, побачимо», — з гидливістю подумав Максим, зрозумівши, що Дуська бере його «на понт», комизиться, щоб владу свою показати, і, пропускаючи останні Дусьчині слова повз вуха, запитав:

— Про мого старого не чув?

— Драпака всі залізничні дали, з ешелонами погнали їх... Та однаково далеко не зайдуть. Повернуться скоро, коли не розбомбить. Він же в тебе, здається, безпартійний?

— Повернуться, — не зважаючи на Дусьчине запитання, підтвердив Максим, вкладаючи у те слово свій зміст. — Обов'язково повернуться...

Під час боїв Скальне двічі переходило з рук у руки, густо обстрілювалося гарматним вогнем, багато будинків у ньому було розбито і спалено.

Вигоріла також майже вся горішня частина Максимової вулиці. Од низу останньою вціліла хата Кучеренків. За Кучеренками, відділена від сусідів вишневим садком, — хата Залізних. Точніш — колишня хата, бо зараз на тому місці, де колись було рідне гніздо, лежали розвалені стіни і самотньо стримів розмальований синіми квіточками комин. Вишні навколо хати були побиті, з посіченим гіллям і сухими, поскручуваними, хоч і зеленими ще листочками. Далі, вгору по вулиці, так само в руїнах і пожарищі чорніло подвір'я Заброд і ще шість осель.

Довго стояв на пожарищі Максим, розмірковуючи, що ж йому тепер діяти. Батько повів ешелони на схід і зараз десь за фронтом, бабуся померла ще минулого року, хата згоріла, а секретаря райкому Кравчука розстріляно. Найближчою людиною на весь район був, якщо вцілів, один колійний обхідник, старий Яременко. Та й той живе десь у будці за кілька кілометрів від Скального. А тут — жодної близької людини, ні одного родича, ніяких зв'язків.

Так ніби було викинуто його на чужий і безлюдний острів по корабельній катастрофі.

На війні ти на звалищах міста лишився один,
І палкі твої сльози точили холодне каміння,
І луна розлягалась така серед смутних руїн,
Аж найдальші нащадки почули твоє голосіння.

Важка, розслаблююча туга холодною млявістю розійшлася по всьому тілу, боляче стиснула серце. На якусь хвилинку він навіть завагався: а може, краще б повернутися до міста? Там у нього, напевне, знайдуться хороші знайомі, там легше відновити втрачений зв'язок та й загубитися в міській колотнечі простіше. А тут... стоїш ніби на очах у всього містечка (в пам'яті постали неприємно звужені, холодні Дусьчині очі) і з усіх боків тебе видно. Щоб не розгубитися, зосередитись і поглянути на ситуацію, яка склалася, збоку, Максим зібрав усю свою волю, пробуючи відшукати в своєму становищі хоч краплину гумору. Та для гумору підстав не було ніяких. І все ж, хоч і вимушено, хоч із злістю, але він таки посміхнувся: «Так... Ясно... Великий конспіратор! — подумав про себе. — Сам напросився і одразу ж розгубився. Злякався, певне, того глистюкуватого Дуськи? Не вистачало ще, щоб ти, не нюхнувши пороху, нічого не спробувавши, закинув ноги на плечі і дав драла. Ні, справді весело було б поглянути на таке збоку!..»

Він висміював самого себе, і від того на душі ставало спокійніше. А тим часом з навколишніх руїн та пожарищ зводились і мовчазно ставали поруч з ним Артур, Павка, тендітна і залізна волею Перовська, мужня і строга Леся. Вони стояли поруч з ним, дивилися на нього і... ждали...

Ні, я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати піснi!..

«Тебе послали саме сюди і наказали працювати саме тут. Ти сам того хотів. А ті, що тебе послали, знають, що в потрібну мить ти будеш саме тут, а не десь в іншому місці. Зв'язки?.. Навколо тебе такі ж, як і скрізь, радянські люди, твої земляки. Отож і починай, налагоджуй зв'язки, бо кому ж, як не тобі, знати тут усе, знати, хто що думає і чим дихає. Чи, може, ти не знаєш, нащо тебе сюди послано?.. І чому мусив починати першим Федір Кравчук? А ти хіба не такий самий комсомолец? Ти ж ще тільки прийшов, тільки ступив на цю землю. Ти ж ще навіть не озирнувся і не подумав почати те, що можеш і мусиш зро-

бити без Кравчука... Ясно? Спокій, спокій і витримка. Не гарячкуй, озирнись, а там діло само покаже. Нервувати повинні ті, що непроханими прийшли сюди... А ти, хлопче, починай хоч би з того, де ти переночуєш».

І, не виходячи на вулицю, низом, попід обгорілим садком Максим попростував до вцілілої хати Кучеренків.

Уже в Кучеренків, де застав старого дідуся, невістку та трійко дітей, до Максима почало повертатися втрачене, було, почуття того, що він дістався в рідні краї, додому, а не до чужого, зруйнованого світу. З кожною хвилиною те почуття ставало все відчутнішим. Воно міцніло від того, як привітно віталися з ним при зустрічі знайомі, як починали розпитувати вже за кілька хвилин по тому, чи не чував він, бува, чогось новенького, співчували йому, бездомному, радили, як краще влаштуватися, а то й запрошували поки що перебути в них,— не вік же оця війна триватиме...

Запросив Максима бути в його хаті, як у себе вдома, і старий Кучеренко.

— Залишайся, Максиме, чого там... Разом воно, на теперішні часи, навіть веселіше.

Оселятися в чийсь родині Максимові не хотілося. Але зараз запрошення було дуже доречним.

Велику й несподівану приємність відчув хлопець, коли старий Кучеренко, набиваючи самосадам стару, обсмалену, аж обвуглену люльку, повідомив:

— А Карпо наче відчував. Перед тим, як гнати на схід оті паровози, зайшов до нас: «Хто там зна, що та як зі мною буде,— каже,— діло таке, що війна — не рідна матір. Хату я замкнув. А оце, попрошу, хай у вас побуде». Та й залишив цілий ящик всякого струменту, сякий-такий одяг і ще скриньку з різними, нібито твоїми, іграшками...

Скрізь навколо Максима були свої, звичайні радянські люди. Дещо розгублені, спантеличені несподіваною, нежданою і непередбачуваною появою фашистів, ще оглушені вибухами, засліплені пожежами, жорстокими репресіями та масовими розстрілами... І всі вони, старі й молоді, прагнули зрозуміти, що сталося, прагнули почути живе, правдиве слово, збагнути хід подій, визначити в тих подіях своє місце, знайти свою стежку. Хотіли, але поки що не могли, не знали, бо опинилися ніби в глибокій ямі, до якої голоси навколишнього життя не доходять. У великій мірі їхні відчуття були й Максимовими відчуттями. І хто ж, як не він, мав розуміти, що цих людей слід підбадьорити, згуртувати, озброїти і спрямувати живим словом правди.

Його стосунки з «допоміжною владою» теж склалися на диво логічно і значно простіше, ніж йому здавалося напочатку.

Максим хотів, як йому й радили, якнайширше себе «легалізувати» і створити за допомогою тієї «легалізації» найкращі умови для підпільної роботи. А йому, ніби навмисне, охоче йшли назустріч.

Колишній знаменитий гуртоправ, потім кабанник, а вже далі просто «спец» — службовець райконтори «Утильсировина» (свиняча шкіра, кроляче хутро, лікарські рослини, кістки й ганчірки), нинішній «шеф» району Мирон Рядненков сказав Максимові:

— Я тебе, юначе, сказати б, зовсім не знаю... І мушу строго попередити: ми, німецька влада, всякого там такого, щоб бавитися політикою, не похваляємо. І з такими у нас недовго... Німець — нація культурна, любить, щоб працювали, й шанує, тобто я хотів сказати, заохоче того, хто працює. А я знаю тільки, що Залізни в давніх-давен люди майстрові і... сподіваюся... Працюй... Ми приватну, як її, ниціятиву обома руками... Бо на приватному інтересі світ стоїть. Ніби, як це тобі так по-простому, як сволок у стелі...

Не минуло й кількох годин, як Максим, покінчивши з усіма формальностями, стояв перед руїнами колишнього банку з патентом на право тримати власну слюсарну майстерню і навіть з дозволом, за окрему плату, зайняти півтори уцілілих кімнати в розваленому будинку.

Він стояв і думав: «Ну от ти, Максиме, вже й маєш патента німецької райуправи. Чи міг ти хоч подумати колись, чи могло збрести тобі на думку, що потрапиш у світ капіталізму і станеш хазяйчиком, малесеньким, а все ж власником-підприємцем? Смішно!»

Та сміятися Максимові зовсім не хотілося. Він, ще не устаткувавши і не відкривши майстерні, вже думав про «клієнтів»...

Перший тиждень у своїй майстерні сидів він дуже мало. Здебільшого, майже цілими днями, спираючись на грушевого кийка, кульгав по містечку. Вишукував, збирав і навіть скуповував всякий металевий брухт, від ламаних ліжок до іржавих годинників.

Скрізь заглядав, втручався до кожної розмови, усім муляв очі, так що до нього швидко почали звикати, як до постійного і обов'язкового атрибута, зрештою, перестали помічати і звертати увагу. А згодом він навіть здобув і своє прізвисько — Кривий Максим.

Сам він ніколи не розмовляв ні про війну, ні про німців, ні про фронти. Його цікавили всілякі залізні речі та ціни на продукти й тютюн. Бовтаючи біля вуха різні обшмугляні «цибулини» стареньких годинників, він мимохідь запитував, чи не продає хто поламаного велосипеда. Купуючи запальнички та сигарети, дослуховувався до кожного слова, заводив багато знайомств, шукав, вивчав і оцінював. Вишукував справжніх зв'язківців, розпізнавав надійних «клієнтів». А тим часом, між ділом, вчився і таки навчився випилювати з стрільяних патронних гільз і п'яти запальнички, на які в той час почався великий попит.

Перший справжній «клієнт» зайшов до Максима сам і зовсім несподівано. Він нічим, ну рішуче нічим не скидався на «справжнього», такого, яким пробував собі уявити його Максим.

Був то звичайний сільський парубійко. Він зайшов до майстерні, як водилося тут, не постукавши. Переступивши поріг, не привітався. Просто зупинився біля дверей, поглянув на Максима, який саме лагодив дно у чиемусь відрі, і широко та якомсь чудно усміхнувся.

Високий, але ще по-хлоп'ячому незграбний: з коротких рукавів злинялої картої ковбойки звисали довгі, тонкі і вже розбиті працею червоні руки. На руках — невитравні сліди заліза та мастил і чорні смужечки під нерівно обрізаними нігтями.

Парусинові, в застарілих, що їх уже нічим не відіпрати, плямах штани. Колись зелені, із збитими підборами парусинові черевики на босу ногу. Комір ковбойки розстебнутий. Худі, гострі ключиці, тонка шия, довгасте обличчя, стрижена під бокс голова. На високий лоб спадає навскіс пасмо білявого підрізаного чубчика. Довгий ніс. Повні великі губи, великі сірі очі, рум'янці на всю щоку і широка, дитяча усмішка.

Стояв, пильно вдивлявся в Максима, ніби гіпнотизуючи, широко усміхався, навіть не збираючись пояснити свій прихід чи взагалі обзиватися.

Максим почекав, але так нічого і не дочекавшись, обізвася першим:

— Ну, що скажеш, парубче?

— А нічого,— аж розцвів від якогось тільки йому зрозумілого внутрішнього вдоволення парубійко.

— Отак нічого й не скажеш?

— А так-таки візьму та й не скажу,— ніби глузував ламким баском хлопець.

— Гм... Ясно... Справа, звичайно, твоя... Але ж коли людина щось робить, приміром, до когось заходить, то...

— А що, отак собі просто вже й зайти до тебе не можна?

— Ні, чого,— навіть насторожився від того безцеремонного звертання на «ти» Максим.— Хто ж каже, що не можна, але ж...

Він і собі приглянувся до хлопця, який свердлив його веселим поглядом. Дивний якийсь хлопець. Зовсім незнайомий. Зайшов... дивиться, посміхається... Може... хто ж його знає! Війна, бомбування...

Максимові стало аж не по собі. І те не сховалося від хлопця. Він ступив крок од дверей ближче до Максима і сказав, хитро примруживши очі:

— Нізащо не впізнаєш!

Тепер Максимові здалося щось знайоме в тому продовговатому, але... таки ж ні, зовсім незнайомому обличчі. Майнула та й погасло, так і не збудивши нічого в пам'яті. Хоч десь же він, безперечно, бачив оце а чи, може, подібне обличчя. Але...

— Ні, таки не впізнаю,— подумавши, відмовився хоч щось витиснути з своєї пам'яті Максим.

— Ох-хо-хо! — вкрай задоволений тим, що його так і не змогли впізнати, зареготав хлопець.— А Радіобога забув?!

— Ясно! — полегшено й радісно вигукнув Максим.— Ясно! Льоня Заброда!

Максим підвівся, подався хлопцеві назустріч. Але той раптом перестав сміятися, увесь виструнчився, став серйозним і навіть офіційним. Змінився в одну мить. Тільки в очах ще, десь аж на самому дні, виблискували, не гаснучи, глузливі бісики. З якоюсь дерев'яною церемонністю він простяг Максимові велику червону руку.

— Драстуйте, па-не Залізний!

— Драстуйте, па-не Заброда! — одразу зрозумівши хлопця й підкреслюючи слово «пан» з такою ж уїдливою іронією відповів Максим.

Обоє голосно, задоволено, зовсім по-дитячому розреготалися.

— Ну й вигнало ж тебе, браток,— сказав Максим, з приємним подивом оглядаючи Льоню.— Як же тут упізнаєш? Навіть тепер, коли вже сказав, і то не віриться. Ну й ну! А от ту лозину, що нею отоді тебе мама відшмагала, як зараз бачу й пам'ятаю...

Льоня реготав так, ніби Максим нагадав йому хтозна-
яку приємну річ.

— ...І був ти тоді — звичайній людині по коліна. Наш перелаз пам'ятаєш? Так у тебе тільки голова стирчала над тим перелазом... Ну й радий же я, що з тобою зустрівся. Радіобог! Розповідай, де ти і як?

— Та отак! — з одвертим захопленням і радістю, як і тоді, в дитинстві, дивився на Максима Льоня.— Вони, гади, шпарили якимись запалювальними. Рознесе геть-чисто все, а тоді ще й запалить. Ми в погребі відсиджувалися, прямого, на щастя, не було. Вийшли, коли стихло, а від половини вулиці — тільки місце тепленьке... Димом кругом затягнуло, а на вашій груші, на самому верхечку, наші ворота висять... Хвилею, значить... Ну, постояли ми, подивилися... «Підемо, мабуть, до тітки Соломії,— кажуть мама.— На їхньому кутку ніби не бухкало». Це аж туди, вже до Козачої балки... Та ти знаєш, на Висілках... Там у тітки й зараз живемо...

За той час, відколи вони не бачилися, встиг Льоня попрацювати в майстернях МТС, побувати на курсах трактористів, а перед самою війною мав іти стажером на комбайн.

— Оце б саме восени до Червоної Армії пішов би... Думав у льотне... Та 'от не встиг... Тепер, значить, дома, натуральне господарство веду. Картоплю викопали, пшениця — в полі, щоб ніхто не бачив... А оце днями розшукали. Присилають з цього, ну, на що ото колгосп перетворили... з громадського господарства... Присилають, значить, поліцая, щоб до МТС негайно повертався...

— Ясно,— зацікавився Максим. І обережно запитав: — Ну і як? Що гадаєш робити?

Від Льониної відповіді, здавалося Максимові, мало залежати дуже багато. Адже перед ним був один з тих, з ким доведеться поруч жити, можливо, працювати і боротися. Тому відповіді Максим чекав з надією і побоюванням.

— Що думаю? — перепитав Льоня.— А що ж мені думати? Пішов, працюю... «Arbeit macht frei»¹,— процитував він раптом по-німецьки знущальний афоризм, який фашисти виписували на воротах концтаборів, і знову голосно засміявся.

¹ Робота дає волю.

Відповідь і особливо сміх неприємно вразили Максима. Хлопець одразу здався йому несерйозним, нецікавим і навіть насторожував.

— Думати завжди слід... Це, брат, ніколи не заважає... Та й взагалі... я не вбачаю в цьому нічого смішного, тим більш веселого...

— А що ж, по-твоєму, плакати мені?

— Плакати не плакати...— Максим раптом розсердився. Розсердився не від того, що почув,— йому вже доводилося чути й далеко гірші речі,— а від того, що перед ним був саме Льоня, його сусід, майже вихованець... Хлопець, який збудив його надії і появі якого він щиро зрадив.— Плакати не плакати, але ж... Ти, певне, був уже комсомольцем? — кинув спересердя.

— А чому — був? — і собі серйозно, ніби теж розгнівавшись, запитав Льоня.— Чому — був?.. Чи, може, ти й про себе будеш мені казати — був? — Голос його завзвучав зовсім уже по-дорослому й навіть дещо зверхньо. Так, ніби старший давав пораду молодшому.— Я так думаю, Максиме, що гарячкуванням та гонором тут не візьмеш. Коли потрібно, зможемо й попрацювати, чого там! Я оте їхнє «Arbeit macht frei» перекладаю по-своєму: «Праця розв'яже мені руки!» А плакати... Нічого, вони ще заплачуть од нашої «праці»... А у мене до тебе таки справді діло є. Заходив до себе на подвір'я. А старий Кучеренко, побачивши мене, сказав про тебе. Я у містечку вже з місяць не був. А почув про тебе — і одразу бігом. Є тут, розумієш, зіпсований приймач в одному місці. Я хоч і Радіобог, а сам щось не можу справитись. Допоможеш? Разом, як отоді? Га?

— Ясно,— справді прояснів Максим і подумав: «Ти дивись, який відчаюга-парубок вийшов з цього Льоньки!.. Та це ж він, оцей Радіобог, і зв'яже тебе, Максиме, хоч, може, й не з тими саме, з ким ти мав зв'язатися, але, напевно, з тими, з ким слід зв'язатися обов'язково і якнайскоріше».

17

Днів через п'ять після того, як Заброди перебралися на Висілки, стихли бої навколо Скального і гітлерівські війська подалися далі на схід, тітка Соломія вирішила:

— Піду-но я до Бережан та провідаю сватів Микитюків. Чи хоч живі вони там залишилися, бо щось у тій стороні так гуркотіло, так гуркотіло...

Вийшла тітка з дому ополудні, а повернулася на другий день ще до обіду. Свати Микитюки були живими, а у вузлику в тітки Соломії виявилася незвичайна знахідка.

— Повертаюся оце через Козачу балку, а там, недалеко від Стоянової криниці, машину кинуто поламану. А на машині ящики. Один розбито. І в ньому мила повнісінько. Це ж, певне, ніхто з сільських ще не набрів. Я навмисне один тільки брусок у вузлик зав'язала, щоб не побачив хто дорогою та не похопився попереду.

І, розв'язавши вузлика та озирнувшись на вікна (гляди, щоб хто з сусідів на подвір'я не зайшов!), показала мамі твердий, схожий на камінь-черепашник, жовтий брусок.

— Це ж багатство яке! Сходимо підвечір, щоб повернутися вже, як смеркне. Бо де ж ти тепер того мила дістанеш.

Мати повертіла брусок перед очима, хлюпнула на нього водою, потерла:

— Ой, не схоже щось воно на мило. І не милиться ж зовсім.

— А то є таке, що тільки в гарячій воді,— наполягала тітка.

— Ой, коли б це мило та не таке, як ота локшина дудочками, що її Семенишина Юлька знайшла. Поклала в запічку, а сама присвітити хотіла. Чиркнула запальничкою, а воно як шваргонел!.. Геть-чисто комин рознесло. І як тільки очей не випекло!

Підійшов Льоня, повертів і собі в руках, понюхав і широко усміхнувся:

— Ого! Оце ж воно і є. Так тобі може намити, що не тільки комин, а й всю хату рознесе.

Тітка злякалася:

— Викинь його, Льоню, до біса! Зараз же... Найкраще збігай до річки — та в воду!

Льоня взяв те «мило» і подався городами вниз до річки. Однак у воду так і не кинув. Перебрів річку на мілкому піщаному переказі й левадами, поза Вовковою греблею і зруйнованим млином, через горби та повз цвинтар, подався вгору, за село, аж на тваринницькі ферми буряко-радгоспу «Червона хвиля».

Дружок його, Сенько Горецький, лежав на простеленій рядюжці в манюсінькому палісадничку, в якому росла зачухрана сливка, рядок півників, два кущі жоржин, любисток і шовкова трава, дзьобав зеленого ще соняшника і читав товстелезну, якусь набубнявілу і заяложену книжку.

Жили Горецькі в радгоспній будівлі — будинок не будинок, але й бараком не назвеш: довжелезна, одноповерхова будівля, «стилю» двадцятих чи початку тридцятих років, під шифером. Жило в ній сім родин під одним дахом, але кожна родина мала свою окрему квартиру на дві кімнати з кухнею, свій ганочок і старанно обгороджений низенькими штахетами палісадничок.

Від читання Сенько одірвався неохоче. Не підводячись, а тільки повернувши вбік круглу, як кавун, низько острижену голову, плеснув по книжці долонею:

— «Червоні дияволята»! Знайшов у клубі на горищі. Пальчики оближеш! Чув про неї ще від Стьопи, п'ять років шукав...

Стьопа, найстарший Семенів брат, на якого він завжди посилався як на незаперечний і найвищий авторитет (особливо коли йшлося про пригодницькі книжки, що читалися ще в двадцятих роках), будучи комсомольцем, завідував хатою-читальнею і бібліотекою на Висілках. А Сенька цікавили тільки пригодницькі книжки. Та й то не всякі. Найбільше захоплювали його книжки військово-патріотичного, революційно-патріотичного і, головне, «шпигунського» напрямку. Читання те, як твердив старенький Сеньків татусь, що близько двох десятків років працював у радгоспі на тваринницькій фермі, і погубило Сенька. Хлопець весь свій час віддавав тому читанню, так що за мушкетерами, графом Монте-Крісто, Шерлоком Холмсом та іншими романтичними героями, яких на кожному кроці підстерігали незвичайні пригоди, шкільні науки видавалися хлопцеві холодними й нецікавими. Отож, хочеш не хочеш, після сьомого класу довелося з ними розпрощатися.

Батько, колишній наймит, а тепер простий робітник радгоспу, колись мріяв про грамоту як про щось недосяжне і на кожную книжку дивився майже з побожністю, як на ікону. Він виховав і вивчив трьох синів. Старший, Степан, що пішов з дому ще у двадцять восьмому році, командував дивізією в Червоній Армії, другий, Микола, вивчився на зоотехніка, Іван закінчив лісотехнічний, а четвертий, наймолодший і найбільш пещений, дочитався! Батько тільки головою хитав:

— Хоч убий — не повірив би, що через книжки можуть з школи вигнати. Звідкіля ж його було знати мені, що оті прокляті романти та зроблять з дитини отакого романтика!

Це ніяк не могло вкластися в його тверезій голові.

Пізнє батькове прозріння справи залагодити вже не могло. Сенько так назавжди й залишився непоправним романтиком. Третій рік сидіти в сьомому класі він не міг. І тому пішов у науку до радгоспівського кіномеханіка. Така робота задовольняла його, бо в ній таки справді було щось не зовсім звичайне, та й для читання залишалось чимало часу. На осінь Сенько мав уже працювати самостійно роз'їзним кіномеханіком і підбивав свого друга, тракториста і комбайнера Льоню, якому було раз плюнути — скласти на водія автомашини, їти до нього шофером... Однак війна вирішила інакше, і обидва вони — і кіномеханік, і комбайнер — опинилися в становищі безробітних.

Дружили хлопці вже кілька років, ще з шостого класу. Сенько пробував було схилити Льоню у свою «романтичну» віру, але в того була своя «точка». Льоню тягнуло до техніки, захоплювався він радіоприймачами, не кидав мрії стати згодом льотчиком. Його більше цікавили книжки про льотчиків, науково-фантастичні романи про польоти ракетами на Місяць, до Марса і інших далеких зірок...

А щодо пригод... Різні пригоди в житті були Льоні так само по душі, як і Сенькові. І обидва вони по змозі не раз бували не лише учасниками, але й заспівувачами, чи то пак заводіями, найрізноманітніших пригод. От тільки страшна «пригода», в яку потрапили зараз, опинившись у себе вдома, ніби в полоні, скільки не читали і скільки не бачили, навіть у сні не могла їм привидітись. Іще не маючи вісімнадцяти літ, вони змушені були діяти у тій «пригоді» самостійно, вирішувати питання, від яких, можливо, залежало їхнє життя і їхнє майбутнє, думати не лише про себе... Адже після того, як батько пішов на фронт, а в матері залишилося їх троє, Льоня став старшим у родині.

Всі три Сенькові брати також були на фронті чи за фронтом, батько погнав радгоспну худобу на схід, а Сенько залишився сам з старою матір'ю. Однак духом Сенько не занепав. Він так і лишився романтиком.

— А то, розповідав Стьопа,— вів далі він, вже сидячи на пілчді і запрошуючи широким жестом сісти й Льоню,— ще була така книжка, товста-претовста. Звалася «А... А... А... А... Є!» Зрозумів?

— Ні,— одверто признався Льоня, з-за пазухи виймаючи жовтий брусок.

— «Азія, Африка, Америка, Австралія, Європа!» Отакенний романюка! Зрозумів тепер? П'ять частин світу, і

скрізь з героями трапляються різні дива. Пальчики оближеш!

— Тепер приблизно зрозумів.— І Льоня подав другові брусок жовтого «мила».

Той узяв, постукав по ньому нігтем, нюхнув і безапеляційно визначив:

— Тол! Таким кусочком знаєш що можна зробити? Першу-ліпшу машину як фугоне — зубів не позбираєш! — І одразу, забувши і про «А... А... А... А... Є», і про «Червоних дияволят», запитав: — Де?

Льоня розповів.

Кругле, все в рудуватому ластовинні Сенькове лице загорілося цікавістю.

— Може, махнемо?

— Давай,— погодився Льоня.

«Червоні дияволята» полетіли в сінці, а соняшник під ганок.

— Мамо, я зараз! — гукнув Сенько у відчинене вікно і з місця рвонув бігом.

Хлопці перейшли вбхід річку, піднялися вгору на Висілки і степовою дорогою, що звивалася понад прибережними горбами, подалися до Козачої балки.

Давно колись, ще як Скальне кінчалось одразу за станцією, біля першого залізничного моста, від нього до Козачої балки було кілометрів з вісім. Та пізніше, на початку двадцятих років, коли поділили панські землі, багато скальнівської бідноти почало селитися далі, понад річкою. Так і утворилися оті Висілки — нова вулиця, яка тепер простягнулася вже на два-три кілометри.

Козача балка — широкий, положистий і довгий, кілометрів на п'ять, яр — тягнулася вздовж степової рівнини і в гирлі зливалася з долиною Чорної Бережанки. На дні яру, пересихаючи лише засушливого літа, дзюркотів струмочок. Ближче до Бережанки, де схили були стрімкішими і ніколи не оралися, дно яру поросло верболозом, терном і ожиною. Вгорі колись стояв хутір заможної родини Стоянів. У тридцятому Стояна розкуркулено й виселено, а пізніше знесено й хутір. На його місці залишилося кілька старих, не дорубаних у голодному тридцять третьому році берестів, кущі терну, здичавілий низенький вишняк і колодязь, який ще й тепер звався Стояновим.

Колодязь був глибокий і повноводий, але брали з нього воду тільки інколи, та й то лише для худоби. Бо колодязь ніхто не доглядав, і його уже багато років не чистили,

а зруб зогнив і наполовину обвалився. Вода відгонила мулом, і плавала в ній всіляка нечисть.

Вантажна машина, осівши на зім'яті колеса, стояла на косогорі в колишньому садку, впершись розбитим радіатором у бересток. У кабіні хтось залишив плащ-палатку і протигаз. Навколо валялося з десяток вистріляних гільз, а в кузові було п'ять ящиків толу. Чотири цілих і один розбитий. Тут же, прикритий величезним, у кілька разів складеним полотнищем брезенту, лежав ручний кулемет Дегтярьова, увесь потрощений і погнутий, з десяток зелених касок і два великих мотки телефонного кабеля.

Хлопці оглянули все, поколупались під сидінням, кожен про себе сподіваючись знайти уцілілий пістолет чи гранату. Не знайшли, повсідалися обидва в кабіні й поглянули один на одного.

— Ну? — запитав Ляоня.

— Що «ну»? — відповів Сенько.

— Що ж ми, все тут так і залишимо?

— А чого б тоді було ходити сюди?

Вони ще не знали, для чого їм та вибухівка і що робитимуть з своєю таємницею, але твердо вирішили, що тол обов'язково слід приховати. Хай він їм не знадобиться, але ж і ворогові не дістанеться. Звичайно, коли б тут знайшлася граната або зо два пістолети...

— Що ж, прикопати його тут десь у яру, чи що? — вголос подумав Ляоня.

— Довга, брат, історія. Ще, дивись, і не встигнеш. За «милом» хтось прибіжить — і не сховаєшся. Виявити можуть.

— Ну, а що ж, залишати так?

— Знов за рибу гроші! Хто ж каже залишати!.. От я придумав! Давай втопимо у криниці! Швидко, зручно! Води там метрів зо два, шубовснемо ще пару он тих каменюк, закидаємо зверху ломаччям... Ще коли б яку дохлу галку вверху, ніякий би дідько й не додумався.

— А воно у воді не той... не зіпсується?

— Що?! Тол?! Теж мені, сказав! Сто год лежатиме!

...Назад поверталися не кваплячись, залишили на машині все, як було, — і брезент, і кулемет, і плащ-палатку з касками та протигазом, — щоб ніхто не подумав, що тут уже хтось порався і що на машині були ще ящики з толом.

Довгенько очікувала дома мати на Сенькове «зараз». Валялися забутими «Червоні дияволята», а горобці давно вже розклювали кинутий під ганок соняшник.

Хлопці поверталися назад понад шляхом поволеньки, нога за ногою. Були обидва притихлі, зосереджені, ба навіть зажурені. Зараз ще більше здружив їх, зв'язав отой кинутий у криницю тол, і їм уже зовсім не хотілося розлучатися. Пригода з утопленим «милом» збудила в них ще глибоко приховані і неясні почуття, тривожила своєю недовершеністю, ніби підштовхувала: «Мусите йти далі, мусите до чогось братись». Але куди йти, за що і як братися, вони ще не знали.

Шелестить під ногами пересохлий бур'ян, клякнуть, скільки оком кинь, перестиглі, витолочені жита, пшениці. Стигне навколо надвечірня степова тиша, так ніби й війни ніякої нема. Тільки коники сюрчать та перепел іноді підпадьомкне...

І душевно, невимушено бринить у степу їхня тиха розмова: про рідних десь там на фронті і, може, оце вперше, про те, чому воно так сталося, що фашистів аж он куди пустили, і чи швидко їх зупинять, чи довго ж оце бути їм тут під Гітлером...

— ...Ще коли б фронт був близько, то можна б і туди податись,— мріє Льоня.— А то невідомо, й де він...

— ...Воно, правда,— вголос міркує про своє Сенько,— німець уже раз доходив сюди. Так у той час Радянська влада ще тільки на ноги спиналася. І техніка була не та... Але тоді отут на місці партизанським способом його глушили. Тоді тільки б захотів — у партизани можна було податися.

— А зараз, думаєш, партизанити не можна?

— Техніка не та... Машини, мотоцикли, літаки, танки, міномети... нависним вогнем. Не так воно легко з-під цього всього вивернутись. Попартизань тут з гвинтівкою або хоч з кулеметом!..

— Ну, з гвинтівкою, звісно... Але ж можна на техніку теж технікою...

— А як ти гадаєш? Можуть бути отут у нас такі, що залишилися? Ну в підпіллі чи в партизанах?.. От Федір Кравчук? Як вважаєш? Випадково чи залишили?

— На засаду напоровся, напевне ж, випадково. А що тут залишився, то, може, й неспроста...

— От був би він живий та зустрівся б оце!

— Тут хоч би слово живе почути, що на світі діється, та й то...

Доходили вже до Висілок. Зупинилися біля рову під акацією. Про все, здається, поговорили, а розходитись не

хотілося. Ніби мали сказати один одному щось особливе, незвичайне. Ніби й говорили, а як розходитись, то виявилося, що так і не сказано ще чогось найголовнішого, найважливішого.

Сенько вже й попросився, а все не йшов. Постояв, помовчав. А потім раптом відповів на Льонині слова:

— Почути слово — воно не штука...

— Не штука... Ого! А де ж ти його почувеш?

— Слухай, Льоню! Чого мені перед тобою критись? Скажу так — ахнеш! Тільки — могила! Зрозумів?

— Можна до могили ще хрест і маузер,— з досадою протягнув Льоня.— Тільки це, брат, з монтекрістів, а мені зараз щось не до цього.

— Тю! Не віриш? Правду кажу! Є приймач, є живлення. Все є! Як почалася війна, наказали всім приймачі здати. В нашому клубі їх склали. Так отам і залишилися. Перед тим, як поліцаї забрали, я одного потягнув. У порожній стайні, отій, що від Курячих Лапок крайня, заховав. Все ніби є, а от тільки чогось не діє. Ніяк сам не доберу.

— Так чого ж ти мовчав, Шерлок Холмс ти нещасний? Мене ж колись Радіобогом звали, чи не чув?!

Схований Сеньком-романтиком приймач, якого Льоня налагодив без особливих зусиль наступного дня, живе слово з Москви і Києва, який тоді ще стояв і боровся, слово, яке вони жадібно ловили в ефірі, саме воно невдовзі звело і об'єднало їх, своїх і зайшлих, старших і молодших, знайомих і до того зовсім незнайомих...

Користувався приймачем сам Сенько. Почуте запам'ятовував і переказував Льоньці. Пізніше почав розповідати також і Бабиному Петрові, або, як його ще звали, «циганові». Але не розкривав, звідкіля знає ті новини. Від Бабиного Петра, який так само не розголошував «джерел», про події довідувався й лікар-оточенець з радгоспівського медпункту Володя Пронін... Ніякої Максимової допомоги Льоня, звичайно, не потребував. Згадка про попсований приймач була просто зачіпкою до серйознішої розмови. Льоні здавалося, що Максим може і повинен відповісти не на одне його тривожне запитання... А може... й не тільки відповісти.

Почуте з ефіру живе слово не згасло й не розвіялося безслідно в повітрі. Рано чи пізно воно мусило було дати віддачу. І зрештою так і сталося. Зовсім ніби непомітно, само по собі, з такою природністю, з якою росте трава,

розвиваються і квітнуть повесні сади, скресає в березні чи квітні крига на ріках.

Прийшов такий час, коли Сенько, переказуючи Льоні чергове зведення Радянського Інформбюро, розповів йому і про Бабиного Петра, і про лікаря-комсомольця Проніна. А ще пізніше про них трьох — Сенька, Петра й Володю — Льоня розповів Максимові.

І ще не знали нічого Пронін та Петро про Льоню, ще Пронін, Петро та Сенько й гадки не мали про існування Максима, і ніхто, крім Максима, навіть і не думав про Галю, а вже всі вони були зв'язані поміж собою словом міцніш, ніж найближчі родичі, бо вже Максим знав про них усіх і вже неминуче наближався той час, коли слово те зведе їх і об'єднає на все життя й на смерть.

18

У кінці вересня сорок першого року в Скальному народилася, певне, перша в тих степових краях, підпільно-партизанська молодіжна група. Правда, про її існування ще зо два місяці ніхто з «непосвячених» навіть не догадувався.

Нічого не знала про цю групу й гітлерівська окупаційна влада. Бо коли протягом тих двох місяців і сталося кілька ніби й підозрілих, але разом з тим ніби й випадкових актів, то їх приписували окремим «злочинним, по-більшовицькому настроєним фанатикам», які ще десь переховувались у районі й чинили ті акти «з безсилового відчаю». Їх, звичайно, розшукували. І коли не виявили всіх за літо, то «до зими з цим, безперечно, буде покінчено». Іноді «злочинців-фанатиків» ловили «майже на гарячому» і незмінно, на науку іншим, розстрілювали «на місці злочину» або кидали до концтаборів. Здебільшого то були люди, які випадково опинилися найближче «до місця злочину», біженці чи оточенці, яких ніхто тут не знав, радянські активісти, що їх намагалися знешкоджувати, не дошукуючись особливих причин і чіпляючись до першої-ліпшої нагоди.

Особливо дошкуляв гітлерівцям у тилу масовий, частково активний і організований, а здебільшого пасивний, але впертий саботаж. Окупантам хотілося взяти із загарбані території все, що тільки можна: зібрати на диво багатий урожай зернових, обмолотити й переробити на олію соняшник, відбудувати зруйновані цукрозаводи, викопати й

переробити на цукор увесь буряк — і все те добро якнайскоріше вивезти до свого рейху. І вони вигонили на роботу всіх: старих і малих, цивільних, полонених і навіть арештованих.

Всі ті зігнані люди ніби й працювали; щось там робили цілі дні, але нічого від тієї праці не видно було. Обмолочене за день зерно кудись розтікалося, завали на заводі й залізниці, розчищені в одному місці, чомусь виростали в іншому. Отже, господарські справи окупантів майже не просувалися вперед. Такі інциденти, як підпалений у степу стіжок пшениці, відчинений серед білого дня вагон, з якого розбігалися по полю десятки свиней, ба навіть розгвинчена рейка чи комбайн, що розсипався ні з того ні з сього, були звичайними на загальному тлі отого впертого, мовчазного й незламного саботажу, який трохи затухав, та й то ненадовго, лише після масових репресій та розстрілів.

Підпільну групу, яка ще не мала навіть назви, за одностайною згодою очолив Максим. Повернувшись до Скального, він зробив усе, що тільки міг, щоб повністю легалізувати своє становище й організувати надійну явку — основне і, власне, єдине завдання, яке поставили перед ним в обкомі. Потім терпляче близько двох місяців чекав. Сподівався, що хтось ще, крім Кравчука, мусив про нього знати. Але ніхто до нього так і не з'явився.

Коли б він не знав про розстріл Федора Кравчука, то, напевне, чекав би терпляче ще якийсь час. Але після загибелі Кравчука, з яким мав зв'язатися, у нього вже не було твердої впевненості, що хтось його таки знайде. А що, коли з тих, хто залишився в підпіллі, ніхто про нього взагалі не знав? Правда, можуть когось закинути і через фронт. Та коли ж то буде?..

Ані обставини, ані власне сумління, ані вдача не дозволяли Максимові сидіти склавши руки в той час, коли ворог, як здавалося йому, майже безкарно плюндрує рідну землю, нищить і безчестить його народ.

Зв'язавшись із товаришами, які здавалися йому надійними і рвалися до активної організованої боротьби, Максим вирішив діяти поки що самостійно, на власний розсуд.

Наважившись на цей рішучий крок, Максим передбачив і зробив усе можливе для того, щоб якнайретельніше оберегати надалі своє мешкання від будь-яких підозр. Про те, що він спеціально залишений на окупованій території, жодному з своїх товаришів навіть не натякнув. Зустрічатися підпільники мали якнайрідше, тільки у надзвичайній по-

требі, зв'язуватися з Максимом — тільки через Льоню Заброду, а до його майстерні й взагалі ніколи не заходити.

На той час (та, власне, організаційно й надалі) Галя Очеретна до підпільної групи не входила. Отже, група складалася лише з хлопців. Максима одразу, не змовляючись, назвали командиром групи. «Звання» це було присвоєно йому зовсім випадково, просто спало на думку першому Володі Проніну. Інші з ним погодились. Але слово «командир» одразу наклало на групу печать не те щоб армійської, але вже й не цивільної організації. У кожному разі, щодо дисципліни вона мала бути організацією строго військовою. Бо в тих умовах, які склалися на окупованій території, лише залізна дисципліна, безвідмовне підкорення волі і наказам старшого давали можливість групі існувати й діяти.

Окрім командира, інших звань та посад не встановлювали. Просто домовились між собою, як діяти, і визначили певні обов'язки.

Щодо характеру дій при першій же зустрічі виникла суперечка між Максимом Залізним та Володею Проніним. Максим визначив профіль роботи групи як пропагандистсько-диверсійний, а Володя наполягав на військово-диверсійному.

— Агітувати нам нікого й ніколи, — сказав Володя. — Всі давно вже й без того загітовані, всі за Радянську владу і ненавидять фашизм, та й взагалі папірцями проти танків багато не навоюєш. Нам треба чинити гітлерівцям справжній збройний опір, вбивати комендантів та поліцаїв, організовувати диверсії. Ото й буде найдійовіша агітація і справжня допомога Червоній Армії.

Максим заперечував:

— Так може міркувати той, хто не дивиться в корінь питання, не зважає на конкретну обстановку. Взяти хоча б найпростішу річ. Там, за фронтом, на радянській землі, люди щодня читають газети, слухають радіо, а тут ось уже близько двох місяців народ не чує жодного слова правди, він дезорієнтований геббельсівськими фальшивками, ловить кожну чутку й часто не знає, що робити і чому вірити. На це закривати очей не слід. Збройний виступ нашої групи — виступ не зв'язаних з народом одинаків, і наші чисто військові дії для гітлерівської армії однаково, що комар для слона.

— Але ж на окупованій території воюватимемо не тільки ми одні, — не здавався Володя. — Це ж лише початок.

— Так. Саме початок. І, щоб ми не були самотніми, найголовніше — донести до народу правду про війну, розповісти про все, що діється в країні. Щоденно викривати геббельсівські брехні, мобілізувати, гуртувати, закликати народ до масової боротьби, збройної та диверсійної. Вміло поєднувати масово-агітаційну роботу з диверсійною...

Хлопці підтримали Максима.

Звичайно тихий і навіть лагідний, Володя на цей раз виявив твердість і наполегливість. На війні як на війні. Проти кулі треба воювати теж кулею. Головне зараз — убивати фашистів, а молоти язиком не час і не місце.

— Для того, щоб нищити фашистів, треба гуртувати народ. А народ гуртують програми, ідеї, а не постріли, — пояснював Максим. — Як казав Франко, «Слова — полова, але вогонь в одязі слова...».

Володя залишився при своїй думці, але, будучи людиною дисциплінованою і до того ж військовою, підкорився більшості.

Бабиному Петрові доручили подбати про зброю і можливі операції військового характеру. За Сеньком Горещьким так і залишили радіо. Льоні Заброді, який був зв'язаний з багатьма колишніми учнями і працював в МТС, найбільш підходила масова робота: налагоджувати зв'язки з навколишніми селами, вивчати й рекомендувати організації нових учасників підпілля.

І тільки Володя Проніц, вчорашній студент і лейтенант медичної служби з двадцять шостого червня сорок першого року, залишився ніби без обов'язків. Його вирішили вважати заступником Залізного, запасним командиром, що мусив взяти керівництво лише в тому випадку, коли з Максимом станеться щось непередбачене. А поки що мав працювати завідувачим, та головним і єдиним лікарем радгоспівської медичної амбулаторії, жити тихо, непомітно, не привертаючи до себе нічиєї уваги.

Та здавалося, що інакше жити Володя й не може. Був він худорлявий, низенький, мовчазний і схожий на підлітка, ніби живе уособлення скромності, чемності і якоїсь невідкресленої, без тіні педантизму, акуратності. Завжди спокійний, зосереджений і трохи сумовитий погляд сірих очей на худорлявому, з ледь запалими щоками і горбкуватим носом обличчі говорив про те, що на хлопця можна звіритись у всьому. Він не з тих, що випирають наперед і лізуть у вічі. Але відчувалося, що в разі потреби від свого слова не відступиться.

Ніхто з них і ніхто їм не міг сказати, чи обачно, чи не помилково вони діють. Чи все, що потрібно і що слід би було врахувати в їхньому становищі, вони врахували? Ніхто з них ще два-три місяці тому не думав, навіть у сні не снів, що йому доведеться бути підпільником чи навіть за-сновником підпільної організації. Уставів (подібних до стройової, караульної та інших служб в армії) про організацію підпільних груп у світі, здається, не існувало, а про конспірацію вони лише читали, в кращому випадку — в революційно-історичних книгах, а то здебільшого в при-годницьких романах. І зараз вони змушені були діяти, спираючись на той книжковий «досвід», власний розсуд та власне розуміння, спираючись на ті умови, які підказувало їм життя, і, головне, на свої гарячі почуття синівського обов'язку перед Батьківщиною і поклик серця. Діяли тому, що не діяти не могли. Бо всі вони були комсомольцями, дітьми своєї країни, свого, для них найкращого в світі, ладу.

Найстаршому з них, Володі Проніну, було всього два-дцять чотири роки. Найбільшим військовим авторите-том серед них вважався Петро Нечиталюк, він же Ба-бин Петро, сержант Червоної Армії, стрункий, східного типу хлопець з смагливим обличчям, густим, як у негра, чорно-смолистим чубом і гарячими, циганськими очима.

Зібралися вони всі разом перший і єдиний раз на орга-нізаційне засідання в неділю, непомітно, по одному, про-бравшись, одні — через базарний майдан, а інші з радгос-пу на Курячі Лапки, в хату до баби Федорки.

Потім, згадуючи те засідання, Максим бачив насамперед їхні вольові, зосереджені (навіть у Льоні та Сенька), змужнілі обличчя. І очі їхні, звернені ніби у власну душу, спокійно-рішучий, немов зважуючий погляд і зосереджено-діловий, уже не юнацький настрій. Настрій людей, які беруть на себе важкий і небезпечний обов'язок бійців-органі-заторів, усвідомлюють своє становище й свої обов'язки і ставляться до них без зайвого пафосу, але й без страху чи хизування, яке часом є лише зворотним боком страху. Ставляться до всього, як ділові, певні своєї гідності і свого обов'язку люди, перед якими важка і небезпечна, але вкрай потрібна робота.

Ніхто, навіть дещо екзальтований Сенько, не говорив гучних слів. Ніхто й словом не обмовився про безпеку, яка на них чигає і розміри якої вони уявляли досить чітко.

Ніхто нікого не попереджував про додержання таємниці, про вірність організації, навіть у той найстрашніший час, який може бути страшнішим від смерті. Ніхто не говорив про це, не показував і не повторював слів присяги, ніким заздалегідь не написаної, а самі вони не догадалися... Але ті невисловлені слова, та залізна присяга відчувалися, жили в серцях як щось цілком природне, нероздільне й невід'ємне від їхнього життя і того, що вони збиралися робити.

І тому говорили вони не про обов'язки, не про небезпеки, навіть не про відданість великій справі, навіть не про свою зненависть. Говорили тільки про те, що їм слід робити. По-діловому, притишеними голосами, але гаряче обговорюючи програму майбутніх дій, яку заздалегідь розробив Максим стосовно до місцевих умов, визначивши мету, завдання та напрям головного удару.

— Треба діяти так, щоб вони тут не мали і хвилинки спокою,— говорив Максим.— Кожного дня їм слід нагадувати про те, що ми насторожі, що народ не мовчить і не заспокоїться, аж поки жодного окупанта не залишиться на нашій землі. Не давати їм спокійно спати, ходити, їсти, жити! Ясно? Вони повинні боятися, тремтіти й озиратися на всі боки навіть тоді і там, де нас і близько не буде. І головне — найдійовіша допомога фронтові. Відтягати з фронту більше сил, саботувати, зривати постачання фронту продуктами і зброєю. Вони хочуть якнайбільше обмолотити і вивезти нашої пшениці. Не дамо їм пшениці! Саботувати, розносити, роздавати населенню, палити! Вони хочуть відбудувати залізницю й місток. Зривати відбудову! Вони хочуть викопати буряки. Хай буряки замерзнуть у полі! Не дати їм відбудувати завод! Якщо ж їм вдасться його колись відбудувати — завод знову повинен злетіти в повітря. Вони вигонять наших людей на відбудову? Що ж, ми теж повинні йти до народу, організувати свої групи, які б роз'яснювали людям і спрямовували в потрібному напрямку їхню стихійну зненависть. Хай Льоня гуртує нашу молодь в МТС і через МТС у селах та колгоспах. Хай Горєцький іде на станцію чи на завод, а Петро — на залізницю. Важко нам буде боротися з ними. Адже за кожного вбитого фашиста вони розстрілюють сотні наших людей і випалюють цілі села. Це так. Але важкий тільки початок. Побачите, ми ще доживемо до того часу, коли їх тут убиватимуть не одиницями, коли вони злітатимуть до свого *mein Gott* цілими ешелонами...

Говорячи так, Максим не мав і найменшого сумніву в тому, що все тут, як і скрізь на окупованій території, саме так і буде. Однак він не думав, що все те зробить своїми руками, підніме на свої плечі їхня п'ятірка. Звичайно, ні! А тільки хтось же мусить почати, подати приклад. От вони й не повинні чекати, поки почне хтось інший, а будуть піднімати, організовувати і вести за собою молодь і старших. А для цього треба показати приклад, довести людям, що гітлерівців можна бити, і бити саме тут, на території, окупованій ними. Зрештою, для того, щоб дати приклад, вони об'єдналися! Та чи далеко ж буде видно і чути той приклад без живого, натхненного слова, без заклику?! Ні, без організуючої сили слова, без засобів, якими б те слово доходило до людей, вони будуть ніби німими. А зараз, більше ніж будь-коли, людям потрібне правдиве й щире слово, яке б пояснило, підбадьорило, вселило надію і підказало, як треба діяти.

Слово! Ніколи ще Максим так глибоко не замислювався над цим. Оце тільки зараз, може, вперше в житті посправжньому збагнув він, якою великою силою є слово. Зрозумів і з пекучою досадою відчув, що їм зараз бракує чогось, може, навіть набагато важливішого, дошкульнішого, ніж зброя.

19

Максимові погляди на силу слова оберштурмфюрер СД Пауль Йозеф Форст поділяв цілком і повністю. Більш того, він значно раніш, а може, й набагато глибше від Максима зрозумів вагу й силу друкованого слова. Щодо цього у Пауля Йозефа Форста виробилися навіть свої погляди.

— Прошу вибачення, батечку,— казав Форст,— але одна манюсінька листівочка мене більш лякає, ніж велика пожежа. Одна, навіть велика, пожежа так і залишиться однією пожежею. А з однієї маленької листівки іноді може виникнути сто великих пожеж...

Ні, оберштурмфюрер Форст не був дурнем, подібним до деяких німецьких генералів, які дивилися на листівки як на дитячу забавку, і були певні, що все на світі може вирішити хороший артилерійський залп. Не був Форст і таким наївним, як Шропп, що не відрізняв друкованого слова від звичайної кустарщини на друкарській канцелярській машинці.

Оберштурмфюрер знав, що таке друкарня, особливо підпільна друкарня. Він навіть не приховував того, що боїться таких речей більше, ніж нічного пострілу. Нічний постріл може і не влучити, а листівка обов'язково кудись влучить.

Але страх у таких випадках — помічник ненадійний. Як каже прислів'я: страх має великі очі.

Оберштурмфюрер Форст умів збагнути будь-яку ситуацію і дати подіям правильну оцінку. Він розумів, що за назвою «Блискавка» криється якась організація. І, судячи з листівки, досить серйозна організація. Добре попрацювавши і вивчивши людей райцентру, він зміг приблизно визначити коло осіб, які могли входити до організації і випускати листівки. І коли б Форстові вистачило вміння й хисту перевірити свої припущення, він би побачив, що припущення його майже збігаються з дійсністю.

От тільки його уявлення про скальнівську підпільну друкарню набагато розходився з дійсністю, збиваючи всі його «логічні схеми» зовсім на інший шлях.

Форст правильно міркував, що листівка, яка потрапила йому до рук, не єдина. Що є ще й інші, які передаються з рук в руки, читаються, про які знає багато людей. І тільки для гітлерівців, поліцаїв і іншої зрадницької наволочі листівки залишаються невидимками. Правильно міркував Форст і про те, що листівка — це гасло, заклик до організованої боротьби, повідомлення про те, що з'явилася якась організована, спрямовуюча сила. Не міг не розуміти й того, що листівка — лише квіточка, а ягідки, і дуже гіркі для окупантів, ще можуть бути попереду... Ну, а вже про те, що він боявся тієї листівки і невідомої друкарні і мав зробити все для того, щоб знищити оті «квіточки» ще в зародку, ще в пуп'янку, і чим скоріше, тим краще, — про це вже й мови не було.

В уявленні Форста листівка пов'язувалася із справжньою, може, навіть завдалегідь, ще до приходу окупантів, як то і було в багатьох випадках, заготовленою й законспірованою підпільною друкарнею. Друкарня та мала бути такою портативною, щоб її можна було сховати у звичайному невеликому чемодані. Одно слово, такою, з якими він уже стикався в країнах Західної Європи. За тією друкарнею в його уяві стояли літні, досвідчені, можливо, навіть бородаті та страшні більшовицькі конспіратори. Конспіратори так добре замасковані, що їх ніяк і не відрізниш від першого-ліпшого сільського дядька.

Добре все перевіривши під час відвідин райуправи вдень і потім ще й уночі, вивчивши всі обставини й довідавшись про те, що Панкратій Семенович з перших же днів окупації був завербований до таємних агентів гестапо, оберштурмфюрер майже переконався, що поміж підпільною друкарнею та друкарнею райуправи будь-який зв'язок виключається. Він був просто неможливим.

Та й справді, як можна було непомітно набрати й віддрукувати листівку в кімнаті друкарні, яка містилася в одному коридорі з комендатурою й райуправою? Навіть коли б у тій кімнаті працювали не Панкратій Семенович і Галя Очеретна, а двоє відчайдушно-сміливих однодумців?

А що вже говорити, коли над головою у тієї дівчинки Очеретної, яка одна тільки б і могла це робити, постійно стовбичить, перевіряючи кожен її порух, таємний інформатор Шроппа — Панкратій Семенович? Адже він ладен перерватися, закласти чортові татуся з ненькою, аби тільки догодити «хазяям!» Тут не те що друкувати, тут навіть подумати неможливо про те, щоб набрати хоч один чи два рядочки.

...Попрацювавши кілька днів під самісіньким боком в окупаційній владі району, Галя Очеретна впевнилася остаточно, що нічого тут вона зробити не зможе і тільки даремно зганьбить себе. Від того в дівчини було таке відчуття, ніби вона свідомо дала себе заманити до небезпечної пастки. Сумно й гидко було на душі у неї. Робота, хоч Галя й не друкувала нічого особливого, одразу стала їй нестерпно осоружною. Ненависним і гидким, як облізлий пес, став їй і Панкратій Семенович. Не могла його бачити, терпіти поруч в одній кімнаті, чути його елейний, ехидно-солоденький голосок:

— Ой, дивись, голубонько! Тож за одну-однісіньку літеру голови на плечах не втримаємо...

«Сама б тобі її скрутила, тварюко ти смердюча! — зі злістю думала Галя.— Плюнула б я оце тобі в самісіньку пику!»

І вже вирішила будь-що, якою завгодно ціною вирватися звідсіля. Хоч би навіть руку собі скалчивши.

Та коли сказала про свій намір Максимові, він аж розсердився.

— І не думай! Ясно? — наказав категорично.— Сторожукового цуценяти злякалася? Коли ми будемо отак з першого разу відступати, то в нас і справді ніколи й нічого

не вийде. Треба терпляче ждати. Мало що може трапитись! Раптом підвернеться який випадок, створяться належні умови, а тебе на місці не буде...

Та потрібні умови самі по собі не створювалися, ніщо не змінювалося, і Максим сам дуже добре розумів, що нічого зробити Галя не зможе. А треба ж було обов'язково! І ніде в іншому місці ніхто зробити того не міг. Бо ніде поблизу, окрім скальнівської райуправи, не було кімнати, де б розміщувалася друкарня, а в тій друкарні працювала б своя людина — Галя Очеретна. Людина, яка не пропустила б жодної нагоди, коли б така їй трапилася.

Летіли марно один за одним дні, тижні. Мучилася і нервувала Галя. Мучився, переживав, не спав ночами Максим. Думав, перебирав у думках десятки найрізноманітніших, від найпростіших до найфантастичніших варіантів і, як непотріб, відкидав їх один за одним.

Виточував запальнички та цибухи, колупався у побитих годинниках, латав старі відра, розбирав чи складав ходики, будильники, блукав по містечку — і все думав про одне. Думав і нічого путящого не міг придумати. «Ясно... «Великі духом, силою малі!» — в думках картав самого себе: — І ніякого з тебе, хлопче, підпільника, ніякого конспіратора не вийшло! Нездарний ти, хлопче, ясно. Їхав би краще до Кзил-Орди чи Уфи та й зубрив би там свої сопромати...»

Особливо досадно ставало тоді, коли Ляоня переказував йому зведення Радянського Інформбюро. Невтішні зведення, а все ж правдиві, а все ж не такі, якими вряди-годи забивали голови населенню гітлерівці, в яких вони не раз штурмували Москву й Ленінград, брали з ходу Київ та Одесу, здиралися на хребти Кавказу, дощенту знищували Червону Армію і взагалі ось-ось за ближчих два тижні переможно закінчували війну.

Одного вже осіннього ранку Максим повертався до своєї майстерні від Кучеренків, у яких іноді ночував. Ішов він поза городами берегом річки аж до зірваного й тепер сяк-так настеленого окупантами містка, який перетинав Бережанку в центрі містечка. Майстерня Максимова містилася трохи далі, за містком. На насип здиратися було важко, іти попід міст болотистим берегом теж не хотілося. Максим вирішив вийти на центральну вулицю, не доходячи мосту, через подвір'я райуправи.

Довге одноповерхове на два ганки приміщення райвиконкому, яке зайняли під райуправу, фасадом виходило на

центральну вулицю, а задньою стіною, так само з двома ганочками і низеньким пристроєм,— на просторі, порожнє подвір'я. Подвір'я те обривалося стрімким, хоч і неглибоким урвищем, порослим кущами дерези. Крута стежка, зриваючись з обриву поміж валом дерези, повз дерев'яну, на трое дверей, криту іржавою бляхою вбиральню збігала аж до річки.

Культяючи втоптанною безліччю ніг береговою стежкою, що в'юнилася поміж лозами і пойняними вже осінньою іржею вербами, Максим усе думав про те, як йому налагодити випуск листівок, які б розповіли людям правду, пробілися до їхніх сердець, підбадьорили, а може, й спрямували багатьох з них на боротьбу.

Повернувши від річки, Максим перейшов повз чесьь картоплище, піднявся над урвищем до подвір'я райуправи і нараз зупинився край двору в дерезі. Озираючись навколо, повів поглядом по всіх вікнах і... повернувся назад, до вбиральні. Зайшов до одних дверей, до других, уважно оглянув гаки, нащось пошарив рукою під стелею поміж дошками та прибитим поверх них іржавим залізом...

За кілька хвилин, уже в своїй майстерні, Максим узяв зошит, до якого іноді записував замовлення клієнтів, вивірив з нього чистого аркуша і записав текст невеликої, давно вимріяної листівки. Вона починалася закликом: «Смерть німецьким окупантам!» Потім ішов сам текст:

«Дорогі товариші!

Вітаємо вас з наступаючими Жовтневими святами! В минулому місяці Червона Армія билася з фашистськими ордами в районах Ржева, Брянська, Можайська, Орла, Ростова. Зараз точаться важкі бої в районах Калініна, Волоколамська, Тули. Наступ гітлерівських армій зупинено. Гітлерівський бліцкриг провалився остаточно і назавжди. Скоро Червона Армія розпочне наступ і пожене окупантів з нашої землі. Допмагайте Червоній Армії громити ворога. Не давайте окупантам вивозити народне добро!»

Замість підпису листівка закінчується словами: «Наше діло праве — перемога буде за нами!»

Тільки основне, тільки найголовніше. Коротко, стисло, як заклик, як гасло, як постріл серед ночі.

Закінчивши писати, Максим одірвав від аркуша чистий вузький клаптик паперу і почав підраховувати, скільки разів у тексті повторювалися великі й малі літери.

Так математично проаналізувавши до кінця всю листівку, вирахувавши, скільки в ній яких літер, крапок, ком та інших знаків, поклав собі клаптик з цифрами до кишені, а листівку закопав під стіною в руїнах банку.

Того ж вечора він перепинив Галю, яка поверталася додому, в глухому провулку за МТС і пішов поруч з нею.

— Ясна річ, що ні про яку роботу в друкарні не може бути й мови, — почав він. — Але ти, Галю, скажи мені от що: змогла б ти винести з друкарні десяток чи хоч п'ять літер за день?

Галя зупинилася, подумала, уявила собі, як вона стоїть біля каси, як захопила рукою дві літери і одну непомітно опустила собі до нагрудної кишені синього халатика. І тільки потім запитливо поглянула на Максима:

— Ну, припустімо, що змогла б... Навіть двадцять...

— Ясно!

— Але що ж ти з ними потім будеш робити? І яких саме літер? Байдуже яких, чи що?

— Ні!.. От тільки таких і стільки, скільки їх отут представлено, — показав він Галі папірця з цифрами. — А що буду з ними робити — вже не твій клопіт. Твоє діло — взяти кілька потрібних літер, винести їх у двір, до вбиральні, і там, у середній кабінці, замотавши в якусь непридатну ганчірочку чи папірець, засунути в щілину стелі між дошкою і бляхою... Ясно? Засунути треба так, щоб нічого не було видно. Винось тоді, коли точно знаєш, що цілком безпечно. Коли що перешкоджає — краще відклади. Багато літер за раз не набирай. І найкраще винось не більше одного, від сили двох разів на день...

Галя ніяк не могла зрозуміти, що з цього може вийти, що робитиме з тими літерами Максим. Але для неї це вже була робота. Хай вона не збагне змісту її, та навіть не дуже вірить, що з того може щось вийти, але робота ця — справжня, пов'язана з явним ризиком і небезпекою...

Всього треба було винести, як не економив Максим, більше п'ятисот літер. За одним разом Галя набирала до кишені і виносила чотири-п'ять десятків. Бували дні, коли винести знаки їй щастило у першій половині дня, і тоді вона, порушуючи Максимову вказівку, ще два-три десятки виносила ввечері, йдучи з роботи додому.

Наступного ж дня, коли Галя ховала під дах нову порцію шрифту, попередньої там уже не було.

Так продовжувалося сім чи вісім днів. І жила в ті дні Галя напруженим, сповненим настоєженості й остраху,

але якимсь пожвавлено-піднесеним, збудженим життям. Всі ті дні навіть Панкратій Семенович вже не здавався їй таким нестерпно осоружним.

Шриффт вона набирала в кишеню здебільшого тоді, коли старий на кілька хвилин відлучався з кімнати. Але часто брала й при ньому, про щось у цей час розмовляючи або мугикаючи пісеньку. А коли поверталася до кімнати, залишивши шриффт в умовленому місці, завжди дивилася просто в лице Панкратієві Семеновичу, ледь стримуючи веселе, глузливу посмішку. Галя відчувала справжню приємність від однієї думки про те, що вона пошила в дурні цю гадину.

Коли віднесла останню порцію, з якою спало їй нервово напруження, дівчина раптом відчула втому у всьому тілі і... полегшення.

Ще день чи два ходила вдоволена. Але одразу ж по тому почала мучити дівчину невідомість, бентежити гостра цікавість: «Як же там, чи вийшла ж хоч якась з того користь?»

Але Максим ніде їй не стрічався. Зник зовсім з очей, ніби його й на світі не існувало. Галя відчувала себе забутою, навіть скривдженою... Тепер їй явно вже бракувало «Сторожукового цуценяти»... Зрештою, прийшло тривожне й мульке відчуття того, що, мабуть, там з того нічого не вийшло, і весь її запал пішов намарне.

Зустрів її Максим після того аж через тиждень, перед Жовтневими святами.

— Хотів запитати, повернути тобі шриффт чи, може, не варто ризикувати, носячись з ним туди й сюди?

— Та його там так мало, що не позначиться, коли б навіть каси переважили,— зраділа тій зустрічі й навіть схвилювалася Галя.— А... як же... вийшло щось?

Відповідь здалася їй жорстокою:

— Ясно... А щодо цього... Бачиш, Галю, нам ніколи нічого не слід розпитувати. Коли в тому буде необхідність, я сам скажу.

Разом зі почуттям кривди й невдоволення собою прийшла гіркота незбагненого, неясного розчарування. І хоч Максим, вимовивши оті жорстокі слова, усміхнувся, взяв її руку в свою та міцно-міцно потиснув, все ж відчуття досади й гіркоти від того не зникло.

Чомусь Максимові слова вона сприйняла як натяк, як мимовільне зізнання в тому, що з їхнього задуму нічого не вийшло.

І знову Галі стало гірко. Її почали точити сумніви. Захотілося вирватися з цієї осоружної роботи. Знову почала нестерпно дратувати її ненависна єлейна пика Панкратія Семеновича.

20

Максим розумів дівчину, бачив, у якому стані, і співчував їй. Але він також розумів і те, що для її безпеки не слід знати дівчині більше того, що не пов'язано з викраденням шрифту з друкарні. З неї досить того, що робить зараз. Не треба їй знати про існування підпільної групи, та навіть про те, що з її шрифтом робиться потім. Вона — єдина людина, яка озброює організацію найгострішою зараз для неї зброєю.

І Максим за всіма неписаними законами конспірації мусить оберегати, жаліти її як товариша, що виконує надзвичайно важливе завдання, як друга, як жінку, на руках у якої двійко осиротілих дітей. І... хто знає, він ще й сам того не усвідомив... може, й не тільки тому.

Буває так: довгі роки живе десь поруч тебе, зустрічається тобі ледве не щодня, вчиться з тобою чи потім і працює людина — дитина, підліток, незграбна, цибата дівчинка з гострими ліктями й худенькими плечима, нарешті, вже ніби й доросла, вже ніби й справжня дівка. І нічим, рішуче нічим не вирізняється вона серед інших твоїх знайомих, нічим особливим не привертає твоєї уваги, нічого не зачіпає в твоїй душі, почуттях. Зустрічаєш ти її завжди спокійно і прощаєшся спокійно. Можеш навіть забути про неї, коли довгий час не бачиш... Але от... настане така хвилина. Ще вчора ти спокійно розмовляв з тією дівчиною, спокійно попрощався, а другого дня, зустрівши її, раптом зупиняєшся вражений. І довго стоїш захоплений, схвильований, зворушений і широко дивуєшся: як же я раніш цього не бачив, як я вчора нічого цього не помітив? Стоїш мовчки і відчуваєш себе так, ніби саме цієї хвилини отут, на твоїх очах, сталося чудо перетворення. Десь тільки хвилину тому був перед тобою непримітний пуп'янок — і в одну мить розквітла пахуча фіалка, біла ніжна конвалія, а чи й ще якась незнана, казково-чудесна квітка.

Подібне сталося й з Максимом, коли він уперше після дворічної перерви зустрів Галю в леваді на стежці. Вона стояла перед ним з повними відрами на коромислі і стри-

мано усміхалася. А він дивився на неї і не розумів: справді перед ним ота дівчина, яку він колись дражнив Сторожуковим цуцням, а чи це йому тільки здається?

Може, інші того й не бачили. А Максимові нараз здалася дівчина такою несподівано гарною, такою милою, сяючою молодою красою, що хлопець відчув щось подібне до страху чи не поміченого іншими внутрішнього трепету. Він зразу навіть розгубився і від того зніяковів. І злякався, що Галя, певне, помітила його несподіване, як грім з ясного неба, захоплення і розгубленість. Як добре, що в запасі було оте спасенне, що обізвалося з далекого-далекого тепер дитинства, Сторожукове цуцня. Він знову згадав про нього, але не тому, що зараз захотілося подражнити Галю. Ні, просто те цуцня допомогло йому перебороти себе, приховати несподівану розгубленість.

Галя тоді, може, й не помітила нічого. А все ж з того часу, хоч зовні все ніби й залишилося по-старому, стосунки між ними почали складатися зовсім по-іншому. І щоразу, зустрічаючи Галю, Максим відчував, як бентежний острах, який уперше прийшов до нього на леваді, обвіває й холодить йому груди. І він приховував те ще не усвідомлене почуття за нарочитою діловитістю і навіть різкуватою сухістю слів і виразу обличчя.

І хто знає, які складні почуття володіли хлопцем тоді, коли він отак категорично відповів на Галине запитання. Напевне можна сказати, що тут важили не лише суворі умови підпілля, гострота небезпеки та вимоги конспірації. Головним, ясна річ, було це. Та, крім того, був і жаль, і страх за її, саме її долю, і була навіть ніяковість, бо коли б він навіть міг, коли б навіть потрібно було розповісти їй, як він невміло бився, поки, нарешті, щось зробив, то розповідати про це Галі було б ніяково.

Побувши в своєму житті два чи три рази в друкарні обласної газети (він якось тижнів зо два заступав редактора інститутської багатотиражки), Максим гадав: «Був би шрифт, а решта особливих ускладнень не викликатиме. Ну що там, справді, складного: зібрати літери до купи й перев'язати, щоб міцно трималися, шпагатом».

Однак на ділі виявилось, що не так-то легко було зібрати літери до купи без певних навиків і потрібних знарядь. Літери розповзалися, як живі, розтікалися поміж пальцями, як вода. І зв'язуватися вони чомусь не хотіли, і ставали не так і не туди, то перекошуючись, то зливаючись до купи словами.

А тут ще весь час треба було озиратися, щоб кого не занесло, бо досить було тільки оцієї купки шрифту, щоб потрапити просто на шибеницю.

Звичайно, при найменшій небезпеці все те миттю непомітно можна було б викинути через розбиту шибку в зарослу лободою та лопухами яму банківського підвалу. І там би воно розсіялося так, що його й чорт би не знайшов. Та хіба ж міг він отак просто розкидати шрифт, добутий з такими неймовірними труднощами, з такою небезпекою!

Майже цілий день мучився з неслухняними літерами Максим, щохвилини ризикуючи бути накритим, не раз стаючи перед вибором: залишати шрифт на столі чи викидати в яму, забачивши якогось підозрілого відвідувача.

На зміну шпагатові, який так і не витримав, прийшла невеличка, акуратна дерев'яна коробочка з-під колісної мазі, з фанерним дном. І аж тепер, нарешті, літери рядок за рядком, притримувані металевою учнівською лінійкою, вляглися одна біля одної. Зараз їх можна було легко переставляти, міняти, можна було наглухо закріпити, вимостивши вільний простір у коробочці дерев'яними планочками.

Набір набув цілком пристойного вигляду. Але... відбити з нього листівку не можна було, бо поверхня літер через непомітні нерівності фанерного дна вийшла хвилястою: одні знаки запали, інші — стриміли над ними, прориваючи папір.

Щоб вирівняти набір, він поклав на дно тоненьку бляшку, вирізану з консервної коробки, але й це справі не заридило. Літери, хоч плач, лягали хвилями, і ніякого відбитку не виходило.

Максима охопив справжній відчай. З годину він мучився, міркував, і так і сяк вирівнюючи і без того рівненьку, блискучу бляшку, гладеньку, як скло... Як скло! А що, коли й справді підмостити на дно звичайну шибку?

Аж нарешті поверхня набору стала ідеально рівною. — Ясно! — полегшено зітхнув зраділий Максим.

З друкарською фарбою, на щастя, Галю турбувати не довелося. Максим знайшов цілу коробку її в руїнах колишньої редакції райгазети. Знайшовши, перекинув у коробочку від вакси, і вона так і зберігалася у нього в майстерні на підвіконні, не привертаючи нічиєї уваги. Два маленьких гумових валики з дерев'яними ручками Максим змайстрував сам, натягнувши на дерев'яні качалки по шматку звичайної велосипедної камери.

Потім була ще мука з фарбою, яка ніяк не хотіла лягати з-під качалки рівним шаром, заливала літери і розмазувалася на папері суцільними чорними пасмами. Довелося вигадати ще «подушку», шукати для тієї «подушки» клопоть суконної ганчірки, втирати фарбу у ту ганчірку і вже потім легенько наносити її на літери.

Тільки на другий день уранці Максим, нарешті, з цілковитою впевненістю обережно поклав на шрифт чистий аркушик паперу, прикрив його зверху вчетверо складеною газетою і, рівномірно притискуючи, провів два рази сухою гумовою качалкою. Потім зняв газету, одірвав папірець, перевернув, підніс до очей і нараз, широко змахнувши руками, забувши на мить, де він, голосно заспівав:

Пусть ярость благородная вскипает, как волна!
Идет война народная, священная война!

Співав, вимахуючи руками, диригуючи сам собі, і широко усміхався.

А в руці його майоріла, миготіла білим метеликом чиста, чітко відбита справжня листівка:

«СМЕРТЬ НІМЕЦЬКИМ ОКУПАНТАМ!
ДОРОГІ ТОВАРИШІ! ВІТАЄМО ВАС
З НАСТУПАЮЧИМИ ЖОВТНЕВИМИ
СВЯТАМИ!...»

21

Справжнього свого прізвища Петро Нечиталюк не сказав нікому. Не знала його навіть двоюрідна бабина Федорчина онука Поля, яка віддала йому, про всяк випадок, паспорт свого чоловіка Петра.

Поля жила на Кисилівці, за заводом, аж по той бік ставу. Працювала на заводі лаборанткою. Заміж вийшла в травні за техника-будівельника з обласного міста Петра Нечиталюка. По весіллі Поля не встигла переїхати до міста: почалася війна. Петра було покликано до армії, а паспорт його випадково залишився в Полі. На фото справжній Петро теж був чорнявим, кучерявим і з першого погляду й справді змахував на оцього невідомого солдата, що оселився в хаті баби Федорки на Курячих Лапках.

— Правда, дуже вже ти циганкуватий проти Петра, — сміючись, казала Поля, передаючи паспорт. — Та однаково! Од своїх не сховаєшся, а чужі, як здумаєш десь податися, може, не додивляться.

З'явився новий Петро в Скальному ще тоді, коли навколо містечка все гриміло, а в містечку вибухали снаряди і горіли хати.

За містечком, у медичній амбулаторії радгоспу «Червона хвиля», розташувалася військова санчастина.

У той час дуже гаряча сутичка зав'язалася внизу, біля річки, навпроти станції. А міни вибухали аж біля радгоспу. І ніхто не помітив, чи поранений боєць сам прийшов, чи, може, його хто привів і потім чомусь залишив серед подвір'я. Мати Сенька Горецького знайшла його вже непритомного під шовковицею, за якихось десять кроків від дверей амбулаторії. Було в нього наскрізь пробите ліве плече, яке ніхто не встиг перев'язати. І знепритомнів він, певне, од того, що втратив багато крові.

Смагливий був, аж чорний. Але й кризь ту смаглявість проступила на обличчі недобра смертельна блідість.

Жінки ледве вирвали із закошублої руки ремінь автомата і занесли пораненого до амбулаторії. Поклали просто долі, на розстеленому околоті, більше покласти ніде було.

Сухорлявий, низенький лейтенант медичної служби (прізвища його тоді ніхто з жінок не знав) розрізав йому ножом гімнастерку, обробив рану, а медична сестра тьотя Даша, яка уже років п'ятнадцять завідувала амбулаторією, перев'язала.

З медперсоналу було їх всього двоє. А допомагали їм Сенькова мати, стара Марія Горецька та ще три молодіжці з радгоспу. Поранених набралось вже до двох десятків. А навколо гуркотіло все дужче та дужче. І ніхто, ні жінки, ні навіть лікар, не знали, де зараз свої, а де чужі.

Після того як перев'язали майбутнього Петра, звідкілясь принесли ще двох. Поклали в куток, бо ближче до дверей не було вже місця.

Поки їх перев'язували, на подвір'ї несподівано з'явилися німці. Прийшли вони не від річки, де гуркотів бій, а звідкілясь із степу, від Волоського шляху.

Спочатку, прострочені знадвору з автомата, задзеленькотіли й посипалися шибки у вікнах. А потім двоє в зелених розстебнутих мундирах, без шапок і в чоботях з халявами грамофоном, вскочили до приміщення. Піки в них були розчервонілі, очі бігали насторожено й злякано. Вони щось кричали. Лікар кинувся їм назустріч, ніби хотів заступити собою поранених. Передній, високий, з рудими вусиками, штовхнув лікаря автоматом у груди так, що той не втримався на ногах і впав навznak, вдарившись головою об

одвірок. Другий, низенький, з бритою головою і в окулярах гукнув:

— Рус, польшевік! Ставайте! — І одразу ж перелякано застрочив з автомата вздовж кімнати. Тих двох червоноармійців, що їх привели останніми, убив одразу. Петрові прострелив ліве стегно. Тьотя Даша кинулася до низенького в окулярах і підбила його автомат рукою вгору. Гітлерівець штовхнув її чоботом у живіт, потім вистрелив у груди і знову пройшовся автоматом від дверей, застреливши ще п'яťох пораниених. Високий, з вусиками, щось гукнув, той, що в окулярах, огризнувся, але одразу ж обоє вибігли з кімнати.

Навколо в одну мить все стихло. Кудись поділися, як крізь землю провалились, з подвір'я німці, і тільки за станцією, ніби віддалений грім, усе ще погуркувало.

Першою опам'яталася Марія Горецька.

— Жінки, треба їх по хатах поховати, а то повернуться і всіх порішать!

І, не чекаючи на відповідь, кинулася через подвір'я до чийогось вікна, грюкаючи в шибку і скликаючи людсьї. Одна з молодиць вибігла слідом за Марією на подвір'я і подалася полем через балку на Курячі Лапки.

Вже аж через годину, коли жінки, що збіглися з радгоспу і з Курячих Лапок, винесли майже всіх пораниених, біля амбулаторії з'явилася глуха баба Федорка.

— Люди! Десь тут, кажуть, солдатиків роздають,— бавовито, мов з бочки, гукнула вона, як і завжди, не стримуючи голосу.— То, може ж, і мені одного дадуть, щоб у хаті було з ким погомоніти.

«Гомоніти» з бабою Федоркою було важко, бо вона майже нічого не чула і, не вгаваючи, говорила сама, аби тільки була перед нею яка жива істота — людина, то й людина, а теля — то й теля. Висока, міцна, баба мала вже за сімдесят, але почувала себе ще в силі і взагалі була як грім. Недавно поховавши свого діда Радивона, вона залишилася зовсім одна.

От саме у її хату на Курячих Лапках і занесли смаглявого, циганкуватого азербайджанця, пораненого в плече і стегно.

Поранення в солдата виявилися «щасливими». Під бабин гомін та завдяки нагляду того самого щупленького та молоденького лікаря, на прізвище Пронін, поранений незабаром почав потроху видужувати. Сусіди з Курячих

Лапок, звикаючи до нього, почали звати Бабином Петром. Сама ж баба Федорка казала про нього «мій циганчук».

Марія Горецька, вболіваючи за всіх поранених, що їх розібрали люди, не раз посилала до баби Федорки Сенька, щоб поглянув, як воно там, а то й заніс чогось тривкішого поїсти.

Якось Бабин Петро, вже зовсім оклигавши, але ще не підводячись з ліжка, запитав у Сенька, чи не має той чого почитати.

Сенько того разу заніс йому замість пригодницького роману книжку Віллі Бределя. Можливо, тому, що вона першою потрапила під руку.

— Не буду я німця читати! — аж розсердився Бабин Петро.

— А ти спочатку прочитай, а тоді вже й кажи, який він німець!

З цього й почалося їхнє близьке знайомство, а потім і приятелювання.

Баба Федорка жила на Курячих Лапках, на самім белебні. Хата, груша-дичка біля критого рудою глиною погрібника, низенький, облуплений сарайчик і за хатою з десятків вишеньок. Ліворуч від її оселі, через кілька хат, понад Терновою балкою — поле, а за полем — цвинтар. Через балку навскоси, кілометрів за два — довжелезні радгоспні стайні.

Пережила Баба Федорка двох чоловіків. Дітей не мала. У житті не дуже перероблялася, але й ледачою її ніхто не звав. Вдачу мала покладливу, розум кмітливий, хоч віднедавна, як почала глухнути, іноді впадала в забуття. Забувала, що де лежить, часом плутала людей і не все могла збагнути з того, що навколо неї діється. Мабуть, чи не єдина на все Скальне, так і залишилася баба неписьменною. Замолоду не вчили, а коли підійшли лікнепи, сама не захотіла:

— Воно мені тепер ні до чого. Так уже якось доживу.

І тому перша книжка потрапила до бабиної хати аж тепер, коли в ній оселився Петро.

Вдень баба щось неголосно бубоніла собі під ніс і неквапливо, але не зупиняючись і на хвилинку, все господарювала: длубалася в городі чи поралася в хаті. Не могла всидіти без якогось діла й хвилини.

Спати баба вкладалася разом з курми, як тільки починало темніти. А вставала, як починало сіріти. Тому й світла в хаті майже не потребувала. Навіть справжньої лампи

ніколи не мала. Так собі, якась склянка з гнотом. Та й та почала блимати тільки тепер, коли взяла баба на догляд пораненого солдатика.

Спочатку, коли Петро ще лежав у постелі, баба Федорка, пораючись біля печі, вилуштуючи соняхи чи перебираючи квасолію, подовгу й докладно розповідала йому про свого діда, що в пана за щось найкращого пса вбив, про батька — миколаївського солдата, про те, як вона перший раз заміж виходила, а то ще про якогось Свирида петриківського, що п'яний серед зими у себе біля порога замерз. Іноді й Петра розпитувала, гукаючи до нього, як до глухого:

— А ти ж, синку, здалеку сам?

Петро починав і собі говорити. Баба прикладала руку до вуха, вслухалася і, нічого не почувши, скрушно хитала головою:

— Еге ж, еге ж... То ще за царської, як Махно з Деникою отут переходили, так ото теж був десь звідтіля чоловік до нас прибився. Не наш. Ніби позагранишний, аж з-за Гуманя...

І знову розповідала щось своє, забувши те, про що розпитувала.

А віднедавна, коли Петро оклигав (плече загоїлось, і тільки рана на стегні ще не зовсім затягнулася), почав заходити до бабиної хати радгоспівський Сенько. Спочатку було посидить та й піде. А це ось днів зо два тому затіяли з Петром у карти грати. Ну, бабі що... Гасу вони десь самі дістають. Засвітять каганця, затулять вікно. Нехай собі бавляться. А баба тим часом вже й на печі.

— Мені, мабуть, вже й час,— скаже.— А ви як собі знаєте. Хочете погуляти, то й погуляйте... Еге ж... Аби, кажу, тільки хати не спалили.

Найбільше в світі боялася баба Федорка пожежі. І через те дуже не похваляла, коли хто курив.

Ще якийсь час баба шаруділа на печі, вкладаючись. Щось гомоніла собі під ніс, чи що згадувала, чи молилася. А потім нараз усе стихало, і за хвилину сповнювало хату розмірене бабине хропіння.

Тепер аж до ранку ніщо не могло збудити бабу Федорку, хоч з гармат пали.

— Сигнал,— посміхаючись казав Сенько і заносив до хати зелену вилинялу торбу від протигаза.

У тьмяному світлі гасничка, при запнутих вікнах, в хаті баби Федорки починало творитися таке, що, напевне,

жодній людині в Скальному, а найперш і самій бабі й на думку не спало б.

Бо й справді, ніхто б не повірив, що у звичайнісінькій торбі від протигаза міститься ціла підпільна «друкарня», яка віднині має вступити в єдинокорство з галасливою паперовою зливою геббельсівських брехень, залякувань і провокацій.

І кому б могло спасти на думку, що та «друкарня» розгорне роботу в хаті неписьменної баби Федорки, в хаті, до якої десятками років навіть випадково не потрапляла жодна книжка, жоден друкований папірець, окрім паспорта та податкових квитанцій.

Максим, домігшись нарешті свого й знищивши з жалем першу, найдорожчу йому понад усе на світі листівку, склав свою «друкарню» до торби від протигаза і передав Сенькові. Друкувати листівки мали вони вдвох з Петром у бабиній Федорчиній хаті.

Паперу назбирали де тільки можна, найбільше було аркушів з учнівських зошитів. Такий папір можна було знайти, коли б хто кинувся шукати, у кожній хаті, де були учні. І це нічого б не дало. Один аркуш розрізали на три частини, на кожній з них якраз вміщувався текст листівки.

На день «друкарню», разом з надрукованими листівками, прикопували в тернових кущах у балці. Вночі одкопували.

Найкраще працювати було вдвох. Один підкладав і притримував папірець, а другий проводив по ньому валиком по кілька разів, міцно й рівномірно притискуючи і потім час від часу змазуючи шрифт фарбою. Та друкувати вдвох вони не могли. Одному весь час треба було чергувати надворі. А третього брати до цієї роботи Максим заборонив категорично.

Коли надходив вечір і з печі подавала «сигнал» баба Федорка, «друкарню» викладали на скриню, що служила бабі столом, а торбу вішали на гвіздок біля вікна. Сенько виходив на подвір'я і всідався на горбі за ворітьми. Ночі осінні стояли темні й тихі. Звідси йому було добре чути, звідкіля б хто не підходив: від цвинтаря, з базару, Волоського шляху чи з балки.

Був кінець жовтня, того року рано почалися морози, і, посидівши або потупцювавши отак годин зо три, Сенько промерзав до кісток.

Зате в хаті у цей час Бабиному Петрові ставало посправжньому жарко. Друкувати одному незручно. Папір

сповзав набік, перекошувався, і тоді листівка або зовсім псувалася, або виходила неакуратною й негарною. Схлившись над скринню циганську голову, Петро тиснув і тиснув валиком так, що, зрештою, починали нити в зап'ястях руки, а лоб ставав липким. Робота посувалася повільно. До того ж ще першого вечора надушив Петро валиком на вказівному пальці правої руки мозоля. Потім вони пробували мінятися. Але кволий після поранення Петро на морозі довго витримати не міг.

Працювали обоє завзято. Тільки Петро робив усе мовчазно, акуратно й зосереджено. А романтик Сенько хоч би й хотів, то не зміг би втримати свого по-дитячому буйного захоплення.

Друкували підряд чотири вечори, аж поки не використали увесь, який був, папір. Їхня продукція складала більш як чотири сотні листівок. Потім «друкарню» кинули на дно зеленої торби, зверху набили торбу листівками і застебнули. Тієї ж ночі Сенько заніс її до радгоспу і віддав Володі Проніну.

Тут, на відшибі, у медичній амбулаторії, що стояла поміж порожніми корівниками й напівспустілими житлоблками, і вирішили зберігати «друкарню».

Кілька десятків листівок одразу взяв собі Сенько. Він, маючи жваву, товариську натуру і до того ж кілька років пропрацювавши помічником кіномеханіка, був у Скальному людиною досить популярною, мав безліч знайомих серед молоді й старших людей і міг би розповсюдити тих листівок значно більше. Однак Максим суворо наказав йому взяти лише строго визначену кількість і особисто передати двом-трьом найбільш надійним товаришам. Листівки ті призначалися виключно для містечка, і Максим дуже хотів, щоб вони потрапили насамперед до людей, яких окупанти ганяли на залізницю і на завод, а також, по можливості, до військовополонених, які теж там працювали.

Решту листівок, не кажучи, звідки вони тут взялися і де зберігаються, Сенько невеликими порціями протягом кількох днів переніс від Проніна і передав Льоні Заброді.

Льоня ті листівки роздавав товаришам із тих сіл, в яких йому доводилося працювати від МТС на комбайні чи на тракторі. Таких справжніх друзів поки що Льоня виявив тільки шість, з п'яти великих сіл Скальнівського та сусідніх Терногородського й Підліснрянського районів. Роздав він їм листівки, нічого не пояснюючи, але одним цим уже міцно зв'язуючи їх з невідомим підпіллям. Прізвищ своїх

«агентів» він не називав нікому, навіть Максимові. Потім буде видно. Справа покаже, хто з них і як витримає перлу перевірку й на кого можна буде покладатися надалі.

Кожну листівку мусили цінувати як найдорожчий скарб. Кожна мусила влучити в ціль, жодна не повинна була згинутися марно.

Максим наказав хлопцям, попросивши переказати те і їхнім «агентам»:

— Листівок не розклеювати і не розкидати! Ясно? Передавати й підкидати лише нашим, надійним людям, попередивши: прочитай і передай товаришеві!

Білими метеликами листівки випурхнули з юнацьких рук і... зникли, ніби у воду пірнули.

Максим відчував себе молодою матір'ю, яка вперше врядила дитя в далеку дорогу, а тепер і пишається, і тривожиться його долею, не знаючи, де воно і що з ним.

А «діти» його гуляли тим часом по району, метеликами залітали до сусідніх районів, переходячи з рук у руки. Остерігаючись ворожих очей, підбадьорювали радянських людей, спростовуючи гітлерівські брехні та провокації.

І скоро сам Максим почув, як люди почали тихо переказувати одне одному, не посилаючись на джерела: «Бре-шуть... ніякого вони Ленінграда не брали і Москви не оточували... І Тимошенко з Ворошиловим... то все вигадки. Воює Червона Армія!.. То вони, самі бачимо, ешелонами поранених вивозять...»

Був серед людей такий голод на правду, така жадоба почути живе слово, що листівки ті зачитували до дірок і так оберігали, що жодна з них не потрапила до рук ні гітлерівцям, ні поліцаям, ні якійсь іншій наволочі.

Коли Максим пізніше зрозумів це, він не засмутився. «Ясно,— подумав про себе.— Воно поки що, може, й краще, що так сталося. Аби наші люди знали, що боротьба продовжується навіть тут і що всім треба ставати до боротьби. А гітлерівці про це дізнаються не на словах, а на ділі». І Максим мріяв про той, здавалося йому, недалекий час, коли з їхньої п'ятірки виросте не одна і не дві підпільних групи, коли вони нарешті зможуть дістати з Стоянової криниці Льоньчине «мило» — і на багато кілометрів навколо летітимуть під укіс ешелони, вибухатимуть станції, заводи, в дрізки розсипатимуться залізничні колії, спалахуватимуть поліцейські та жандармські управи, і на смерть перелякані окупанти не знатимуть, куди податися, за що братися і кого ловити. І змушені будуть відкликати на

нього, Кривого Максима, і ще багатьох таких Максимів, Льонь, Петрів, і Галь полки, а то й цілі дивізії з фронту...

Веселіше, надійніше та сміливіше почували себе тепер і всі інші хлопці з п'ятірки.

22

І тільки Галя Очеретна нічого того не чула, не знала й навіть не догадувалася. Гнітила її, каменем на шиї висіла ненависна робота. Все нестерпнішими ставали думки про те, що її перебування отут, у цьому гадючому кублі,— марна і безнадійна справа. Все гидкішим і осоружнішим ставав їй Панкратій Семенович, який почав подейкувати, що райуправа ніби готується вже й якусь газетку випускати. Закінчення роботи дівчина чекала ще зранку, як тільки заходила до друкарні. Дратувала її кожна дрібниця. Галя стала нервовою, непривітною, на очах марніла і худла.

Вдома теж не мала спокою. На роботі, кинувши дітей на цілий день самих, думала увесь час про них, малювала в уяві всілякі страхиття. А вирвавшись додому, не знала, за що перше хапатися. Особливо боялася за Грицька: хоч і був, як і раніш, слухняним та уважним до неї, а все ж боялася вона за нього: ріс без догляду, поза школою, по лишений сам на себе. Почав дивитися спідлоба, чи то насторожено, чи то зі злістю. Обвітрене обличчя загострилося. Бігав скрізь, де слід і не слід. Відчайдушно тягав із станції вугілля, з-під молотарки — зерно. Носився з патронами, з таким, що його Галя й не бачила, порохом — білими, як вермішель, дудочками, які горіли, стрибаючи по всьому подвір'ю, ніби на пружинці. Набрив десь кольорових ракет, затіяв з хлопчиками обмін і одного разу приніс справжню гранату.

За братом треба було стежити, навчати, стримувати, відбирати все оте й викидати. А тут ще до всього застудилася маленька Надійка. Одразу ж, як тільки захворіла Надійка, ніби тільки й чекаючи цього, як знаку, посипалися на неї неприємності одна за одною.

Якось у неділю, перед Жовтневими святами, зустріла вона недалеко від МТС Яринуку Калиновську. В коротенькій хутряній шубці й хлопчачій шапці з навушниками, невисока, кругловида, гарненька Яринка бігла до станції, вицокуючи маленькими підкованими чобітками по мерзлій

землі. Здалеку забачивши її, Галя зраділа й побігла назустріч.

Дочка лісника з сусіднього, кілометрів за сорок, Підліснлянського району, Яринка після сьомого класу, який закінчила в рідному селі, навчалася не в Підліснлянській, а в Скальнівській десятирічці, бо в Скальному жив у неї дідусь.

У восьмому Галя вчилася разом з Яринкою. Раз якось їздила навіть до Яринчиних батьків. Потім Галя залишила школу, а Яринка вчилася далі. Востаннє зустрічалися вони, здавалося, дуже давно, а насправді — зовсім недавно: в перший день війни в натовпі, який зібрався біля райвиконкому під гучномовцем. Стрілнсь вони випадково, зраділи одна одній, поцілувались та так, пригорнувшись, і простояли увесь час, поки передавалося повідомлення...

А зараз... Галя підбігла, розчервоніла, щаслива тим, що побачила подружку:

— Яринко! Здрастуй! Ой, як це ти тут опинилася?!

А Яринка навіть не усміхнулася. Зупинилася явно неохоче, ніби аж відсахнулася, щоб Галя не кинулася в обійми. Видно, не зраділа тій зустрічі, досадувала та ніяковіла і намагалася приховати ті почуття.

— Ти що, Яринко?! Невже ж я такою стала, що й не впізнаєш?!

— Ні, чого ж... Просто так... поспішаю... На станцію. Машина там якраз у наш бік трапляється.

— Ну як ти? Що робиш? — все ще нічого не розуміючи, але вже відчуваючи щось недобре, запитувала Галя.

Гарненьке Яринчине личко зовсім замкнулося, стало холодним і гордовито-непривітним.

— Живу... Дома... Яка тепер робота! Кому воно і нащо? — Помовчала мить і чи то запитала, чи то ствердила явно осудливо: — А ти, чула, в німецькій управі чи в друкарні працюєш?!

На слові «німецькій» вона зробила помітний наголос і одразу ж, обминаючи Галю, рушила з місця:

— Ну, бувай... Поспішаю.

Галя так і залишилася стояти серед вулиці, ніби обльована. Досада, жаль, образа душили її. Спочатку хотіла кинутися услід Яринці, гукнути: «Стривай! Послухай, як ти могла подумати таке?» Але не кинулась. Затялася, навіть розгнівалася. «Ну й нехай! — подумала. — Нехай, раз ти й запитати не захотіла!»

Додому не йшла, а бігла, розгублена, рознервована, скривджена.

З жахом усвідомлювала, що не тільки Яринка з такою непривітністю дивилася на неї, а й раніше не раз ловила вона на собі отакі чудні та незрозумілі погляди. То хтось з колишніх учнів, а то й з інших знайомих погляне, бувало, на неї та ще й плечима здвигне. «І що це вони, чи то я так змінилася,— гадала собі,— що аж люди обходять?» А воно, виходить, он що! І хоч би ж пуття яке було з тієї роботи, не жаль би й терпіти, а так... Ех, послухала, дівчино, Максима, дивись, щоб нігтів потім з досади не гризла.

А Максим ось уже який час і на очі не показується. Тільки здалеку разів зо два й бачила. Не до неї, певно, йому зараз.

Другого дня до друкарні вже під вечір забрів заступник німецького коменданта, білобрисий та довготелесий лейтенант Ключіг. Швендяв по кімнаті, про щось розпитував, блимав на дівчину круглими, жовтими, завжди ніби сонними очима. Крутив на всі боки підстриженою під бокс, посадженою на довгу шию, півнячою головою. Ключіг заходив до друкарні вже кілька разів. Зайде, покрутиться і вийде. Галя на нього уваги не звертала і очей не підводила. Так і тепер...

А він потоптався з кутка в куток, нащось поколупав пальцем у касі і, коли Панкратій Семенович одвернувся, злегка, злодійкувато пригорнув дівчину за талію.

Тоненько, догідливо хмикнув Панкратій Семенович. А Галі аж морозом сипонуло поза спиною. Крутнулась і одразу ж опинилася аж біля вікна. «От ще цього... тільки цього залищання мені бракувало зараз»,— подумала з гіркотою.

Дома, уткнувшись обличчям у подушку, цілий вечір проплакала, насилу стримуючись, щоб не розридатися вголос і не потривожити дітей.

На ранок підвелася змарніла, з підпухлими, почервонілими очима. На роботу не пішла. Залишилася вдома доглядати хвору сестричку.

Не виходила на роботу три дні, аж поки Надійці трохи не полегшало. Готувала обід, бігала по воду, прала білизну і тим трохи відвертала свою увагу од важких, розпачливих думок. Почувала себе загнаною до страшної пастки, з якої не знала, як вийти. Тільки-но кінчала щось робити, тривожні думки миттю охоплювали її, породжуючи розпач, і гнів, і досаду, витискаючи на очі сльози.

Так за клопотами, нерадісними думками та слізьми і проминули для Галі Жовтневі свята.

Не раз хотіла послати Грицька, а то й сама поривалася піти до Максима, але одразу ж зупиняла себе. Не насмілювалася порушувати його заборони і... соромилась. Не хотіла показуватись йому отакою зарюманою і розгубленою.

На четвертий день по неї прислали з райуправи поліція і наказали негайно, зранку, виходити на роботу.

Панкратій Семенович, якому Галя розповіла про хвору сестру, невдоволено щось муркотів собі. Зібралось, мовляв, багато роботи: прийшли замовлення з райуправи сусіднього району; наказано друкувати якісь звітно-фінансові форми для гребіту. А робота стоїть. Хазяї можуть розгніватися і запідозрити в невдячності.

Галя, закусивши нижню губу, мовчала. Але атмосфера з кожною годиною ставала все напруженішою. В кімнаті явно збиралася хмара.

Грім гримнув аж підвечір.

Панкратій Семенович раптом помітив у одному з бланків помилку. А вже було віддруковано майже половину матеріалу. Винною була Галя. Не доглянула.

Старий схопився за голову, забігав по кімнаті і оце вперше, здається, почав кричати на дівчину:

— До біса! До чортової бабки, прошу вас, з такою роботою! Це тобі не при більшовиках! Від голодної смерті врятував, пожалів! І от маю подяку! По-комсомольськи: косо-криво, аби живо! От як вижену... Заберуть до Німеччини, там навчать працювати по-справжньому. Одразу б треба вас у хазяйські руки! Так от... тільки через мій м'який характер...

Галя не втрималася, скипіла. В очах потемніло. Зиркнула на нього пекучим від зненависті поглядом нараз посивілих очей, зняла вгору руки і так грюкнула об підлогу набивною щіткою, що старий аж підстрибнув з несподіванки й злякано втягнув голову в плечі.

— Проваліться ви з вашою роботою і вашими хазяями разом! Хоч до Німеччини, хоч чортові на роги, аби тільки вас не бачити!

— Тю, скажена! — злякано відступивши, солоденько-примирливим голоском протяг Панкратій Семенович, свердлячи дівчину насторожено-допитливим, ненавидячим поглядом злих, гострих, як голки, очей.— Збожеволіла! Вже їй і слова не скажи!

Примирливість та не обманула Галі. Вона вже знала, якою смердючою і мстивою поганкою насправді був Панкратій Семенович. Та зараз їй — однаковісінько. Була така знервована, така розпалена, гриз такий несамовитий розпач, що їй справді — хоч чортові на роги, хоч на шибеницю.

Поверталася додому в такому настрої, що їй на світ не хотілося дивитися. Тоскно було на душі, боліла, немов у чаду, голова. Гостра самотність і розпач стискали серце. Не витримали, здали-таки по кількох місяцях незагартовані нерви. Попереду все здавалося дівчині безпросвітно темним, страшним. Не знала, що робитиме сьогодні, повернувшись додому, що діятиме завтра. Твердо знала тільки одне: не повернеться вона вже більше до друкарні, до того осоружного Панкратія, огидного Клютіга. Нізащо не повернеться, хоч би там що. Хоч хай на шматки ріжуть!..

І не окупанти були їй зараз страшні, не Панкратій, не поліцаї. Тепер у неї в грудях так скам'яніло все, що їй смерті, здається, найлютішої не побоялася б! А от самотності своєї було страшно. Безвиході і безнадійності, душевної скам'янілості, що нараз опанувала її, було страшно. А тут ще їй день видався, як на те, якийсь мрячний, хоч і морозний, гнітюче-сіренький, тоскний.

Коли перейшла дерев'яним настилом містка і повернула вгору до станції, вже почало сутеніти. На вулиці було порожньо, тільки де-не-де по дворах снували людські постаті. Хати стояли лише праворуч від річки, понад крутим косогором. Ліворуч майже прямовисною стіною зводився над бруківкою глинистий, зарослий густою дерезою обрив. Недалеко того місця, де бруківка мала повертати ліворуч, на переїзд, майже через усю вулицю зяяла глибока вибоїна. Обходячи її, Галя зиркнула вбік на старенькі, зчорнілі ворота, збиті з дощок, і раптом впізнала їх... Та це ж Сторожукова хата! Ті самі ворота, де колись зупинило її Сторожукове цуцня! Отут, на місці оцієї вибоїни, їй калюжа стояла! І щось тепле, зворушливе на мить забриніло в грудях.

Галя підвела голову, поглянула вздовж вулиці і за кілька кроків попереду побачила... Максима.

Ще не повірила в його несподівану появу, ще сприймала її як витвір своєї розбурханої уяви, а вже якась хмільна хвиля вдарила в груди, стріпнула усім тілом, вогнем запалила щоки.

Максим вийшов знизу, від левади, з провулка. В коротенькому сірому пальтечку, без шапки, він ішов їй назустріч і стримано, але, як здалося Галі, іскристо усміхався самими примруженими очима.

Галі на мить здалося, що десь крізь сіру запону хмар пробився сонячний промінчик. Вона так зраділа тій зустрічі, так їй, виявляється, не вистачало зараз саме його, Максима, таким він здався їй зараз рідним, своїм, найближчим, що дівчина навіть і не пробувала стримувати й приховувати своєї несподіваної радості.

Вони привіталися, і, мовчки зрозумівши одне одного, повернули в провулок, і пішли вниз до річки.

Приглядаючись до дівчини, Максим затримав крок:

— Ти часом не хвора? Змарніла чогось, відколи не бачились... Слухай, Галю, а як ти взагалі живеш? Як діти? Може, чого треба? Грошей, дров, хліба? Тут є такі хлопці, як скажу — допоможуть.

Поки що Галі нічого не потрібно було. Але їй треба було, щоб він, Максим, був тут, ішов поруч з нею, приглядався до її обличчя і щоб вона чула його рівний, співчутливий голос... Ні, більше їй нічого не треба було.

Внизу, вже в березі, Максим показав Галі манюсінський, густо списаний олівцем клаптик паперу:

— Крім того, що ти винесла минулого разу, потрібні ще такі от літери, — провів він пальцем по папірцю. — Є дуже важливі новини, Галю.

Максим стисло, кількома словами, розповів їй про події на фронтах, про запеклі бої під Москвою, про парад сьомого листопада на Красній площі, з якого червоноармійські полки й дружини народного ополчення ішли просто на фронт.

Нічого кращого і не можна було вигадати, щоб сповнити її радісними надіями, щоб дівчина знову відчула, що вона живе, що вона не самотня.

Майже фізично відчуваючи, як сповзає важкий тягар з її душі і як легко стає на серці, Галя зітхнула і, піднісши до очей, уважно розглядала Максимів папірець: А — 11, а — 87...

— Так, так, — прикинула вголос. — Тут добрих два-три кілограми шрифтів піде.

— Думаєш — помітять? Думаєш — небезпечно? — насторожився Максим.

— Бачиш, хто ж його знає... Але вовка бояться — у ліс не ходити!

Максим помовчав, подумав.

— Ясно... Ти поки що починай. Із завтрашнього дня і починай, щоб не носитися з великими порціями. А я щось придумаю. Коли вони й справді все там зважили, то доведеться вже якось забезпечити їм загальну вагу.

Вони йшли вузькою стежкою понад берегом. Галя попереду, а Максим позаду. Над ними, торкаючись плечей і голови, звисали оголеним густим гіллям верби, хльоскали по руках оксамитні прутики красноталу, шелестіли іноді під ногами, потріскували пересохлі стебла щавлю і бузини. Швидко темніло. Порожньо й глухо було в хащах густих прибережних зарослів. Однак Галя не думала про те. Їй було хорше й радісно. Трохи позаду вона чула Максимові кроки, відчувала зовсім поруч тепло його подиху, здається, навіть розмірене биття серця.

Забувся, розвіявся гнітючий настрій. Вона тепер вже не розпитувала Максима, але думала про себе з твердою впевненістю: «Ні, мабуть-таки, щось вийшло. Ясно»,— підтвердила звичним Максимовим словом. Тепер їй знову було що робити і вона знала, для чого має жити на світі.

Коли вони вже попрощалися і Максим залишився в березі, а Галя повернулася стежкою через свій город до хати, її раптом ніби вколело щось прикре і неприємне. Спочатку не могла збагнути, чого б то. Але за хвилину згадала: Панкратій Семенович, сварка, вибух несамовитої люті, обіцянка ніколи туди не повертатися.

«Ох і наробила ж ти, здається, дівчино,— щиро покаялася сама перед собою.— Добре, хоч Максимові не сказала. Це ж усе могло піти намарне. Як би я йому тоді в очі дивилася?»

Але зараз їй навіть сварка з Панкратієм не здавалася такою страшною і непоправною.

— Якось помиримось,— подумала вголос і усміхнулася сама до себе весело й задерикувато.

23

Романтичну назву підпільної та ще й молодіжної організації «Блискавка» мусив би був вигадати коли й не сам Сенько Горецький, то обов'язково якийсь інший, але такий же невиправний романтик.

Та вигадав її і закріпив за організацією чоловік, який сам себе вважав суворим реалістом, людиною строго

пунктуальною й навіть трохи педантичною. Галі він не дозволяв знати більше, ніж їй потрібно було для того, щоб винести десяток свинцевих літер з кімнати райуправи до порослого густою деревою урвища. Сенька Горецького взагалі обставив заборонами, як густим частоколом. Йому заборонялося: слухати радіо поза визначеним раз і назавжди розкладом, нічого зайвого і ніде «язиком не ляпати», нікого без попереднього дозволу й погодження до організації не вербувати, з ніякою зброєю «не знатися», а негайно ж здавати все, що трапиться, на схов Володі Проніну, листівок нікому й ніде без попереднього погодження чи наказу не роздавати.

Бабиному Петрові, якого ладили в майбутньому головним стратегом і бойовим інструктором організації, наказано бути в тіні, побільше залишатися при бабиній Федорчиній хаті, тримати строгий зв'язок лише з Проніним та Сеньком і поки що головним чином друкувати листівки.

Володі Проніну, який мав бути запасним командиром і «арсеналом» організації, заборонялося майже все. Він повинен був сидіти в своїй амбулаторії, в якій залишився єдиним господарем після того, як німці вбили тьотю Дашу, доглядати поранених і врятованих від концтабору червоноармійців, лікувати хворих, які могли звернутися до нього, і надійно приховувати все, що накаже організація.

Один тільки Ляоня, у якого був стриманий і врівноважений характер, мав більше волі і прав діяти самостійно: він повинен був зв'язуватися з молоддю навколишніх сіл і навіть районів, не виявляючи себе, вивчати її настрої, спрямовувати й гуртувати, розповсюджувати листівки. Йому ж Максим довірив прислухатися і дошукуватися зв'язків з великим партійним підпіллям, яке обов'язково мусило бути десь тут, на території області.

Однак і Ляоні заборонялося без найгострішої потреби спілкуватися і навіть зустрічатися з своїм дружком Сеньком. Він не знав, де беруть і хто друкує листівки, нічого не знав про Галю, хоч саму Галю знав дуже добре ще з школи.

А взагалі для всіх, хто входив до групи, поставлено було одну залізну умову: сувора дисципліна, безумовне підкорення вимогам організації і волі та наказам її керівника.

Та найвимогливішим Максим був до себе, скрізь і завжди дотримувався самодисципліни і раз установлених

правил конспірації. Твердо вірячи в нашу остаточну перемогу, Максим все ж розумів, що справи у нас на фронті тим часом важкі. І хоч гітлерівський бліцкріг провалено остаточно, але йому, Максимові, треба вкоріюватися тут серйозно і не на короткий час. Вкоріюватися, обростати людьми, псувати ворогові нерви й невтомно шукати разом з тим зв'язків з справжнім, великим підпіллям, а може, й (коли визріють такі умови) з Великою землею. Цей термін уже починав побутувати тоді в радіопередачах, символізуючи Радянську Батьківщину по той бік фронту.

Організації підпілля Максим віддавався з фанатичною пристрасстю і вимагав того й від інших. З окупантами він мусив боротися зараз, не чекаючи, поки десь там підготується щось серйозніше. Треба було використовувати все можливе й досяжне. Організовувати збройну боротьбу, але й негайно, зараз же, боротися з розтлінною і підступною геббельсівською пропагандою, поки ще не доходить сюди слово Великої землі. Боротися зброєю друкованого слова. Зброєю, якою він уже майже оволодів. Зброєю, яка не без підстав здавалася йому непереможною і смертельною для ворога. Бо слово, поки воно правдиве, завжди непереможне і безсмертне.

Події переджовтневих днів на фронтах, особливо під Москвою, Жовтневий парад на Красній площі, всенародна мобілізація на перемогу там, за лінією фронту, давали Максимові до рук гостру й різку зброю. Час для дощукального удару по німецькій пропаганді був якнайсприятливішим, і прогавити його було б злочином.

Вислухавши Сенькову інформацію і переглянувши те, що Горещький встиг записати, Максим засів складати нову листівку. Ця листівка мусила бути далеко більшою за обсягом, докладнішою і конкретнішою.

Писав він неквапливо, обмірковуючи кожне слово, щоб якнайекономніше використати папір, шрифт і сказати якнайбільше. Старанно підраховував літери, коми, крапки й інші знаки. Був у збудженому, піднесеному настрої, і, працюючи, мугикав собі під ніс, сам того не помічаючи, вірші.

Стихи стоят
свинцово-тяжело,
готовые и к смерти,
и к бессмертной славе...—

проказував він, завершивши вдало, на його думку, якесь речення. І, приступаючи до другого, вголос розмірковував пам'ятними ще з школи Лесиними словами:

Коли листівка була готова і всі знаки підраховані, заспокоєна і присмирніла Галя, задобрюючи Панкратія Семеновича, більше тижня виносила з друкарні шрифти.

Все тепер складалося у неї добре: Надійка видужала, в роботі була справжня зацікавленість. І старий Панкратій ніби одійшов, пересердився, а може, тільки удавав, що пересердився. Бо більше тепер мовчав. Тільки іноді ловила Галя на собі його насторожено-допитливі, колючі погляди. Та що ті погляди! Однаково він нічого не помітить. А про те, як він тепер до неї ставиться... Ех! Тепер вона спокійніше витримувала навіть мовчазні відвідини Ключітига.

Виносячи шрифти, Галя уже не боялась, що каси будуть перевірені й нестачу шрифтів виявлять. Кожного разу, забираючи нову порцію, Максим залишав на її місці таку ж самісіньку за вагою, старанно вивірену на скрипучому батьківському безміні порцію цвяхів, різних непримітних для ока залізячок, а то й просто жменьку піску. Пісок і залізячки Галя манюсінькими порціями, так що вони залишалися зовсім непомітними, розсипала по гніздах, а цвяхи, коли старий на яку хвилину виходив, забивала молотком просто в дерево кас.

Раз вивірене, тепер уже все йшло своїм звичаєм. Галя виносила шрифти з друкарні. Максим забирав їх і до часу приховував у руїнах банку, неподалеку від своєї майстерні. Потім, коли зібралася потрібна кількість літер, він набрав текст листівки і одразу знищив написаний від руки оригінал.

Далі важкий брусок набору перейшов до Сенька Горецького і вже від нього потрапив у хату до баби Федорки. Друга листівка вийшла справді великою, на цілу сторінку звичайного паперового аркуша.

Надрукована листівка була на цупкому, синюватого відтінку папері, дві пачки якого розкопав у розгромленій конторі заводу Сенько Горецький. Друкувати її було значно важче й довше, ніж першу. Петро з Сеньком возилися з тим друкуванням добрий тиждень, аж поки витратили увесь папір і понатирали собі пухирі на руках.

Готові листівки, туго набиті в торбу від протигаза, разом з усією «друкарнею» знову помандрували на схов до Володі Проніна. Володя Пронін увечері підняв перед порогом амбулаторії міцно збиту з дубових дощок важку драбинку, об яку витирали ноги всі, хто заходив до амбулато-

рії. Під нею в піску був прикопаний дерев'яний ящик з товстою кришкою. В ящику лежав автомат і дві гвинтівки. Володя поклав туди ще й торбу від протигаза. Потім закрив кришку, засипав та розрівняв над нею шар піску і зверху поклав дубову драбинку.

Тепер по листівках могли топтатися хоч сотня чоловік, і нікому з них навіть не приснитися, на чому він стоїть.

До Льоні Заброди чи знову до Сенька листівки потрапляли потрібними, здебільшого невеличкими пачечками вже від Володі Проніна.

Були ті листівки не лише більші за першу, значно докладніші і конкретніші щодо інформації та завдань боротьби в місцевих умовах, але й мали ще одну нову і важливу ознаку.

Коли Максим вивірів набір і відбив першу, пробну листівку, він ще раз, уже в друкованому вигляді, уважно перечитав її.

Сказано було ніби все основне, що треба і можна було вмістити на одному боці аркуша. Але чомусь здалося Максимові, що листівка недовершена, чогось істотного їй ніби не вистачає: «Але чого ж? — запитав сам себе Максим і одразу ж відповів: — Ясно чого!.. Підпису. Підпису того, хто закликає бити окупантів. Того, хто звертається до народу з цією листівкою. Адже за те, що вони роблять тут і з чим звертаються до народу, мусять і відповідати саме вони. Бо зараз, цієї хвилини, хоч поки ще й не зв'язані з великим підпіллям, вони все ж є його представниками і беруть на себе увесь тягар і всю відповідальність спрямовуючої і організуючої сили тут, в Скальнівському районі. Виходить, підписати слід: «Підпільно-партизанська комсомольська група...» Добре! А нащо, наприклад, жандармам така досить докладна адреса: і група, і підпільна. От і почнуть вони виловлювати всіх підряд комсомольців, справжніх і гаданих. Ні, для окупантів слід би дати щось символічне, узагальнююче, загадкове і, по можливості, страшніше, загрозливіше... А й справді, чому б їхній організації не мати якоїсь назви? От тільки якої?»

Максим замислився, кульгаючи вздовж майстерні, дослухаючись до своїх думок, намагаючись уловити влучне, потрібне слово. Думав і майже підсвідомо, механічно ворушив у голові десятки строф, сотні рядків і цілих віршів:

...Палкими блискавицями, мечами
хотіла б я вас виховать, слова...

Максим нараз зупинився: «Хотіла б я вас виховати, слова...» От знову ці рядки... Зачекай! А може, так... Чому, справді, не може бути так: підпільна партизанська організація «Блискавка»? Отже, під листівкою просто «Блискавка». Тепер усе буде цілком довершено. З самої листівки, з тексту наші люди зрозуміють. Ніч... глупа ніч окупації, а десь тут поруч є «Блискавка». Люди йтимуть на «Блискавку». А жандармам, окупантам — спробуй вгадай, що за сила ховається за тією «Блискавкою!» Де вона? Яка? Велика, мала, доросла, партійна, комсомольська, молодіжна, всенародна? Нічого не ясно, загадково, гостро і... страшно!

Літер для такого заздалегідь не передбаченого підпису не вистачало. Але зайвий раз зустрічатися з Галею, турбувати її та підводити під небезпеку Максим не хотів. Взяв шматочок звичайної тонкої гуми, гострий ніжик... І от великі виразні літери вже міцно наклеєні на дерев'яний брусок...

Відбиток на папері вийшов виразним і загрозово-суворим: «Блискавка».

24

На відміну від звичайної блискавки, що, освітлюючи все навколо навіть найтемнішої ночі, шугає в дощових хмарах, Максимова «Блискавка» була майже невидимою, хоч і набагато страшнішою.

Невеликий білий папірець, підписаний словом «Блискавка», міг спелити, знищити швидше за небесну блискавку. Діяв він безгучно і невидимо, як рентгенівське проміння. Але мав властивість електричної енергії спалахувати при «короткому замиканні». «Коротке замикання» ставалося звичайно тоді, коли листівка або й людина, у якій її знаходили, потрапляли до рук ворога. Навіть людина, вороже настроєна до партизанів, до Радянської влади, навіть поліцай, якщо він був не «особливо довірений» у гітлерівських жандармів, не завжди зважувався принести й показати гітлерівцям знайдену листівку. Коли не було свідків, вони її часто просто тихенько знищували. Бо листівка, якщо той, хто її приносив, не міг вказати точної адреси, викликала недовіру і кидала тінь на найретельнішого служачу. Починалося пильне й кропітке вистежування, випитування, винюхування. А за такими речами ніколи не кри-

лося нічого доброго. «Далі від гріха!» — міркували навіть ті, що мали злість на радянські листівки й гостро ненавиділи їх. Ну, а щодо інших, то... яка ж радянська людина понесе листівки до поліції чи навіть покаже їх комусь ненадійному?

Перша листівка не потрапила до ворожих рук. Так і пройшла невидимкою. І Максим, хоч як йому хотілося побачити свою зброю в дії, був з того навіть задоволений.

З другою, підписаною словом «Блискавка», Максим також не поспішав іти на свідоме «замикання». Він домагався і прагнув розмови з своїми людьми, а не з жандармами. Тому й застеріг, щоб листівки берегли, економили й не розклеювали та не розкидали будь-де. Спочатку треба було підготувати ґрунт і настрої серед своїх, а потім уже кидати попередження і одвертий виклик ворогові.

Але Максим знав також, що «замикання» може статися несподівано, поза його волею, і готувався до цього. І коли таке «замикання», як видно, сталося, воно не здивувало й не налякало його. Він тільки хотів знати, де, коли й чому воно сталося, щоб відвернути небезпеку од своєї організації.

Поки що знав лише одне: «замикання» сталося з вини чи волі якогось Савки Горобця. Листівка з підписом «Блискавка» на четвертий чи п'ятий день по тому, як її закінчили друкувати, потрапила до рук жандармів. Значить, жандарми вже знають, що десь тут існує друкарня і підпільна партизанська організація «Блискавка». Знають про це усі, хто прочитав листівку, знає якась невідома жінка, яка вчора зупинила на вулиці Галю Очеретну і повідомила їй про Савку, Дементія Квашу, Дуську і прибуття загону СД на чолі з отим золотозубим...

Що в тих розповідях правда і що неправда — зараз сказати важко. Та поки що ясно одне: золотозубий нишпорить по містечку і заходив до нього, Максима, в майстерню та провокував марно.

Спершу Максим, як і всякий, кого розшукують і кому загрожує небезпека, відчув себе так, ніби всі погляди, всі підозри й здогади звернені саме на нього. А він сидить, як під скляним ковпаком, його видно звідусіль, і щоб його схопити, варто тільки вдарити по тому ненадійному прикриттю. Але таке відчував він лише до того часу, поки не спробував поставити себе на місце того, хто розшукує.

Так, нехай він і справді сидить, як під скляним ковпаком, хай його навіть підозрюють, але ж і тільки. Підозрю-

ють, напевне, не його одного, а ще, може, десятки людей. Отже, хай і скляне прикриття, але ж і ті, що розшукують, розшукують із зав'язаними очима. Вони можуть лише гадати й припускати, нічого точно не знаючи.

А він, Максим, знає, хто його розшукує, бачить, може стежити за кожним його порухом і вчасно уникати пасток, які йому розставляють. Та, власне, він може не тільки уникати, а нападати, плутати, збивати зі сліду, завдавати несподіваних ударів!

Для цього насамперед треба все знати. І найперш — хто Савка Горобець? Надійна стіна, яка стала поміж «Блискавкою» і гестапівською командою золотозубого?.. Тонюсінька скляна плівка, яку тільки пальцем ткни — і вона розсиплеться?.. Чи просто випадкова, що й сама нічого не знає, людина?..

Навіть і гадки не маючи про те, що Савка — просто сліпе й дурне щеня, яке заплуталося під ногами і лише збиває і його, й Форста, Максим шукав відповіді: «Хто такий Савка Горобець?!»

Галя не знала, хто такий Савка Горобець, ніколи про такого не чула, але розпитувати в тієї жінки не могла.

Льоня Заброта Савки Горобця не знав.

Сенько Горецький такого прізвища теж пригадати не міг.

Володя Пронін і Петро Нечиталюк про Савку Горобця ніколи нічого в своєму житті не чули.

І все ж треба було конче довідатися, узнати, хто такий Савка Горобець. Всім було переказано, якщо хто щось почує про Савку Горобця, то має негайно повідомити про те Максимові.

Всі запитання переслав і відповіді на них отримував Максим «по ланцюжку», через Льоню Заброту. Через нього ж він одразу й попередив усіх про можливу небезпеку. Наказав усім бути насторожі, щоб нікого не було застукано зненацька. Найкраще дома не ночувати або принаймні спати в такому місці, щоб можна було в разі потреби вислизнути у них з-під рук. Поночі, зважаючи на впровадження комендантської години, без потреби не вештатись і нікому на очі не потрапляти. Прислухатися до всякого слова, яке йде від ворогів, стежити за кожним кроком поліцаїв і німців, не спускати з ока золотозубого і про все доповідати якнайскоріш йому, Максимові... А коли комусь з них доведеться тікати з дому несподівано, не по-

передивши інших, або треба буде тікати усім, хай збираються в левадах, над Бережанкою, на сто п'ятнадцятому кілометрі. Тоді його, Максима, можна буде знайти в залізничній будці старенького колійного доглядача Яременка. (Максим зустрівся з старим якимсь на базарі й про всяк випадок попередив його). Отже, хай вони мають те на увазі. Коли Максим буде вже там, кожного, хто підходитиме з яруг, від річки чи з степу, помітять ще здалеку. Не застануть за першим разом, можна зайти до старого через дань. А як він і взагалі там не з'явиться, що ж... Вони про це почують. У їхньому становищі зараз може статися всяке. Вони теж на фронті, а на війні як на війні... Але ні в якому разі жодна здобута з таким ризиком літера не повинна потрапити до рук жандармів. Ні одна літера не повинна загубитись, десь зникнути. Кожен з них може бути затриманим, може навіть загинути, але якщо залишиться хоч хтось один — він мусить берегти «друкарню». Втратити її, відкрити німцям — однаково, що на фронті віддати зброю ворогові а чи здатися в полон зі зброєю в руках.

Того дня, коли Максим довідався від Галі про те, що сталося «коротке замикання», в брезентовій торбці, під порогом амбулаторії у Володі Проніна, залишилося всього двадцять п'ять листівок. Решту Ляоня вже роздав по селах або ж розповсюдив з Сеньком у Скальному. Остання пачка чекала на посланця з сусіднього Підлісненського району. Хто має бути той посланець, Максим не знав і не хотів знати. Він тільки наказав Ляоні забрати листівки від Проніна і заборонив будь-кому з своїх у ці дні заходити до лікарні. Листівки ж якнайскоріше передати до Підлісного і попрохати товариша дві-три з них розклеїти десь у районі в найлюдніших місцях. Максим ще не знав, чи вціліла друкарня у Підлісному. Але станція, зруйнований завод і зірвані мости були так само і там. От і хай тоді золотозубий чи ще хто покрутить мізками, де ті листівки видрукувано — у Скальному, у Підлісному, а чи, може, в іншому місці.

Крім того, Максим наказав Ляоні наклеїти одну листівку на видному місці біля станції, а Сенькові Горецькому — на мурі чи на брамі цукрового заводу. Клеїти їх треба «на смерть», так міцно, щоб нізащо не можна було віддерти папір од стіни і щоб листівки не потрапляли до рук окупантів цілими.

— Хай віддирають по клаптику, хай попрацюють... Ясно? — усміхнувся Максим до Ляоні. — Так-то, Радіобог!

І ще накажи Сенькові, щоб до приймача у ці дні не підходив...

Ночувати того вечора Максим пішов до Кучеренків. Про те, що він іноді ночує там, знали тільки Льоня Заброта та Сенько Горецький.

Спав Максим у тісній кухоньці, в закутку між грубкою і глухою стіною. Єдине маленьке віконце з кухоньки дивилося в садок. Окрім дверей до великої хати, був там ще вихід просто в сіни. А вже з сіней при нагоді можна було вилізти на горище чи перейти до другої половини, яка так і залишилася недобудованою і правила тепер Кучеренкам за хлів для корови.

Опівночі, коли Максим, начитавшись пошматованого, без перших і останніх сторінок «Тіля Уленшпігеля», загасив каганця, відкинув ряденце з віконця і вже почав, було, засинати, в шибку хтось тихенько постукав. «Попіл Клааса стукає в моє серце»,— кризь солодку дрімоту спокійно подумав Максим. Він стомився від читання, вгрівся на твердому тапчані, і вилазити з-під ковдри йому не хотілося. Тому лежав у напівсні, дурячи себе тим, що, може, йому той стукіт тільки вчувся. Підвівся аж тоді, коли дочекався повторного стукоту. Тихенько, щоб не стурбувати господарів, вийшов у сіни, з сіней перейшов до другої половини і вже звідтіля виглянув у садок кризь невеличкий, на одну шибку, отвір у замурованому вікні.

Надворі було темно: нещодавно зайшов місяць. Ніч стояла тиха, морозяна, небо чисте, зоряне. І хоч снігу не було, але промерзла земля, стовбури та гілля вишень сірили, окутані легеньким, примарним інеєм. Біля самого вікна, під розлогою грушею, темніла невисока постать. У тій постаті Максим одразу впізнав круглоголового й кремезного романтика Сенька Горецького.

— Щось трапилось? — запитав його Максим, уже завівши до кухоньки.

— Та ні! — відповів Сенько.— Просто вирішив, що пертися зараз оце через місто додому не конспіративно. Перебуду в тебе до ранку, а вдосвіта — в левади. Ніхто й не помітить.

— А коли ні, то й швендяти ночами нічого,— виговорив йому Максим.— В таких випадках краще дома сидіти. Ясно?

— Ясно то воно ясно, але ж...

І Сенько, висловивши задоволення з приводу того, що окупанти всіх собак перестріляли й тепер уночі ходи де

хоч, повідомив, що листівки розклеєно і розклеєно «залізною, навіть зубами не вигризеш!». Одну на брамі біля заводу, другу на мурі, якраз навпроти заводського майдану. Ну, а третю вже, певне, теж приліпив на станції Льонька... По вулицях скрізь парами розгулюють поліцаї («По одному дрейфлять, собаки!»), а на шляхах, при виїзді з міста, патрулюють у засадах німці. Але він так пройшов низом поза хатами і попід муром, що ніщо й не шеберхнуло.

Потім, між іншим, Сенько сказав, що вчора вранці, певне, випадково до їхньої хати забрів незнайомий поліцай, розпитував, чи не ночувала в них якась жінка, пішов і більше не повертався.

Але найцікавішою й найважливішою новиною з тих, які приніс Сенько, була розповідь про Віллі Шульца. Про Віллі Максим чув дещо від Сенька й раніш.

Вже близько двох тижнів Сенько працював на залізниці біля заводу. Він разом з іншими вантажив на станції на машини і потім скидав коло заводу шпали, рейки, пісок, жухелицю. Керували там роботою кілька німців з «Годту», а шофером був Віллі Шульц, якого всі звать Віллі Шнапсом. Віллі — людина жвава й товариська. З Сеньком він швидко «заприятелював», і тепер вони навіть на «ти». Віллі у всіх, у кого тільки можна, вимінює на сигарети та кремінці до запальничок самогон і не приховує того, що не дуже любить поліцаїв, жандармів і, здається, навіть самого Гітлера.

Якось півжартома Сенько запитав його:

— Віллі, а ти хіба не нацист?

— Ні! — обурився Віллі.

— То, може, соціал-демократ?

— Ні.

— Безпартійний, виходить, — констатував Сенько.

— Ні! — знов заперечив Віллі.

— А хто ж? — здивувався Сенько.

— Людина! Найперш людина! — зробив Віллі широкий жест рукою.

— А нацисти, — зважився Сенько, — по-твоему, виходить, не люди?

— Ні! Шайзе! — весело зареготав Шнапс.

Що воно за один той Віллі, визначити, звичайно, важко, і пальця в рот класти йому ніхто не збирається, але сьогодні він одвів Сенька вбік і раптом почав говорити дивні речі. Найперш Сенько, хоч він і розуміє німецьку мову

дуже мало, все ж збагнув, що йому слід остерігатися й бути обережним. Далі виявилось, що він, Віллі, знає, що в районі з'явилися «партизан» і «лістофка», а золотозубий — Пауль Йозеф Форст — привіз сюди цілий загін СД. Золотозубий — страшна, смердюча свиня. Дуже небезпечна свиня. А він, Віллі, — війна не гут, фашизм не гут, — не хоче, щоб Сенько думав, ніби всі німці такі зершлехт, як той Форст.

Вкінці Віллі сказав, що жандарми арештували вже якогось Савку, і Сенько раптом зрозумів, чи, вірніш, згадав нарешті, хто такий отой таємничий Савка Горобець.

Минулої суботи Сенько вийшов на роботу, прихопивши з собою дванадцять останніх з своєї пайки «Блискавок». Складені вчетверо, літерами всередину, і перев'язані впоперек тоненькою ниткою, вони непомітно терлися об коліно над халявою правого чобота, поруч з плискаватою алюмінієвою цигарничкою, між спідніми та верхніми суконними батьківськими штанами. Права кишеня в тих штанах була навмисне роздертою, і, закурюючи, Сенько шугав рукою аж до коліна, маючи змогу, при потребі, разом з цигарничкою прихопити й «папірця».

Того дня багато людей із Скального і найближчих сіл було зігнано до станції на запасні колії. Мляво й неохоче вони розбирали завали: уламки розбитих вагонів, горіле, покручене залізо. Трохи вище, навпроти елеватора, на колії працювала група полонених.

Сновигаючи поміж битими вагонами і розбомбленими станційними будівлями, Сенько тикнув дві листівки знайомим хлопцям і три передав колишній сусідці по парті Клавві Некраш, яка жила на території заводу. Передаючи листівки, Сенько пояснював:

— Бачив: хтось під вагонами розкидав. Між іншим, цікаві повідомлення... Пальчики оближеш... Хочеш? Візьми, почитай, передай знайомим, коли охота...

І всі брали не відмовляючись. Брали, рвучи з рук і здивовано-радісно блискаючи очима. Бо є щось, крім усього іншого, в заборонених листівках і від прабабчиного Євиного яблука, є щось і від магніту.

Шосту листівку Сенько віддав мовчки, нічого не пояснюючи, бо пояснювати не було як.

Двоє німецьких солдатів з тодтівської команди вели повз перон групу з чотирьох військовополонених, з лопатами в руках, в напрямі водокачки — щось закопувати чи вантажити.

Коли полонені важко й неквапливо проходили повз гурт, в якому працював Сенько, один з них гукнув по-російськи: — Братцы, у кого табачок есть?!

Полонені ще більш уповільнили ходу, а літні гітлерівці на те зовсім ніби не реагували. Мабуть, вони вже розуміли, що означає російське слово «табачок».

Нараз Сенька, як кажуть, осінило. Він умить шугнув рукою до своєї бездонної кишені. Видобувши листівку та цигарничку, розгорнув аркуш і висипав просто на текст увесь, який мав, тютюн. Потім, повагавшись якусь мить, поклав поверх тютюну ще й кілька нарізаних для цигарок газетних аркушів. Зім'явши все те у жмені, метнувся напереріз полоненим.

Паперовий жмуток тицьнув у першу, яка простягнулася назустріч, руку. Гітлерівець щось мляво буркнув і штовхнув хлопця під бік. Але папірця в полонених не відібрав.

Стоячи на шпалах, Сенько бачив, як високий, чорнобородий, з запалими жовтими щоками, на ходу обережно розгорнув жмуток і якийсь час пильніше, ніж то було б потрібно, вдивлявся в нього. Потім швидко зім'яв у кулаці і, не збираючись закурювати, сховав у кишеню...

До кінця дня у Сенька залишилося ще шість листівок, і, здавалося, не було нікого, кому б він наважився віддати їх просто в руки. Збирався вже нести назад додому.

Та ось за якихось двадцять хвилин до закінчення роботи просто на перон виїхала знайома вантажна машина і зупинилася навпроти зеленого вагона, який стояв на колії біля зруйнованої станції. Вів машину Віллі Шнапс, а в кабінці поруч з ним сидів ще якийсь жандарм із шрамом на обличчі.

Як тільки машина зупинилася, жандарм відчинив дверцята і, не причинивши їх за собою, побіг через колії. А Віллі Шнапс пересунувся від керма на його місце, повернувся спиною до станції і, спустивши ноги з сидіння, одразу ж витяг з нагрудної кишені губну гармошку.

Жандарм підбіг до Сенька, який першим потрапив йому на очі.

— Ком! — злегка хльоснув він хлопця тоненькою лозиною по плечах і наказав стати поруч.

Потім, так само тикаючи лозинкою в груди, почав зганяти до Сенька й інших:

— Ком, ком, ком!

Коли набралася дванадцять чоловік, жандарм дав їм знак рушати за собою:

— Марш-марш! Шнеллер!

І швиденько подибав до зеленого вагона.

У вагоні були якісь довгі зелені ящики. Може, із зброєю, а може, з різним залізним інструментом, кирками та лопатами для «Тодту». Їх треба було вантажити на машину. Брали кожен ящик удвох. І все ж були вони такі важкі, що після другої ходки у всіх змокрили чуби. Першим розстебнув чорну, дуже заношену ватянку літній вусатий чоловік, який працював у парі з Сеньком. За ним поскидали верхній одяг і інші. Все те своє вдягання — ватянки, шинелі, пальта — покладали рядочком на вцілілі низенькі штахети станційного палісадника.

Десь, певне, по четвертій ходці, коли напарник почвалав услід за іншими до вагона, а Сенько затримався біля машини, щоб передихнути й витерти рукавом спітніле обличчя, в око йому впала віддута кишеня ватянки, що висіла першою од краю на штахетах. Сенько насторожився і озирнувся навколо. Жандарм порався з чимсь у вагоні, люди збилися вниз перед широко розчиненими дверима, а Віллі Шнапс, повернувшись спиною до станції, тягуче й сумно до самозабуття награвав «Лілі Марлен»...

Сенько шугнув рукою до кишені, видобув вчетверо складену листівку, вклав її у кишеню ватянки й старанно пригладив рукою, щоб не віддувалася. Потім щодуху кинувся через колії до вагона і про всяк випадок став у пару вже з іншим, з якимсь тонкошійм юнаком в обшитих шкірою валянках.

Поки на машину вантажили ті зелені ящики, Сенько таки встиг розтикати по кишенях усі шість листівок, а коли закінчили роботу, першим схопив своє пальто і, одягаючи його вже на ходу, шугнув поза вагонами.

Якщо не брати до уваги того, що Віллі Шнапс таки помітив Сенькові хитрощі і, вибравши слушну хвилину, навіть перекинув собі до нагрудної кишені одну листівку, операція пройшла вдало. Нічого не знаючи про Шнапсові хитрощі, Сенько був певен, що його ніхто не помітив, і не приховував свого вдоволення.

— Ясно,— коротко резюмував Максим, коли гарячий Сеньків шепіт стих.— Все це, справді, дуже сміливо й дуже романтично, але... де ж тут Савка Горобець?

— Ну як же «де»? Отой літній, вусатий чоловік у ватянці, це я аж тепер пригадав, і був саме Савка Горобець. Одно слово, пригадую, хтось його отак там звав.

— Ну і що ж він, той таємничий незнайомець Савка?

— Дядечко звичайний... Здається, з Петриківки. Тільки, видно, такий, з п'яничок, бо ніс як слива...

— Ніс? Синій, кажеш? — сміючись, перепитав Максим.— Це вже дещо. А як же листівка потрапила до жандармерії — сам віддав чи...?

— Щось я не второпаю. Погано я розумію Шнапса. Але так виходить, що він ніби при цьому був і бачив, як Савку арештовано. А чому і як — не доберу.

— А коли до чого дійде — впізнає тебе Савка чи ні? Як гадаєш?

— Біс же його знає,— завагався Сенько.— Ніби й не повинен. А проте нехай би й упізнав, то що? Не один же я, справді, там був!

25

Порушивши свою обіцянку, Форст викликав Савку на допит не через дві, а через п'ять годин, вже опівночі.

За п'ять годин Савка встиг десятки разів передумати й пригоду з листівкою, і все своє життя. Він так передригонів, так перетлів своєю заячою, отруєною алкоголем душею, що коли його знову привели до тієї ж кімнати з затіненою абажуром лампою, з нього від страху залишилися одні драгли.

За тим же столом, так ніби минуло всього якихось п'ять-десять хвилин, сидів Павіль Івановітч. Був він такий, як і під час першої зустрічі: свіженький, підбраний, жвавий і весело виблискував золотозубою посмішкою.

— Дуже прошу вибачити за затримку. Все, знаєте, справи,— по-дружньому зустрів він Савку.— І ще раз перепрошую, бо, зважаючи на пізній час, одразу ж перейдемо до основного, шановний Савко.

Відсунувши трохи вбік лампу, Форст наліг грудьми на стіл і якийсь час мовчки вдивлявся Савці в обличчя. Він так і забув стулити губи, і блиск золотих зубів бив просто в очі Горобцеві, зв'язуючи й гіпнотизуючи його.

«Ну, Савко, що ж ти знаєш?» — думав про себе Форст, вивчаючи в'язня і все ще вагаючись, не наважуючись розпочинати допит, мабуть, побоюючись розчарування. «Коли щось знає, то довго у нас тримати про себе свої знання не повинен, не з тих... А втім...»

Паулю Йозефу Форсту зараз потрібен був не Савка та й ніхто інший, а «істина». Під тією «істиною» розумілася,

звичайно, насамперед підпільна друкарня і організація «Блискавка». Отож з цього й слід було починати. В лоб, з нальоту, нахрапом. Одразу бика за роги.

— Ну от, батечку. Щоб у нас все було тихо, мирно, без галасу... Одразу й починай. Подумати ти встиг, часу було вдосталь, а мовчанка ні до чого доброго тебе не доведе. Бо тут все навпаки: сказане слово — золото, не сказане — гній. Давай починай про «Блискавку»...

Та складалося таке враження; що переляканий Савка не те що не розумів, навряд чи й чув його, сидючи нерухомо й втупивши безтямний погляд у набитий золотом рот гестапівця.

— Ну, годі! — несподівано гаркнув Форст і гупнув кулаком об стіл. — Розповідай! Доки я буду з тобою тут панькатись?

Кричав він не тому, що був роздратований, а просто, щоб хоч якось вивести Савку з стану переляканого заціпеніння.

Савка аж підскочив на стільці від того гуркоту і нараз благально й жалісливо скривив обличчя.

— Не винуватий же я, їй-богу, не винуватий.

— Я тебе не питаю, винуватий ти чи ні. Я тебе запитую про «Блискавку»!

Савка кинув на Форста такий погляд, ніби запитував: хто тут з них двох божевільний і до чого тут блискавка?!

— Н-н-не знаю, їй-богу, н-не б-б-бач-чив... — затрясся він усім тілом, і справді, певне, не звернувши уваги, як була підписана листівка, а чи зовсім забувши про те.

— Хто тобі дав листівку? — нарешті конкретизував Форст.

— Ет... говорила-балакала, — аж тепер почав повертатися до тями Савка. — Коли б то... А то ж... хто там мені її давав!

— Де ти взяв листівку? — не зрозумів його відповіді Форст. — Хто і де її надрукував?

— Н-не зн-наю, н-нічого н-не знаю.

— Не крути, Савко. Мусиш пам'ятати, що я все вже знаю, але мені хочеться, щоб ти зізнався сам. Мені захотілося пом'якшити твою провинку... Ну, де взяв листівку?

— Знайшов у кишені.

— Дуже правдоподібно... І хто ж її туди підклав? Святий дух?

— Н-н-не зн-наю.

— Та ти що — колода дерев'яна?! Тобі до кишені лізуть, а ти й не чуєш?

— Н-не знаю,— белькотів Савка.— Н-не чув, не бачив.

— Смішно. Але, припустімо на хвилину, що ти й дійсно таке телятко... Тоді — як ти гадаєш — коли її тобі підкинули? І де саме?

— Не пам'ятаю.

— Ти що, десь роздягався того дня, десь спав?

— Не пам'ятаю.

— А що ж ти пам'ятаєш?

— Нічого не пам'ятаю.

— Так-таки нічогосінько й не пам'ятаєш? — майже щиро здивувався Форст.

— Нічогосінько,— так само щиро відповів Савка. Він уже опанував своїми думками і, ніби намацуючи під ногами твердіший ґрунт у трясовині, вирішив нічого не пояснювати і ні на чому не зупинятися або, вірніш, все пояснювати тільки одним.

— Так-таки нічогосінько?

— Нічого.

— І давно це з тобою? — поспівчував Форст.

— Завжди,— сумно похитав головою Савка.

— Тобто як завжди? — вже справді зацікавився Форст, блиснувши золотозубою посмішкою.

— А так... Тільки випив, так і не пам'ятаю нічого,— виклав нарешті Савка свій останній козир.

— Ага! — зрозумів Форст.— Тільки ти, Савко, не туди потрапив, скажу я тобі... Виходить, тобі оту листівку підсунули, коли ти був п'яний?

— Не знаю. Мабуть, що й так.

— Ага! Нарешті, хоч якийсь припущення... А де ж ти пив?

— Не пам'ятаю.

— А чи не здається тобі, Савко, що це вже занадто? — почав втрачати інтерес до допиту Форст.

Савка помовчав. Помовчав і Форст.

— От що, Савко, я тебе попереджував і, виходить, вина тут буде не моя. Я тебе хотів пожаліти, а ти мене ще зрозумів. І хоч людина я хвора, і нерви у мене хворі й нічого такого не витримують, але що ж... Мусиш пробачити, бо сам же й винен. А я змушений допомогти тобі пригадати геть-чисто все: такий мій обов'язок. Та й є у нас така можливість допомогти тобі пригадати все, день за днем, годину за годиною, починаючи з того часу, коли

мамуся загорнула тебе в першу пелюшку... Ну, востанне, говоритимеш?!

— Та, їй-же-їй, не знаю я,— захникав Савка.

— Ну, годі!

Форст постукав олівцем по склу лампи.

— Візьміть! — наказав уже німецькою мовою.— Тільки злегка, так, щоб він відчув і зрозумів, що чекає на нього потім. Одно слово, покажіть йому перспективу.

Савка нічого того не розібрав і не зрозумів, звичайно. Він тільки відчув, як чиясь тверда рука, що здалася йому залізною, скрутила назад його руки, здушила їх щупкими пальцями і... Він ніби сам собою встав на ноги і рушив до дверей. Тільки не до тих, у які його ввели сюди, а вже до інших, протилежних. Хтось, кого Савка не бачив у себе за спиною, завів його до сусідньої, яскраво, що аж очі різало, освітленої кімнати з білими голими стінами.

Посеред кімнати Савка ще встиг помітити важкий порожній стіл. Більш нічого не побачив, бо наступної миті його різко крутнули на місці й просто перед ним з'явилося обличчя Веселого Гуго.

Гуго якусь мить пильно вдивлявся в Савчині очі. Губи його поволі розтяглися, шрам, що починався від лівого кутика губів, поволі поповз через усю щоку аж до вуха. Гуго справді посміхався. Посміхався майже добродушно, лагідно, принаймні вдоволено. І посмішка та була такою страшною, що в Савки аж у очах потемніло.

Гуго неквапливо, старанно почав зв'язувати Савці за спиною руки тонкою і щупкою шворкою. Зв'язував і лагідно, вдоволено, як кіт біля сала, муркотів:

— Ну от... Ну от і гаразд... Ну, а тепер, дитинко моя, тримайся, пташенятчко...

Страшне усміхнене обличчя Гуго попливало кудись убік, і натомість Савка побачив Дуську. Той стояв перед ним уже без піджака, в одній спідній з засуканими рукавами сорочці. Очі в Дуськи горіли, обличчя повільно блідо, а ніздрі тонкого носа хижо роздулися.

Та нараз зв'язані за спиною Савчині руки з неймовірною силою шаринулися вгору. Раз, вдруге і... втретє. Десь у спині, в плечах чи в потилиці щось хряснуло, й нестерпно-гострий, пронизливий біль вогнем обсипав усе тіло з голови до п'ят. І Савка поволі почав підніматись кудись угору...

Коли Савку вивели до другої кімнати, Пауль Йозеф Форст, не зводячись з-за столу, стомлено потягнувся, від-

кинувшись на спинку стільця, і, відчинивши шухляду стола, взяв там якусь пілюльку, кинув у рот і запив водою. Потім, добувши з тієї ж шухляди пук вати, почав старанно й неквапливо забивати нею вуха. Забив, знову відкинувся на спинку стільця, закурив і, з насолодою випускаючи дим через ніздрі, почав прислухатися.

Спочатку кілька хвилин за стіною було тихо. Потім Форст крізь вату почув гупітняву чобіт по підлозі, приглушений гуркіт (певне, там відсували стола), потім знову залягла тиша — і нараз... нелюдський, звірино-тонкий, що проривався навіть крізь вату, вереск збожеволілої від болю людини.

Форст, закусивши сигарету зубами, затиснув вуха ще й вказівними пальцями. Посидів так якийсь час, відпустив пальці — вереск не припинився, був ще нестерпніший, на найвищій ноті, — і знову притиснув.

Так робив він кілька разів, аж поки врешті вереск не затих. У кімнаті за стіною щось важко гупнуло, загуркотіло і стишилось.

Форст прикурив другу цигарку, заплющив очі і так чекав. Чекав, аж поки не гупнули двері і не став на порозі Веселий Гуго.

Вигляд у Веселого Гуго був дещо знічений, а жажна його посмішка здавалася зараз розгубленою.

— Дохле, стерво, — з досадою стенив Гуго плечима. — Одразу, сволота, зомлів.

Форст помовчав, подумав, потім рвучко звівся на ноги:

— Ну що ж... Відлійте і... на сьогодні досить. Повторіть завтра о шостій і вже аж по тому приведіть до мене.

Певності в тому, що Савка саме і є ота ниточка, яка приведе його до бажаного клубочка, Пауль Йозеф Форст не мав.

26

На ранок ситуація змінилася.

Звечора мав Пауль Йозеф Форст в руках одну листівку, підписану «Блискавкою» і відібрану в Савки. Мав того ж Савку, який своєю поведінкою на Квашиному весіллі заслугував на найважчу кару, але про «Блискавку» міг знати, а міг і не знати; мав деякі підозри на поліція Квашу, до якого на весілля Савка приніс листівку; знав також про підозрілу ляпанину Кваші з донесення

коменданта Мутца... Крім того, було ще велике коло підозрюваних осіб, які знову ж таки могли бути учасниками «Блискавки», а могли й не бути.

В міру своїх можливостей Форст за всіма підозрюваними встановив таємний нагляд, а Квашу припоручив особисто Дусьці Фойгелю. Але нагляд поки що нічого Форстові не дав.

Можна було, за вивіренням методом «густого сита», всіх підозрюваних одразу ж арештувати і потім уже в «зручних» умовах выбивати з них «Блискавку». Та... ту «Блискавку» можна було вибити, а можна й не вибити. Йому ж потрібно було в даній ситуації не просто покарати кілька десятків людей, а обов'язково розкрити, захопити і знешкодити саме «Блискавку» з її друкарнею. А вже після цього можна буде знищити десятки, а може, й сотні інших.

Напасти ж на слід «Блискавки» було не так просто.

І якщо Максимові здавалося, що він з того часу, як листівка потрапила до жандармерії, живе ніби під скляним ковпаком, ніби всі дивляться тільки на нього, то й Форстові було нелегко. Серед тисяч людей він мусив вибирати, шукати голку в стіжку сіна. Форст почував себе так, ніби очі в нього зав'язані. Він дуже боявся, що кожен його необережний крок так насторожить чи навіть наполохає «Блискавку», що вона загубиться назавжди, хоч би він, Форст, і знищив населення цілого району. А його ж послано сюди не для того, щоб він абикого нищив. Це добре вміли робити й без нього. Його послали, йому довірили розкрити і виловити певних людей, саме оту «Блискавку».

Форст ще не знав і не підозрював того, що «Блискавка» вже стежить за ним. А в нього ще немає навіть даних для твердої підозри. Савка потрапив йому до рук випадково. Всі інші лише підозрювалися, не більше.

Якби Форст мав змогу порівняти свої підозри з реальними фактами, він би пересвідчився, що поза його увагою залишилися Висілки й радгосп. А вже щодо бабиної Федорчиної хати, то він би сто років ходив біля неї і нічого б не подумав.

Із справжніх учасників «Блискавки» його підозра цілком механічно впала зараз лише на Галю та Максима. На Галю тому, що працювала в друкарні, а на Максима тому, що був студентом і з'явився в Скальньому несподівано і вже у війну.

За Галею увесь час, поки була на роботі, прискіпливо стежив Панкратій Семенович. Сам Форст з Шроппом, не

виявивши нічого підозрілого, перевірів і виважив уночі всі каси і, зважаючи на місце та характер роботи, майже впевнився, що з друкарні Галі щось винести напевне неможливо. Адже Форст ніколи не читав того, що читав Максим про Халтуріна, який заносив до царського палацу піщинки порошу у вусах та бороді.

Нічого не приніс за ці дні і нагляд за Максимом, який здійснювали Дуська, Шропп і сам Форст.

Отже, звечора в руках у Форста була фактично одним єдина, не дуже надійна, сказати б, гнила ниточка — Савка. А ранок раптом приніс багато несподіваних новин.

У поле зору жандармерії потрапило ще три листівки з підписом «Блискавка». Про ті листівки доповіли Форстові майже в один час начальник поліції Туз і Дуська. Туз виявив дві листівки біля заводу, а Дуська одну — на станції. Було дуже рано, ще не закінчився навіть комендантський час, і Форст, відклавши надалі ранкову «бесіду» з Савкою, наказав, поки люди не з'явилися на вулицях, відклеїти ті листівки і негайно принести до нього.

Чекаючи посланих на цю операцію поліцаїв, Форст сидів у Шропповому кабінеті, розмірковуючи над новими даними. «Чим пояснити, — думав він, — що оці листівки виявилися розклеєними аж через кілька днів по тому, як ними вже похвалився Савка Горобець?» Що це? Спроба відвернути його увагу від Савки? Наївна недосвідченість, а отже, й безтурботність невмілих конспіраторів? А чи зухвалість когось, певного своїх сил, що зважився кинути виклик йому, Форстові, отут, перед самісіньким носом жандармерії і загону СД?

Поліцаї, послані на «операцію», повернулися ні з чим. Листівки «живими» до рук не давалися. Вони були приклеєні якимсь «пекельним» рудуватим клеєм навечно, «на смерть», і віддирати їх від стіни можна було лише дрібненькими клаптиками. Отже, в руках у Форста так і залилася одним одна, відібрана у Савки, листівка. І це аж роздосадувало, вибило його з настрою, здалося навіть дещо символічним.

Та все те одразу забулося, як тільки повернувся з станції Дуська. Замість листівки, яка йому теж «не далася», він приніс зовсім несподівану і, як здалося Форстові, багатобіляючу новину. Йшла та новина, як і взагалі вся ця історія, знову ж таки від поліцаїв і молодожона Дементія Кваші і була пов'язана з його одруженням.

Повертаючись з станції, уже на містку, Дуська зустрівся з Дементієм. Кваша, змінившись з чергування ще в середу ввечері і пробувши дома четвер і ніч проти п'ятниці, тепер повертався до Скального з Петриківки. Ішов він, плентаючи ніби не своїми ногами, хоч і був зовсім тверезий. Голову звисив на груди, а лице якесь змарніле, аж посіріле.

— Ти що це в землю вхнюпився, молодожоне? — запитав його Дуська, одразу збагнувши, що з Квашею діється щось непевне. — Варка не дала виспатись?

— Ет! — якось мляво махнув рукою Кваша. — Не знаю, як тобі і сказати...

— А ти прямо так і кажи, — порадив Дуська, відчувши в тому щось підозріле.

— Думав промовчати, — з тугою в голосі вів далі Кваша. — Думав — моя ганьба, мені й терпіти. Бачили очі, що купували... А це, дивлюсь, щоб, бува, чого гіршого за тим не крилося... Не гаразд, ой не гаразд щось з моєю Варкою...

— А ти не мовчи, — заохотив Дуська. — Коли так — мовчати нізя!

І Кваша розповів.

У середу ввечері, на третій день по тому, як він розповів Варці про листівку і вони начебто замирилися, Дементій змінився з чергування в поліції. Збираючись додому в Петриківку, він вирішив пройти до райуправи: чи не трапиться якої петриківської підводи.

Повернуло на п'яту годину. Надворі було похмуро і швидко сутеніло. Спускаючись вниз вулицею, Дементій здаля побачив, як з ганку райуправи збігла наглухо закутана в зимову хустку жіноча постать. «Тю! Ну зовсім же на Варку схожа! — подумав Кваша і одразу ж перебив себе: — Диви! Та й справді Варка! Де вона тут узялася?! І не казала ж ніби, що збирається до Скального?..»

Здивований Дементій вже було й рота розтулив, щоб погукати жінку, та одразу схаменувся, роздумав. Гостра, ревнива підозра нараз спалахнула в поліцаєвих грудях, примусила насторожитись і схватися за телеграфним стовпом. У голові одразу завирували десятки припущень, чорних, гнітючих і неприємних. І в кожному з тих припущень він, Дементій Кваша, бачив себе ошуканим дурнем. І кожне з тих припущень, не чекаючи якихось особливих підтверджень, переходило в певність і ставало твердою дійсністю.

«Ну, почекай же,— все дужче розпалюючи свою уяву, думав Кваша, усім тілом щільно притискаючись до шершавого, холодного, що раптом почав здаватися йому гарячим, стовпа.— Почекай, тепер ти вже не викрутишся, Півторакова та комендантська шлюхо! Тепер уже я виведу тебе на чисту водичку. Тепер ти в мене затанцюєш!»

А Варка тим часом, не помітивши Дементія, швидко прокрокувала вниз від райуправи і повернула праворуч на місток. Була вона чимсь, видно, заклопотана. Не підводила голови і ні разу не озирнулася.

Надворі стемніло, але Кваші ще добре було видно здаля, що Варка перейшла місток і не пішла просто дорогою, що прорізала насип залізниці і вела на Петриківку, а знову взяла праворуч, бруківкою, кудись до станції.

Виждавши, скільки було потрібно, на його думку, щоб Варка не розпізнала його, коли випадково озирнеться, Дементій кинувся назирці. Припадаючи до поручнів містка, тулячись до тинів та воріт, пристоюючи попід кущами дерези, Дементій крався за Варкою, аж поки вона, поминувши переїзд, не влякла під чийсь парканом у глухому провулку біля МТС.

На той час вже зовсім стемніло. Місяця не було.

Не помічений Варкою, розпалений ревливими підозрами і таємним переслідуванням, Дементій присів якраз навпроти провулка, за густим кушем дерези в неглибокій канаві. Навколо не було ні душі. Стояла над містечком глуха, насторожена тиша. З кожною хвилиною сутінки густішали. Варчина постать по той бік бруківки майже зливалася з високим парканом.

Варка когось підстерігала чи на когось чекала. Ну не інакше, як призначила комусь побачення. Кому ж? Звичайно ж, не Мутцові. Нащо воно йому! Півторакові? А чи ж йому в Петриківці мало місця? Тоді... Тоді, чого доброго, може, самому начальникові поліції Тузові? Він, стерво, до бабів так і липне, так і липне... А може, ще й гірше щось? Може...

Одно слово, Квашина уява так розпалася, так розбурхалася, що в нього на лобі аж піт виступив і стало йому на морозі вже не лише гаряче, а й страшно. В голові у нього шуміло, ввижались неймовірні картини. Він уже нічого не чув і не бачив, крім уявлених сцен, коли раптом зовсім близько від нього загупали по мерзлій землі кроки. Кваша ледь не підскачив од ляку та несподіванки і не подався кудись безвісти.

Однак стримався. Зовсім близько від нього стежкою понад бруківкою швидко йшла жінка. Дементій міг би заприсягнутися, що то була дівчина, яку він не раз зустрічав у райуправі. Дівчина, що, здається, працювала в друкарні разом із знайомим Дементієві Панкратієм Семеничем.

«Коли б вона тільки не наполохала Варки»,— подумав Дементій, тамуючи страх і гучне калатання серця.

Про те, що саме ця дівчина може цікавити Варку, Кваша не подумав. Та тим дивнішим було бачити, як Варка кинулася до неї, так ніби саме її тут і чекала. Кваші аж голова пішла обертом від нової несподіванки. «Ну й ну! — подумав він.— Нічогосінько не второпаю. Тут уже щось таке...»

Варка пішла поруч з дівчиною вздовж темної, глухої і порожньої вулиці. Вони про щось стиха розмовляли чи навіть сперечалися. Але про що саме, Дементій розчутити не міг. Не розібрав здалеку жодного слова. А коли, схаменувшись, звівся на ноги і обережно, попід ровом, рушив услід за ними, попереду уже все скінчилося. Кроки на якусь мить стихли. А потім швидко затупотіли, ніби втікаючи, одні дівочі чобітки. А Варка, певне круто повернувши назад, несподівано виринула з темряви за два-три кроки від Дементія.

Так усе ледь не скінчилося скандальним провалом на найцікавішому і найнезрозумілішому місці. Добре, що Дементій одразу, скоріш з переляку, ніж від спритності, як стояв, миттю присів на землю і завмер під кущем дерези.

Варчині ноги протупали повз нього, і її спідниця ледь не чиркнула його по носі.

Увесь мокрий і переляканий до смерті, Кваша, все ж пересилуючи і страх, і страшенну втому, яка раптом налягла на нього, вирішив не відставати від Варки і простежити за нею до кінця.

Надворі стояла вже темна осіння ніч. Варка знову пірнула в глухий провулок і попростувала вниз, до річки. Дементій — назирає за нею.

Біля спаленого млина понад розмитою кам'яною греблею Варка перейшла на протилежний берег. Виждавши, Дементій попростував за нею.

Згубивши в темряві дружину з очей, на другому березі в лозах постояв, прислухався, вловив ледве чути, вже приглушені віддаллю кроки і пішов на них утору стежкою, що в'юнилася по чийось городах, ровах і садках.

Левадами, городами, провулками, вулицями йшов все далі від центру. І все дивнішою, все незрозумілішою і страшнішою здавалася та несподівана подорож Кваші.

Варка, нарешті, вивела його аж у степ, провела повз кладовище через Тернову балку до радгоспу і, зійшовши на один з семи ганочків довгого, під шиферним дахом будинку, тихенько постукала в двері.

За дверима невдовзі хтось обізвався. Дементій не розчув, але йому здалося, що обізвався жінка. Варка їй собі подала голос. По тому двері тихенько рипнули, гупнули, і Дементій залишився сам серед величезного подвір'я, під стіною довжелезного, зруйнованого корівника. Навпроти, в такому ж довжелезному будинку, не просвічувало жодне вікно. Не світилося й у тій квартирі, до якої зайшла Варка. Певне, вікно було щільно заніуте.

Зараз він уже міг їм ям поліції зажадати, щоб відчинили двері, або просто виламати їх. Тоді б все стало зрозумілим. Але діяти так Кваша не наважився. Він... боявся. Боявся якоїсь несподіванки, засади, не покладався на свій виповнений патронами наган. І те боягузтво приховував од себе міркуваннями, що може завчасно сполохати «пташок».

«Ні! — вирішив Кваша твердо. — Краще вже вистежити до кінця, дочекатися, поки вона вийде, стояти тут хоч до самого ранку».

Однак мороз, що ніччю тиснув все дужче, і власна розбурхана уява не дали Кваші витримати на тому посту не те що до ранку, а навіть до півночі.

Минула одна година, друга, а Варка з хати не виходила і, певне, виходити не збиралася.

«Ночуватиме», — з покірною і тупою тугою подумав перетлілий і перемерзлий Кваша.

Стояти далі було безглуздо, холодно й... страшно. Хіба він знав, що задумала і з ким могла зв'язатися Варка!

Чи не краще оце повернутися до поліції, зігрітися в теплій кімнаті, може, порадитись з ким, а потім прийти сюди вже під ранок, ще до закінчення комендантського часу? Тоді можна буде простежити за тим, що робитиме Варка далі, і довідатись та з'ясувати, в кого оце вона ночує і що робить у Скальному.

До поліції з радгоспу Горбом Дементій добрів аж о першій годині ночі. Ні Дуськи, ні Оверка, на своє щастя, там не застав. Обидва вони, певне, десь несли патрульну службу.

У караульному приміщенні було тепло й накурено тютюном-самосадам. Кваша, привітавшись з черговим поліцаєм Стьопкою, всівся на табуретку за дерев'яний нефарбований стіл, скинув шапку і підклав її собі під щоку. Думав подрімати отак з годину. Та тільки важка голова впала на стіл, втома, хвилювання і тепло одразу розварили Дементія, і він тієї ж хвилини провалився у важкий, непробудний сон...

Прокинувся Дементій від того, що йому не вистачало повітря, чимсь, ніби водою, заливало рот і ніс. «Тону!» — з божевільним жахом промайнуло у голові, і, шарпнувшись, він прокинувся під гучний і дужий, що від нього аж шибки бряжчали, регіт.

Реготали, заткнувши Кваші в ніс запалену цигарку, Стьопка та Оверко, який щойно повернувся з патрулювання.

Зі сну Дементій нічого не розібрав. Спочатку, водячи навколо виряченими, здичавілими очима, довго відкашлювався, потім, глянувши на вікно, одразу все пригадав і налякано, мовчки сахнувся до дверей.

— Коли б не здурів отак зопалу! — байдуже реготав йому вслід Оверко.

До радгоспу увесь час біг. І поки дістався до знайомої стайні, під якою стояв уночі, надворі уже був білий день, а по той бік річки, за станцією, розливалася по небу вишнева ранкова зоря.

Просто з ходу (одну лише мить повагавшись, чи не переплутав, бува, за ніч дверей) Дементій, не стукаючи, ввірвався в сінці і став на порозі вузької кухоньки.

У кухні в плитці вже весело миготів вогонь, а стара Горецька, сидючи перед розчиненими дверцятами на низенькому стільчику, чистила над мискою картоплю. Угледівши поліцаю, що зненацька увірвався до хати, незваний-непроханий, стара, хоч і була не з полохливих, зблідла. Вона так і залишилася сидіти на стільці з затиснутим у руці ножем та недочищеною картоплиною і дивилася округленими, ніби застиглими, очима. Зблідла вона не дарма. Адже Сенько цієї ночі дома не ночував. Кинувши їй звичне «зараз», десь ще звечора повівся гасати по містечку, та так до цього часу й не повернувся. Правда, вона до таких його вибриків уже звикла (скаже «зараз», а повертається через два дні), але час тепер такий, що все може статися.

— Де вона? — одразу, не вітаючись і нічого не пояснюючи, накинувся на Горецьку Кваша.

«Вона»? Виходить, йдеться не про Сенька, мабуть, тут якийсь непорозуміння! І, опановуючи себе, Горецька поблідлими, але вже слухняними губами запитала:

— Хто «вона»?

— Ну, жінка! Та, що ночувала тут цієї ночі!

— Жінка? Та бог з вами! Ніякої жінки тут не було й немає. Привиділося тобі спросоння, чи що?

— Я тобі покажу спросоння! — кинувся через кухню до кімнати Кваша. — Ти, стара, дивись, краще кажи правду, а то гірше буде!

Але «стара», зрозумівши, що йдеться не про Сенька, лише плечима стнула.

— Тут що, більше ніхто не живе? — повернувся ні з чим з кімнати Кваша.

— Я живу. І син живе, Сенько.

— Син? А де ж він?

— На роботу погнали, на станцію.

Більше Горецька пояснити нічого не могла, як не приставав до неї поліцай. На його запитання, правда, ще відповіла, що ліворуч від неї, у шостому номері, живуть старі батьки радгоспного зоотехніка, а праворуч, у четвертому, — колишня продавщиця з радгоспівської крамниці.

Не зовсім довіряючи своїй пам'яті, Кваша, про всяк випадок, вирішив зазирнути і до шостого, й до четвертого.

Старенькі бабуся та дідусь з шостого так само нічого ні про яку жінку не чули й не знали. Квартира колишньої продавщиці була вже на замку, і, скільки не грюкав Дементій, ніщо там навіть не шеберхнуло.

Деякий час спантеличений, злий і стомлений поліцай розгублено тупцював на ганочку. «Може, я справді що наплутав? — вагався, лаючи сам себе. — Але ж ні! Сам же бачив! Не повилазило ж, справді, мені! Зайшла вона таки ось сюди, до п'ятого! Всипати б оце гарячих старій відьмі, одразу б призналася!.. Ну, та від нас ніхто не втече...»

Мовчки, похнюпившись, так ні з чим і побрів Кваша назад до містечка. Ішов уже не кваплячись, лінькуватою, стомленою ходою. Обминув довгу стайню, пройшов повз обору і, вибравши на дорогу, попростував вздовж огорожі до базарної площі.

Не дійшовши середини Тернової балки, яка відділяла радгосп від Курячих Лапок та базару, поліцай зупинився закурити. Добув з кишені вишитий молодого напередодні

весілля кiset, скрутив цигарку, повернувся спиною до вітру, щоб чиркнути запальничкою і... побачив Варку.

Кроків за двісті-триста від нього, вона вийшла з подвір'я радгоспівської медичної амбулаторії, повернула праворуч до балки і одразу ж зникла за кущами терну.

Вже не прикурюючи, як був з цигаркою в зубах, Кваша повернувся назад і бігцем знову рушив услід за дружиною. Але не догнав. Варка ще два рази майнула перед ним, раз — за балкою на озимині, а вдруге — біля цвинтаря, і зникла десь у вузьких провулочках на околиці містечка.

Повагавшись, Дементій вирішив кинути нарешті цю дурну біганину, повернутися до Петриківки і поговорити з Варкою прямо й одверто...

— Ну і що ж вона каже? — ледве стримуючись, щоб не виявити своєї зацікавленості й нетерпіння, запитав Дуська, вислухавши розповідь Кваші.

— А нічого,— розпачливо махнув рукою Дементій, зупиняючись навпроти райуправи, щоб закурити.— «Іди,— каже,— чортові на роги. Залив сліпи, лазив десь цілу ніч, а тепер заливаєш тут мені. Ніде,— каже,— я не була і нічого не знаю».

— Бив?

— Де там! Самому ледве очей не видряпала.

— Правильно. Бити так зразу ніззя. Треба спочатку вивідати. Діло таке, брат, що за цим може й щось політичеське критися.

І Дуська, не заходячи до поліції, повів роздосадуваного й зажуреного Квашу просто до Форста.

27

Вислухавши Дусьчине повідомлення, Форст одразу насторожився, як гончак, що потрапив на слід. Тільки тепер насторожило його те, що Савка Горобець подався одразу ж з Скального гупої ночі з листівкою у Петриківку і саме до Варчиної хати. А Варка (яка влаштувалася куховаркою до кущового коменданта Мутца, можливо, й не без певних намірів) потім, за обставин більш ніж підозрілих, зустрічається з Галею Очеретною, яка працює в друкарні.

Правда, Галина поведінка до цього часу не давала йому жодної підстави для підозр, дівчина перебуває під невиспущим наглядом його агента, а шриффт виявився незайма-

ним (не завадить, до речі, ще раз перевірити та переважити!), але все це може нічого й не означати! Могли, наприклад, використати Галин досвід у друкарській справі.

Ніяких ніби доказів? Але чого тільки не траплялося у Форстовій практиці! Оті підозрілі збіги, зустрічі не могли не наштотхнути його на певні роздуми, а ті роздуми на певні «логічні побудови». Так, так, тепер, у зв'язку з новими даними, усе — і Очеретна, і поява наклеєних листівок, і особливо Савка Горобець — постає в зовсім іншому світлі.

А роздуми й різні логічні припущення завжди пов'язувалися у Форста з рішучими, хоч і обережними діями.

Варчині мандри та зустрічі передували появі наклеєних листівок. Чи не пов'язано це з тими людьми, з якими зустрічалася Варка минулої ночі?..

Отже, ранковий допит Савки Горобця поки що відкладено. Натомість був допитаний Дементій Кваша: коли, де і з ким зустрічалася Варка, що відповіла, коли Дементій зажадав пояснення (нічого не сказала, бо затялася), чи не натякав їй Дементій на зв'язки з підпільниками, чи не напояхав її (ні, Дементій про таке навіть не подумав, бо в голові у нього було зовсім інше, пов'язане з Півтораком, Тузом, Мутцом). За це Квашу похвалили й ще запитали, чи не простежив він за Варкою, чи не обшукав її непомітно — не принесла, бува, вона чого з собою? Наприклад, листівку? (Ні, до цього Дементій не додумався, і за це одержав легенького стусана в зуби, правда, болючого, бо на пухленькій руці оберштурмфюрера Форста було багато перснів).

Закінчивши таким чином з Квашею, Форст, за своїм звичаєм, ввічливо попередив:

— Перепрошую тисячу разів, дружині про нашу розмову ні словечка. Зарубай собі на носі. І щоб з ока її не спускав. Відповідаєш за неї головою.

І одразу ж по цьому взявся за тих, кого позаминулої ночі, за Квашиним свідченням, відвідувала Варка. То було докладне і прискіпливе розслідування, про яке ніхто не повинен був знати.

З Галі Очеретної гестапівці не спускали очей з самого початку, хоч її зустрічі з Максимом і прогавили. Родина Горецьких, вивчена досить ґрунтовно, нічого не сказала Форстові. Зате радгоспний медпункт, лікар-оточенець Пронін і його підопічні поранені оточенці справили на Форста таке враження, що його просто в жар кинуло.

Йому було і приємно від того, що він, нарешті, як йому здавалося, потрапив на справжній слід, і досадно, що з самого початку не звернув уваги на такий підозрілий «куш», прогавив його.

Наказавши Шроппові та Дусьці стежити за кожним кроком Кваші, Варки, Горецьких і особливо Проніна, взявши «на облік» усіх його клієнтів, Форст після цілоденних клопотів аж опівночі знову повернувся до Савки Горобця.

— Ну от. Тисячу пробачень, що доводиться турбувати тебе, Савко, знову, — зустрів він Горобця золотозубою по-смішкою. — Сідай і не доводь себе до нових неприємностей, розповідай.

Змучений, до смерті переляканий Савка, зачувши ті слова, благально поглянув на Форста і не витримав — заплакав.

Сльози, великі, як кульки живого срібла, негусто виступали з його очей і одна по одній скочувалися по вусах на груди.

— От, хоче вірте, хоче — ні. Радніший би був сказати, так, їй же їй, нічого не знаю і не пам'ятаю. Хоч убийте.

— Е-е, ні, Савко! Що ні, то ні. — Форст перегнувся через стіл, і золоті зуби заблискотіли перед самісіньким Горобцевим обличчям. — Отак легенько, Савко, ти не відбудешся, ні. Ти таки скажеш нам усе, що знаєш, усе, що треба. Бо ти багато знаєш, Савко.

А Савка у тому золотому блисківі побачив страшну по-смішку Веселого Гуго, бліде, сухе обличчя Дуськи й нараз відчув, як усе його тіло терпне, ніби відмираючи.

— Ет, говорила-балакала, — розпачливо кинув він на Форстові слова. — Що я там знаю! Ви мене й справді краще одразу б убили...

— Ні, Савко. Ти подумай: будеш ти говорити чи ні? Не сидіти ж нам отут з тобою до ранку. І плакати — діло не мужеське... Прислів'я ваше, здається, каже: Москва сльозам не вірить...

— Ет, коли б же то знав, про що говорити!

— Ну, наприклад, про «Блискавку»...

Савка на те тільки важко зітхнув.

— Або про те, хто тобі дав листівку...

Савка стенив плечима.

— І чого тебе понесло з нею саме до Варки? Варка у вас що — зв'язківець чи теж листівки розповсюджує? А може, ви їй дали якесь особливе завдання і з тим підсунули комендантові Мутцові? Га? Кажі! Про Варку!

Від такого запитання в голові Савки вже по-справжньому замакітрилось, і він тільки очі витріщив. Та вже так і сидів мовчки, з розкритим ротом.

— Ну що ж, Савко, виходить, ти ще не готовий відповідати.— Форст стукнув першем по карафці, і одразу у Савки за спиною рипнули двері і, ніби два архангели, стали Гуго та Дуська...

— Ну, дитинко моя, пташеняточко,— схилилося над Савкою в сусідній кімнаті спотворене застиглою посмішкою обличчя Хампеля.

І Савка, не тямлячи себе, дико заверещав на нечувано високій, божевільній ноті...

Цього разу привів його до тьми нестерпний, ще більш нестерпний, ніж страх, різкий біль. Савка, покрутивши безвільно головою, весь у поту, як у росі, жадібно ковтнув повітря і по-дитячому благально забелькотів:

— Не треба... не хочу... Скажу... все скажу. Що хочете скажу!

Але насправді сказати щось Савка таки не міг.

З короткими перервами Гуго та Дуська катували Савку аж до самого ранку. Він зомлівав, непритомнів, але це вже його не рятувало. Гуго швидко, спритно, із знанням справи приводив його до тьми, і все починалося заново.

Про «Блискавку» та друкарню говорив Савка незрозуміло і наївно, вигадував щось таке неприродно кумедне, що смішно було його слухати. Навіть Гуго починав розуміти, що Савка не тямить, чого від нього хочуть.

Про ту ніч і про Варку він теж не міг сказати нічого путнього. Та й взагалі, втративши від страху та катувань людську подобу, він неспроможний був пригадати та розповісти навіть того, де був тієї суботи і що робив.

Під ранок усе це: допити, повторення одного й того ж, нестямні Савчині крики й стогін, бліде обличчя Дуськи й мертва посмішка Гуго — Форстові смертельно набридло.

Вийнявши з вух вату і ставши над розпростертим на цементній підлозі, мокрим з голови до п'ят, безтямним Савкою, Форст впевнився: ні в чому такому, що безпосередньо зв'язано з «Блискавкою», Савка таки справді не замішаний. Форст бачив це й раніше і розумів, що коли б Савка щось знав і робив, то вже б давно докладно про все розповів. І все ж з ним ще не покінчено. З цієї нікчеми, взявшись з іншого кінця, ще, певне, можна дещо вичавити. Бо, як не кажи, а листівку йому все ж хтось підклав!

І треба знайти отого «когось» обов'язково. Савка, можливо, не знаючи і не відаючи того «когось», все ж може ще стати в пригоді.

28

Давши перепочити собі й Савці годин зо дві, Форст знову розпочав допит.

Савка, ледь тримаючись на стільці, сидів, обвислий, обм'яклий і безвільний. Був зараз чимсь схожий на собаку з переламаним хребтом, що не може вже ворухнути жодним м'язом, а іскра свідомого життя тліє ще тільки в очах вогником смертельного переляку.

Десь гам позаду, за спиною в Савки, під стіною, жакним нагадуванням стояли Дуська й Веселий Гуго.

На своєму місці за столом сидів Форст. Він довго, зосереджено й серйозно розглядав Савку. Так, ніби вперше побачив його. І щось навіть лагідне чи співчутливе світилося в його погляді.

І Савка ловив той погляд Павіля Івановітша з собачою відданістю як єдину тепер силу, яка тільки й спроможна захистити, відвернути од нього все те жакне, що причаїлося отам, за спиною. Свідомість Савчина зовсім примеркла, залишився один голий страх перед тими, що позаду, і готовність зробити все — хоч чоботи лизати тому, хто перед ним, тому, хто сам ні разу ще його не вдарив і від кого залежало все.

Все, що було людського в цій жалюгідній істоті, позбавленій чуття власної гідності й витримки, з розладною есеєю, істоті, якою володів зараз лише первісний інстинкт пасивного самозбереження, все в ній було прибито.

Форст бачив і розумів це. Як починав розуміти і те, що серед тих, хто справді творив, розповсюджував і організував оті «Блискавки», подібного він, напевне, не побачив би.

Форст розтулив губи і вже без посмішки, якомсь мляво й гидливо блиснув золотом зубів.

— Ну, Савко, знаєш, навіть дивитися на тебе незручно. Якийсь ти, ну як мале дитя... Бачу, без моєї допомоги тобі з цього діла не виплутатись. Хочеш, щоб я тобі допоміг?

— Хо-о-чу,— усією істотою потягнувся на ті слова, на той золотий блиск Савка.

— От і добре! Тоді давай разом будемо пригадувати увесь той день: де ти ночував, коли встав, що робив, де був, з ким зустрічався, чи не роздягався, де й коли саме виявив листівку? Коли, хоч приблизно, її в тебе не було? І з ким з людей у той час зустрічався, кого можеш пригадати чи й впізнати? На кого маєш підозру?.. Ну, будеш говорити?

— Буд-д-ду,— протягнув Савка, відчуваючи за спиною посмішку Гуго. Посмішку, яка зараз здавалася йому вже поблідлою в сяйві золотого Форстового рота, в лагідності його голосу.

І вони справді простежили той день хвилина за хвилиною і крок за кроком, пригадуючи найнезначніші подробиці й найдрібніші деталі. «Пригадував», підштовхував, говорив і робив висновки більше Форст. Але Савка щиро дослухався до його міркувань і намагався якнайточніше відповідати на запитання, якнайуважніше пригадувати все, зовсім не думаючи, до яких наслідків можуть привести оті його пригадування.

Гнаний страхом і надією на те, що ось нарешті, як тільки він усе пригадає та розповість, його перестануть катувати і випустять, Савка так намагався догодити Форстові, що в нього аж піт на лобі виступив.

Форста найбільше зацікавив епізод з вивантажуванням зелених ящиків. Було це вже в кінці робочого дня, і вони роздяглися, залишивши свій одяг на штахетах. Листівку виявив Савка у своїй кишені вже після цього. Отже, могло бути...

— А скільки там було людей? — запитав Форст.

Савка завагався. Але тут з-за спиною обізвався веселий Гуго. Він сам зганяв тубільців до вагона, і якщо не помиляється, а це буває дуже рідко, то зігнав дванадцять. Чи зміг би їх упізнати? Хто ж його знає! Він увесь час був у вагоні і обличчя їхніх не запам'ятав, але спробувати можна, може, кого й пригадав би. Та й Віллі Шнапс, чи то пак Шульц, міг би допомогти, бо він увесь час сидів біля машини.

Гуго говорив по-німецьки, і Савка нічого з того не втратив, хоч і напружував нащось (скоріш з переляку) всю свою увагу. Коли Гуго скінчив, Форст знову звернувся до Савки:

— А ти міг би упізнати тих, що вантажили з тобою зелені ящики, коли б тобі їх показали? Треба, розумієш, обов'язково впізнати.

— Впізнати? — На мить ніби колючий промінчик пронизав Савці притьмарену свідомість. Пізнавати — виходить, оддавати в руки Гуго і Дуськи на нестерпні муки ще якихось людей. Людей, що, напевне, як він, і сном і духом нічого не знають.

Від того Савці зробилося ще страшніше. Він мерзлякувато здригнувся, повів плечима, завагався.

Форст помітив те вагання, хижо блиснув золотом зубів.

— Тільки, перепрошую за турботи... Найменша нещирість і...— Він кивнув головою кудись поверх Савки, у напрямі Гуго й Дуськи.

І промінчик у затьмареній Савчиній свідомості від того жандармського натяку одразу безвільно згас.

— Впізнати? — ще раз перепитав Савка.— Так-так, впізнати... Я спробую, обов'язково постараюся... впізнати.

...Ще того ж дня Савку вивезли до станції у критій чорній машині з одним вузьким віконечком. Поволі провезли вздовж заводської колії, на кілька хвилин зупиняючись то біля елеватора, то біля містка, а то біля завалів на коліях.

Вів машину німецький солдат із загону СД. Той самий, який привіз до Скального Пауля Йозефа Форста. Поруч з ним у кабіні сидів, іноді вискакуючи з машини і вештаючись серед людей, що працювали на коліях, начальник поліції Туз.

В кузові, приховані від сторонніх очей, сиділи ще четверо: сам Форст, Веселий Гуго, Савка Горобець і Віллі Шульц. Савка мусив впізнавати серед людей тих, хто разом з ним тієї пам'ятної суботи вивантажував з вагона зелені ящики. Гуго та Шнапс по можливості перевіряли його свідчення. А Туз потім уже мав встановлювати особу і прізвище «впізнаного».

З усіх чотирьох не виявляв зацікавленості до операції один Віллі Шульц. Він майже демонстративно всівся на задній лаві спиною до віконця і на людей не дивився. Сівши в машину, та й то лише за суворим наказом Шроппа, вже добре напідпитку, Віллі категорично оголосив, що ніякі вантажники його зовсім не обходять, нікого з них він не запам'ятав і ніколи не запам'ятає, бо всі вони тут для нього на один копил. І одразу добув з кишені френча губну гармошку.

Форст, хоч і розумів, що користі з Віллі чекати годі, все ж грати категорично заборонив, щоб не привертати до машини уваги і не перетворювати важливого слідства на

балаган. Віллі Шнапс відчув себе ображеним, невдоволеним і явно занудьгував.

Інші троє «полювали» старанно та уважно. Форст і Гуго — з причин цілком зрозумілих, а Савка в надії на те, що коли він упізнає усіх одинадцятьох, то його, нарешті, перестануть мучити, а то й випустять з поліції.

Бажаючи будь-що врятуватися, переляканий Савка напружував свою пам'ять, вдивляючись в людські постаті, з усіх сил намагаючись обов'язково догодити Форстові. Але дедалі він все більше переконаувався, що насправді нікогосінько не запам'ятав і нікого по-справжньому впізнати не може. Тому «впізнавав» він навмання, аби лише виявити свою старанність, покладаючись на непевні підтвердження Гуго, догідливо й дурникувато у всьому йому підтакуючи і зовсім не думаючи, що отими «впізнаваннями» він наражає людей на смертельну небезпеку.

Останній проблиск, остання іскорка людського зблиснула у Савці тоді, коли він угледів крізь віконце певисокого, круглоголового хлопця з ластовинням на переніссі. Хлопець стояв посеред колії, навпроти вокзалу, саме на тому місці, де в суботу був вагон з зеленими ящиками. Стояв, спершись на лопату, і, ніби навмисне одкривши обличчя перед жандармами, щоб їм легше було впізнавати, з цікавістю розглядав чорну машину.

Досить було одного тільки погляду, щоб Савка одразу впізнав того хлопця по-справжньому. Він, може, єдиного його й запам'ятав, пригадав, що хлопець був у суботу на станції і навіть у парі з ним тягав зелені ящики. Так, Савка впізнав його, але... Савці раптом стало не по собі, недобре. Йому стало жаль цього хлопчика, він совістився, не міг і не хотів «упізнавати» його. Тому «впізнанню» опиралося, протестувало проти нього все Савчине єство. І Савка, незважаючи на весь свій страх перед Форстом і страшну, застиглу посмішку Гуго, плече якого зараз торкалося його плеча, твердо вирішив не впізнавати й не видавати того хлопця.

На жаль, було в тому хлопцеві щось таке характерне, що впало в очі не одному Савці. Його, певне, теж єдиного серед багатьох, запримітив і тепер пригадав сам Веселий Гуго. І тієї хвилини, коли Савка вже повірив, що машина от-от рушить далі, а хлопець так і залишиться стояти на колії невпізнаним, залізна рука боляче стиснула Савчине плече:

— Впізнаєш?

Перед очима, затуляючи собою увесь світ, стала холодна, потворна посмішка Гуго.

Іскорка людського в Савчиній свідомості одразу згасла.

— Т-так... впізнаю, впізнаю,— перелякано виправдуючись, забелькотів він.

І тут раптом зірвався на ноги, загував чобітьми і п'яно поточився до дверей Віллі Шнапс. Він схопився за ручку, йому конче захотілося зараз вийти, і Форст змушений був штовхнути його в підборіддя та шарпнути назад за полу френча, щоб втишити «цього п'яного нікчему».

Машина одіхала трохи далі. Туз вийшов. Віллі знову рвонувся вийти за ним, але Форст і на цей раз не випустив його.

За якихось десять хвилин Туз доповів Форстові, що опізнаний хлопець є Сенько Горецький, в хаті якого, за свідченням Кваші, після підозрілої зустрічі з Очеретною ночувала Варка Калита...

Для Форста це вже було «щось».

Такий збіг, на його думку, не міг бути випадковим. Певен був, що, впізнавши Сенька Горецького, Савка допоміг йому зробити значний крок вперед у викритті підпільної друкарні.

Савці ж, на його превелику досаду, викриття Сенька Горецького не дало нічогосінько. Він розкрив усе, що знав, наївно вважаючи, що за це, як натякав Форст, його випустять на волю.

Однак на волю Савку Горобця Форст не випустив. Його так і залишили в тюрмі.

29

Форст, впевнившись, що Савка більш нічого не знає, все ж не наважувався відіслати його до одного з концентраційних таборів. Щось, майже підсвідомо, муляло його з цим Савкою. Щось ще було у цій людині, в її причетності до справи «Блискавки» незрозуміле, ба навіть загадкове для Форста. Чому «Блискавку» було підкинута одному з перших, як думав слідчий, саме Савці? Чому Савка, виявивши в себе листівку, помчав саме до Варки? І чому саме там похвастав листівкою?

Не менш загадковим був для Форста і зв'язок з «Блискавкою» Галі Очеретної. В те, що Галя могла набирати й друкувати в друкарні виявлені листівки (навіть тільки

набирати!), Форст міг повірити, хіба тільки припустивши, що робила вона це за згодою або спільно з найвідданішим агентом гестапо Панкратієм Семеновичем. Та й то... Коли б навіть Панкратій вів подвійну гру, справа ця майже неймовірна.

Припущення, що Галя виносила чи виносить з друкарні шрифти, теж не витримувало, на його погляд, ніякої критики. Як вона могла набирати й виносити ті шрифти під пильним і невсипущим наглядом Панкратія Семеновича? До того ж одразу, як тільки поліцаї затримали Савку Горобця, вночі в присутності Шроппа і самого Форста жандарми старанно переважили всі каси, і їх вага зійшлася майже ідеально з попередньою.

Сьогодні вночі, після того як Форст довідався про підозрілу історію з Варкою, оберштурмфюрер знову не втримався і найуважніше переважив шрифти та доскіпливо й якнайпильніше оглянув всю друкарню.

Вага — незмінна. В друкарні — рішуче нічого підозрілого.

Але... настрої у дівчини, як гаряче доводив Панкратій Семенович, одверто комсомольські, гостро нетерпимі до окупантів.

Звичайно, чогось іншого їй чекати було від неї даремно. Та настрої собі настроями... А от нічна зустріч з Варкою штовхала Форста на цілком певні й недвозначні висновки. І потім, чому одразу після тієї зустрічі ранком побігла дівчина до кульгавого «гер майстра» Максима Залізного? Може, тут якась романтична підкладка? Але чому ніхто, навіть Панкратій Семенович, не помічав нічого подібного раніш?

А вистежив те, що Галя забігала раненько до Максима в майстерню, саме він, Панкратій Семенович.

Пильнувати за кожним Галиним кроком, ще коли дівчину брали на роботу, наказав Панкратію Семеновичу Шропп. Спочатку то був наказ стежити взагалі, як і за кожним іншим, для порядку.

Потім йому наказав стежити вже не просто, а із спеціальною метою, стежити пильно, за кожним кроком і кожною думкою дівчини Пауль Йозеф Форст. Та навіть ті суворі-пресуворі накази були ніщо в порівнянні з тією мстивою насолодою, з якою стежив за дівчиною Панкратій Семенович, ображений «невдячністю» Галі, сам, з власної, так би мовити, охоти.

А Галя, висловивши все, що думала, одверто в очі Панкратію Семеновичу, і сама не підозрювала, яким дріб'язково-мстивим був той чоловічок і якого смертельного ворога вона здобула собі в його особі. Такого ворога, який ніколи, нікому й нічого не прощав навіть через десятки років.

Після того Галиного вибуху, коли вона вирішила не виходити більше на роботу, Панкратій Семенович поводив себе з дівчиною так, ніби нічого не сталося. Здавався ще більш улесливим. А вже по тому, як з ним розмовляв сам Форст і вони вночі переважили та перевірили всі каси, став Панкратій Семенович таким запобігливо-солоденьким, таким м'якеньким, що хоч до рани прикладай. Слухаючи оті його пестливі та лагідні сюсюкання, виспівувані елеїним голоском: «А чи не подала б ти мені, донечко, коли твоя ласка, он той папірець?.. А тепер от будемо набирати оцю формочку, доню»,— Галя ледь стримувала посмішку. «Коли б оті слова та дати понюхати псові... напевно б здох»,— думала про себе. І не помилялася.

Затамувавши злість, не довіряючи дівчині і на макову зернину, Панкратій Семенович сочив тепер за кожним її кроком, за кожним поглядом, зважував кожне її слово. Став ще балакучішим, не змовкав часом годинами, ділився своїми думками, випитував її думки та погляди на життя, на війну, на німців. Хитрецько, хоч і безуспішно, провокував.

Щоразу, коли Галя хоч на хвилинку виходила, перетрушував усі кишені її пальта, а коли дівчина йшла додому, він, залишаючись у друкарні, виходив потім до коридора і з вікна пильно стежив за нею, аж поки вона, перейшовши місток і псминувши добру частину бруківки, не ховалася за хатами. Додивлявся, з ким вона зустрічалася, чи не заходила куди. А часом і проводжав здалеку назирці до переїзду чи аж до самої хати.

Вранці, виходячи на роботу за годину раніш, ще затемна, він так само простоював біля вікна в коридорі, зустрічаючи поглядом дівчину ще здалеку, як тільки вона витикалася з-за горба по той бік річки. А то якось, коли над річкою стояв туман, щоб краще бачити, вийшов на подвір'я і сховався в густій дерезі, за вбиральнею. Так йому зручніше було оглядати увесь берег, майже всю вулицю по той бік, місток і значний відрізок вулиці по цей бік.

Саме отак, сидячи в дерезі, Панкратій Семенович і вистежив Галю, коли вона з'явилася на вулиці майже на годину раніш робочого часу, перейшла місток, спустилася

в настипу вниз і стежкою попід горбом пройшла до Максимової майстерні.

Форст знав про ті відвідини вже через годину по цьому. Спочатку особливого значення їм не надав, просто взяв до уваги. Але тепер, коли довідався, що цьому передувала нічна зустріч з Варкою, Галя здалася йому безперечно причетною до «Блискавки» і по-справжньому підозрілою. Але як саме причетною, коли взяти до уваги те, що друкарні вона не використовувала, це залишалося для Форста великою загадкою.

Він ще не зовсім собі уявляв, що Галя, Максим, Пронін, Петро, Сенько, Ляоня, особливо Варка, і є тими людьми, що друкують листівки «Блискавки». Але що вони безпосередньо чи через когось одного зв'язані з «Блискавкою» і самі розповсюджують листівки, у цьому він був переконаний твердо.

Так, хай і не всі, хай навіть тільки хтось один з них, але ж таки зв'язаний безпосередньо з «Блискавкою»! Хтось з них мусить же належати до тих, зараз ще невідомих і таємничих, головних більшовицьких конспіраторів! І саме через них або через когось одного з них він викриє та знешкодить всю «Блискавку».

Ще недавно мав Форст у своїх руках одного непевного Горобця і одним одну листівку загадкової «Блискавки». А зараз... минуло зовсім небагато часу — і от сидять вони всі у нього під рукою, як пташенята. І тільки від нього одного залежить тепер, коли потягнути за мотузочок і накрити їх сіткою.

Був один Горобець, а потім одразу, з двох боків, від Горобця і від Варки, потягнулася ниточка до Сенька Горецького. Далі Варка потягнула ту ж саму ниточку до лікаря Проніна. А вже потім зовсім неважко було простежити і з'ясувати, що в лікаря Проніна є цілий гурт пацієнтів-оточенців, а в Сенька Горецького — давній приятель Ляоня Заброта. До речі, колишній сусід Залізного. Ще не доведено, правда, чи був зв'язаний з ними — Горецьким, Проніним, Варкою — Максим Залізний. Але він, безперечно, зв'язаний з Галею Очеретною, а Галя зв'язана з Варкою... Одно слово, всі вони поміж собою зв'язані, і з'ясувати все остаточно — лише справа часу.

Так, Форст кожної хвилини міг би арештувати всіх їх поодиноці або разом. Але він не хотів того робити, бо йому були потрібні не вони самі, як такі (з цим він завжди

встигне), йому потрібна була «Блискавка», потрібна підпальна друкарня.

Тепер вони не дінуться нікуди. А для цього головне вистежити й накрити друкарню. А щоб здійснити це — потрібен спокій, обережність, спритність. «Без паніки, без істерики й галасу, батечку! Особливо квапитись тобі нікуди. Краще вже сім раз відміряй, а раз відріж! Щоб не насторожити та не наполохати!.. Тільки б начальство не квапило!..»

Одно слово, Форст мав усі підстави вважати себе гравцем, який сидить перед розкритою шаховою дошкою. Все йому ясно, все він бачить і розуміє, перед його очима всі фігури, і тільки від нього одного, від його спритної гри залежить, врешті, остаточна перемога, єдино можливий фінал.

«Тільки без паніки, тільки без гарячування. Ще один хід, ще два, ще десять, зрештою — двадцять! Поступово, але впевнено, твердо, логічно, неблаганно... Ох, коли б тільки не начальство!..»

І от раптом непередбачена, дурна несподіванка, яка може переплутати всі ходи та фігури і зіпсувати гру!

30

В сусідньому Підліснянському районі розклеїти листівки, як наказував Максим, так і не пощастило.

Двадцять п'ять листівок, визначених для передачі в Підліснянський район, були в Льоні Заброді.

Обмотавши в провощений папір з протиіпритної накидки та загорнувши ще в ганчірку, Льоня привалив їх великим каменем, що стримів на розі вулиці під огорожею МТС. Чекав неділі, щоб передати їх Яринці Калиновській.

Яринка Калиновська мала прибути до Скального у суботу ввечері та чекати на Льоню в неділю вранці у свого дідуся на околиці містечка.

В неділю вранці Льоня вихопився з дому ще затемна. Гадаючи, що повернеться назад за годину, не пізніш, не хотів навіть поснідати. Не зовсім ще прочумавшись від хатнього тепла й солодкого передранкового сну, ішов вулицею вздовж залізничної лісосмуги до МТС, сугулячись від ранкового, пронизуючо-вогкого холоду.

Надворі ледь-ледь сіріло. Звечора був мороз, а під ранок повернуло на відлигу. Куші терну понад дорогою, бе-

рести, клени, рядки абрикос і ліщини в посадці взялися густим, синюватим інеем. Низько понад землею повзали темно-сизі, важкі, клубчасті, певне, снігові хмари. Потепліле повітря пронизувало розігріте тіло неприємною вогкістю. І, певне, від того настрої у хлопця був досить-таки кислуватий. Думка про те, що треба буде йти вздовж колії майже через усе містечко аж на кінець Кисилівської вулиці, до Петриківського шляху, не бадьорила. Хотілося скоріш однести листівки, віддати їх Яринці, наказати, щоб виклеїла негайно дві-три в Підлісному, і скоріш повернутися додому.

Втягнувши голову в плечі, сховавши руки в рукава коротенької ватянки, зіщулившись, хлопець прискорював крок, майже біг.

Коли дійшов до рогу МТС, перед ним, в долині і на горбах, по обидва боки річки, розкрилося Скальне. Повітря стало прозорішим. В густо-синіх сутінках по той бік з коминів валували бузкові стовпи димів. Вони не здіймалися вгору, як учора, на морозі, а, незважаючи на безвітря, слалися навкіс понад хатами в один бік, до річки — на сніг чи на велику відлигу.

У передранковій прозорості холод здавався ще пронизливішим та дошкульнішим. Виходячи з дому, Ляоня пояснив матері, що хоче проскочити на базар (базар у Скальному збирався в неділю дуже рано) і купити там якісь підметки чи хоч набойки до черевиків. Та й справді мав такий намір, бо умовився ще зустрітися з Сеньком. Але тепер, змерзнувши, твердо вирішив побачитися з Сеньком увечері, а зараз, після зустрічі з Яринкою, одразу ж повернутися додому.

Біля МТС, оглянувши все навколо й не помітивши нічого підозрілого, хлопець одвернув, підваживши обома руками, білий від паморозі, важкий камінь і сховав пакунок з листівками за пазуху. Хвилину повагався: іти поза станцією, обминувши її полем, чи просто через колію? Вирішив — просто через колію, щоб нікому не спало на думку, що він з чимось криється.

Перед вокзалом, посеред порожніх, вкритих інеем колій, біло-бузковими клубками пари чмихав готовий от-от зрушити з місця паровоз.

Ніде навколо не видно було ні душі. Навіть біля паровоза Ляоня не помітив нікого. Хлопець пішов навпростець, пересікаючи колії в напрямі на водокачку. Коли до паровоза

залишилося кілька десятків кроків, звідкілясь з перону раптом пролунало несподіване:

— Стій! Гей ти, чуєш, стій!

Не можна було сказати, щоб той вигук захопив його зненацька, бо йшов він зібраний, насторожений, готовий до всіляких несподіванок. Першої миті він навіть подумав, що то не до нього. Тому не озирнувся і не приспішив. Розмірено крокуючи своєю дорогою, лиш трохи скосив очі вбік.

Збоку, за сотню кроків, зійшовши з перону, трохи позаду напереріз йому йшло двоє поліцаїв з гвинтівками.

— Гей, оглух?! Стій, кажуть тобі!

Тепер уже сумніву не було. Гукали на нього, бо навколо ніде ні душі.

Білили рейки, і попереду розмірено чакхав паровоз. До паровоза, єдиного найближчого прикриття,— кроків двадцять, поліцаям до паровоза — більше сотні.

«Будуть обшукувати»,— подумав Льоня спокійно і, тепер уже свідомо удаючи, що вигуки його не стосуються, стримуючись, щоб не пришвидшувати ходи, йшов далі своєю дорогою, непомітно збочуючи до паровоза.

— Стій! Стій, кажу! — почав зривати з плеча гвинтівку низенький поліцай.

Льоня наблизився до паровоза, не озираючись і не зупиняючись. Позаду почулася брудна, люта лайка, загупали по мерзлій землі чоботи. Поліцаї, певне, кинулися бігти, але паровоз уже став між ними та Льонею і сховав хлопця від їхніх очей.

Два стрибки — і Льоня біля паровоза. Схопився обома руками за поручні, підстрибнув, легко підтягнувся і вмить опинився на тендері. На паровозі нікого не було. В обличчя вдарило жаром. Засліплюючи, гуло в топці біле, з синіми переливами полум'я.

Десь за спиною, на рейках, пролунав постріл.

Льоня вирвав з-за поли ватянки жмуток листівок, кинув їх у топку і одраз ж повернувся обличчям назустріч поліцаям, які, захекавшись і наполохавшись, бігли до паровоза.

У топці за його спиною на одну мить знявся язик синього полум'я. Всього лише одну мить. Але цього було досить, щоб викликати у поліцаїв підозру.

Поліцаї (тепер Льоня упізнав їх) бігли з гвинтівками в руках, ладні бити, стріляти, різати. Попереду, легко перестрибуючи через рейки і шпали, найжаченим, злим соба-

чам мчав Дуська. За ним, відсапуючись і важко гупаючи кирзовими солдатськими чобітьми, біг Оверко.

З паровоза назустріч їм, широко усміхаючись, ледь зблідлий, спокійно і неквапливо сходив Льоня Заброда.

— Ти що, глухий?

— А що? — посміхався Льоня.

— Сказано тобі — стій! Значить — стій!

— А хіба то до мене?

— «До ме-е-не», — передражнив розлючений Дуська. —
Що кинув у топку?

— У топку? В яку топку? — з щирим подивом повів плечима хлопець.

— Придурюйся! — штовхнув його гвинтівкою Дуська. Він скочив на паровоз, швидко, як пес, обнюхав усі кутки, нічого не знайшов і від того ще більше насторожився.

— Ваш? — кинув сердито до голови в темній вушанці з сивими вусами і замащеними в сажу та мастила щоками, яка несподівано показалася в дверцях з протилежного боку паровоза.

Машиніст, який, видно, порався десь біля коліс і нічого не бачив, не зрозумівши, звідкіля взялися на його паровозі всі ці люди, лише знічено й здивовано стелав плечима.

— Хто такий? Чого тут вештаєшся? — схопив Дуська Льюню за рукав.

— Тутешній, скальнівський, — все ще посміхався Льюня. — Ішов на базар.

— «На базар», — знову передражнив поліцай. — На базар через паровози не стрибають і від поліції не тікають. Гайда! Ми тобі покажемо такого базару, що швидко язик розв'яжеться.

Дуська з Оверком патрулювали тієї ночі в районі станції. Ніч минула спокійно, але вони, поки дочекалися ранку, страшенно промерзли, стомилися і зголодніли.

Повертаючись уже додому, підозрілий до всього Дуська помітив на безлюдних рейках людську постать і вирішив зупинити й обшукати, чи немає зброї, а коли буде потрібно, то й затримати.

Те, що Льюня не звернув уваги на перший вигук, не обмануло роздратованого Дуську, а, навпаки, зміцнило підозру. Хоч комендантський час уже минув, Дуська вирішив затримати підозрілого будь-що.

Він ще раз гукнув і, коли не допомогло й це, кинувся бігти. Побачивши, що Льюня скочив на паровоз, навіть вистрілів.

Кидав чи не кидав щось у топку Льоня, того ні Дуська, ні Оверко твердо засвідчити не могли. Однак ледь помітний, майже блискавичний спалах впав у очі обом. Правда, той спалах міг їм тільки привидітись. Але для Дуськи цього вже було досить. Він мусить затримувати усіх підозрілих. А там уже розберуть, що й до чого.

Дуська спочатку ткнув хлопця сухим, гострим кулачком в обличчя, потім штовхнув дулом гвинтівки в груди.

— Руки назад! Іти вперед і не озиратися! А спробуєш тікати або з ким перемовлятися — вложу одразу на місці!

Штурхан прикладом межі плечі.

І от Льоня, який кілька хвилин тому був певен, що швидко повернеться додому, в теплу хату, ступає серединою бруківки вниз від вокзалу в супроводі двох поліцаїв, які підштовхують його в спину гвинтівками.

Надворі вже зовсім розвиднілось. Виблискує і сріблиться на деревах рясний іній. Починають рожевіти над дахами хат пасма диму. На подвір'ях і на вулиці вже зустрічаються люди. Одні пораються біля хат, інші прямують до колодязів чи на базар... Забачивши хлопця, якого супроводять поліцаї, вони зупиняються і мовчки довго проводжають його очима. Траплялося кілька знайомих. Вони впізнали Льоню.

— Забродиного хлопця за щось схопили. Ведуть, певне, до поліції!

— За що ж це вони його?

— А хіба тепер кажуть за що?

Чутка переходить з уст в уста, з подвір'я до подвір'я, естафетою передається вздовж вулиці і доходить аж до базарного майдану.

31

Льоню завели в поліцію і кинули до камери, в якій уже сидів Савка Горобець.

Побачивши незнайомого, змученого, видно, не раз битого чоловіка, Льоня, стримавши неприємний дрож, привітався.

Савка, зрадівши свіжій людині, радо відповів на привітання і одразу ж запитав:

— Це ж за що тебе, га?

Від того запитання Льоня насторожився і відповів неохоче, похмуро:

— Не знаю...

Розмови в них так і не склеїлось. Савка, поставивши ще кілька запитань і не отримавши на них відповіді, подумав, що хлопець на смерть переляканий, приголомшений арештом, як і він, і краще його зараз не турбувати.

Та Льоня не був ні розгублений, ні приголомшений, ні навіть наляканий. Коротку, як спалах блискавки, мить страху він пережив тільки тоді, коли стрибав на паровоз і кидав листівки в топку. А вже наступної миті, повертаючись обличчям назустріч захеканим поліцаям, хлопець подумав: «Тепер дідька лисого вони мені щось доведуть». І від тієї думки одразу заспокоївся і широко усмінувся.

Тепер теж мовчав не від переляку. Обережно поводився у камері, бо як тільки побачив Горобця, згадав, що в тюрмах часто підсаджують до арештованих провокаторів. Про це він не раз читав у книжках, чув від старших і був попереджений Максимом.

Та й не до розмов із сусідом було йому. Льоню зараз непокоїли інші думки: «Нічого страшного не сталося. Нічого вони не знайшли в мене, то, зрештою, і випустять. А от... чи хтось з тих, що бачив, передасть про мій арешт додому? І чи догадаються домашні сказати про те Сеньці Горецькому? Що, коли Максим сьогодні не довідається про мій арешт? Чи можна тут щось таке зробити, щоб попередити Максима?»

Закинувши Льоню до камери, Дуська повідомив про цей випадковий арешт начальника поліції Туза.

Туз, вислухавши про всі обставини арешту і про Дусьчині підозри, далі доповідати не квапився. Бажаючи вислужитись перед гестапо та засвідчити свою кмітливість і пильність, Туз своєю владою послав до Льоні додому Дуську та Оверка, щоб ті наскочили зненацька і вчинили в хаті та на подвір'ї несподіваний обшук, не повідомляючи рідних про Льонин арешт.

Але той наглий обшук, який тягнувся з годину, майже ніяких наслідків не дав.

Роблячи обшук, Дуська дав зрозуміти переляканим домашнім, що про існування якогось там Льоньки він навіть не підозрює, а просто обшукує хати на предмет вилучення зброї і крадених соняшників.

Та, не знайшовши ніякої зброї, він для чогось прихопив з собою слоїк, наполовину заповнений вареним впереміш з борошном теслярським клеєм.

Клей для Дуськи та Туза був вже певним речовим доказом, бо кольором і міцністю нагадував той, яким були приклеєні листівки біля заводу та на станції.

Здобувши ці «докази», але не сміючи на власний розсуд розпочинати допит, Туз доповів про арешт начальникові жандармського поста Шроппові.

Шропп з такими справами не тягнув. Витративши на все рівно стільки хвилин, скільки потрібно, щоб коротко розпитати Туза, він негайно доповів про арешт Форстові. Форст, одразу ж зацікавившись цим, наказав негайно привести арештованого.

Пізніше Форст так і не міг зрозуміти, чому він, побачивши перед собою високого худорлявого юнака з довгастим обличчям і гарними великими очима, раптом відчув, уперше за весь час, відколи взявся до цієї справи з «Блискавкою», гострий неспокій.

Пильно вдивляючись у спокійне обличчя юнака, Форст блиснув золотими зубами і, тамуючи незрозумілий неспокій, удавано неухважним тоном запитав:

— Ти чого швендяєш ночами?

Повні, ще по-дитячому припухлі губи юнака розтягнулися в посмішці.

— А я не швендяю.

— Як же не швендяєш?! Ти що, не знаєш про комендантський час?

— Знаю,— ширше усміхнувся юнак.— Але мене затримали вже тоді, коли комендантський час закінчився.

— За що ж тебе затримали?

— Не знаю.

— Як то — не знаєш?!

— Отак! Не знаю, та й годі!

— Ти мені, хлопче, не крути! Я цих фокусів-покусів не люблю,— почав несподівано для себе сердитись, що з ним траплялося дуже рідко, Форст.— Ти краще чесно признавайся.

І тут Форст замовк. Він збирався ще запитати: чого так рано опинився хлопець на вокзалі, що робив на паровозі, чи оцеї клей його і нащо він йому? Але нараз згадав, що не запитав найголовнішого.

Хвилину помовчавши, опанувавши свій раптовий гнів (потім він зрозумів, що хлопець драгував його своєю усмішкою, спокоєм, незалежними, твердими відповідями), запитав:

— Місцевий?

— Так.

— Звуть як?

— Леонідом.

— Так... Ні, постривай, я не про те. Name, тобто я хотів сказати — прізвище.

— Заброда.

— Як, як? — ніби чимсь ужалений, шарпнувшись, перепитав Форст.

— Заброда.

— Льйонка Запрода? — на подив усім присутнім ще раз перепитав жандарм, нараз відчуваючи, як усе в грудях у нього закипає і він, скований раптовим страхом, губить впевненість у собі, ніби все, що він так старанно готував, гине і вислизає у нього з рук.— Льйоня Запрода,— шепче він шорсткими губами, згадуючи, що Льоня Заброда є одним з тих, за ким він наказував стежити. Він, безперечно, зв'язаний з таємничою «Блискавкою», з однією з ниточок, необережно урвавши яку, можна назавжди загубити слід до конспіративної друкарні й основного гнізда борода-тих більшовицьких конспіраторів.— Коли його затримали?! — вже кричить, блискаючи золотими зубами і божевільно округляючи очі, Форст. Дізнавшись, що вже більш ніж три години, і остаточно втративши всю свою витримку, Форст шаленіє: — Хто... хто його арештував?!

— Я,— хвацько виструнчився збентежений Дуська.

— Ти?!

І з несподіваною легкістю Форст вистрибує з-за стола, зупиняється перед Дуською і, нагнувши голову, якусь мить пильно дивиться тому в обличчя крізь скельця окулярів. Очі його стають вузькими й колючими, як два цвяшки. Губи міцно стулені, а в кутиках їх з'являються і лопаються бульбашки.

— Ти?! — задихається він.— Хто ж тобі дозволив? Ти що — забув наказ? Навіть в обличчя не запам'ятав? Ти знаєш, чого накоїв? Знаєш?

І він, збивши з Дусьчиної голови шапку, обома руками чіпляється в його руденький чуб і, тягнучи поліцая за собою по кімнаті, збожеволіло вигукує:

— Знаєш? Знаєш? Знаєш, скот-тино?!

Всі присутні дубіють, виструнчившись, мов громом уражені.

А Форст, протягнувши Дуську по всій кімнаті і люто натовкши йому морду пухкенькими кулачками, унизаними

перснями, нарешті пхає його ногою в зад і знесилено верещить:

— Геть! Геть з моїх очей! Усі геть!

Поліцаї та жандарми, штовхаючи поперед себе вкрай здивованого, не торканого й рукою Льоню, ледве пропихаються в двері.

«Збожеволів він, чи що? — думає Льоня, ледь стримуючи посмішку. І про себе вирішує: — Тепер мене, напевне, відпустять».

Але помиляється. Його знову зачиняють у камеру до Савки Горобця.

Форст, залишившись сам у кімнаті, важко падає у крісло.

«Йолопи! Дурні! Кретини! — в думках волає він. — Не запитати дозволу! Отак все переплутати! Замість того, щоб простежити за ним, загнали на паровоз і отак все зіпсували! Все ж може піти, якщо не пішло, шкереберть! Три години! Адже вони всі вже попереджені, насторожені, сполохані!.. Може, ще вдасться затримати й арештувати декого, але друкарні йому вже напевно не бачити. Вони сховають її, перенесуть або зовсім знищать. І він, завжди такий обережний та розсудливий, залишиться з носом... Ні, треба діяти! Зараз! Негайно!

Але як? Що робити? З чого починати?»

І от уперше за багато часу Форст по-справжньому розгубився, втратив впевненість і замість того, щоб негайно діяти, сидить і розмірковує, з чого йому почати і як тепер повестися.

«Удати, що він нічого не помітив? Дурниці! Однаково вони вже насторожились.

Випустити хлопця і дати їм час заспокоїтись? Але хто ж гарантує, що вони діятимуть саме так, як йому хочеться?

Ні! Не годиться!

Єдина, дуже непевна надія на те, що вони не встигли ще повідомити один одного... А може, вони й взагалі нічого не знають про цей дурний арешт?..

Виходить... треба негайно, зараз, цієї хвилини, вдарити на сполох, напасти на всіх разом, несподівано, як грім з ясного неба, і арештувати, затримати, обшукати. Поки вони не схаменулися...

Але ж він не готовий до цього. Він навіть не може зараз, негайно зібрати всіх жандармів та поліцаїв, які, зважаючи на неділю і те, що ніяких особливих операцій не

передбачалося, розбрелись хто куди, за винятком днювальних.

Та й звагалі де він візьме стільки людей, як розподілить їх так, щоб напасти на всіх в один час?»

Поміркувавши і заспокоївшись, Форст все ж вирішує нападати. Зараз, негайно, не чекаючи, поки вони опам'ятаються.

За півгодини всі наявні сили жандармів та поліції були поставлені на ноги. Всього під рукою виявилось разом з наявними в райцентрі поліцаями, загonom Форста, жандармами і кількома надійними солдатами з «Тодту» (охорону табору військовополонених Форст чіпати побоявся) тридцять п'ять чоловік. Щоб одразу «накрити», як виходило за підрахунками Форста, дев'ять пунктів, арештувати десять-дванадцять чоловік, які можуть також вчинити збройний опір, і блискавично обшукати десяток будинків та подвір'їв, цього явно не вистачало. Отже, хочеш не хочеш, операцію слід було розбити на два етапи, провести перший етап несподівано й швидко і, враховуючи можливість опору, діяти всім в одному кулаці.

«Отож,— вирішив Форст,— всією силою вдарю на центр, а ті дітлахи від мене нікуди не дінуться».

Центром «Блискавки» Форст вважав радгоспну амбулаторію, а військового лікаря Володю Проніна якщо не керівником, то обов'язково уповноваженим чи одним з керівництва. Тут же, біля «центру», розміщувалися основні, найбільш небезпечні в плані майбутньої операції сили оточенців, клієнтів лікаря Проніна, що жили в одному кутку, на Курячих Лапках, поблизу радгоспу.

Максимові, зважаючи на його каліцтво, Форст відводив роль, може, й важливу, але не першорядну.

«Дітлахами, які ніде не дінуться» він вважав Льоню, Галю і Сенька.

Друкарня, як гадав Форст, мусила бути десь у радгоспі, у самій амбулаторії або поблизу неї чи квартири Сенька Горецького.

Виявляючи і знешкоджуючи друкарню, можна нарватися на всілякі несподіванки. І саме тому Форст вирішив всіма наявними силами, розміщеними на двох автомашинах, тихо і блискавично напасти на основні сили оточенців, миттю знешкодити, заарештувати їх і тоді вже (це ж зосім поруч) ринуться на амбулаторію та радгосп, де, як він вважав, розташована підпільна друкарня. Розрив між

цими двома етапами першої половини операції не повинен був становити більше дванадцяти хвилин.

Біля Максимової заради неділі зачиненої майстерні одразу було встановлено таємний пост. Самого Максима і «дітлахів» (в тому числі й Галю, яку Форст залишив на кінець операції за тією логікою, що тримати в себе друкарню дівчина не могла та й взагалі сподіватися на арешт не мала підстав), коли перша частина операції пройде вдало, виловити буде зовсім просто.

Квашиної ж молодой — Варки — Форст вирішив взагалі не чіпати. Адже вона не підозрює, що її викрито, і може залишатися хорошою принадою надалі. Хто зна, які там у них зв'язки та розгалуження.

Вирішивши так, Форст провів кількахвилинний інструктаж з підлеглими.

Операція, яку він називав про себе «операція „Блискавка“», почалася о пів на першу.

З важким серцем, знервованій, невпевнений у своїх силах починав її оберштурмфюрер Форст.

32

— ...Поліцаї чийогось хлопця повели.

— Забродиноного хлопця за щось арештовано.

Чутка та шелестом пройшла вздовж вулиці слідом за Льонею, якого вели під гвинтівками Оверко та Дуська, і докотилася аж до базару.

— Поліцаї повели Льоньку Заброду!

Від кого першого почув ці слова Сенько Горецький, він потім пригадати не міг. Пам'ятав тільки, що стояв тоді біля довгого, збитого з неструганих дощок стола, міняючи в старій перекупки кілька склянок синьої дрібкової солі на приношену батькову сорочку. Спочатку ті слова навіть не дійшли до його свідомості і тільки за якусь хвилину тривожно насторожили.

— Кого? — перепитав з надією, сподіваючись, що він помилився, не розчув.

— Льоньку Заброду, що хата в них згоріла!

Рука, що тримала склянку з сіллю, здригнулася. Та пальці одразу ж міцніше стиснули холодне скло. «Спокійно,— наказав собі Сенько, почувши, як терпне шкіра на голові,— спокійно. Нічого більше не перепитуй. Зараз же до Максима... Негайно, якнайскоріш!»

Він знайшов у собі силу спокійно, ніби нічого й не почув, одміряти п'ять склянок солі, зав'язати сіль у білу з синьою мережкою мамину хустку, віддати перекупці сорочку і тільки тоді непомітно рвонуту з базару.

Коли вийшов на центральну вулицю Горба, насили стримав себе, щоб не бігти і не привертати нічиєї уваги.

Схвильований і вражений зовсім несподіваним, як здавалося йому, арештом, хлопець з особливою виразністю пригадав усе, що писалося про такі ситуації в пригодницьких та шпигунських романах і як за таких обставин діяли досвідчені конспіратори...

Так, саме «багатотомний» досвід конспіратора наштовхнув його на думку про те, що мусить у цьому становищі діяти так, щоб не пошкодити своїми необережними діями товаришам, стримати себе від гарячкових, необдуманих вчинків, слідкувати за тим, чи ніхто за ним не стежить. Найперш він мусить негайно повідомити Максима. Але повідомити так, щоб жодна душа не бачила зараз його з Максимом і не знала про цю зустріч.

До хати Коваленків він підкрався знизу, від городів. Зайшов з садка і постукав у кухонне віконце. На щастя, Максим був саме у Коваленків, сидів у кухні, і почувши Сеньків «сигнал», негайно ж вийшов до нього в садок.

У погрібнику, під яким хлопці сховалися, Максим мовчки, зосереджено вислухав тривожне Сенькове повідомлення. Зовні він був спокійний, жодна рисочка не здригнулася на його обличчі. Подумавши якусь хвилинку, кинув своє звичне:

— Так, ясно...— і, ніби глузуючи з самого себе, додав: — Ясно, що нічого не ясно. Де, коли та як його арештовано?

— Вели, кажуть, уранці. Де і як — не знаю.

— А за що? Як ти гадаєш?

— Не знаю.

— Так... Про все це ми повинні довідатися якнайскоріше.— Обличчя Максимове спохмурніло, густі брови зійшлися на переніссі.— А зараз...— Максим поглянув на годинника (було пів на першу, надворі нахмурило, хмари нависли майже над дахами і в повітрі пролітали ріденькі лапаті сніжинки),— зараз, випадково це чи ні, усі ми повинні бути готовими до найгіршого. Всі попередні домовленості, аж до Яременка включно, залишаються в силі. А для початку спробуємо пустити на невірний слід золотозубого Павлія Івановітша... Отож, дорогий товаришу

Шерлок Холмс, зважаючи на те, що обидві ноги в тебе поки що цілі, на тебе вся надія. Сіль залишай при собі, для маскуванн^я (та й мати ж чекає), але додому тобі повертатися поки що ніколи, до того ж і небезпечно. Зараз ти мусиш якнайскоріше попередити про небезпеку Петра, а потім дуже обережно зв'язатися з Проніним, попередити і його, забрати в нього «цвяхи» і будь-якою ціною повернутися з ними так, щоб жодна людина нічого не помітила... Ні, ні, не сюди. Двічі повертатися на одне місце сьогодні не рекомендується. Ти Галю Очеретну знаєш?

— Оту, що пішла працювати до німців?

— Так, ту саму дівчину, що працює в німецькій друкарні. Де вона живе — знаєш?

— На тому боці, за МТС, туди до Виселок.

— Так от... «Цвяхи» понесеш просто до Галі Очеретної. А я буду вже там. Ясно?

Сенько, вперше почувши від Максима про Галю Очеретну, спочатку закліпав повіками, а потім одразу все збагнув і мовчки ствердно кивнув головою.

— Дивись, щоб не потрапив у засаду,— застеріг його Максим.— Коли в Галі буде щось негаразд — шукай мене на цвинтарі, біля склепу Браніцьких. Коли не буде там — я у Яременків, на сто п'ятнадцятому кілометрі, а не знайдеш і в них,— Максим посміхнувся,— тоді, брат, і я вже не знаю де. Тільки пам'ятай — жоден «цвяхок» не повинен потрапити до німців! За всяку ціну сховати й зберегти «цвяхи»! Навіть ціною життя. А тепер — поспішай, хлопче!

— Зараз біжу,— сказав Сенько. Вискочивши з погрібника, він шугонув поза хлівом у сусідський вишняк і подався городами вгору, до базару.

Максим постояв, почекав, поки зникла за садками метка Сенькова постать, і, вже не заходячи до хати, покульгав стежкою, попід терновими кущами понад ровом, вниз до річки.

33

Операція «Блискавка», як того й побоювався Форст, почалася невдало.

Дві машини, на одній з яких сидів сам Павіль Івановітш, на початку першої години вихопилися з містечка і поїхали до майже спорожнілого вже базарного майдану.

Забачивши повні поліцаїв та німців машини, найзапов-

зятливіші базарувальники та перекупки почали швидко збирати свій немудрий крам і розбігатися у всі боки. Вони тікали, стрибаючи через рови, в городи, до цвинтаря, двоє чи троє подалося до Курячих Лапок. Цей непередбачений інцидент не сподобався Форстові, але робити вже було нічого. За його наказом машини, роз'їхавшись на базарному майдані одна праворуч, а друга ліворуч, охопили з флангів Курячі Лапки, з бабиною Федорчиною хатою всередині.

Трьох з п'яти намічених до арешту оточенців не виявилось дома. За свідченням господарів, яких жандарми тимчасово затримали, їх постояльці зранку пішли на базар і ще не поверталися. (А коли говорити, забігаючи наперед, то вони того дня зникли з Скального назавжди, і більше ніхто, принаймні з гітлерівців та поліцаїв, про них нічого не чув).

Четвертий, присадкуватий здоров'як із сержантів-надстроковиків, що жив у радгоспного пасічника діда Лагоди як онук Степан, був дома, але живим у руки жандармам даватися не хотів.

Хата діда Лагоди стояла на шовбику, городом до балки. Степан, який саме сидів біля вікна, побачив ланцюг жандармів та поліцаїв і зрозумів, що тут не до жартів, уже тоді, коли вони підійшли аж до воріт.

Гранату-лимонку Степан, певне, носив завжди при собі в кишені. Забачивши гітлерівців кроків за десять від дверей, він, не вагаючись і хвилини, в чому був, вискочив на подвір'я і з порога метнув гранату жандармам під ноги. Поки ті, подряпані скалками дощаних воріт, опам'яталися, Степан щодуху помчав униз до балки, гадаючи, певне, загубитися в тернах. Біг рівним, відкритим місцем, не захищений нічим від куль, які джмелями загули йому навздогін.

Форст, вкрай розлючений і роздратований невдалим початком і зайвим гамором, кленучи на чому світ стоїть своїх вояків, наказав припинити стрілянину, обійти і взяти Степана живим, але за загальним збудженням, переляком та стріляниною слів Форстових ніхто не розчув, і чиясь автоматна черга скосила Степана. Він упав на бігу, розтягнувшись на мерзлих грудках руками вперед, не добігши до тернових кущів всього кілька кроків.

Як тільки Степан упав, зразу ж, несподівано для Форста, загорілася хата діда Лагоди, запалена кимсь із ретельних есесівців.

Форст просто казився від досади, дивлячись на вчинений його командою гармидер...

У Курячих Лапках пощастило йому лише з Бабиным Петром. Та й тут не обійшлося без ускладнень, які переслідували сьогодні «удачливого» оберштурмфюрера.

Бабин Петро, він же Петро Нечиталюк, ніким не попереджений, не чекаючи ніякого лиха, сидів на лаві й спокійно читав якийсь засмальцьований пригодницький роман, принесений, звичайно, Сеньком.

У хаті було темно, в печі мирно палахкотіло, потріскуючи, соняшничиння, і на душі в хлопця було спокійно.

Читаючи, він навіть не звернув уваги на кроки, що загуркотіли по мерзлій землі за стіною. Майнула за вікном чиясь тінь, грюкнули сінешні двері. Мабуть, баба Федорка, яка поралася біля печі, на хвилинку вибігла на подвір'я, чи то за паливом у хлівець, чи по картоплю до погреба.

А коли рвучко розчинилися хатні двері, було вже пізно. Першими, уже налякані несподіванкою, яка могла чекати на них за дверима, бліді й схвильовані, вдерлися до хати Туз, Дуська, Оверко, а позад них сам начальник жандармського поста Шропп.

Розпалені, зраділі з того, що їм не вчинено опору і що Петро, якого вони також не сподівалися застати дома, сидить тут, вони з ходу накинулися на нього і звалили додолу.

Дуська та Оверко скрутили Петрові назад руки і зв'язали його полотняним, вишитим чорно-червоними півниками бабиным рушником. А Шропп та Туз взялися до обшуку.

Шроппа зацікавив мисник з полив'яними мисками, надщербленими тарілками, дерев'яними ложками, хтозна-колишніми пучечками калини та маку, запиленим клечанням і ще безліччю всілякого бабиного начиння.

А Туз приступив до старенької, оббитої шинованим залізом бабиної скрині, яка була ще приданим бабиної матері. Він підняв важке віко, нагнувся і, всунувши голову в скриню, перебирав злежаний сувій домотканого полотна, латану, але чисто випрану білизну, чисті пілки, рушники й ряденця.

Саме тієї миті стала на порозі глуха й грізна баба Федорка в одній крапчастій, з засуканими рукавами кофтині, голова пов'язана товстою брунатною хусткою, рясна старезна спідниця підтикана, на ногах — хатні шкарбанці, а в руках оберемок соняшничиння та кукурудзиння.

Баба вийшла до хлівця по паливо і не помітила, як проскочили до хати непрохані гості. Тупання чобіт та грюкання дверима не почула, бо була глухою, і тепер, побачивши несподівано в хаті, де за хвилину перед тим залишився сам Петро, розгардіяш, стара на мить отетеріла. Якись чужі люди, де вони тут тільки взялися, озброєні, але в звичайному одязі. Двоє в'яжуть Петра, один, ніби хазяїн, пореається в її скрині. (Шроппа, який стояв збоку біля мисника, вона зопалу не помітила). Розбійники! Не інакше як злодії-розбійники!

Паливо випало з бабиних рук і розсипалося по долівці. А баба, метнувшись до рогачів, ухопила важку чаплію.

— Ах ти ж, харцизяко нехрещений! Серед білого дня до чужої скрині лазити? Чи ти його надбав, чи ти його клав туди?!

І так уперішила Туза чаплією по спині, що той, підскачавши від несподіванки, випустив важке віко, яке підтримував рукою, і воно, боляче впавши на плечі, причинило поліцаєві голову.

А баба ще й ще раз, не чуючи нічого, знімала чаплію і спересердя перішила його по крижах.

Дуська та Оверко, не стямившись від навального бабиного наступу, ошелешено лупали очима, не випускаючи з рук Петра. Вони зразу навіть не збагнули, що таке зчинилося.

Шропп отямився першим. Зрозумівши, що Тузові непереливки, підскачав до баби і з усієї сили стусонув її прикладом автомата під бік.

Але тим викликав вогонь на себе. Нестямившись від болю, баба Федорка кинула Туза, озирнулася і, не роздивившись, хто перед нею, так оперішила Шроппа по руках, що той випустив автомата, ойкнув і притьмом кинувся в сіни.

Шропп не стямився від болю. Затуляючи руками голову, тікав з хати, а баба, як розлючена тигриця, з важкою чаплією в руках, бігла за ним. З хати — в сіни, з сіней — на подвір'я, через подвір'я — до воріт. Чаплія проїхалася по жандармському начальникові ще двічі — раз по плечах, на сінешньому порозі, і вдруге — по голові, посеред подвір'я. Ноги в Шроппа підкосилися, і він почав осідати. Баба втретє занесла над ним чаплію, але в цей час збоку від хати протиркотіла автоматна черга.

Тепер уже поточилася баба Федорка, але знайшла в собі сили озирнутися і, ще раз занісши чаплію, ступити

два кроки назустріч Веселому Гуго, який строчив з автомата.

— А ось я ще й тебе стрельну, нечистий!..

На третьому кроці баба, ніби зламавшись у попереку, важко, усім обважнілим тілом осіла на землю, щоб уже не підвестить з неї ніколи.

Розлючений тими несподіваними пригодами, Форст почав робити одну помилку за другою.

Кинувши зв'язаного Петра до кузова і підпаливши бабину хату, каральний загін вирушив до медичної амбулаторії.

Шофери, не одержавши від розгубленого Форста іншого наказу, повели машини одна за одною, майже впритул. Форст сидів у кабіні передньої, поруч з шофером.

Знову повернулися до базарного майдану, перетнули Тернову балку Волоським шляхом і повернули ліворуч, до радгоспу.

Коли наближались до першого довжелезного радгоспного корівника, Форст з подивом помітив, що перед його очима на вітровому склі, ніби на воді, схоплюються якісь чудні бульбашки. За мить скло взялося тонесеньким павутинням тріщинок, а на місці бульбашок півколом з'явилася низочка дірочок.

Ще нічого не збагнувши, Форст відчув, як його щось боляче шарпнуло за ліву руку.

Одразу ж за тим шофер рвонув ліворуч руля, машина осіла на правий бік і з скреготом зупинилася.

Уже відчинивши дверцята, Форст скоріш вгадав, ніж розчув за шумом моторів, останній акорд автоматної черги. Задня машина, стукнувшись фарами в борт передньої, зупинилася, так само осівши на заднє колесо...

У передній машині було прострілене вітрове скло, поранено в ногу шофера і прострілено обидва правих скати.

Німці та поліцаї, не чуючи відповідної команди, так і сиділи, мов заклакві, на машинах, ніби чекаючи на нову автоматну чергу з-за облупленої стіни корівника.

Тільки Веселий Гуго, звиклий діяти інстинктивно, автоматично відреагував на цю нову подію чергою запальвальних куль по стрісі.

Дах корівника одразу ж спалахнув.

А Форст, озирнувшись навколо вибалушеними від люті очима, бо несподівані постріли його ніколи майже не лякали, зайшовся такою добірною й такою вишуканою матірною лайкою, що їй позаздрив би найбільший віртуоз цього жанру з дореволюційних босяцьких трущоб. І лише після

того гітлерівці та поліцаї нараз отямили і застрибали з машин через борти. Посипалися додолу, як переспілі груші на вітрі.

...За якихось сорок хвилин Форст з перебинтованою рукою уже стояв перед виламаними дверима амбулаторії, якраз на піску, в якому ховав Пронін розшукувану таємничу «друкарню» «Блискавки», і, закусивши нижню губу золотими зубами, з гострою досадою дивився на годинник.

Тьмяно світівся похмурий і короткий осінній день, один з останніх днів листопада. Над Курячими Лапками, злігаючись з низькими хмарами, слалась клубки білого диму. Горів на всю довжину сухий дах радгоспного корівника.

З початку операції зовсім непомітно минуло вже півтори години, годинник показував пів на третю. Вся оточена територія радгоспних будівель була повністю прочесана й обшукана. Але не було знайдено не те що «Блискавки» з друкарнею, — де там! — не пощастило схопити навіть того, хто стріляв по машинах з-за корівника. В медамбулаторії Форст теж не виявив нікого й нічого. Військовий лікар Пронін, якого вони мали захопити зненацька, безслідно зник. Так само, як і Сенько Горецький, замість якого Форст вирішив затримати його матір — Марію Горецьку. Згаяно стільки часу, здійснено великий гармидер і стрілянину, а арештовано лише одного, та й то сумнівно, учасника «Блискавки» Петра Нечиталюка. До того ж їм попробовано скати, поранено Форста і його шофера. І от тепер, коли цією війною розколошкано вже, певне, цілий район і коли конче треба затримати ще отих «дітлахів», у яких (теж не виключено!), можливо, знаходиться друкарня, він змушений затримуватись, щоб поміняти скати! На це витрачається дорогоцінний час, якого не вистачає Форстові навіть для того, щоб провести у кожній радгоспній квартирі обшук. Бо хоч ті таємничі конспіратори з «Блискавки» й розбіглися, але ж друкарня (коли вона була саме тут) десь мусить залишитися. Її ж отак спроста голими руками не винесеш і з нею пішки від машини не втечеш.

Встигнути б до ночі накрити хоч тих, останніх. Розбити загін на дві групи, одну кинути за станцію до Очеретної, другу пустити на розшуки Залізного. І оточити на ніч село, перекрити всі стежки, щоб птах зі Скального не вилетів. І негайно ж по телефону викликати на ранок пару собак-шукачів!..

Небезпека насунулася зовсім несподівано. Як усе складеться далі, того поки що ніхто не знав. А коли нічого не знаєш і не догадуєшся, як події розвиватимуться далі,— поспішай, щоб завжди й скрізь встигнути першим. Перевага завжди залишається за тим, хто встигне будь-куди прийти першим і опередити ворога. Саме це мали собі за правило, так завжди діяли найспритніші й найобачніші герої прочитаних Сеньком романів. Так думав і так мусив діяти і Сенько.

Те «зараз», яким він запевнив Максима, було зовсім не таким і не тим «зараз», яким він відповідав матері, коли та посилала його по паливо, по воду чи ще куди. Тоді Сенько казав «зараз» і зараз же забував про те, захоплений пригодницьким романом.

А от тепер він справді поспішав, вкладаючи в те всю свою енергію. Мусив будь-що прийти якнайскоріш і вчасно попередити товаришів про небезпеку.

Затиснувши в лівій руці вузлик з сіллю, Сенько біг городями, садками, перестрибуючи через рови й тини, спотикаючись об мерзле груддя, чіпляючись ногами за сухе бадилля та огудиння.

З городів, пильно оглянувшись навколо, хлопець перебіг глухою вулицею на цвинтар і подався угору, прикритий від села високим земляним валом.

Біг, глибоко вдихаючи холодне повітря, чмихаючи носом, час від часу утираючи рукавом пальта піт з гарячого лоба.

Добігши до рогу цвинтаря, Сенько зупинився, передихнув і, знявши з голови шапку, обережно визирнув з-за насипу. Одразу ж за ровом, вгору до базарного майдану, тягнувся потемнілий на морозі озимий клин. За ним — сірі цятки рундучків і далі, на тлі збурених попелястих хмар, рядок застиглих у безвітрі тополь над Волоським шляхом. За базаром ліворуч ледь видніються зчорнілі стріхи Курячих Лапок. До них можна було бігти відкритим місцем через замерзлу озимину та базарний майдан або, давши гаку, знову цвинтарем до Тернової балки і потім угору, по балці, попід кущами терну, глоду та шипшини.

Хвилина, яку Сенько роздумував, як йому краще податися, стала вирішальною. Бо саме тієї миті, коли він твердо вирішив, щоб було скоріше, побігти навпростець — від базару в балку і до села,— почали розбігатися у всі боки

люди. Було їх небагато, і вони швидко зникли з очей. Але слідом за тим з Волоського шляху на базарний майдан вирвалися дві вантажні машини. На базарі вони круто розвернулися — виття моторів долинуло аж до цвинтаря — і помчали просто на Курячі Лапки. Обидві машини були набиті озброєними людьми.

Змокрилому від поту Сенькові, тіло якого раптом обважніло від втоми, стало так гірко й досадно, що аж плакати захотілося.

«Невже ж до Петра? А може... просто випадково?..» — з слабенькою надією подумав Сенько. З безвиході та відчаю, здається, уперше в житті голосно й гірко, по-чоловічому вилаявся.

Вилаявся і знову рвонув через цвинтар ліворуч до балки. Мчав, не роздивляючись дороги, стрибав наосліп з могилки на могилку, чіплявся полами за почорнілі хрести, натикався на кущі. Десь зачепився за колючки, подряпав щоку і роздер хустку. Крізь дірочку дрібками сипалася сіль, але він не помічав того.

Вже коли перескочив через поле та побіг угору, прикритий глибоким бурчаком і кущами, помітив, що тримає в руках порожню хустинку. Механічно утер нею піт з чола і сховав до кишені.

«Може... а може, ще?»

У смертельному відчаї, як дика пташка в сильці, билася лише ця думка.

Та назустріч від Курячих Лапок луна вже несла уривчасті автоматні черги.

«Пізно! Виходить, не випадково... Із Льонею не випадково... Але як, звідкіля?»

Та розмірковувати над тим, що сталося, було ніколи.

Не розгубившись і не гаючи часу, Сенько вискочив з балки і, невидимий з Курячих Лапок, вже з останніх сил помчав через Горб до радгоспу, просто на радгоспівські стайні й корівники, які білили назустріч йому облізлими, сухими кроквами.

«Не спізнитися б хоч сюди. Будь-що попередити Проніна і вихопити у них з-під носа «цвяхи»...»

Страх, холодний, непереборний, якого він не відчував ніколи в житті, навіть коли читав найжахливіші епізоди пригодницьких романів, наростаючи щомиті, терзав Сенька увесь час, поки він біг до радгоспу. Страх не за себе, не за своє життя. Про це він навіть не думав. Смертельно боявся, що знову не встигне, не застане і не зможе попере-

дити ще й Проніна, не захопить «цвяхів». І тоді — куди він, на що він здатний і як дивитиметься в очі товаришам?

Той холодний страх відпустив хлопцеві груди, аж коли вони з Проніним витягли з піску торбу від протигазу, одійшли від амбулаторії й зупинились за стіною розваленої кузні, де їх уже не могли захопити зненацька.

Над Курячими Лапками вже стихло. Тільки каламутно-білі клубки диму валами тягнулися через Горб, униз до балки.

Володя Пронін стояв з непокритою головою, тримаючи в руці зім'ятого військового кашкета, і пасмо білявого, хвилястого чуба спадало йому на блідий, високий лоб. Сухорлявий, з запалими щоками, Володя зараз ще більше був схожим на хлопчика, незважаючи на кавалерійську куртку й галіфе, заправлене в хромові офіцерські чоботи.

Говорив Володя тихо, неквапливо. І на вигляд був зовсім спокійний, ніби аж байдужий до всього, що діялося навколо нього. Тільки очі, глибокі та променисті, дивилися на Сенька з теплим співчуттям і неприхованою печаллю.

Обоє вони розуміли, що справи обертаються значно серйозніше, ніж здавалося попервах.

— Схоже, що той арешт не випадковий, — тихо говорив Володя. — І Петра, певне, теж накрито. Інакше він би обов'язково прибіг, попередив. Можливо, що вони напали на якийсь слід. А може, організували масову, як вони кажуть, «акцію» і хапають усіх підряд по підозрінню, за списком. Ти так і перекажи Максимові.

— А ти... — ще важко переводячи подих, поглянув на нього Сенько, — ти хіба збираєшся залишатися тут?

— Так. Спробую з'ясувати, що й до чого. Коли пощастить — зустрінемося, як умовились, на сто п'ятнадцятому кілометрі... Ще перекажеш Максимові, що я їх тут затримаю якомога довше.

Володя кашлянув, аж тепер помітив у руці кашкета і глибоко натягнув його на голову.

— Ну, довго тобі затримуватися тут не варт. — Володя хотів простягнути Сенькові руку, але замість того поклав її хлопцеві на плече й міцно стиснув: — Поспішай. До зустрічі!

Сенько аж тепер відчув, як він втомився, як врізається йому в плече поворозка схованої під пальтом сумки від протигазу з важкими «цвяхами» і як йому не хочеться залишати Володю одного серед порожніх радгоспних буди-

вель, у небезпеці, яка чигає на нього кожної миті. Чи не краще було б піти їм звідсіля разом?

Але наказу від Максима про те, щоб він повернувся разом з Проніним, не було. Та й сам Пронін, як людина військова, краще знає, що робити.

Сенько мовчки стиснув Володю за лікоть, круто повернувся і, не озираючись, шугнув за ріг кузні.

Знову треба поспішати, щоб встигнути раніше жандармів. Знову з Горба в балку через тернові кущі й озимину, цвинтар, порослі сухим промерзлим бур'яном пустирі, крутий, увесь у дерезі обрив, городи, левади, шелюги.

Спина мокра, в грудях бракує повітря, кожен крок по мерзлих грудках болем віддається в голові. А брезентовий пасок все болючіше в'їдається в плече, торба з «цвяхами» стає з кожним кроком все важчою, вона обвисає і боляче б'є по нозі трохи вище коліна.

Перебігши річку по тонкій кризі вище греблі, біля спаленого млина, Сенько зупинився перевести подих за лозовими кущами. Перевісив на друге плече торбу, утер обличчя, лоб і шию маминою хусткою, озирнувся назад, за річку, прислухався.

Тихо було навколо. Тихо було й там, за левадами, цвинтарем, Терновою балкою. Тільки клубчастий дим, здавалося, ще густіший, ніж перед тим, безгучно здіймався до холодного неба.

За горбами конали в диму та полум'ї Курячі Лапки, ховався радгосп, медична амбулаторія, довгий, з сімома ганочками, будинок. Там — мати, яка жде не діждеться його, Сенька, до обіду. Давно вже, певне, перестояла варена картопля і перемліла в духовці гарбузова каша, а Сенька нема та й нема.

Здається, давно-давно, вранці ще, він вискочив нашвидку на базар.

— Куди ж ти не снідавши? — гукнула від плити мати.

— Я, мамо, зараз! — кинув Сенько звичне, зачиняючи за собою двері.

Справді думав за якихось півгодини повернутися. Одна нога тут — друга там.

І от уже вечорітиме незабаром, а він так і не повернувся. А може, вже так і не повернеться ніколи, не ступить на рідний ганочок, не побачить матері, братів, батька, так і не дочитає залишеного на середині «Звіробоя»?

Може, то вже було останнє «зараз», яке почула від нього мати?..

Володя Пронін був трошки песимістом і мав себе за людину, якій ніколи не щастить. Вдачі був м'якої, покладистої, «ніжної і гордої», як казала його мати. Володина мати полюбляла небуденні, романтично піднесені вирази. Вдачу мала лагідну, але судження її завжди відзначалися безапеляційністю. Вона звикла, щоб у домі, де вона була непохитним авторитетом, останнє слово завжди залишалося за нею.

Всі знайомі й незнайомі завжди звали її «докторшею», хоч була вона звичайною домогосподаркою.

Батько Володин — Клим Климович Пронін — був у своєму місті дуже популярним лікарем-терапевтом. Лагідний, тихий, навіть мовчазний, він дома тримався в тіні. На першому плані завжди була мати. Але вона із справжньою побожністю схилялася перед авторитетом чоловіка як лікаря. Звикши до звання «докторша» і тієї пошани, яку виявляли її чоловікові люди, мати за довгі роки при звичаїлася вважати лікарську професію за найкращу в світі.

І хоч Володя в десятирічці найбільше любив фізику й вважався одним з кращих математиків класу, в тридцять шостому році, після закінчення школи, він усе ж вступив до медичного інституту.

Вступаючи до інституту, хоч не зовсім з своєї волі, Володя хотів (і його тягнуло) стати хірургом, але мати, яка вважала за найкраще бути, як її чоловік, лікарем-терапевтом, наполягала-таки на своєму. Батько ж, закоханий у свою професію, не бачив причин, щоб суперечити матері.

Коли Володя після кількомісячної практики склав державні іспити і зразу ж потрапив до армії у званні лейтенанта медичної служби, він спочатку кілька діб служив у тиловому госпіталі, який ще тільки готувався приймати поранених, потім потрапив до санітарного поїзда, а ще за тиждень, коли їхній поїзд розбомбили в районі Вінниці, був прикомандирований до фронтового медсанбату.

Потрапивши на фронт, Володя глибоко пожалкував, поперше, що він лікар, а не, скажімо, артилерист і, по-друге, що він терапевт, а не хірург.

З першого ж дня служби в медсанбаті стало ясным і зрозумілим, що на фронті ніхто не потребує лікування грипів, ангін, запалення легенів та навіть виразки шлунка. Таких хвороб, виявляється, на фронті взагалі не існувало. А лікарів-терапевтів, замість вислуховання тонів серця

й хрипів у легенях, одразу ж довелося обробляти вогне-стрельні, колоті, різані й рвані рани, бути асистентом при складних операціях, ампутувати руки й ноги. Володя страждав від нестачі знань, досвіду, практики.

Але найгіршим було те, що він, не зогледівшись, потрапив в оточення і опинився на окупованій ворогом території. Вразливий і чутливий, Володя почував себе ледве не дезертиром, ледве чи не зрадником. І це його мучило так люто, що глушило страх перед ворогами та й перед самою смертю.

Весь час, поки він жив у радгоспі під Скальним, лікував своїх поранених і працював у медичній амбулаторії, він докоряв собі нерішучістю, млявістю, безініціативністю, навіть боягузливістю і ще безліччю інших провин.

Чому він тоді не схопив автомата, який спокійнісінько стояв собі за відхиленими дверима палати, не вклав на місці тих двох, які першими увірвалися до приміщення й почали стріляти по хворих? Чому не вибіг на подвір'я, не вклав сам ще кількох або не загинув тут же на місці від їхніх куль?

Як це сталося, що він, комсомолец і офіцер, одразу не кинувся на ворогів, яких, до речі, ненавидів пекучою зневажливостю, не вклав їх на місці? Не вистачило рішучості? Розгубився? Злякався?

Зараз уже важко проаналізувати свій тодішній стан, думки, почуття, дії. Адже все сталося так приголомшливо-несподівано!

Тоді він був у довгому, аж до п'ят, білому халаті, поплямованому кров'ю, із закривавленими руками, бо щойно обробляв рани.

Вони увірвалися в двері з автоматами, спітнілі, розпалені, сп'янілі од гуркоту бою і запаху крові, запалені темним інстинктом переслідування.

В азарті бою вони на нього, сухенького, невисокого, схожого на хлопчика-санітара, навіть уваги не звернули.

Першої хвилини поява німців в амбулаторії була такою несподіваною, що він справді трохи розгубився. Та вже за мить, майже інстинктивно, шарпнувся до автомата, який стояв за дверима. Але тут, притиснувши спиною двері, рішуче перетнула йому шлях Сенькова мати — Марія Горька.

Володя на мить розгубився. Що з нею робити? Відштовхнути? Добре б оце вони виглядали, та й часу на це

не було, і він, як був, беззбройний, кинувся напереріз німцям, заступаючи собою поранених.

Удар автомата у груди одкинув Володю вбік. Він поточився і, марно намагаючись схопитися рукою за стіну, упав навзнік на підлогу, боляче вдарившись головою об поріг дверей, які вели до сусідньої кімнати.

Перед очима заскакали жовті іскорки, і все навколо потемніло. Мабуть, він на якийсь час втратив свідомість, бо ні пострілів, ні крику не чув і не бачив, як стріляв у поранених високий гітлерівець, як одштовхнула його автомат і одразу ж була вбита завідувача амбулаторією тьотя Даша.

Отямившись, зрозумів, що сидить на підлозі, спершись плечима об одвірок. В голові у нього гудуть сотні моторів, бовкають якісь нестерпні дзвони, і хтось лле йому на голову холодну воду.

Потім, трохи прочумавшись, побачив близько над собою обличчя Марії Горецької. Налякана й розлючена жінка, не розгубившись, приклала йому до голови холодний компрес і голосно лаяла... Ні, не німців, а його, військового лікаря Проніна.

— Хлопчак, та й годі! Лікар, а розуму, як у малої дитини! Де ж це видано?! Тут повно хворих, поранених, люди кров'ю сходять, а він і собі туди! Чи ж лікареве це діло за автомати хапатися! Лікареві треба людей рятувати. Поміркував би тільки своєю головою, як вони без тебе будуть?!

З того часу тітка Марія почала піклуватися про нього, як про малу дитину, доглядала, як рідного сина, наказуючи йому, що та як робити, ніби вона була принаймні начальником медсанбату.

Спочатку за наказом Марії Горецької жінки розібрали по хатах вцілілих поранених, потім поховали тут же, на подвір'ї амбулаторії, убитих і розстріляних. А за кілька днів, коли навколо все стихло, перейшли фронтові частини й німецьке командування настановило «допоміжну владу» з різних «колишніх» та покидьків, тітка Марія наважилася податися до самого шефа району. На прийом до нього потрапила швидко й одразу ж виклала свої скарги: була в них у радгоспі фельдшерця, тьотя Даша, так її розстріляли невідомо за що, і тепер он скільки людей залишається без догляду. Всі радгоспні оце послали її просити, щоб він погодився призначити за лікаря до їхньої амбулаторії оточенця, який влаштував у них польовий пункт та так і залишився в оточенні.

Колишній гуртоправ і кабанник Рядненков, якого скальничани не тішили ні своєю увагою, ні відвідинами, уже кілька днів самотньо стовбичив у своєму кабінеті, не знаючи, з чого почати і за що хапатися. Тітка Марія була його першою відвідувачкою. Тому він навіть зрадив їй. Уважно вислухавши, подумав для годиться, щоб показати, що він таки «справжня влада», і... погодився на її прохання.

Мусив погодитись на пропозицію Марії Горедької і Володя Пронін. Бо що іншого мав робити, опечалений, приголомшений, не відаючи, що діється навколо нього і чому це раптом він потрапив в оточення, власне, в полон? Полон! Яке страшне й ганебне слово! Ну чим воно краще від дезертирства, навіть зради? Справді, десь там, за фронтом, який зараз хто й зна де, певне, про нього, Володимира Проніна, так і думають: «Боягуз, дезертир, зрадник». — «Ну що ж, — думав Володя. — Зі мною вже все скінчено. Все й назавжди! Вони там не зрозуміють і не пробачать! Та й пробачати немає чого». І хай колись потім (він не знав, коли це буде) він, якщо не загине до того часу, стане перед своїми й відповість за все, прийме гірку покуту і, напевне, заслужену кару! «А зараз... Зараз мушу думати не про себе. Де б я не був, у яке б становище не потрапив, поки я живий, поки я лікар (який там уже не є) і біля мене поранені й хворі, я мушу думати про людей, мушу доглядати, рятувати людям життя, вирятовувати своїх бійців до останнього свого подиху. Батьківщина доручила їх мені. І правду каже тьотя Марія — як я можу залишити їх напризволяще, хто мені дав таке право? Мені їх доручено, я за них мушу відповідати і, що б навколо не творилося, мушу, повинен бути з ними...»

Думки ці не заспокоїли розтривоженого, роз'ятраеного Володиного сумління. Де там! Що б і хто не говорив, але йому так жахливо не щастило в житті взагалі й жахливо не пощастило тепер! Тут уже його ніхто не заспокоїть, таким уже безталанним він народився на світ. Але обов'язок, робота, відповідальність полонили його увагу й відволікали від важких думок. Догляд за бійцями, їхні муки примушували його хоч на деякий час забути про муки власного сумління.

І от, старанно приховавши автомат у засипаній піском ямі перед порогом амбулаторії і почепивши через плече санітарну сумку, ходив Володя околицями Скального від хати до хати, перев'язуючи, доглядаючи, лікуючи поранених бійців. А в вільний час заходили до його амбулаторії

місцеві люди. І їм він допомагав чим тільки міг. Жив тут же, в порожньому приміщенні амбулаторії, а їв що прийдеться. Тітка Марія, син якої, Сенько, незабаром заприятелював з Володею, дбала про його одяг та білизну і взагалі ставилася як до рідного.

Роботи у Проніна було чимало, й це рятувало його від чорної безнадії і песимізму. Значно краще, впевненіше відчував він себе тоді, коли Сенько час від часу почав переказувати йому зведення Радянського Верховного командування. Почувши про підпільну групу, Володя щиро зрадив, ладен був віддати організації всю душу, наполягав на негайній збройній боротьбі. Але так уже йому, як кажуть, на роду написано, щоб скрізь і у всьому жахливо не щастило. Мало того, що організація не зовсім погодилася з ним, завела свою «друкарню», та ще й прирекла його на найпасивнішу, найнезначнішу роль сторожа, охоронця тієї, як йому здавалося, малодійової «друкарні», отих «цвяхів» і «метеликів».

З того часу промайнуло майже три місяці. Стали на ноги, видужали його підопічні товариші. Жандарми напали на слід «Блискавки». Всього за кількесот кроків від нього знову горять хати, знову ллється кров, а може, хтось з його бійців в руках у жандармів.

Новий поворот долі. І от він, військовий лікар Пронін, знову стоїть на новому роздоріжжі. Попереджений товаришами про небезпеку, але не зв'язаний певним завданням і вже, власне, позбавлений своїх дотеперішніх обов'язків перед бійцями, чи не має права він тепер діяти на власний розсуд і за своїми переконаннями?

Тепер він — комсомолец Володя Пронін, військовий лікар і боець підпілля — на певний час має руки розв'язаними і, виходить, може хоч сам перед собою, перед своїм сумлінням виконати свій основний і найголовніший обов'язок. Виконати й довести усім, хто його знав тут і там, по той бік фронту, що він хоч і завинив тим, що потрапив в оточення, але совість його чиста, і вмерти за Батьківщину він не побоїться!

Бойовий автомат, замість сумки з червоним хрестом, зараз при ньому. Жандарми і поліцаї, якщо вони тільки заявляться сюди, обов'язково їхатимуть з заходу, єдиною тут проїжджою дорогою з Волоського шляху до радгоспу.

Вийшовши з-за кузні, Володя перейшов безлюдну радгоспну вулицю, перескочив через жердину огорожі й пішов

поміж порожніми радгоспними стайнями та корівниками, ближче до Курячих Лапок.

Ступав твердо, спокійно і впевнено. Часом на мить зупинявся, прислухаючись, чи не доносяться з-за Тернової балки далекі постріли і шум моторів. Автомат тримав відкрито, по-солдатському, за плечем, не боячись і не думаючи про те, що хтось його може побачити. Зараз йому до того було байдуже. Зброя в руках бадьорила його, і він знову почував себе справжньою, вільною людиною.

Останній в ряду радгоспних будов довгий, низенький, з солом'яним дахом корівник стоїть над самою дорогою. За ним, до Волоського шляху, ліворуч від дороги, — хвилі замерзлого, поколупаного бурячища, а праворуч — озимий лан, балка, кущі й далекі, затягнуті димом дахи Курячих Лапок.

Аж тепер, озирнувшись і впевнившись, що за ним ніхто не стежить, Володя зайшов до корівника, виліз на горище і ліг у кутку від дороги.

Дах корівника напівобдертий, світить дірками, але від стороннього ока приховує. Володя прориває руками дірку в стрісі, над самою стелею, і просовує туди дуло автомата. Тепер йому видно все навколо й далеко попереду: балку, бурячище, аж до самого обрію, обгорілі, задимлені дахи Курячих Лапок і дорогу, на якій от-от має з'явитися ворог.

І він таки справді з'являється. Дві машини, одна за одною, вириваються з Волоського шляху і, гецаючи на грудках та об'їджаючи глибокі вибоїни, наближаються до радгоспу.

Ось від машини до корівника залишається не більше сотні кроків. На кузові передньої машини в кілька рядів сидять озброєні німці. На кузові задньої — поліцаї. За склом кабін в обох машинах по двоє: водій і, певне, офіцер.

Не видимий нікому, Володя стежить очима за своїми ворогами, розрізняє їхній одяг, зброю, обличчя, бачить навіть шрам на обличчі Веселого Гуго, який сидить на першій лаві передньої машини, і холодний спокій опановує хлопця.

Він старанно прицілюється, дає першій машині порівнятися з корівником і, коли від нього до ворожих солдатів по прямій залишається не більше десяти метрів, дає коротку чергу по першій кабіні і одразу ж, на одну секунду довше, проводить по колесах. Перша машина, нараз осівши, раптово зупиняється, а друга наскакує на неї. Це одна черга

по скатах другої. Впевнившись, що скати в обох машинах попробовано, Володя підводить дуло автомата трохи вище, націлює на перший ряд гітлерівців з передньої машини, натискує на гашетку — і вмить втрачає увесь свій спокій і витримку. Знову, ніби провалюючись у прірву, з боєм і лютою досадою відчуває себе найнещаснішою людиною на світі. Він навіть не помічає черги автомата, якою Гуго прошиває солому й дерево над його головою. Бо він таки й справді найбільший невдаха, якому ніколи й ні в чому не щастить. І з цим уже нічого не вдієш! Справді, так уже йому на роду написано. І з якою б силою він не натискав на гашетку, автомат його мовчить, як заворожений.

Ще на щось сподіваючись, Володя, гадаючи, що його просто заїло чи перекосило, збив і вирвав з гнізда диск. Але... ні! Він просто вистріляв уже всі патрони. А запасного диска у нього не було.

Єдине, що йому хотілося зараз зробити, — пожбурити просто на ворогів не потрібного вже автомата, і, незважаючи ні на що, впасти головою на руки і одверто, по-дитячому заплакати.

Однак лежав, мов закам'янілий, і не плакав.

А в обличчя йому вже потягнуло димом. Десь близько, над головою, спалахнула пересохла солома.

Якусь хвилину, ошелешені раптовим обстрілом, нерухомо сиділи в своїх машинах німці. Володя опам'ятався першим.

«Що ж це я, — подумав. — Не здаватися ж, справді, їм у руки живим!»

Він сховав до кишені порожнього диска, одповз кілька кроків у глиб горища і, пригинаючись попід кроквами, побіг до протилежного рогу корівника. Не добігши кількох кроків до кінця, заплутався в темному закутку в соняшничинні чи кукурудзинні, вдарився об щось тверде, впав і знову звівся на ноги, намацавши під руками рівну, гладеньку грань якогось ящика. «Невже приймач?» — устиг подумати, хапаючись руками за бантину і рвучко викидаючи напружене тіло за стіну.

Позаду знялося й огорнуло півдаху полум'я, галасували, стріляючи у всі боки, гітлерівці. Але Володя вже стрибнув з горища корівника й заховався за стіною сусідньої стайні.

Біг, не озираючись і не дослухаючись, що робиться позаду. Обминувши стайню, побіг вздовж невисокого кам'яного муру. Потім, натрапивши на вибиту хвіртку, вибіг на літній тік і загубився поміж високими ожередами соломи.

Ожереди, сад з рядками низьких, крилатих яблунь, рів, глуха, поросла сухим полином, материнкою та чорнобилем межа, густа стіна лісосмуги, що пролягла далеко через поле, аж до річки...

За лісосмугою Володя зупинився, взяв на плече автомат, який увесь час тримав у руці, перевів подих, озирнувся, прислухався і переконався, що за ним ніхто не жетється.

Позадю, за деревами лісосмуги, над радгоспом синьочорними клубками валував дим. Біде в світлі тьмяного, згасаючого дня мерехтливе полум'я, перекинувшись з ко-рівника на стайні, розливалось по дахах.

«Собак у них, певне, немає»,— подумав Володя. І тут же, без жодного зв'язку з попереднім, пожалкував, що не зміг хоч на мить забігти до Марії Горецької.

Стояв серед безлюдних полів під лісосмугою, важко дихав і з синівською вдячністю думав про Марію Горецьку, як про рідну матір: «Як вона там? Що перетерпить та передумає? У кого розпитає, з яких доріг їх обох виглядатиме?»

36

Коли Галя несподівано вперше в житті побачила педантичного конспіратора Максима на порозі своєї хати серед білого дня, вона зраділа, злякалась і нараз спалахнула, як калина восени.

Максим одразу зрозумів її стан і, перш ніж привітатися, усміхнувся і заспокійливо пожартував:

Ходить гарбуз по городу, питається свого роду:
«Ой чи живі, чи здорові всі родичі гарбузові?..»

У хаті Очеретних нещодавно пообідали, прибрали та помили посуд і тепер, видно, відпочивали.

Галя сиділа на лежанці. Всадовивши на коліна малу Надійку, читала їй книжечку з кольоровими малюнками. Грицько посеред підлоги на домотканій пілочці возився з старенькими, поржавілими ковзанами. Стукав молотком, щось підгвинчував і лагодив обірвані ремінці. Максимів дотеп хлопцеві сподобався, як і сам кульгавий юнак з грушевим кийком у руці. І Грицько, завжди серйозний, заклопотаний і стриманий, поглянувши на Максима, усміхнувся.

Слідом за ним, заспокоюючись, усміхнулася й Галя. Тільки маленька кирпатенька і повнощока Надійка дивилася на незнайомця, який неждано-негадано став на порозі й перебив читання про Івасика-Телесика на найцікавішому місці, одверто неприязно.

Найближче від дверей був Грицько. І Максим, привітавшись, одразу підійшов до нього. Нагнувся, взяв у руки ковзани, уважно оглянув з усіх боків з серйозним, не удаваним зацікавленням.

— Снігурі? — запитав, як рівний рівного.

— Умгу,— дивлячись на Максима приязно, відповів Грицько.

Максима хлопець бачив отак близько вперше. Він знав, що той — син паровозного машиніста Залізного, студент, який зараз тримає в містечку майстерню. Отже, особливих підстав захоплюватися ним хлопець не мав, але в самому Максимові було щось таке, що одразу викликало до нього симпатію у всіх хлопчаків-підлітків.

— Так... «мальчишек радостный народ коньками звучно режет лед...» — знову продекламував Максим.

І те, що він сказав саме ці, давно відомі Грицькові слова, теж йому чомусь раптом сподобалося.

— Так-так,— зітхнув Максим.— Тебе, здається, Грицьком звати?

— Грицьком,— мимо своєї волі просяяв усім обличчям хлопець.

— Піонер, звичайно?

Таке запитання тепер, при німцях, міг поставити далеко не кожен. Від того запитання Грицькові аж подих перехопило, і він від захоплення навіть не спромігся одразу відповісти.

— Ну, а як би ж ви гадали? — запитав і собі не без гордошів трохи згодом.

— Ясно... Цього року на кригу ще не виходив?

— Ще...

— А добре вже вмієш ходити на ковзанах? До ополонки не заскакував?

— Ог-го! — тільки й протягнув Грицько так само гордо. Хоч до чого те «ог-го» більше стосувалося,— до ополонки чи до вміння ходити на ковзанах,— сказати було важко.

Однак, як того й чекав хлопець, Максим зрозумів його правильно:

— Я, брат, тут колись найкращим на весь Горб і на всю станцію бігуном був,— з широю заздрістю сказав Максим, неохоче повертаючи Грицькові ковзани.— А тепер от... каліка перехожий. Коли б хто доганяв, то далеко й не втік би. Пройшов от з того боку та вже й перепочити треба, коли дозволите...— Максим вимовляв ті слова, безперечно, з щирим жалем, ніби й справді шукаючи співчуття, але разом з тим бриніла в його голосі і якась жартівлива нотка: — Дозволите перепочити чи проженете?

— Гми,— тільки й знайшовся уже зовсім зачарований Грицько.

— Чудесно,— підсумував той Грицьків «вислів» Максим.— Ну, а коли так, то в мене є одне прохання до тебе... У вас, як вийдеш на вулицю, отуди до залізниці, видно усю дорогу аж до станції. Так?

— Аге,— враз насторожився і зацікавився Грицько.

— І до річки теж видно, і на Висілки, і навіть аж на той бік, на Горб?

— То й що? — майже пошепки, відчуваючи за тими словами щось таємниче, запитав Грицько.

— Ото хотів я попросити тебе... чи не погуляв би ти яких кілька хвилин на вулиці, поки я перепочину? Побачиш здаля щось підозріле, поліцаїв, чи що... одразу дай знати. Ну то як, згода?

«Він ще запитує!»

Добре вже, що Грицько одразу, роздягнений, не кинувся стрімголов до дверей. Але нараз стримався, споважнів, насупився і, зробивши заклопотане обличчя, непомітно запитально зиркнув на Галю. Зловивши в її погляді згоду, одразу ж почав одягатися.

На німе запитання стривожених Галиних очей, як тільки Грицько вибіг з хати, Максим відповів традиційним жартом:

— Ну от... Тепер, коли ти вже й справді не боїшся Сторожукового цуценяти... Адже не боїшся? — перепитав і, викликавши тим усмішку в дівчини, продовжував так, ніби йшлося про щось звичайне, буденне: — Тут, розумієш, сьогодні вранці арештовано одного з наших хлопців. Ти його, певне, знаєш, Льоню Заброду. Можливо, випадковий збіг. Згодом, звичайно, з'ясується. Але... краще бути готовим до всього заздалегідь... Скажи мені, Галю, у тебе є близько якісь родичі чи хоч добрі друзі, коли б довелось пересидіти або переховатися?

— Родичі? — насторожилася Галя.— Хіба що нерідна тітка в Петриківці... Але то дарма, що нерідна, людина вона хороша... А хіба ти гадаєш...

— Поки що важко сказати. Але про всяк випадок. Краще, коли все продумаєш наперед... А зараз... Розумієш, ми не можемо, не маємо права чекати, поки все з'ясується. Треба збити їх зі сліду, одвести підозру від товариша. Я хоч і невійськовий, але знаю, найкращою обороною є наступ.

Максим не уявляв ще справжніх розмірів небезпеки, не знав, що діється саме цієї хвилини в Курячих Лапках, навіть не підозрював, що арештовано Бабиного Петра, що вже ховаються десь переслідувані Сенько та Володя і Форст от-от нападе на радгосп, а згодом і на його майстерню.

Максим зробив усі можливі за такого випадку застереження, в душі все ще сподіваючись, що арешт Льоні — справа випадкова, що в їхніх силах, коли Льоня триматиметься (а він триматиметься, безперечно), врятувати його, вирвати з жандармських лабетів. Вони мусять і мають змогу обдурити золотозубого Павлія Івановітша!

Максим вірив у те і зовні здавався зовсім спокійним. І все, що він говорив, було спокійним і розважливим. Та десь глибоко в душі він усе ж хвилювався. Хвилювався не тому, що боявся німців чи переслідування, ні. Хвилювався від того, що боявся налякати Галю і що змушений був прийти саме сюди, до цієї сирітської хати, може (а зараз можливе все!), піддаючи смертельній небезпеці цих дітей. Гірко, незручно було від того Максимові.

Однак Максимового хвилювання Галя не помічала. Найбільше вразила її його несподівана поява, та, поки він говорив, встигла справитися з своїм хвилюванням, взяти себе в руки і відповіла Максимові тихим, але зовсім спокійним голосом:

— Так... Я теж поділяю твою думку. Але я зовсім не уявляю, що ж треба робити?!

— Необхідно зараз, негайно, найпізніше сьогодні вночі, віддрукувати нову, свіжу листівку і розповсюдити чи розклеїти її хоч у двох-трьох місцях у Скальному.

— Листівку? Але ж я не знаю...

— Я розумію! Приходить з цим до тебе в хату після зустрічі з тією жінкою... Зрештою, просто тому, що в тебе на руках діти. Але у мене робити це неможливо. А більше нікому я не можу розкривати нашої друкарні. Та й видно

звідділя все. За годину ми справимось і, як тільки скінчимо,— зникнемо, ніхто нас не побачить.

Тепер він говорив поквапливо, одверто хвилюючись і ніяковіючи, не даючи їй навіть слова вставити. Галя ще ніколи не бачила його в такому стані і не могла зрозуміти, чого він так ніяковів. А коли нарешті зрозуміла, то одразу ж сердито перебила:

— Та ти що?! І тобі не соромно, Максиме! Як ти тільки міг подумати таке! Я ж зовсім не про те! Я тільки думаю, з чого ми наберемо ту листівку?!

Та Максим говорив не зупиняючись:

— Текст у мене в голові. Я по дорозі все обміркував. Зовсім коротенько. Тут головне, щоб листівка була свіжою. Набрати її — справа кільканадцяти хвилин. Так швидко можемо зробити тільки ми з тобою. Двадцять хвилин, а потім Сенько забере набір і віддрукує вже сам, десь в іншому місці...

— Так... Але ж постривай, Максиме, з чого ми її наберемо!

— Як з чого? — нарешті схаменувся Максим. — Сенько зараз принесе сюди старий набір. Ти ж знаєш Сенька?

— Якого Сенька? Може, того кіномеханіка, Горецького? Хто ж його в нас не знає!

— Саме його... А листівка зовсім маленька. Всього кілька рядків. Літер у нас для неї вистачить. У тебе клаптик паперу знайдеться? Зараз ми зробимо усі розрахунки...

37

Листівка мала починатися словами:

«ТОВАРИШІ ВІЛЬНІ РАДЯНСЬКІ ЛЮДИ! ДОПОМАГАЙТЕ АРМІЇ НИЩИТИ ФАШИСТСЬКУ ПОГАНЬ! НЕХАЙ НАША РІДНА ЗЕМЛЯ ГОРИТЬ ПІД НОГАМИ НІМЕЦЬКИХ ОКУПАНТІВ!»

Була вона справді коротенькою, всього на десять рядків, і закінчувалася закликком: «Смерть німецьким окупантам!» та підписом — «Б л и с к а в к а»...

План у Максима був такий: набрати і закріпити листівку у Галі. На це, коли вони працюватимуть удвох у більш-менш спокійних умовах, піде двадцять-тридцять хвилин.

Потім, уже з готовим набором, вони з Сеньком, не затримуючись тут ні на хвилину, спустяться вниз до річки, в шелюги, і, в залежності від обставин, у першому-ліпшому зручному місці відтиснуть хоч десяток листівок. На таке «друкування» треба зовсім небагато часу.

Отже, листівки мають бути готові ще звечора. Вночі спритний Сенько розклеїть їх у кількох місцях у самому центрі Скального, і на ранок (можливо, на той час жандармерія матиме вже повідомлення про появу листівок також і в Підлісному) гестапівці переконаються, що арештований Леонід Заброда не може мати з «Блискавкою» ніяких стосунків, адже вона діє і після його арешту!

Грицько забіг до хати якраз тоді, коли Максим уже дописував на сірому клаптику обкладинки з зошита текст листівки.

— У радгоспі пожежа! — повідомив хлопець. — Горить щось велике — мабуть, стайні! А низом, від греблі, пробірається ніби сюди якийсь...

— У темному пальті? — запитав Максим, закінчуючи писати.

— Умгу... На поліція не схожий...

Той «якийсь» виявився Сеньком Горецьким. Розчервонилий, захеканий, він аж парував від швидкої ходи. Піт стікав у нього по щоках на підборіддя, волосся на голові змокріло й злипло, але енергія ще вирувала в кожному його порухові. А очі блискотіли радістю від того, що він таки встиг і знову бачить перед собою Максима.

— Ну як? Що там? Що горить? — як тільки Сенько ступив на поріг, пішов йому назустріч Максим.

— Зараз! — замість відповіді кинув Сенько і, не привітавшись, ступив до діжки з водою, яка стояла в кутку під мисником. Взяв з мисника літрову емальовану кружку і зачерпнув повну. Рвучко підніс до рота, але напитися не встиг.

Майже механічно, звикши стежити за кожним кроком і порухом братика та сестрички, Галя енергійним поштовхом одвела Сенькову руку з кружкою вбік.

— Ти що — запалення легенів хочеш? Адже вода крижана!

Сенько мить дивився на дівчину, ніби вперше її побачив або не розумів, чого вона од нього хоче. Потім усміхнувся уже стомлено, обм'яклою посмішкою:

— Нічого мені не станеться. Я на морозі роздягнений снігом обтираюся.

— Але ж снігу надворі ще немає,— таки взяла з його рук кружку Галя.

Сенько не опирався. Покірно віддав кружку й повернувся до Максима:

— Дві машини з німцями та поліцаями перегнали мене біля базару. Наскочили на Курячі Лапки. Чути було — стріляли, потім запалили кілька хат, і я вирішив уже туди не забігати...

Збудження Сенькове вляглося, рум'янець з обличчя почав сходити, і на перенісці різкіше виступили цяточки ластовиння. Говорив він уже тихо, спокійно, ніби про звичайні речі. Розповідаючи про Курячі Лапки, знову подумав про Петра — що з ним? — і гостро пожалкував, що не встиг попередити, але вголос про це не сказав і настрою свого не виявив.

— ...подався навпростець до Володі. Попередив, забрав «цвяхи» — і сюди. А в радгоспі загорілося, вже як перейшов через річку... Володя передав: коли що — затримає їх.

Отже, загроза виявилася значно серйознішою, ніж здавалося напочатку. Але Максим, вислухавши Сенькове повідомлення, не розгубився. Обличчя його так і залишилося спокійним. Тільки очі примружились і гостро блиснули.

— Ну що ж! — тихо, але рішуче сказав він.— Виходить, наша листівка стає ще потрібнішою. Випустити її треба якнайскоріше,— скося поглянувши на Галю, явно намагався заспокоїти і підбадьорити її Максим. Та охоплений ще не знаним досі почуттям солдата, що нарешті після довгого й тривожного чекання бою почув перші, змушуючі забути про все стороннє постріли, і, бажаючи викликати це почуття в інших, він додав, усміхнувшись уже прямо Галі: — І взагалі: «Пусть сильнее грянет буря!»

Та Галя вже не потребувала заспокоєння. Це Максим зрозумів з її обличчя, у виразі якого раптом з'явилося щось від тієї зарюмсаної дівчинки, яка зразу ж, як тільки він вирятував її від грізного цуценяти, спалахнула, розізлилась (де й подівся її переляк) і сердито показала йому язика...

Лагідну Галю, як і завжди в такі хвилини, коли вона розуміла, що іншого шляху немає і ніякі компроміси неможливі — треба йти напролом,— раптом охопив холодний спокій.

Вона підняла під пахви маленьку Надійку, явно незадоволену гармидером, що зчинився, і чужими людьми, зняла

її з своїх колін, посадила на теплу лежанку, дала в руки книжечку і, рвучко перейшовши хату, підійшла до столу.

— Що там у тебе? — запитала Максима. — Показуй. Час не жде...

Було їх у сирітській хаті край села троє: вісімнадцятирічний хлопець, така ж дівчина та інвалід двадцяти двох років. І було ще в ними двоє дітей — тринадцятирічний хлопчак і чотирирічна дівчинка.

Надворі згасав один з найпохмуріших днів пізньої осені сорок першого року. Заходили сірі сутінки. Сонце ховалося за непроглядними сувоями темних хмар. Жоден промінь не пробивався крізь них. Так ніби сонця і взагалі вже не існувало.

Навколо, на сотні кілометрів, залягла чорна ніч фашистської окупації. Їх переслідували, на їхній слід уже напали, їхніх товаришів схопили. Вони могли ще сховати або розкидати, знищити шрифт, утекти, десь переховатися. Але вони про це навіть не думали. Їх не лякала ціла рота жандармів та поліцаїв, що йшла по їхньому сліду.

Вся могутня гітлерівська військова машина, що зборола армії цілої Європи, була зараз проти них. Небезпека чигала на них на кожному кроці і могла заскочити їх кожної хвилини. І все ж вони не ховалися, вони хотіли боротись, допомагати товаришам і нападати на ворога.

Ніхто з них не був навіть військовозобов'язаним. Ніхто їх не мобілізував, не наказував і не посилав у бій. Ніхто, крім власної совісті. Вони самі, природно й просто, навіть не замислюючись особливо над тим і не вагаючись — слід чи не слід, — стали до боротьби з окупантами і втягнулися в ту боротьбу так, що вона стала змістом цілого їхнього життя, заповнила всі їхні почуття, надії і помисли.

Вони не вважали себе ні героями, ні сміливцями. Можливо, їм не вистачало життєвого досвіду й старших, досвідчених керівників. Вони могли бути наївними і навіть поганими конспіраторами. Але боротьба була їхньою необхідністю, природною потребою, як вода, повітря, без яких людина не може жити.

Ніхто, певне, з великого підпілля, яке організувала партія, про них нічого не знав. Вони організувалися самі, майже стихійно, і поки що ні з ким ще не були зв'язані.

І все ж вони не почували себе самотніми. Хай вони поки що ні з ким не зв'язані. Але хіба ту сміливість, ті крила, які вони відчувають за плечима, захват і радість боротьби — хіба все це не дали їм партія, комсомол, Батьківщи-

на?! Партія Леніна, яку вони щомиті, вдень і вночі, почували поруч з собою, яка ніколи їх не залишала, надихала й окрилювала своїми ідеями! Вони відчували себе посланцями партії, комсомолу і самі були дужі силою партії і силою народу.

Самотні? Ніби так! Але хіба вони можуть зараз почувати себе самотніми, можуть думати про це? Ні, вони не можуть бути самотніми, бо твердо знають: їхні думки і прагнення поділяє увесь народ!

Так, ніхто не знає зараз про них трьох і про те, що вони роблять і хочуть робити. Але хіба, знаючи про них, не підтримав би їх увесь народ і хіба він і так не підтримує їх щоденно, щохвилино, хоч і незримо?

Та, зрештою, починаючи від першого рядка в букварі — «Ми не раби», — це ж саме партія і народ виховали їх такими, якими вони є!

Самі вони ніколи не думали і не говорили про це такими словами. І коли б їм хтось навіть сказав такі урочисті слова, вони б лише знітилися і знизали плечима. Хоч насправді вони вже й були тими новими людьми нового світу, про яких у свій час мріяли і за появу яких боролися цілі покоління борців-революціонерів минулого.

Так, вони звичайні, прості люди, радянські юнаки, яких мільйони. Але вони — нові люди. Люди, які собі вже навіть уявити не могли, як то можна скоритися окупантові, схилити перед ним голову й мовчки терпіти. І як взагалі можна жити в неволі і не боротися!

Вони вже були з покоління тих гордих, нових людей, в душі яких назавжди зникло почуття, психологія раба: покірність долі, безсилля, болісні вагання, тупа покора й страх перед тупою силою. З того покоління, яке ніколи не запитувало, на чієму боці сила і хто дужчий, а лише — хто правий, за ким правда і щастя для всіх.

Правда була за ними. І вони йшли за тією правдою радісно, гордо, не вагаючись, зневажаючи страх смерті. Небезпека лише збуджувала їхній дух і надавала сил. У небезпеці вони відчували захват боротьби. Бо чим важча боротьба і дужчий ворог, тим радісніша перемога.

Такими вони були. Такими вони й залишилися.

...Максим, одірвавши погляд від папірця і не відповідаючи на Галині слова, заговорив, ні до кого зокрема не звертаючись:

— А все ж, чорти б їх забрали, дуже б я хотів знати, як вони напали на слід? Чи ми такі невдалі конспіратори, чи

хтось нас таки видав? Просто не віриться, щоб гестапівці самі нас вистежили. Га?

Йому ніхто не відповів.

Та Максим і сам розумів, що зараз нема часу розмірковувати. Схилювся над столом і почав швидко підраховувати кількість літер у новій листівці: о — 25, т — 13...

Сенько скинув з плеча важку торбу, витяг з неї і поклав перед Галею закріплений у дерев'яному ящику набір попередньої листівки.

І оце вперше Галя побачила і зрозуміла, як використано той шрифт, що вона з такими труднощами виносила, і всю незрозумілу їй до цього «техніку» Максимового друкування.

Пересвідчившись, що її праця не пішла марно, дівчина мимовільно вдоволено усміхнулася.

— Ніколи б до такого не додумалась,— похвалила вона Максима.

— Біда навчить коржі з маком їсти.— Максим на мить одірвався від підрахунків.— Вибий ножем одну дерев'яну шпону, послаб набір і розбирай на окремі купки шрифт... А ти, Сеньку, щільніше закутайся і давай до Грицька...

Швидко зорієнтувавшись, Сенько заліз на горище напіврозваленого сарайчика, в якому тримали паливо та курей. Сарайчик стояв вище від хати, ближче до вулиці. Крізь діряву стріху видно в один бік перехняблений дах зруйнованого вибухом водогону, подвір'я МТС і всю дорогу понад залізничною лісосмугою, аж до станції, а в другий бік — Висілки, долину Бережанки, протилежний берег і увесь Горб з хатами центральної вулиці.

Грицько так і залишився на вулиці біля воріт і тепер міг з невеликої відстані перекидатися словами із замаскованим на горищі сарайчика Сеньком і передавати в хату його спостереження.

38

І от почалося між Максимом та його друзями і Форстом невидиме змагання на швидкість, у якому йшлося про життя і смерть.

Ні Форст, ні Максим тієї хвилини нічого не знали один про одного. Не знали, що думає, що збирається робити і куди податися наступної хвилини ворог.

Форст знав одне: йому треба якнайскоріше заскочити зненацька, а коли зробити це, як видно, вже не пощастить, то розшукати, наздогнати і серед інших затримати Максима Залізного.

Максим, який спочатку лише догадувався, тепер уже твердо впевнився, що Павіль Івановіш буде розшукувати та переслідувати його і, можливо, вже кинувся по його сліду.

Він би ще міг уникнути небезпеки, сховатися, зникнути з очей жандармів. Але Максим не мав права і не хотів залишити поля бою. Він ішов назустріч небезпеці, підкладаючи на шляху переслідувачів своєїрідну «міну», щоб збити їх зі сліду.

Не знаючи зараз один про одного, де хто обертається, що робить, Форст та Максим ніби мчали до якоїсь однієї точки, в якій шляхи їхні мали перетнутися. А виграти тут міг той, хто скоріш, першим дійде до тієї невидимої і незваної точки перетину.

На боці Форста була перевага в силі і зброї, і діяв він на чужій землі відкрито.

Максим же мусив діяти таємно, переховуватися на своїй рідній землі. Але і в нього була перевага. Він знав, чого хоче Форст, і здалеку стежив за його діями.

Коли Максим у Галиній хаті писав перші рядки нової листівки, яка починалася словами: «Товариші! Вільні радянські люди! Допомогайте Червоній Армії нищити фашистську погань!» — перша автоматна черга продірявила скло kabіни, в якій сидів Форст, та пробила гестапівцю ліву долоню.

Поки Максим підраховував кількість літер, а Галя вибирала потрібні знаки з набору старої листівки, Форст з своєю командою старанно прочісував територію майже зовсім спорожненого радгоспу.

Ніякої друкарні ні в амбулаторії, ні в радгоспі він, звичайно, не знайшов. Він топтав ногами пісок, в якому раніше була схована друкарня, і навіть не догадувався про це. Він не лише не впіймав, але навіть здалеку не побачив того або тих, хто обстріляв його машини. Він не думав, що в полум'ї корівника, біля якого він стоїть, горить той самий приймач, який живив докладною і правдивою інформацією «Блискавку». Він не знайшов і не затримав ні військового лікаря Проніна, ні Сенька Горецького і замість них з досади арештував стару Марію Горецьку і ще з десяток зовсім не потрібних йому літніх людей з радгоспу.

Нічого, крім неприємностей і непередбачуваної затримки, не принесла Форстові операція в радгоспі «Червона хвиля». Замість того, щоб мчати далі, гестапівцям треба було міняти два скати на передній і один на задній машині.

Але в Максима також сталася непередбачена затримка. Коли Галя швидко розібрала всі знаки з старого набору на окремі купки, виявилось, що не вистачає чотирьох «т», трьох «н» і аж семи «м». Треба було заново переписати листівку так, щоб обійтися наявними літерами...

Тим часом Форст, щоб не затягувати операції, вирішив найперш змінити скат у задній машині. І наказав Шроппові, не чекаючи його, їхати з поліцаями тією машиною назад, з ходу оточити руїни банку та прилеглі будинки, обшукати їх і, коли пощастить, обов'язково затримати Максима Залізного. А потім, незалежно від результатів, кинути всіх наявних поліцаїв і незайнятих солдатів звідтіля на перекриття вулиць і всіх можливих виходів зі Скального.

Коли навчений попереднім гірким досвідом Шропп зупинив машину за кількасот метрів від руїн банку і поліцаї боязко оточили майстерню, Максим нарешті склав листівку так, що тепер її можна було набрати з наявних літер.

Закінчивши розкладати потрібні знаки на окремі купки, Галя висипала решту набору на дно брезентової торби від протигаза.

Тепер у порожній дерев'яний ящик з скляним дном можна було набирати текст нової листівки, який був разів у три коротший від попереднього. Тому Максим, одірвавши одну з коротких бічних планок, закріпив її поміж довгими планками, трохи вище середини дерев'яного прямокутника...

Першої машини з поліцаями, яка проїхала центральною вулицею Горба, Сенько Горецький не побачив і не знав того, що вона уже в центрі, біля руїн банку. Мабуть, його тоді ще не було на горіщі. Зате другу машину, яку він вважав першою, помітив одразу.

Коли посланий Сеньком Грицько забіг до хати, було якраз набрано два перших рядки нової листівки:

«Товариші!

Вільні радянські люди! Допмагайте Червоній Армії...»

— Галю! — гукнув ще з порога занепокоєний усіма цими таємничими діями Грицько.— Отой Сенько каже, машина з німцями вже їде згори до мосту!

Випаливши ті слова одним духом, Грицько так і застиг на порозі, чекаючи, що йому на це скажуть і що буде далі.

Максим на Грицькове повідомлення навіть головою не повів. Галя швидко озирнулася до порога, але теж нічого не сказала. Хвилину в хаті стояла не зрозуміла для Грицька тиша. Адже він не знав, що тієї хвилини Максим і Галя прикидали в думці, за який час та машина може опинитися тут, якщо вона їде саме сюди.

За підрахунками виходило: для того, щоб машині по поганій дорозі проїхати через усе Скальне вниз до мосту, переїхати його, піднятися вгору до станції, проїхати повз МТС аж до хати Очеретних (якщо вона не затримуватиметься біля Максимової майстерні), потрібно не менше п'ятнадцяти-двадцяти хвилин. А набір можна закінчити хвилин за вісім-десять.

Максим і Галя блискавично підраховали той короткий час, який ще мали в своєму розпорядженні, але вголос про свої підрахунки нічого не сказали.

Першою порушила тишу Надійка. Їй остогидла несподівана метушня в хаті, чужі люди і те, що на неї ніхто не звертав уваги. Вона голосно заплакала.

Потім обізвалася Галя.

— Максиме,— сказала вона, продовжуючи набирати до коробочки літеру за літерою.— Послухай мене. Сам розумієш, що тобі не так просто буде вибратися звідсіля в останню хвилину. Іди зараз. Домовся з Сеньком, де ти на нього чекатимеш. А я справлюся за кілька хвилин сама. Сенько навіть останньої хвилини встигне вискочити з левади і наздогнати тебе. Добре, Максиме? — вкладаючи в останні слова всю свою лагідність, закінчила дівчина.

Якусь мить чути було лише схлипування Надійки. В цю мить Максим вдруге в своєму житті боляче пережив своє каліцтво, яке заважало не лише йому, але зараз могло бути небезпечним і для інших. Однак тих його гірких переживань Галя не помітила. Максим притамував свій біль, добре розуміючи, що зараз найкраще послухати Галю...

— Ясно... Піду! — коротко сказав він, зводячись з-за столу.— Коли закінчиш, закріпи остаточно ось цією дощечкою.

Він узяв свого грушевого кийка, вийшов на середину кімнати і знову зупинився:

— Слухай, Галю, ти теж не ображайся. Але на війні як на війні. Що б не трапилось, але «цвяхи»,— він кивнув головою на шрифти,— жоден «цвяхок» не повинен потрапити до рук німців. Їх треба берегти, як зброю. Бо вже краще смерть, ніж це... І хоч як вони нам важко діставали-

ся, коли дійде до того, краще вже знищити, розкидати, втопити... Це я, звичайно, так, про всяк випадок. Але, коли б що сталося, досить сказати: «Цвяхи» тамто» — і кожен з наших зрозуміє.— Максим помовчав.— «Цвяхи» і «мило». Тепер тобі треба (прийшов такий час) знати і про це. «Мило» в Стояновій криниці на Козачій балці. А ти теж не затримуйся. Пересидь десь, може, у тієї ж тітки... А мене шукати на сто п'ятнадцятому кілометрі в Яременка...

— Поспішай, Максиме.

Вони розмовляли, зовсім забувши про Грицька, який стояв на порозі, закам'янівши од цікавості, з палаючими очима, вбираючи кожне сказане слово всім своїм схвильованим і збуреним еством, як суха губка воду.

Максим помітив Грицька аж тоді, коли ступив до порога. Лагідно стиснув хлопцеві руку вище ліктя і мовчки, не прощаючись, вийшов у сіни.

На подвір'ї затримався не більше хвилини. Сказав Сенькові, що чекатиме його з «цвяхами» в лозах, біля спаленого млина. Коли щось перешкодить — на цвинтарі, біля склепу Браніцьких. А якщо й там не буде, то в Яременка, про якого Сенько знає.

Потім повернувся і покульгав уздовж обсадженого вишняком рову, городом вниз, до річки...

Надворі вже смеркало.

Куди поділася машина, яка доїхала до центру, не можна було розгледіти навіть з горища. Не видно було й містка та відрізка бруківки до переїзду. Дорогу ж від МТС і навіть трохи далі, до станції, на якій могли з'явитися німці, переїхавши міст, було добре видно і з землі від воріт.

Провівши поглядом Максимову постать, поки вона не зникла в сутінках прибережних кущів, Сенько скочив з горища і став поруч з Грицьком біля воріт, під старою акацією.

В надвечірній морозній тиші, десь далеко за станцією, певне на підйомі біля переїзду, натужно заревів і одразу ж стих мотор.

Сенько, залишивши біля воріт Грицька, забіг до хати.

— За переїздом чути машину.

— Добре,— Галя працювала швидко, зосереджено, спокійно.— Зараз пошли до мене Грицька... Якщо ж вони йдуть до МТС, а я ще не закінчу — негайно біжи вниз і чекай на мене в березі чи трохи далі, туди до греблі. Я вже кінчаю.

Спокійні слова її звучали зараз наказом. Не послухати її було неможливо.

Коли Грицько повернувся до хати, Галі залишилося набрати ще кілька слів.

— Вдягай, Грицю, Надійку,— наказала сестра.— Швиденько вдягай...

А там надворі вже ясно було чути наростаючий гуркіт мотора. Машина вже виринула з-за станції і помчала вздовж лісосмуги до МТС. Навпроти МТС зупинилася. В густих сутінках можна було швидше вгадати, ніж побачити, як з машини беззвучно застрибали в усі боки людські тіні. «Бються»,— подумав Сенько, метнувшись од воріт до хати.

— Негайно, зараз же вниз,— наказала йому Галя.— Щоб тебе тут не помітив ніхто навіть здаля. Не бійся, поки вони дійдуть, я встигну.

Тепер уже не було потреби посилати Грицька до воріт. Вони уже йшли, наближалися. Галя могла полічити, скільки кроків вони пройшли знаною з дитинства до найменшого камінця, до останнього деревця вулицею і скільки ще залишилося пройти.

Впевнено, неквапливими, спритними порухами пальців вона вклала останню літеру, підперла рядок дерев'яною планочкою з наклейкою «Блискавка», закріпила, загорнула, туго перев'язала, щоб ненароком не випала яка літера, готовий набір біленькою хустинкою і вклала до брезентової торби.

У хаті було майже поночі. Шибки у вікнах мутно сіріли. Вони, мабуть, були не далі як за два-три двори. Правда, подвір'я і городи тут широкі, хати одна від одної стоять далеко і надворі вже темніє.

— Ну, Грицьку, ти в мене братик розумний і не такий помітний. Бери цю торбинку — і ровом у берег. А там стежкою у той бік, до греблі. Сенько жде тебе там. Віддає торбу і жди біля дуплястої верби. Я підійду туди.— Галя нагнулася, перечепила Грицькові торбу через плече й поцілувала його в щоку. Хоч таких «телячих» ніжностей Грицько не любив, але зараз промовчав.— А коли мене не дочекаєшся, то додому краще не повертайся. Іди низами, аж поки не вийдеш у поле, а далі — просто до тітки Калини, в Петриківку. Там на мене й чекай.

Галя взяла Надійку на руки і рушила до дверей.

— А ти ж куди? — вже в снігах запитав її Грицько.

— Я тільки на хвилинку до тітки Мотрі.

— Дивися ж, не барись! — розважливо, як старший, наказав Грицько і одразу ж зник за хатою, ніби розтанув у густих сутінках...

У хаті сусідки, літньої тітки Мотрі, за запнутими вікнами вже блимав каганчик. Мотря сиділа перед відчиненою лежанкою на низенькій табуреточці й лушила над решетом кукурудзу.

— Хочу у вас Надійку на часинку залишити. Грицько подався ще за дня на станцію та й не повернувся. Піду пошукаю, а то коли б чого не сталося...

Вона не думала, чи правдиво звучать її пояснення. Не до того було. Поквапливо роздягнула сестричку, всадила на під і кинулася до дверей.

Надійка потяглася ручками її услід, заплакала. Але Галя не мала ні сил, ні часу озирнутися.

З світла надворі було зовсім темно. Спотикаючись об груддя, дівчина перебігла подвір'я, вийшла в темряві на стежку між сусідським та своїм городом і, не встигши ступити й десяти кроків, зупинилася від несподіваного хрипкого вигуку наче над самим її вухом:

— Хальт!

Очі її засліпив промінь кишенькового ліхтарика.

— Хенде гох! — заверещав хтось із темряви уже іншим, тоненьким і зляканим голосом...

39

Старанно виконуючи все, що йому наказувала Галя, Максим чи Сенько, Грицько навіть натяком не запитав нікого, а що ж, власне, вони тут роблять, чого їм отак остерігатися і що воно таке важке в торбі від протигазу мусить він винести й передати Сенькові?

Заходячи час від часу до хати, він навіть опускав погляд чи косив очима вбік, аби не дивитися на стіл, щоб не подумали про нього, що він, ніби яесь там дівча, може виявляти зайву зацікавленість. Та й взагалі він був не з тих хлопців, які мають звичку про щось докладно розпитувати або яким треба довго розжовувати.

Як не кажіть, а було Грицькові тринадцять років. Дещо в житті він уже бачив, чув, ще більше читав. Тому пояснювати йому, що то є листівка, коли він уже «Матір» Горького перечитав, не доводилось. Та й загалом, як не знати, що воно таке оті «цяхи», як їх звав Максим, коли

його рідна сестра працює в друкарні! Ні, треба справді бути якимсь телепнем, щоб одразу ж не збагнути, що ото і проти кого затівається в їхній хаті, і навіть не догадатися, що діялося перед тим...

Отже, коли Грицько Очеретний з важкою торбою через плече метким мишеням шугнув у густі сутінки від порога за ріг хати, а потім у вишняк і опинився на дні порослого густою підмерзлою травою рову, він добре знав, що виносити на собі в торбі, і розумів всю відповідальність, яку покладено на нього.

Кілька хвилин тому, заходячи до хати, Грицько був ще хлопчаком. Але зараз у вишняку, сторожкий, зосереджений, сповнений надзвичайної відповідальності, сидів уже дорослий Грицько Очеретний.

Сидів, злившись із землею і затамувавши подих, невидимий ні для кого, навіть якби пройшли за крок від нього, і озирався навколо.

Як то думалось, йому треба було пронести торбу всього-на-всього через город, у берег і там, у лозах, віддати Сенькові Горещькому або Галі. Ну що ж, хай і так. Однаково він мусить бути таким обережним і таким чутливим, як птах; проповісти, якщо буде потрібно, поміж ворожих ніг, як вуж у траві, не сколихнувши жодної стеблинки. Адже в руках у нього діло кількох людей, їхня зброя і навіть честь. І все це довірено йому. Отже, жоден «цвяшок» не повинен потрапити до рук німців, бо то буде гірше від смерті. Адже він добре чув, що сказав Максим, то й сам знає, що воно означає і чим загрожує.

Тихо навколо. І в тій тиші виразно чути, як шумить вода ліворуч унизу, поміж камінням греблі, де річка ще не встигла замерзнути, та розмірено чухкає паровоз біля станції праворуч.

Сповнений почуттям відповідальності, Грицько знав, що тиша і темрява можуть бути зрадливими. І тому прокрадався, низько пригинаючись, вздовж рову так нечутно і обережно, щоб ніщо й не шелеснуло під ногами.

Просувався повільно, через кожних п'ять-десять кроків зупиняючись та прислухаючись. Уже на середині городу, якраз біля куща шипшини, раптом насторожився, зібгавшись у тугий клубочок. Може, йому здалося, а чи й справді десь попереду, у березі, ніби щось дзвякнуло й глухо скрикнуло... Але тепер, коли зупинився й завмер, чув тільки калатання власного серця і своє дихання, яке здавалося таким гучним, що його могли почути й на віддалі.

Тамуючи подих, прислухався...

Чекати довелося недовго. Внизу щось гупнуло, зашестіли куші, і вгору обережно зачовгали чийсь чоботи. Ближче... ще ближче.

Грицько розпластався на землі, налігши животом на торбу, весь увага і настороженість. Прислухався, майже зовсім не дихаючи.

Йшли сусіднім городом, понад самим ровом. Видно, намагалися просуватися нечутно. Ось уже зовсім близько, Грицько навіть вловлює, як важко, з присвистом, дихає один із них. Нарешті бачить скошеним оком понад ледь помітним берегом рову тьмяні обриси людських постатей. Скільки їх — розрізнити важко. Може, двоє або троє. Вони йдуть не один за одним, а в ряд. Крайній, здається, от от наступить Грицькові на голову чи на руку. Хлопець навіть очі на мить замружує, але нараз той крайній несподівано торкається, мабуть, рукою чи щокою колючої гілочки шипшини, з досадою щось здушено вигукує (якою мовою — Грицько не розібрав), шарпається вбік, і чути, як щось там у нього дзвякає. «Зброя! Німці чи поліцаї?.. Вони йдуть угору, а там же... Галя!..»

Вони пройшли. Поволі віддаляються, глухішають їхні кроки, а Грицько все ще лежить розпластавшись у рові, і, може, вперше в житті його дитячі груди роздирають зовсім не дитячі почуття. Ніби хто ножем його полошує. Крикнути б! Попередити! Застерегти Галю, а потім стрибнути вбік! Хто його там поночі зловить. Не зловив би, звичайно, коли б не... «цвяхи». Вони такі важкі. Та й до того... Чи має він право ризикувати тим, що дорожче за життя? Ні, ні! Адже на нього звірилися... Та й одне діло, коли Галю затримають без нічого, а інше — коли ще й його з «цвяхами».

Дослухаючись і не почувши більш жодного підозрілого звуку, жодного шелесту попереду, Грицько поповз, нарешті, в кінець городу. Зупинився кроків за шість від першого куща лози. Послухав, подумав і... лізти зразу в куші не наважився. Адже коли звідсіля з'явилися оті, можуть бути й інші. Добре було б десь тут замаскуватися та виждати. Але де ж сховатися, як не в кущах? А в кущах... Поки доберешся до них — наробиш шелесту, а там хто ж знає... Чекає там на тебе Сенько а чи, може, хтось інший?..

Грицько обережно підняв голову понад стіною рову, нічогісінько не почув, і не побачив, і... несподівано згадав... Мишеням нечутно переповз через вал та сховався у глибо-

кій вирві, яка була за якихось два кроки від рову. Та сама вирва від бомби, біля якої влітку вбито його матір.

Тепер треба було перейти найнебезпечнішу межу. Перейти з городу у вербові та лозові зарості, за якими могло чигати на нього все, що завгодно.

Припавши до пологого схилу, висунувши голову на край ями, він слухав і вдивлявся в темряву, аж поки очі звикли й почали розрізняти темнішу стіну чорної лози і чорні обриси вербових стовбурів на тлі темного хмарного неба.

Минали хвилини... Хлопець уже втратив відчуття часу. А навколо так само стигла нічна тиша, ніде ніщо за цей час ні шебурхнуло, і тільки шум води на греблі ніби наблизився, став чутнішим.

Нарешті чекати йому набридло. Хлопець від того чекання уже стомився. Здавалося, що коли б тут, поблизу, хтось був у кущах, то вже, певне, і мертвий заворушився б... Але він, Грицько, знову ж про всяк випадок перебереться в кущі тихенько і там ще прислухається. Не до ранку ж справді йому тут сидіти.

Грицько глибше натягнув на голову шапку, розправив на плечі брезентовий пасок, міцніше вперся носком правої ноги у мерзле груддя і... саме цієї миті десь позаду, вгорі, аж біля хати, розітнувся несподіваний пронизливий свист. Звук його, ніби пострілом, пронизав хлопця й знову пришив до землі. Він ще не встиг нічого подумати, як нараз, ніби тільки й чекаючи на той посвист, вербові кущі за кілька кроків попереду заворушилися, зашелестіли.

Від несподіванки, хоч увесь час він ждав чогось подібного, Грицько здригнувся й міцно стиснув зуби.

А в кущах тим часом щось загупало, хтось кашлянув.

— Ком, ком! — обізвався поблизу чийсь хрипкий басок. — Все! Можна йти. Кличуть.

Чутно було, як, гупаючи чобітьми, з кущів вийшов один, а за ним, за кілька секунд, — другий. Той, що позаду, видно, об щось спіткнувся:

— О, донерветер!..

— Якісь грудки, — обізвався знову перший.

На мить блиснув промінчик кишенькового ліхтарика і пройшов понад самою Грицьковою головою.

— Кинь ти! Чуєш! — злякано зашипів той, що вийшов першим. — А то пальне з кущів на світло, і зубів не пови-збираєш.

Видно, він штовхнув свого напарника-німця під руку, бо ліхтарик миттю згас.

«Боїться, сволота»,— подумав Грицько, і від тієї думки йому одразу стало вільніше й зовсім не страшно.

— Тут справді якась яма, бери ліворуч, Лінкс,— прогуло уже зовсім близько біля Грицька, і гупотнява почала віддалятися, аж поки зовсім не згубилася в темряві.

«Видно, зняли якусь засаду»,— зрозумів Грицько. А коли так, то, напевне, тут у кущах нікого з їхніх уже не залишилося. Але перед тим, як вийти з своєї схованки, Грицько ще виждав і послухав, а потім крізь кущі аж до прибережної стежки пробирався так обережно, що за ним ніщо й не шелестуло.

Ніхто на Грицька в березі не ждав. Не було ні Сенька, ні Галя... Коли б хто був, то, як і він, почув би, що ті пішли, і подав би якийсь знак.

Ще трохи почекавши, Грицько навпамацьки знайшов стару дуплясту вербу, просунув руку в дупло і там, аж на самому дні, під сухим листям і трухлявою вербовою порохнею, намацав загорнутий у ганчірочку пістолет ТТ. Той самий, який він влітку прикопав під сливкою, пізніше перепис у хлівець, а потім, уже глибокої осені, вирішив за краще сховати в дуплі так, щоб і Галя не знала.

Вагався хлопець лише одну мить. А потім рішуче перекинув пістолет собі за пазуху і, тихо та обережно ступаючи, пішов понад річку вгору до розмитої греблі.

Біля греблі, сівши на камені під горбом, чекав довго, певне з годину, марно вдивляючись у темряву. Чекав, аж поки почали мерзнути ноги і холод поповз по змокрілій в дорозі спині. Нікого не було видно, нікого не було чути, тільки шум води на бистрині поміж розмитим камінням забивав вуха ніби ватою.

Хлопець сидів, мерз все дужче та дужче, думав про Галя, Максима, Сенька, розмірковував, що могло з ними статися, боявся, що ті там, нагорі, могли схопити сестру, думав, що ж йому робити тепер, як діяти далі. На душі в Грицька ставало все тяжче. Починала розбирати така нестерпно гірка, така пекуча досада, що навіть заплакав би, коли б не було соромно.

З-за річки потягнуло вітерцем. Спочатку Грицько відчув його подих на своєму обличчі. А потім, коли вітер подужчав, збоку, понад водою, зашелестіли кущі. Той шелест ріс, наближався, ніби котилася вздовж берега невидима повітряна річка, аж поки кущі навколо захвилювались, закипіли. Шум води злився з шумом вітру й шелестом промерзлих шелюгів.

Попереду, ніби чиясь невидима рука розсунула темну запону, хмари несподівано розступилися, і в просвіті поміж ними проглянув блідо-жовтавий серпик молодого місяця.

Навколо повиднішало. Спочатку з темряви проступила, тьмяно полискуючи голою кригою, річкова гладінь з темною смугою клекотливої, незамерзлої греблі. Потім Грицько почав розрізняти силуети зламаної верби, кущів, обриси крутого берега.

Вгадувався голий пустир колишнього млинового дворища. Від млина уціліли залишки кам'яного фундаменту та під берегом, де колись були лотоки, у тому місці, де раніш, перетнута греблею, дужим струмком біла рінка на млинові колеса, а тепер кипіла снігова шапка піни, стриміло над білим шумовинням три чорних, низько, біля самої води, зрізаних палі.

Тепер, коли повиднішало, Грицько остаточно впевнився, що й тут ніхто на нього не чекав. Навколо було порожньо, безлюдно. Так порожньо, що Грицько не витримав і двічі сльоснув.

Ніхто не обізвався на його свист.

Вгорі тривожно клубочилися хмари і серпик місяця стрибав поміж ними, ніби жовтий листочок на темних хвилях.

Грицько стояв край берега, тупцював, зогріваючи ноги, і, дивлячись на біле шумовиння, яке пінилося навколо чорних паль, думав про те, що нікого він тут уже не дочекається, що марно гає час, треба щось діяти, кудись іти... А куди він піде? Тільки туди, куди йому наказала Галя, — до тітки Килини! Отже, треба повернутися назад, іти берегом аж до мосту, пройти попід містком, а потім знову берегом або вздовж вулиці — аж на кінець Скального. Ще якихось три кілометри понад берегом, аж до хуторів, які вже злилися в останні роки з Петриківкою. А тітка Килина... Вона, власне, ніяка йому й не тітка. Колись вона була дружиною маминого брата, дядька Пилипа. Дядько Пилип давно помер. А тітка, скільки пам'ятав Грицько, має вже іншого чоловіка — дядька Ониська. Вони з Очеретними вже мало й родичалися. Тітка Килина, звичайно, здивується. Чого раптом серед ночі, та ще й з торбою? А що він їй скаже?

Роздумуючи, Грицько машинально розстебнув торбу, засунув у неї руку і перебрав усе, що там було: букочки «цвяхи», брусок набору, зав'язаний у хустку, два гумових валики з дерев'яними ручками, коробка з-під вакси...

Добре, що все таке, що ні мороз його не візьме, ні сирість у землі, ані вода... Він би поніс оце всюди, куди потрібно... коли б знав, куди його нести... А то так і дивись — ще на якогось чорта наскочиш. Відберуть — і вийде, що провалив він, Грицько, усе діло, рідну сестру гітлерівцям видав.

Жовтим листочком пірнає кудись у глибінь і знову виринає поміж хмарами місяць. Тьмяно полискує крига на річці. Кипить, піниться вода в лотоках, мчить попід берег вузькою чорною смужкою, наливає під берегом, навколо чорних паль, кучугуру піни і за кілька метрів, нижче по течії, ховається під кригу...

Перша паля стримить під самим берегом, друга, найнижча, якраз посередині пінявого потічка. А третя, найвища, — метрів за три від берега. І там, одразу за нею, вже на тихій заводі, хвилястими пагорками застигла крига.

Чекати отак по-дурному далі вже нічого й ніколи. Може, Галя давно вже в тітки і чекає на нього? А може... коли б без торби, він би й до хати обережно підкрався та прислухався?

Грицько одходить назад, униз по течії. Десь метрів за двадцять обережно пробує носком чобота закрайки і, впевнившись, що крига міцна, випускає з руки лозину, за яку держався, ступає на лід. Тримаючись далі від берега, йде назад до греблі, аж поки знову не рівняється з палями. Повертає до берега, не відриваючи ніг від криги, пружно згинаючи їх у колінах, гецає. Ні, крига міцна, навіть не здригнеться. Та все ж, ступивши ще кілька кроків, Грицько, про всяк випадок, лягає на живіт і повзе все ближче й ближче до третьої палі.

Що ближче до води, то крига стає хвилястішою і аж над самою вируючою ополонкою здіймається високим горбом, але до палі, висунувши руку з-за того горба, можна дістати. Впевнившись, що крига під ним міцна, не підломиться, Грицько стягає з плеча важку торбу, дотягується рукою до палі, закидає брезентову шлейку за палю і потім, підтягнувши, тихо штовхає торбу з криги. Вона провалюється в воду без плескоту. Якусь мить перед Грицьковими очима чорніє ще, тьмяно полискуючи, чорне кружальце води, а потім його знову швидко затуляє піною.

Тепер торба з усією «друкарнею» лежить, зачепившись шлейкою за палю, десь на дні. І ніхто ніколи про це не здогадається, не знайде.

Мабуть, уже не буде надруковано тієї ночі листівки, з якою так квапились і через яку так ризикували Максим, Галя, Сенько і Володя Пронін.

Але зате Грицько тепер твердо знав, що «цвяхи» ніколи не потраплять до рук окупантів. Він, Грицько, таки обдурив їх. Ніхто не знайде торби, а він або той, кому про це скаже, взявши звичайну ключку, витягне їх хоч і сьогодні... Напевне, похвалить його Максим Залізний, коли довідається про таке!

Відчувши себе нараз вільним, як птах, який щойно вирвався з сильця, Грицько одповз від ополонки, вийшов на берег і, не відчуваючи вже холоду, легко й бадьоро пішов назад ледь вгадуваною, але такою знайомою, що на ній не зіб'єшся навіть серед ночі, прибережною стежкою.

Порівнявшись з своїм городом, Грицько довго стоїть біля дуплястої верби, прислухається, вагається: може, підповзти до хати, подивитись? Може, покласти пістолета назад у дупло? Нащо він йому тепер, коли «цвяхи» лежать спокійно там, на дні?

Довгенько вагається Грицько. І хоч як його тягне підійти до рідної хати, зробити цього він не наважується. Не хоче показати себе неслухняним. Раз наказала йому Галя йти до тітки, то треба так і робити.

А щодо пістолета, то йому ніхто нічого не наказував. Тут його воля! І пістолет залишається у Грицька за пазухою...

Через годину хлопець дістався аж на другий кінець села, на Кисилівку.

Вузька, поорана замерзлимися коліями вуличка, приземкувата стара груша біля поваленого тину, а далі, просто на порожньому белебні, чиясь негороджена хата. Крайня хата, за якою в темній порожнечі степів вгадується кривулястий польовий шлях на Петриківку.

Порівнявшись з грушею, Грицько зупинився, щоб передихнути й роздивитися круг себе, перед тим як вийти в степ.

Вітер, поки хлопець добирався сюди берегом, почав стихати. Спало чи тільки здавалося, що спить, причаївшись за спиною, Скальне, велике, темне, ніби вимерле. Жодного живого звуку, жодного вогника. Ніде ніщо ані шеберхне, навіть собака не гавкне.

Вгорі розпливались розгойдані вітром хмари, і довгі тіні — від груші і від хлопця — злякано метнулись вздовж

вулиці. Повиднішало так, що можна було розгледіти навіть плетиво гілок, відбите тінню на мерзлій землі.

В небі, за Грицьковою спиною, сповзаючи до обрію, світив, розчервонівшись, окраєць місяця. А попереду, за якихось двадцять-тридцять кроків від хлопця, стояло двоє з гвинтівками через плече.

Їхні обличчя під козирками шапок були чорними, але постаті на тлі прояснілого обрію вирівнялися чітко. Видно було навіть, як напружено витягнулися й застигли в подиві їхні шиї.

Вражені несподіваною появою хлопця, поліцаї якусь хвилинку ошелешено й мовчки стовпіли на місці.

Мовчав, боячись поворухнутись, і Грицько.

— Тю! — приглушено вигукнув поліцай, що опам'ятався першим. — Мара якась! А ти де тут узвся?! — запитав він, все ще не наважуючись зрушити з місця.

Голос поліцая вивів хлопця з оstownпіння. І Грицько тільки тепер збагнув, до якої страшної халепи він ускочив.

— Ану! Ходи сюди! — наказав поліцай, не наважуючись підійти першим.

«Звичайно, можна було б і підійти, — майнуло Грицькові в голові. — Ну, потягали б чи, може, побили... А так...» — Нечутний до того за пазухою пістолет, який так і залишився загорнутим у ганчірочку, раптом набрав ваги й холодним тягарем наліг на груди.

— Тобі кажу! — вже насторожено, сердитим голосом наказав поліцай.

Грицько слухняно ступив уперед крок, другий і... рвучко крутнувшись на місці, помчав назад уздовж вулиці. Біг, настрашений, не почувуючи під собою ніг та й усього свого, зараз такого легенького, ніби воно нараз втратило будь-яку вагу, тіла. У вухах свистіло, а земля під ногами м'яко пружинила.

Поліцаї, не чекаючи такого від хлопця, на мить розгубились і ще якийсь час вагалися на місці. І вже аж тоді, як Грицько одбіг на порядну відстань, у два голоси заволали:

— Стій! Стій!

І, галасуючи, кинулися бігти слідом за хлопцем.

— Чуеш, ти! Стій! Стій, кажу, а то стрілятимем! От, грім мене вбий, стрілятимем!

Хлопець чув за спиною гупітняву чобіт по мерзлій землі, чув вигуки, але вони доходили до нього немов крізь сон. Добре розчув лише слово «стрілятимем». І воно ско-

ріш інстинктивно, ніж свідомо, збило його вбік з безлюдної вулиці, примусило шукати якогось прикриття.

Перескочив через низеньку жердину до чийогось подвір'я: Не бачив, що було у нього праворуч. Можливо, навіть хата. Бачив тільки — у кінці порожнього прямокутника, який він ніяк не міг перебігти, щось сіріло, ніби дереза, а ще далі темніли густим верховіттям: дерева.

Ближче й ближче, уже просто на нього насуваються сірі куці. Ще один стрибок — і раптом важкий, оглушливий удар у спину одриває хлопця від землі й кидає убік. Грицько, втрачаючи свідомість, стрімголов летить у глибоку, бездонну прірву. Падаючи, встигає почути десь за спиною далекий-далекій і зовсім не страшний звук пострілу...

Потім усе стихає.

Хмара напливає на місяць, і навколо все знову тоне в темряві.

Захекані поліцаї зупиняються біля чиєїсь хати і обережно зазирають до огороженого жердинами подвір'я.

— Влучили чи не влучили? — запитує писклявий голос.

— Еге, влучиш, — глумливо відповідає низький басок.

— І що воно за мара? Де воно взялося?

— Хто ж його знає! Хлопчак якийсь... Мо', від сусідів повертався?

— Гм... Але чого ж було йому тікати?

— А чи я знаю?

— А мо', підійдемо до садка та глянемо?

— Ще стрельне звідтіля межі очі. Зубів не позбираєш!

— Пхі! Так ото й стрельне! Підійдемо!

— Так він на тебе там і чекає. Знайшов дурнішого за себе. Десь уже, може, на другій вулиці. На піч заліз...

Зайти на подвір'я і пошукати в кущах малини поліцаї не наважуються. Трохи постоявши і навмисне гучно чвгаючи чобітьми, бредуть вздовж вулиці.

Але Грицько нічого того вже не чує...

40

Яринка одірвала стомлені очі від книжки, глянула в простінок поміж дверима та мисником на потрісканий, засиджений мухами циферблат, прислухалася.

Старенькі ходики з прив'язаною до ланцюжка підковою замість гирі показували чверть на одинадцятую. В хаті і поза хатою, у всьому світі, стояла така тиша, що розмірене

цюкання маятника здавалося передзвоном молотів на ковадлі.

Спати не хотілося. Почуття настороженості, яке охопило дівчину з самого ранку, не проходило, і на душі було тривожно.

Яринка Калиновська приїхала до Скального з Підліснянського району в суботу надвечір. Приїхала на побачення з Льонею Забродою. Вона була задалегідь попереджена про те, що матиме від нього якесь важливе доручення, а можливо, й «спеціальну передачу».

Переночувала в хаті дідуса Нестора, що за два роки навчання в Скальнівській десятирічці стала їй рідною. На світанку вийшла в берег до старого береста на побачення.

Льоні Заброди в умовленому місці не було. Не з'явився він ні через десять, ані через тридцять хвилин, не з'явився й за годину. Почуття настороженості, яке підказувало дівчині стежити за умовленим місцем здалеку, поволі переходило в почуття небезпеки.

Розшукувати Льоню було необачно. Та й Льоня, на крайній випадок, знає, де її знайти.

Повернувшись у хату до дідуса, вона вирішила чекати тут до обіду, а потім — до вечора.

Зовні спокійна, але внутрішньо вся зібрана й насторожена, Яринка поприбирала в хаті, зготувала обід, випрала і вивісила на мороз дідусеву білизну. По обіді наносила в діжку води і, поки дідусь цюкав у хлівчику сухі вербові гіллячки на дрова, взялася зашивати йому прорвані лікті на піджаку і штопати вовняні шкарпетки.

День поволеньки згас, а Льоня так і не обізвався.

І тоді Яринка вирішила заночувати і на світанку, у понеділок, ще раз навідатися до умовленого місця.

Дідусь одразу ж, як тільки повечеряли, заліз на теплу піч. Погомонівши про се, про те з онукою, швидко заснув. Спав тихо, у сні дихав рівно й нечутно, як немовля.

А Яринці не спалося. Було ще рано, і до того ж мучила невідомість і думка про те, що дома, певне, вже турбуються. Адже вона обіцяла повернутися з Скального сьогодні...

Щоб позбутися неспокійних думок, дівчина щільно загнула ковдрою та ряденцем малесенькі віконця, взяла на засув сінешні двері і запалила гасничку. Розшукала серед купки книжок, які залишила тут ще з шкільних часів, «Хіба ревуть воли...» з обірваною першою сторінкою. Накинувши на плечі кожушок, сіла на низенькому стільчику біля натопленої лежанки й зачиталася...

Захопившись, читала довго, певне, кілька годин, одірвалася від книжки аж тоді, коли відчула, що очі їй ніби піском хто засипав.

Прислухалася до тиші, до рівного дідусевого дихання. Пройшлася по хаті, підтягнула ланцюжок ходиків, дмухнула на гасничку, одслонила ряденце і виглянула на подвір'я.

Хмари, що звечора затягнули все небо, зараз розступилися. Просто над дахом хлівця, в глибокому просвіті, плив, протинаючи гострим ріжком стрічні хмаринки, вже зачервонілий серпик місяця.

Надворі так ясно, що можна розгледіти білі лати огорожі, сусідський тин через вулицю і глибокі колії замерзлої дороги.

Від хлівця на подвір'я впала чорна смуга тіні. Вона протягнулася через усе вибілене місячним світлом подвір'я і загубилася в кущах малини та смородини, що невиразно сіріли на темному тлі густого вишняка...

Мертва тиша стояла над причаєним містечком і, здавалося, над усім спорожнілим, ніби збезлюднілим світом. І Яринці спочатку навіть не повірилося, коли до її слуху долинув якийсь гомін, невиразні голоси й гупітнява. Подумала, що то їй лише вчувається. Та гомін наближався, наростав, гучнішав. Ось уже виразно загуркотіли по мерзлій землі чийсь швидкі кроки. Хтось біг вулицею, схоже, що утікав.

Яринка припала гарячим лобом до холодної шибки і насторожилася. За мить до того порожня, безлюдна вулиця нараз ожила, сповнилась галасом, гупанням важких чобіт.

Чиясь метка постать легко майнула понад низькою огорожею, промчала повз хлівець і, злившись із темрявою, пірнула в тінь.

Лунко затріщали промерзлі, ламкі стебла малини, блиснув від вулиці короткий спалах, оглушливо розірвав тишу несподіваний постріл. І одразу ж, слідом за першим, бабахнув другий. Тріскотнява в кущах, спалах і перший постріл злилися. Другий постріл пролунав на якусь коротку мить пізніше.

За садками й городами, внизу по замерзлій річці прокотилася клетотлива луна, і знову все стихло.

Біля воріт на вулиці бовваніли дві озброєні постаті. Ледь чутно пробивався крізь шибки гомін розмови.

«Поліцаї! — аж тепер отямилася Яринка. — Когось переслідують».

Все, що сталося перед її очима, було таким несподіваним, що дівчина навіть злякатися не встигла. Тільки відчула, як раптом стрепенулося, ніби обірвавшись у грудях, і швидко закалатало серце.

Напружено вклякла біля вікна, не зводячи очей з тих, озброєних, біля воріт. «Що вони чинитимуть далі? Зайдуть на подвір'я, підуть у садок? А що ж той, кого вони переслідують? Втік? А може... десь там, у кущах?»

Тепер, коли вона могла вже розмірковувати, Яринка так і не спромоглася згадати: справді все стихло тоді, коли той, переслідуваний, скочив у кущі, чи вона ще чула, як він побіг далі, в садок? А що, коли залишився там? Як йому тоді допомогти? Чи зайдуть на подвір'я поліцаї?

Ті кілька хвилин, поки поліцаї, вагаючись, стояли й сперечалися біля воріт, здалися Яринці вічністю. Тягнулися вони так повільно і так довго, що за той час можна було, певне, пережити тричі все своє життя і сто разів умерти, лопнути від напруження.

На щастя, поліцаї зайти на подвір'я так і не наважились. Побоялися.

Коли їхні кроки стихли в глибині нічної вулиці, дівчина одірвалася од вікна, накинула на плечі хустку і, не вдягаючись, кинулася до сіней. Тихенько відсунула засув, обережно, щоб не дзвякнути клямкою, прочинила двері і, припавши вухом до вузенької щілинки, довго наслухала.

Надворі було поночі. Тоненький серпик місяця заволокло хмарою, а над селом знову, як і до того, стигла глибока, нічим не порушувана тиша.

В темряві нечутною тінню вислизнула Яринка на подвір'я і, ставши навшпиньки, приглядалася до воріт. Стояла якийсь час, прислухаючись, під бузковим кущем. І коли остаточно впевнилася, що близько нікого немає, а тупіт поліцаїв лунає по мерзлому груддю десь аж на вигоні, біля кузні, наважилася підійти до малинника.

Йшла попід стіною хлівчика, вибираючи неосвітлені місця і сміливо ступаючи у темінь кущів. Яринка, дочка лісника, ні кущів, ні темряви не боялася. Навпаки, під прикриттям кущів та дерев почувала себе безпечніше й затишніше.

На втікача наткнулася одразу, як тільки ступила кілька кроків у гліб малинника. В примарному світлі захмареного місяця він невиразно бовванів темною купкою посеред вяглих, поламаних стебел малини. Лежав нерухомо. Безстрашно схилившись до нього, дівчина провела рукою

і переконалася, що людина лежить обличчям до землі, непритомна, можливо, навіть убита, хоч тіло її ще тепле.

Роздумувати було ніколи. Скоріше, може, ще можна допомогти!

Вхопивши невідомого під пахви, Яринка перевернула його на спину і, на диво, легко одірвала від землі. Тіло було безвільним, голова, звиснувши, впала дівчині на коліна. Іще там, на подвір'ї, у темряві, тягнучи обережно до хати того невідомого втікача, Яринка зрозуміла, що перед нею дитина. Але чого треба було від неї поліцаям?..

І от уже знову двері на засуві, а вікна щільно запнуті. Знову горить, мигаючи жовтим язиком, гасничка. Гучно цокають старенькі ходики, так само солодко й тихо, як дитина, спить на печі дідусь Нестор. Але в хаті тепер з'явився ще невідомий, непритомний хлопчак.

За пазукою в хлопчака, замотаний у білу ганчірочку, новенький пістолет ТТ. Праве плече наскрізь прострелене. На грудях зяє чорна, рвана рана. Спідня і верхня сорочки, сірецький піджачок і навіть пола ватяного пальтечка просочилися кров'ю. Від великої втрати крові обличчя хлопця стало блідо-восковим, носик загострився. Очі заплющені, але тіло тепле, і серце в грудях ще б'ється. Яринка хутко кинулася до мисника, знайшла йод. У печі, в горнятку, ще не прочахло літепло, а в скрині досить чистих, ще бабусиних рушників...

За кільканадцять хвилин невідомий хлопчина, роздягнутий, обмитий і туго перев'язаний чистими рушниками, лежав, прикритий ковдрою, на лежанці. Але так і не опритомнів.

І тільки тепер, коли напруження трохи спало, Яринка наважилася розбудити дідуся Нестора і, почекавши, поки той прочумається, розповіла йому про все.

Довгу мить дідусь вдивляється в хлопчинове обличчя і нарешті легенько зітхає:

— Ох-хо-хо! Достукалися, іродові душі. З дітьми вже почали воювати...

Чуб, борода і вуса у дідуся білі-білі, м'якенькі, як пух. А очі великі й сині, як у дитини.

— ...Крові, видно, багато втратив хлопчина,— ніби сам з собою розмірковує старий.— Йому б чогось гаряченького до ніг. Вкрити треба тепліше. Та коли б напоїти гарячим молочком або чаєм міцненьким з калиною чи з малиною. А до лоба мокру ганчірочку, бо, видно, й жар уже починається.

Дідусь, по-старечому покректуючи, влезить з печі, неквапливо вдягається, засовує ноги в теплі валянки...

— Ти, онучко, розтоплюй у печі, а я тим часом оце шмаття закривавлене приберу далі з очей. Та й малинки заразом вламаю. А коли яка собака заскочить, то нічого ми не чули й не бачили. А дитина — наша, спить собі, як їй і положено.

За годину обігрітий хлопчак розклепив повіки і безтямно глипнув на світло каламутними, як зі сну, очима. Певне, ще не помічав навколо себе нікого й нічого не розумів. Очі були нерухомими, і тільки повіки здригалися та вії тремтіли, як крильця метелика.

Яринка стояла біля нього з чашкою гарячого, настояно-го на малинових гілочках чаю. Вдивлялася у воскове обличчя, бачила, як поволі, повертаючись звідкілясь з бездонних глибин, ясніє його погляд і на щоках проступають ледь помітні рожеві плямки. Тієї миті, коли погляд його, вже зовсім прояснілий, зустрівся з Яринчином поглядом, дівчина раптом упізнала хлопчика. Адже колись вона заходила з Галею до Очеретних і не один раз зустрічала Грицька і дома, і на вулиці. За цей час він підріс і змінився. Впізнала і нараз відчуття ніяковості охопило її. «А що, коли я даремно образила Галю, зустрівши тоді на вулиці...» Ніяковість і каяття обернулися болем і співчуттям до хлопця, який невідомо чому і як опинився серед ночі аж на другому кінці Скального.

Грицько теж не відривав прояснілого погляду від Яринчиного обличчя. Він впізнав і, впізнавши, навіть кволо усміхнувся. Радісний вираз заспокоєння і полегшення з'явився на його не по-дитячому напруженому й посуворілому обличчі.

— Галю! — тихим шепотом зринуло з його посинілих, зів'ялих уст. Мабуть, знайоме Яринчине обличчя злилося зараз в його уяві з рідним обличчям сестри.— Галю... «Цвяхи» у річці... На третій палі... біля Вовкової греблі... я...

Він глибоко втягнув у себе повітря, захлинувся, і обличчя його нараз перекошилося від нестерпного болю. Погляд очей знову згас, помутнів, і хлопець почав марити. В маренні з упертою наполегливістю весь час повторював про якісь цвяхи, втоплені біля Вовкової греблі, і про мило в Стояновій криниці на Козачій балці. Забував про те лише на якусь хвилину, та й то для того, щоб покликати Галю, застерегти від пострілів маму чи погукати малу Надійку.

Все тихше й тихше, але з усе більшою наполегливістю повторював він про ті нав'язливі цвяхи та мило. Не хотів чи не міг випити жодного ковтка чаю, як не підносила йому ложечку до уст Яринка, одвертався і все виливав собі на підборіддя.

Слова його почали зливатися в неясне, кволе бурмотіння. Щоби взялися плямами, в горлі заклекотіло, і нараз на уста хлопцеві виступила кров...

Глухої півночі, так і не повертаючись до свідомості, Грицько тихо помер.

У хаті дідуся Нестора не спали до ранку. Але ніхто,— ні сам дідусь, ні Яринка,— так і не помітили, коли саме з низьких хмар почав щедро сіятися перший того року густий і лапатий сніг.

Сіявся він, рясний і безшелесний, не вщухаючи, кілька годин підряд. І на ранок,— ще тільки викотилося з-за синього обрію молоде сонце,— все навколо: поля, село, річку і навіть чорні згарища та руїни — залила незайманой чистоти іскриста біла повінь.

41

Опівдні з міста привезли двох собак-шукачів, але вони були вже не потрібні.

Шукати слідів друкарні по глибокому снігу вони не могли, а виловити людей Форст устиг сам.

Закінчуючи операцію, він був уже значно обачнішим, ніж тоді, коли починав її. Відсилаючи першу машину з радгоспу до Максимової майстерні, наказав одразу ж вислати низами, навпростець, через річку, трьох поліцаїв та одного жандарма, щоб вони зробили засідку в березі, край городу Очеретних.

А сам з другою машиною, як тільки було замінено скасти, помчав згори через міст до МТС і аж там, уже по-темному спішившись і наказавши всім розсіпатися в ланцюг, повів «наступ» на Галину хату згори.

Ведучи той «наступ», Форст, правду кажучи, уже ні на що не сподівався. Навіть гадки не мав, що пощастить йому найбільше саме тут...

Сенька несподівано оглушили чимсь важким по голові одразу, як тільки він, не сподіваючись небезпеки, шугнув з городу в темні зарослі лози. Напівпритомному, швидко зв'язали руки, забили ганчіркою рота і, відтягнувши убік від стежки, кинули на мерзлу землю під старою дуп-

лястою вербою. Там він лежав і тоді, коли Грицько приховався у вирві, всього за кілька кроків від тієї верби.

За якийсь час Сенька разом з Галею, яку схопили хвилин на п'ятнадцять пізніше, вкинули до кузова автомашини і повезли в поліцію.

Максим (Галя ніби відчувала те) встиг проскочити перед засадою всього за кілька хвилин. Не затримуючись у городі, він берегом пройшов до зруйнованої Вовкової греблі. Чекав там довго, аж поки зовсім не стемніло. Потім, знаючи, що рухатися швидко він не може, перейшов по кризі на другий берег і чекав ще й там, під старою грушею в чийомусь городі, напевне, з годину. Низом доносило до нього приглушений гомін, чийсь далекі вигукки. В темряві на тому боці, десь поблизу станції, кілька разів спалахували й одразу ж гасли жовті смуги від автомобільних фар.

Не хотілося вірити, що їх таки захопили зненацька. І все ж що далі, то більше охоплювала хлопця тривога.

Тамував її, вигадував для власного заспокоєння якісь пояснення, малоймовірні ситуації, за яких друзі змінили напрям. Адже всього не передбачиш. Може, довелося втікати горою — і Сенько вже давно на цвинтарі, чекає його біля склепу Браніцьких, а Галя з Грицьком поспішають на хутір до тітки?..

Але й на цвинтарі біля склепу Браніцьких Максим нікого не зустрів.

Терпляче очікував там, тупцюючись поміж могилками, далеко за північ. Промерз до кісток, передумав усе, що тільки міг, і нарешті прийшов до висновку, що коли Сенько не з'явився до цього часу, значить, і взагалі вже сюди не прийде.

Вітер зовсім стих. Хмари, що перед тим були розступилися, знову заволокли все небо, і в темряві посипався на замерзлу землю, голі кущі й цвинтарні хрести непроглядно-густий лапятий сніг.

Тепер у темряві й заметілі можна було йти непоміченим, не залишаючи слідів, куди завгодно, прослизнути просто під носом у ворога. Але ж куди йти? Ні до своєї майстерні, ні до Галі, ні до родичів своїх товаришів, тим більше до Коваленків, Максим повертатися не міг. І не тільки тому, що боявся засідки! Ні! Він не хотів наводити ворогів на слід, викликати зайві підозри й кидати тінь на нових людей. А більше... Більше йому у себе вдома, на рідній землі, окрім Яременка, зараз нікуди йти...

Сніг сипав все густіший та густіший. Холодними пластівцями осідав на плечі, спину, голову. Максим спочатку збивав його, а потім перестав.

«Треба рушати,— думав він.— До ранку встигну. Перегрійсь, розвідаю, що та як, а там...»

Він вийшов у степ. Ішов горбами понад долиною річки майже наосліп. Далеко, аж за Козачою балкою, перетнув річку, вибрався на схили протилежного берега і попростував понад залізничною лісосмугою.

Дедалі йти було все важче й важче. Сніг, який спочатку ледь припорошував стерні та озимину, робився глибшим, ноги почали грузнути в ньому по кісточки, а в деяких місцях на бур'янищах провалювалися й глибше. Вогкий і важкий сніг налипав до чобіт, ноги ковзалися й роз'їжджалися, як на кризі. Втоми Максим не почував, але зігрівся так, що аж лоб і спина в нього почали мокріти.

Вперто пробивався вперед. Ішов уже кілька годин, зупинявся, прислухаючись, хвилину відпочивав і знову рушав. Погано уявляв собі, скільки вже пройшов і де саме перебуває зараз.

Над степом крізь густу снігову зав'югу несподівано почав пробиватися сірий, каламутний світанок. Тримаючись темних контурів залізничної лісосмуги, Максим прискорив ходу.

Чоботи грузли в пухкому, як вата, вогкому снігу. Рипіли під підшвами зелені пір'їни озимини. Темрява поволі розсівалася, і відступала од Максима все далі й далі в степ, і нарешті зовсім розвіялася, розтанула, зникла.

Раптом ущух, ніби його хто обірвав, сніг.

Навколо стояли ще прозорі сутінки, але степ, незаймано-чистий і вже ледь-ледь поіннятий бузковим серпанком, безлюдний і голий, як новонароджене немовля, слався перед Максимом далеко-далеко, скільки око сягало, аж до чіткого, ніби промитого водою обрію. І ніде на тій незаймано-чистій білизні жодної цяточки чи плямочки.

Тільки позаду за Максимом тягнувся по біло-бузковій степовій рівнині чорно-синій глибокий слід.

Втікаючи від того зрадливого сліду, Максим рвонувся ближче до залізниці. Але слід невідступно потягнувся за ним. Тоді Максим узяв круто праворуч, у степ, ближче до балки, але слід з фатальною впертістю подався йому навздогін.

— Так...— на мить зупинився Максим, витираючи долонею змокрилого лоба. І вже не петляючи, а просто перед собою, не озираючись, подався вперед.

Синій слід, не одриваючись, ніби прив'язаний, вірним псом поволочився за ним.

Так по тому сліду й затримали його півгодиною пізніше жандарми та поліцаї, які патрулювали залізницю, роз'їжджаючи на ручній дрезині.

Коли Максима привели до поліції, виявилось, що його тієї ночі затримано останнім з учасників «Блискавки». Бо Володя Пронін був вже там. Його забрали ще вночі. І на цей раз Володі не пощастило.

Опинившись вночі серед степу, зовсім не знаючи місцевості, Володя, вибиваючись із сил, нескінченно довго бродив поміж горбами, балками та лісосмугами, аж поки не захопив його у полі сніг. У непроглядному сніговому вихорі, стомлений і засліплений, він зовсім втратив орієнтацію, заборсався в білій круговерті, збився з напрямку і, побродивши ще з годину, пішов просто в руки Дусьці та Веселому Гуго, опинившись знову біля радгоспу, ледь чи не в тому ж самому місці, звідкіля починав свої мандри.

Він набрів на них, теж засліплених снігом, недалеко од стіни спаленої стайні, зіткнувся груди в груди так, що ні відступати, ні тікати було вже нікуди. Вони так і вчепилися в нього, мов розлючені пси. Добре, що хоч непотрібного автомата встиг тихо випустити з руки, і він так і залишився десь там, присипаний снігом і ніким не помічений.

Листівка, яка мала з'явитися вночі, збити з пантелику жандармів і допомогти виплутатися Льоні Заброді, так і не з'явилася.

За тими, хто міг її випустити, наглухо зачинилися важкі двері тюрми.

Яскравий, трагічно короткий спалах блискавки в темряві — і по тому ще непроглядніша, ще чорніша ніч...

І все ж Форст розумів, що святкувати перемогу ще рано. Він знав, що кінець одного може таїти в собі початок іншого, що спалахи блискавок завжди віщують великі грози.

42

Охоплений неусвідомленою тривоگوю і непереборним нетерпінням, оберштурmfюрер, не дочекавшись навіть, поки на дворі стемніє, наказав першим привести на допит Максима.

Допит відбувався в тому ж кабінеті Шроппа, в якому перед тим допитували Горобця. Той самий великий стіл посеред порожньої кімнати, той же стілець перед ним, загалена і затінена паперовим абажуром лампа, крісло, в

якому зручно вмовстився Форст, і хижий блиск золотих зубів з напіврозтулених, скривлених уст.

І все ж відбулися якісь зміни. З'явилося щось невловимо нове.

Ліва рука у Форста туго забинтована. А правою він, сам того не помічаючи, нервово вистукував нескладний мотвчик.

Максимові руки були вільні. Закидаючи його до камери, жандарми відібрали у хлопця сукуватого грушевого кийка, з яким він не розлучався протягом багатьох років. Тепер Максим накульгував на ногу помітніше, ніж звичайно, і від незвички не знав, куди подіти свої руки.

Привели Максима на допит Дуська та Веселий Гуго. Відчинивши двері, Максим лиш на єдину мить затримався на порозі, бистрим поглядом обвів кімнату, оцінив обстановку й одразу ж, припадаючи на ногу, пішов, не чекаючи наказу чи запрошення, просто на Форста, до столу. Наперед знаючи, що стілець поставлено для нього, так само, не чекаючи ні запрошення, ні наказу, повернув його навскоси і відсунув трохи далі від столу, сів, витягнувши вперед скалічену ногу та зігнувши в коліні здорову. Відкинувшись назад, сперся на більще стільця. Поклав руки, долонями донизу, на коліно здорової ноги. І аж по тому, знайшовши місце для своїх міцних і неспокійних рук, пильно, не приховуючи цікавості, глянув просто в обличчя Форстові. Дивився не мигаючи, рівним, спокійним і запитливим поглядом, як людина, що спокійно чекає, щоб їй пояснили, чого від неї хочуть.

Той спокійний погляд захопив Форста зненацька. Лише тепер він звернув увагу на свою руку, що вибивала по столу нервовий дріб. Обірвав те постукування, нащось прибрав руки під стіл, відчуваючи водночас досаду на себе і майже безпричинну, «непрофесійну» злість до того, кого він тільки збирається допитувати.

Хижувата золотозуба посмішка вийшла надто робленою, запізнілою і на Максима ніяк не подіяла. Це Форст зрозумів одразу. «Не смій! Одвернись і дивись у землю!» — раптом захотілося гукнути Форстові на Максима, погляд якого здавався йому зухвалим і дратував дедалі більше. Однак стримався. «Дивно,— подумав про себе,— я ніби чогось нервуюю». І вирішив діяти навально, одразу ж хапаючи бика за роги.

— От що, пане Залізний, чи, коли вам так краще подобається, товаришу Залізний, я дуже перепрошую вас за

турботи, але мушу попередити абсолютно одверто — вас видали. Видали: чоловік, який сидить тут у нас і з яким ви матимете очну ставку, і жінка, яку ми залишили на волі як принаду. Отже, я хочу, щоб ви з усією серйозністю усвідомили, що ми знаємо все.

Обличчя Максимове залишилося спокійним. Він злегка подався всією постаттю вперед і, не відриваючи погляду від Форстового обличчя, ледь помітно, одними кутиками губів, посміхнувся.

— У мене щодо цього, пане... пробачте, не знаю вашого чину, немає жодного сумніву. Я впевнений, що ви знаєте все. Бо так воно й повинно бути. Але, на жаль, я нічого-сінько не знаю і, пробачте, абсолютно нічого не розумію.

Сказано це було таким рівним, щирим і навіть дещо наївним тоном, що Форст аж завагався. На якусь мить йому пощастило стримати, приглушити свою злість та досаду, і до нього почала повертатися його професійно-награна балакучість та жандармський гумор. В обличчя Максимові блиснула широка золотозуба посмішка:

— Знаєте, батечку, послухайте моєї широкої поради — і вам же буде краще. Ви знаєте, за що вас арештовано. Не треба прикидатися, даремно затягувати справу й доводити себе до непотрібних... гм... як би це сказати... ексцесів. Я людина мирна. Люблю, знаєте, щоб без галасу, і страшенно не терплю, просто бачити не можу крові...

— Ви знаєте, просто дивний збіг,— уже одверто посміхнувся Максим,— я так само! От тільки не можу зрозуміти, чим би я вам зараз міг бути корисним.

Вловивши іронію в тих словах, Форст знову розлютився і, не стримавшись, пішов напролом, грюкнувши кулаком об стіл:

— «Блискавка»! Нас цікавлять деякі подробиці про «Блискавку». Розповідайте! Зараз же!

— Блискавка? — у Максимових очах майнули і одразу ж згасли чи то глузливі, чи то здивовані вогники.— Гм... Щось я вас, певне, не так зрозумів? До чого тут блискавка?

— Ви мене дуже добре зрозуміли.

— Можливо. Але ж... блискавка... чи не краще було б звернутися з таким запитанням безпосередньо до фахівців?

— Яких таких фахівців? — насторожився Форст.

— Ну, для початку Ломоносов... Франклін... В будь-якій енциклопедії, коли її розгорнути на слові «блискавка»...

Форст скипів і, чого з ним не бувало на допитах майже ніколи, зірвався на ноги.

— Слухайте! Я не радив би вам жартувати у вашому становищі...

— Ні, чого ж,— щиро здивувався Максим.— Я просто тому, що зараз ніби й справді не той час, щоб займатися самоосвітою. Але коли ви хочете, щоб я, так би мовити, своїми словами... то... будь ласка! Блискавка — звичайне в наших широтах, однак дуже складне природне явище... З цього приводу у наших селян є навіть давнє прислів'я: блискавки голими руками не впіймаєш...

— Годі!

Форст повільно всівся назад у крісло і стримано, з холодною злістю процідив:

— Ви самі дуже добре знаєте, що ми її уже впіймали. І... потім... я вас попереджував по-доброму. Отже...

Довгу мить вони пильно вдивлялися один одному в очі. Погляди їхні схрестилися, як на поединку. Вони зараз добре розуміли один одного, але ніхто не хотів здаватися першим.

— ...Отже, не моя буде провина, коли... ти змушений будеш заговорити!

І Форст, таки не витримавши, одвів свій погляд першим.

Максим сидів мовчки, спокійно й нерухомо. Тільки обличчя його нараз замкнулося і посуворіло. Сидів, зблизька розглядаючи ворога, і про себе з радістю і вдоволенням констатував, що він його не боїться. Так, не боїться! Всі Форстові «фокуси», залякування, підлещування, хижо-золоті посмішки зовсім не гіпнотизували Максима. Цієї миті він бачив Форста наскрізь, бачив його обмеженість і ясно відчував свою невидиму і незрозумілу для Форста силу і зверхність. Ясно бачив, що Форст нічого не знає про «Блискавку» і про «друкарню». Та й не тільки про це. Засліплений гітлерівською манією, вірячи у свою зверхність, у свою ніцшеанську «надлюдськість», не знав, не бачив і частки того, що знав, бачив, прозрівав через десятки років своїм внутрішнім поглядом Максим. Так, незважаючи на всю свою силу, всю свою впевненість, Форст був сліпим і обмеженим знаряддям у руках такої ж, як і він, сліпої й злої сили. Порівняно з Максимом Форст був незрячим, бідним і безсилим. Так, він може знищити Максима. Але від того дужчим не стане. Максим навіть мертвий буде дужчим за Форста. Бо за Форстом лише сліпа людиноненависницька сила, а за Максимом — ясний ра-

нок, найясніші надії людства. І через те він завжди дужчий, непереможний. І через те Максимові зараз радісно. Бо й тут, у цьому невидимому для світу двобої, один на один з гестапо, він також непереможний.

Хай так, хай вони його знищать фізично. Але ж головне в тому, що вони ніколи не зможуть зламати, знищити його духу, його віри в те, що є силою і вірою мільйонів і мільйонів! А раз так, то він, оцей пещений золотозубий товстунчик, ніколи ні про що не довідається. Він ніколи не довідається про те, що йому зараз хочеться знати найбільше в світі.

Він може знищити їх усіх і сам може збожеволіти від власного безсилля. Так, можливо, Максим і всі вони ще зовсім не досвідчені, не загартовані в боротьбі, можливо, вони зовсім погані, навіть нікудишні конспіратори, і все ж він, оцей зарозумілий золотозубий гестапівець, до кінця свого життя так і не довідається від них нічого про «Блискавку».

Він розшукує друкарню і певен, що знайде її. Але ж він навіть і не підозрює, що вони дужчі за нього, не бояться його й не лякаються смерті. І через те він ніколи нічого не знатиме!

Від тих думок, від впевненості у своїх силах Максимові стало легко й навіть радісно на душі. Форст здався йому зараз маленьким, жалюгідним і навіть смішним.

А Форст тим часом, опанувавши себе, дав непомітний знак Дусьці та Гуго.

Максим скоріш відчув, ніж помітив той знак. Відчув, бо знав, що так мусить бути, і готувався до цього. Ні тюрма, ні оцей допит не вразили Максима. Він був готовий до всього, що могло чекати на нього попереду.

Коли Гуго, наскочивши ззаду, схопив його за праву руку, щоб заламати її над головою, Максим для рівноваги миттю засунув здорову ногу під ніжку важкого стола. Потім дав можливість жандармові одвести свою праву руку трохи назад і, несподівано для Гуго, одним порухом дужих натренованих м'язів рвонув його на себе. Гуго, вражений опором і розлючений, кліщем вчепився в хлопця. Та надаремно ж Максим тренував себе, гнув залізо, видирався по щаблях і крутив нескінченні «сонця». Рука його, зігнута в лікті, стала ніби залізною. Гуго вперся ногами в підлогу, зігнувся, натужився, тягнучи до себе з усіх сил, але розігнути Максимової руки так і не зміг. Максим, давши жандармові змогу напружитись до краю, раптом блискавично

попустив руку — і Гуго, не сподіваючись такого, втратив рівновагу, гепнувся задом на підлогу й перекинувся на спину. Цієї ж миті Дуська, який спробував вчепитися Максимові в ліву руку, шкереберть перелетів через усю кімнату аж до стіни. Для нього досить було майже непомітного штурхана в груди.

Форста ніби пружиною підкинуло з крісла, і він схопився за кобуру.

Люто заревів, зводячись з підлоги, Веселий Гуго.

Десь аж від дверей заверещав Дуська.

Здавалося, ще хвилина — і Максима пристрілять, розтопчуть і розірвуть на шматки.

Але Форст і на цей раз неймовірним зусиллям переміг себе і стримався. Одірвавши руку від кобури, він раптом високо задер голову, широко роззявив рота й гучно, неприродно весело розреготався.

Гуго та Дуська заклакли на тих місцях, де їх захопив несподіваний напад шефових веселощів, і довгу мить дивилися на нього, як на божевільного.

А Форст реготав все дужче та дужче.

— Гут! Зер гут! — уривчасто кидав він, аж захлинаючись від сміху, виблискуючи золотими зубами й холодним поглядом злих очей. — Гут партисан! Дуже карашо, партисан! Ох-хо-хо!

І, урвавши сміх так само несподівано, як і почав сміятися, Форст сказав:

— На сьогодні досить! Сподіваюсь, що ми ще порозуміємося, — і, підкреслюючи тоном свій спокій та впевненість у своїх силах, додав: — Одведіть до камери. І щоб мені там і пальцем ніхто до нього не торкнувся. Що не кажи, а мужність треба поважати. Принаймні я завжди звик поважати мужність. Подобаються мені отакі бойові хлопці!

Кидав бадьорими, навіть веселими словами, удавав, що задоволений з бесіди, але очі дивилися вслід Максимові, який неквапливо і спокійно ступав уже до дверей, з холодною злістю й ледь прихованою розгубленістю.

Він розумів, що Максим його зовсім не боїться. Не може, просто не має сили він вселити в Максима страх до себе. І ніякі його психологічні вправи на цього каліку не діють. Форст з першого ж погляду зрозумів, що перед ним не Савка Горобець, яким він грався, як кішка мишею, що наскочила коса на камінь. Максим розмовляв з ним, відчуваючи в собі таку силу духу, що її ніколи й нічим не зламати, хай буде тут хоч полк жандармів. Форст відчував

ту силу духу так гостро, що це його з першої ж зустрічі почало злити й нервувати. А нервуючи, жандарм почав зриватися з тону, мимоволі виказуючи свою слабкість, наперед ніби зізнаючись, що вирвати будь-яке зізнання в Максима йому буде не те що нелегко, а, певне, й зовсім неможливо.

Боячись того, що він, уперше проводячи подібну операцію на радянській території, напевне, згарячу був надто самовпевненим і, можливо, наробив непоправних дурниць, Форст з острахом подумав: «А що, коли вони всі виявляться такими?»

43

А тут ще до всього Форст опинився у фальшивому становищі перед начальством. З одного боку, він — герой, поранений у руку, майже справжній фронтовик, який викрив небезпечних терористів. А з другого... коли він їх викрив, то чого так довго тягне з цією справою? Начальство з гебіту дивувалося і, звичайно, квапило його. Та що він міг відповісти? Становище було не з приємних. Форст викручувався, відповідав, що «Блискавку» викрито, учасників заарештовано і тепер залишилося з'ясувати деякі деталі, всіх допитати, довідатися, де вони друкували листівки... і справі кінець.

А сам тим часом, не гаючи й хвилини, шулікою накинувся на арештованих.

Та вже перше «знайомство» показало, що найгірші Форстові передчуття збуваються. Виходило так, що ніхто із арештованих не тільки не чув про «Блискавку» і її друкарню, але навіть не розумів, про що його запитують. Та й між собою вони в більшості були незнайомими.

Льоня Заброда лише широко усміхався своєю подитячому щирою усмішкою і здивовано пересмикував плечима. Клей? Так! Його клей. Вірніш — їхній, той, що ним заклеювали на зиму вікна в тітчиній хаті. А до чого тут якісь листівки — просто не розуміє. На станції він, звичайно, був. Ішов до МТС. Адже всі знають, що він там працює. Зараз саме ремонтують трактори, незважаючи на те, будень сьогодні чи неділя. Він, ясна річ, чув, що позаду хтось гукав, але й гадки не мав, що то його стосується. А на паровоз скочив, щоб скоріше, щоб не обходити. Щось кинув у топку? Ну що б він міг кинути, коли й у руках нічого не мав! А от коли вже почали стріляти, то,

зрозуміло, мусив зупинитись. І сам пішов їм назустріч...

Льоня відповідав на запитання скупю, стримано й стачно. А Сенько Горецький, як тільки йому поставили перше запитання, одразу почав говорити охоче, навіть весело:

— От зараз я вам усе розповім, тільки послухайте...

Розповідаючи, він поглядав на Гуго та Дуську і часом навіть сміливо звертався просто до них, як до знайомих, за якимсь підтвердженням.

Говорив Сенько про все на світі, тільки не про друкарню й не про «Блискавку». Він так гаряче і так впевнено обгрунтовував кожен свій крок, кожне своє слово й кожную дію, що хвилинами Форстові починало навіть здаватися, що, може, цей простакуватий і просторікуватий хлопчак і справді ні до чого не причетний? Сенько розповідав не вгаваючи, пояснював, час від часу виявляючи подив і обурюючись з того, що його, людину, яка день і ніч у всіх на очах, на німецькій роботі, взагалі могли арештувати! Сам же він пояснював це тільки тим, що поночі його сплутали з кимсь іншим...

Галя Очеретна перед допитом страшенно боялася. Коли ж переступила поріг Шроппового кабінету, вся ніби стерпла. Губи її побілїли й стали зовсім неслухняними.

Форст, одразу помітивши те і бажаючи до краю залякати дівчину, накинувся на неї з докорами та погрозами: мовляв, довірили їй таку роботу, а вона... Але цим досяг прямо протилежного тому, на що сподївався.

Зачувши брутальну лайку та крик, Галя раптом забула увесь свій страх, розлютилася і сама пішла в наступ на Форста. На біса їй здалася їхня мерзенна робота! — і собі кричала дівчина. — Щоб вони тією роботою вдавилися. І хай краще скажуть, за що її заарештовано?! Адже вони всі дуже добре знають, як і їхній шпик Панкратій Семенович, що вона не могла не те що друкувати щось, а навіть літери торкнутися у їхній друкарні, хай вона їм западеться. Тож нащо було її заарештовувати, нащо зовсім дітей сиротити? Не досить того, що матір убили, так ще і її одірвали від дітей!

— Щоб вас і земля не носила, як ви вже мені остобісіли! — гупнувши кулаком об стіл, аж заплакала Галя від образи та лютої зненависті...

А Бабин Петро викликав у Форста справжній подив своїм непідробним, глибоким спокоєм і якоюсь фатальною,

апатичною, як думав про себе Форст, байдужістю до того становища, в якому опинився. На його землистому, ніби скам'янілому обличчі жили і блискотіли лише чорні гарячі очі. Спокійно, навіть флегматично, він твердив одне й те ж: що він справді є Петро Нечиталюк і більше нічого не знає, не бачив, не чув і нічогісінько не розуміє...

Він таки й справді мало що розумів. Російські та українські слова, з якими звертався до арештованих жандарм, звучали у вимові Форста так кумедно й нерозбірливо, що Петро розумів з них п'яте через десяте. І цим вирішив скористатися.

— Не розумію,— спокійно, методично відповідав він на кожне Форстове запитання.

— Хто ти такий і звідки?

— Не розумію.

— Національність?

— Українець.

— Та який же ти українець?

— Українець.

— Та ти ж і говорити не вмієш по-українськи!

— Українець! Українець!..

А Володя Пронін твердо вирішив іти напролом.

— Так, я з оточенців,— сказав він Форстові.— Військовий лікар. Залишився, щоб лікувати й доглядати поранених червоноармійців. Цим тут, у Скальному, і займався. Більше нічого не знаю і знати не хочу. А щоб надалі не було поміж нами ніяких недомовленостей і непорозумінь, наперед кажу: більше нічого не знаю, більше нічого не скажу і взагалі не відповідатиму на жодне ваше запитання.

Одно слово, Форстові залишилося лише приховувати своє безсилля та злісно про себе дивуватися. Він став перед цими юнаками, майже дітьми, як перед глухою, непереборною стіною і, не на жарт непокоячись, весь час думав, чи не наробив він зопалу непоправних дурниць?

Але чому ж? Адже він вистежив і переловив їх усіх! Він же переміг! Але почував себе чомусь переможеним. Саме тепер, коли вони всі опинилися в його руках, коли він міг робити з ними все, що хотів — карати й милувати, катувати на смерть і дарувати життя,— Форст втратив усю свою впевненість, віру в свої здібності, втратив спокій і почав нервувати.

Так, то були не «горобці»! Тепер Форст уже твердо знав, що ніякими силами не зможе вирвати в них таємниці «Блискавки», дізнатися про друкарню і їхні зв'язки.

«Блискавки голими руками не зловиш»,— з досадою загадував він Максимові слова.— Ну що ж, може, й так. Але ви у мене ще заспіваєте, мої пташенята! Не зловлю? Що ж, тоді я з вас виб'ю, викрешу оту «Блискавку»...»

44

До них нікого не пускали. Нікому з рідних і знайомих нічого про них не казали. Випускаючи з тюрми через два дні, за наказом Форста, Марію Горецьку, їй не сказали навіть того, що Сенько арештований і сидить тут же, в поліції.

Жодної звістки від них — і їм ні від кого. Ніхто до пуття не знав навіть, за що їх арештовано, з чого взагалі зчинилася уся оця кривава колотнеча, за що вбито малого Грицька, оточенця Степана і бабу Федорку, чого спалено радгосп і Курячі Лапки?

Ніхто з рідних, знайомих, близьких не знав, що з ними діється. Нікого з тих, хто б знав про них усе і міг би допомогти вирватися з тюрми, у них, здавалося, не було. Потрапили в таке становище, що жодної надії на когось, окрім як на власні сили або якесь чудо, не мали і не сподівалися.

Ніхто з близьких не те що допомогти, а навіть уявити не міг їхніх мук. І як це не дивно, арештовані не шкодували за тим, що було саме так, а не інакше.

Іноді, у ті короткі хвилини, коли Максим, побитий і змучений до невпізнання, мав спокій і можливість зосередитись, він, дивлячись на почорнілого від синців, заїхлого Сенька чи заюшеного закипілою кров'ю Льоню, думав: «Добре, що ніхто з рідних і близьких не бачить наших мук, нелюдських катувань і крові. Можливо, що ми не вирвемося звідсіля. Тут і загинемо. І коли так... не хочеться, щоб бачили, як спотворено нас фізично. Адже духу нашого не зламали й не перемогли. Ніхто тут не зламає нашого духу і не примусить робити й говорити того, чого ми не хочемо. Нехай краще ми так і залишимося в пам'яті рідних і знайомих молодими, бадьорими, дужими, такими, яким є зараз наш незламний дух».

Максим знав, що те ж саме думають і відчувають всі його товариші.

Бо навіть тут, у тюрмі, обеззброєні, катовані, вони почували себе не підслідними в'язнями, а борцями. Боротьба продовжується. Вони мали боротися, поки жили. І вони не виказали і ніколи не викажуть ворогові своєї зброї. Таєм-

ниця їхньої друкарні була їхньою зброєю. І та зброя була у них, з ними. Вона так і не потрапила до ворожих рук. І поки вони житимуть, до останньої своєї хвилини, до останнього свого подиху, вони будуть сподіватися, що ще зможуть використати ту зброю... І поки вони сидять тут, у тюрмі, заповітною їхньою мрією буде, щоб хоч хтось один із них врятувався, втік з цієї тюрми, вирвався з Форстових лап і наперекір усім жандармам випустив нову листівку.

І не одна тільки надія на те, що вони ще використають свою зброю, підтримувала їх. Ще більше бадьорила, надавала сил думка і впевненість у тому, що вони хоч, може, там, на волі, були недосвідченими, слабкими конспіраторами, але вже тут повинні залишитися і таки залишаться переможцями. Вони мовчать і будуть мовчати, гордо мовчати, хоч до самої смерті. Вони горді з того, що основного, найважливішого жандарми не знають і ніколи не дізнаються. Де поділася друкарня, де вона є, навіть яка вона, того Форст, хоч як їх катуватиме, так ніколи й не знатиме. Тут він безпорадний з усією своєю силою і владою. У цій боротьбі — сила на їхньому боці.

Певність в тому, що німці ні про що від них не дізнаються, що в цій боротьбі перемога залишається на їхньому боці, не лише надавала їм сил витримувати найжахливіші тортури, — ні, вона родила в них завзяття, захват, високо підносила дух і давала справжню радість і гордість за свою силу.

У камері вони допомагали одне одному, підтримували, як тільки могли. На допитах поводитись незалежно й стійко, непритомніли від нелюдських катувань, але мовчали. Переконавшись, що всі його зусилля розбиваються ніби об гранітну скелю, Форст вдався до провокацій.

Вириваючи того чи іншого на день або два із спільної камери, він почав провокувати, намагаючись посіяти поміж них недовір'я, посварити, розкласти, розколоти всередині.

Почав з Галі. Дівчина сиділа окремо, в одиночній камері допоміжної поліції, і їй було, певне, найтяжче. Зустрічалася вона з товаришами лише випадково, здебільшого на допитах.

Форст наказав привести до себе дівчину якось серед дня і спокійно, діловито сказав:

— Ну от, дітки мої... Будемо з цим нарешті кінчати.— Проказав ті слова з полегшенням. У тоні й поведінці відчувалася байдужість.

Галя насторожилась.

Та настороженість дівчини не сховалася від жандарма. — Варка нарешті розповіла мені про все. А після цього, вже не маючи чого робити, «розкололися» і всі ваші товариші.

Спочатку Галя не зрозуміла, про що йдеться, і, пересилюючи себе, спробувала усміхнутися:

— Ніколи нічого не чула ні про яку Варку.

— Не тільки чули, але й знаєте дуже добре! Це та сама Варка, з якою ви бачилися вночі з двадцять сьомого на двадцять восьме листопада біля МТС. Та ви й самі добре пам'ятаєте.

Тон Форста був таким байдужим, ніби все це його вже зовсім не цікавило. А Галя, згадавши той епізод, внутрішньо здригнулася.

«Так це ота невідома, яка перестріла мене вночі і плела щось про поліція Квашу! Виходить, її звуть Варкою! І вона, певне, весь час шпигувала за нами?! Це може бути правдоподібним. Він може й справді щось знати».

За весь час слідства Форст вперше говорив з дівчиною нормальним тоном і звертався на «ви». Це теж було підозрілим і небезпечним.

«Щось вивідав», — подумала з гіркотою Галя.

А Форст говорив далі тихо, спокійно, навіть співчутливо:

— Ні, ні, не думайте, що я провокую, що я зараз буду вас допитувати чи випитувати. Ні! Мені вже зовсім нічого не потрібно. Просто викликав вас формальності ради. Можете, маєте що заявити? Ні? Тоді я вас одразу й відпускаю. Можете відпочивати...

І тут би Форстові, заронивши дівчині в душу перший сумнів, і зупинитися. Але він, вибитий з колії останніми подіями, вже погано стежив за собою і таки не втримався:

— ...Та й потім, коли хочете, ваше становище просто по-людськи викликає у мене співчуття. Правду кажучи, мене дуже здивувала поведінка ваших спільників. Я просто ніколи не сподівався, що тепер, коли все стало ясним, вони отак, я б сказав, дружно, почали валити все на вас одну... Але... про це хай уже потім, потім... Ідіть, відпочивайте.

Форст не одривав погляду від Галі. Але нічого не вичитав з її обличчя. Хоч у грудях у неї усе ожило й затремтіло від радості. «Бреше! Все бреше, мерзотник! І сам себе видає!» — подумала дівчина, заспокоюючись.

На цей раз Форст не помітив зміни в її настрої. «Крига рушила. Сумнів посіяно, — подумав він, задоволений з са-

мого себе.— Тепер її в одиночку і днів два не чіпати. Нехай думає, терзається сумнівами».

Про Варку сьогодні було згадано вперше. Жодному із арештованих Форст до цього часу не говорив про неї ні слова. Та й сама Варка, якій навіть не снилося, що жандарми, поліцаї і власний чоловік вважають її учасницею підпільної організації, спокійнісінько собі гуляла на волі й куховарила в кушовій комендатурі. Вона розгулювала на волі, як принада, як черв'як, який і гадки не має, що його спритно насаджено на гачок. Варку Форст залишив на волі, щоб ніхто з тих, кого він ще не виявив, не подумали, що все розкрито через неї. І щоб саме через неї, коли нічого не пощастить здобути через арештованих, розсотувати далі клубок невідомої «Блискавки», триматися за ниточку, яка приведе до невідомої друкарні. І можна собі тільки уявити, як би розреготалася Варка, коли б довідалася, якою важливою персоною вона тепер стала і як її тепер стережуть. За Варкою зараз стежили, пильнували кожний її крок, прислухалися до кожного її слова — рідний батько, власний чоловік, німецький кушовий комендант Мутц та староста сільуправи Півторак. У свою чергу, за її чоловіком Квашею та й за нею стежив ще Дементіїв дружок поліцай Оверко, а вже за ними всіма таємно й пильно наглядав Дуська. Окрім того, за всіма поліцаями, які мали до цього якісь стосунки, наглядав начальник допоміжної поліції Туз, за кушовим комендантом і його взаєминами з Варкою стежив начальник жандармського поста Шропп, а вже за всім оцим тісно переплетеним клубком наглядав, тримаючи у своїх руках усі кінці, сам Форст. Форст, звичайно, знав, що за ним наглядають гебітскомісар та начальник жандармерії гебіту, за якими також наглядають рейхскомісар Кох та рейхсміністр Гімлер. Ну, а за рейхсміністрами вже наглядає, певне, сам фюрер. А вже за фюрером — тільки один «deutsche Gott».

Галі Форст наважився сказати про Варку, щоб заронити сумнів і непевність, порушити її внутрішню рівновагу й разом з тим ще й тому, що вирішив наглухо ізолювати дівчину від товаришів.

Він ізолював її в окремій камері й одразу перестав катувати. Зробив це демонстративно, щоб помітили товариші. На їхніх очах посилав Галі досить пристойну їжу й зовсім перестав викликати на допит. Одно слово, всією своєю по-

ведінкою, натяками і діями він хотів переконати хлопців у тому, що Галя «розкололася» і почала видавати всіх.

Будь-що Форст мусив до кінця розгадати таємницю «Блискавки» і взяти у свої руки підпільну друкарню. І тепер, після стількох невдач, він усі свої надії покладав на те, що пересварить в'язнів поміж собою, щоб вони підозрювали, боялися й ненавиділи одне одного, щоб захотіли мстити одне одному.

Після ізоляції Галі Форст збив усіх хлопців разом з Савкою Горобцем в одній тісній і холодній камері. Він тримав їх на голодному пайку, часом протягом двох діб не даючи ні їжі, ні ковтка води. «Ідея» його полягала в тому, що вже від одного того, що вони змушені будуть постійно заважати, штовхати один одного в тісній смердючій камері, щоразу уражаючи рани й синці травмованих тіл, вони почнуть ненавидіти один одного. А він неквапливо досвідченою рукою буде впевнено підсилювати й направляти той «процес».

На затравку він цілком логічно взяв Савку Горобця.

Кинувши його до спільної тісної камери разом з юними підпільниками, Форст другого ж дня непомітно, через поліцая Квашу, «підкинув» хлопцям обгрунтовані докази того, що саме Савка впізнав і видав жандармам Сенька Горещького. Після цього Форст почав всіляко виділяти Савку й підкреслювати його роль як зрадника й провокатора. Тим переслідував одну мету: будь-яким чином внести в камеру роздратування і злість, нервову напруженість. Хай це все спрямовується напочатку лише проти Савки. Хай він дратує їх своєю присутністю, хай розтравлює їхню зненависть, бо та зненависть роз'їдатиме і їх самих, як іржа залізо. Хай вони мстять Савці, хай переслідують його, хай не раз і добре поб'ють, хай навіть (на це саме й сподівався Форст) задушуть, уб'ють Савку. Хай Савки не стане, а ненависть, напруженість, роздратованість у камері все ж залишаться. Почуття ті шукатимуть виходу, шукатимуть об'єкта, і, зрештою, в тісноті, холоді, голоді й болях неминуче вилитимуться на своїх.

Переляканого і забитого алкоголіка Савку, що, власне, втратив уже людську подобу і майже не сприймав того, що робилося навколо нього, бо й розум його став пригасати, знову почали водити на допити і катувати. Били і примушували доносити про все, що діється й говориться в камері; навчали, що мав говорити на «очних ставках»; і Савка, вже майже нічого не розуміючи, белькотів хлопцям при

Форстові, як він «сам бачив», коли Сенько напихав людям повні кишені листівок, як Галя носила листівки Варці і як Максим уночі привозив до тієї ж Варки якісь «залізні машинки».

Ні про яку друкарню, ні про те, як друкуються листівки, Савка не мав жодного уявлення й мимрив щось таке, фантазував так «буйно», що все те могло викликати хіба поблажливу посмішку, але... Форст удавав, що щиро вірить у серйозність всього того. І після «очних ставок» наказував приносити битому-перебитому Савці до холодної тісної камери поїсти чогось смачного і, головне, запашного. І наказував поліцаям стежити, не відходячи від камери, увесь час, поки Савка сам не з'їсть своєї порції на очах у голодних і перемерзлих хлопців. Савка ж, зовсім не розуміючи спочатку, що робить, і не звертаючи ні на що уваги, стуманілий від щойно перетерпілих побоїв, холоду й голоду, їв. Їв жадібно, некрасиво, чавкаючи, захилинаючись, дригоячи всім тілом і бризкаючи слиною. За одне це вже його можна було зненавидіти голодним і змученим людям.

Та Форстові ще було мало фокусів з Савкою. Він сфабрикував записи, зроблені нібито зі слів Галі, яка зізналася в тому, що виносила з друкарні готовий набір і передавала його Максимові (отже, щось близьке до правди). Максим нібито десь (вона не знає, де саме) друкував листівки й повертав набір назад до друкарні.

Щодня по два-три рази Форст допитував двох, а то й трьох товаришів. На допит викликав хлопців не разом. Спочатку йому приводили Льоню. Форст допитував його хвилин двадцять-тридцять і аж тоді, ніби в розпалі слідства, Гуго з Дуською вводили до кабінету Максима та Сенька. Хлопців ставили в куток, обличчям до стіни, а Форст, ніби продовжуючи спокійну, давно розпочату розмову, неголосно, але чітко вимовляв кожне слово:

— Отже, ви, громадянине Забродо, кажете, що того ранку Залізний послав вас передати пачку листівок Проніну? Так і запишемо. Листівки ви змушені були кинути в топку паровоза, бо...

— Нічого я не казав і не кажу! — тихо, пристрасно кинув Льоня. — Брешете ви все!

Але Форст не ображався. Його слова адресувалися Максимові та Сенькові. Саме в їхні душі він хотів заронити недовіру та підозру до Льоні.

А за годину-дві чи через ніч уже сів зерно сумніву

в душі Льоні до Максима чи Володі. Досить уміло, досвідчено, зі знанням справи, з врахуванням психології і всіх можливих слабкостей людської натури готував своє пекельне вариво Форст. Поставив його на вогонь людських страждань та пристрастей і почав нетерпляче чекати, поки воно забулькотить, запарує і почне кипіти.

Та спокійно чекати у нього не вистачало часу. Минала година за годиною, день за днем, а в поведінці арештованих не помічалось ніяких змін. Так само твердо й завзято стояли вони на своєму, нічого не розкриваючи жандармам, так само тихо й спокійно було в їхній камері. Ніхто ні з ким не сварився, ніхто нікого не видавав, ніхто ні на кого не кидався з кулаками, і так само незмінно, щоранку, живим, не забитим, не задушеним і навіть не побитим залишався Савка Горобець.

Подив, цікавість і досада з кожним днем гризли Форста все дужче та дужче. Справді, не могло ж того бути, щоб його провокації не подіяли, щоб хлопці не накинулися принаймні хоч на Савку Горобця!

На п'яту ніч Форст не витримав і вирішив тихенько й нечутно власною персоною відвідати тюрму і самому перевірити, що там і до чого.

Була глуха груднева північ. Мороз сягав десь за тридцять і люто пощипував щоки. Сухий сніг рипів під чобітьми. До тюрми Форста проводжали Шропп, Гуго, Дуська і начальник поліції Туз. Всі вони залишилися в теплому кабінеті начальника, а до тієї половини будинку, де містилося три камери, з Форстом пішов лише Туз. Обережно прочинивши двері, зайшли до вузького темного коридорчика і прислухалися.

В коридорчику було холодно, як у крижаній печері, і тихо, як у могилі. За глухими дверима камер ніхто не те що не бився, не сварився, не зводив рахунків, а навіть і голосу не подавав.

«Невже вони могли заснути на такому холоді?» — дивуючись, подумав Форст. І, ступаючи навшпиньки, нечутно підкрався до дверей, за якими були хлопці з Савкою, та обережно приклав вухо до холодного, пофарбованого й проржавілого заліза. Довго й пильно дослухався, аж поки нарешті вловив: у камері щось тихенько, ледь чутно джерготіло, жебоніло тихим лісовим струмочком. І, тільки добре напружившись, можна було впізнати у тому джерготінні людський голос, навіть окремі, нерозбірливі слова. В камері розмовляли. Власне, й не розмовляли, а хтось

щось говорив. Та так, ніби й не говорив, бо надто вже плавно, рівно, без перебоїв, справді, ніби струмочок, текла його мова. Співав? Але ж ні, здається, і на пісню не схоже? Тоді... Невже ж і справді отам, у тому холодному пеклі, в отій опівнічній темряві хтось ще міг щось декламувати?!

45

Ні, Форст не помилився. В непроглядній темряві страшної камери ритмічно лився, джерготів весняним струмком кволий, слабкий і все ж пристрасний голос змученого, покаліченого і задубілого від холоду Максима:

...Я не на те, слова, ховала вас
і напоїла кров'ю свого серця,
щоб ви лилися, мов отрута млява,
і посідали душі, мов іржа.
Промінням ясним, хвилями буйними,
прудкими іскрами, летючими зірками,
палкими блискавицями, мечами
хотіла б я вас виховати, слова!
Щоб ви луну гірську будили, а не стогін,
щоб краями, та не труїли серце,
щоб пісню були, а не квилінням.
Вражайте, ріжте, навіть убивайте,
не будьте тільки дощиком осіннім.
Палайте чи паліть, та не в'яліть!

І довго ще в темряві, тиші й холоднечі, мов заворожений, вслухається жандарм у те тихе, плавне і пристрасне джерготіння за тюремними дверима. Вслухається, не маючи сили одірватися від дверей, скинути з себе ту дивну завороженість, відчуваючи, як в нього по тілу починає розповзатися терпкий, колючий холодок, і йому нараз стає страшно й моторошно.

У своїй сліпій жандармській писі й зарозумілості Форст навіть подумати не міг, йому навіть приснитися не могло, що саме так може повернутися вся ця історія, саме так неждано і намарне для нього може закінчитися цей ґрунтовно задуманий і певний експеримент.

Він їх катував, бив, морив холодом, голодом і спрагою. Провокував, зіштовхував, натравлював одне на одного, щоб зламати, розтоптати не лише фізично, але й духовно.

Все, чисто все було продумано, забезпечено й зроблено для того, щоб їх зламати. Тільки зламати — іншого виходу в жандармів не було і не могло бути!

Форст уперше зіткнувся з людьми такої сили волі, такого світогляду й інтелекту, що їх він не міг збагнути. Не міг

до кінця зрозуміти, як вони послідовно наперед розгадували всі його дуже хитрі, менш хитрі й зовсім не хитрі задуми.

Він їх збив до однієї тісної камери, щоб вони скоріш набридли одне одному, а вони, виходить, ще більше здружилися, вони ніби тільки й мріяли, щоб бути разом.

Він провокував і нацьковував їх, намагаючись вбити у кожного віру в своїх товаришів, а вони ще більше згуртувалися, ще міцніше трималися і дбали один про одного, допомагали й підтримували один одного.

Він морив їх страшенним голодом, а вони, у відповідь на це, радіючи з того, що можуть бути вкупі, вчиняли такі гучні бенкети духу, про які він ніколи б і подумати не міг, не повірив би, що так можуть жити люди, в очі яким зазирає смерть. Бо він справді, наяву показав їм, як дихає в обличчя видима, відчутна, близька, холодна й неблаганна смерть.

А вони перед лицем смерті, замість того щоб злякатися, скоритися й капітулювати, напружились, ніби аж подужчали, і, самі, може, того не усвідомлюючи, стали героями...

Максим, незважаючи на всі тортури, міцно тримався і пильно стежив за кожним словом Форста, намагаючись зрозуміти й наперед розгадати кожен його підступний намір.

Першого ж дня, як тільки їх посадили до однієї камери і поліцай пошепки повідомив, що саме Савка видає їх, Максим одразу насторожився. Приглянувшись до розтерзаного, майже напівбожевільного Савки, він застеріг:

— Хлопці! Їм нашоє потрібно натравити нас на оцього нікчемного й нещасного чоловіка. Ясно?

А коли ще їх почали запевняти, що Галя не витримала і зрадила, Максимові все стало майже до кінця зрозумілим.

— Ясно,— попередив він товаришів.— Хтось із філософів сказав: коли людина втрачає віру в товариша, вона втрачає віру в себе. Тоді добра не жди.

Побачивши, що Форст починає нацьковувати їх одне на одного, Максим сказав:

— Тепер найголовніше — не піддаватися на провокації. Ясно?!

І уламком цеглини, яка випадково потрапила йому до рук, надряпав на стіні: «No pasaran!»

І це він, Максим, одразу ж запровадив у камері найсуворішу дисципліну й найсуворіший режим. Кожен з в'язнів, незважаючи на тисняву, мусив щодня по кілька разів

робити фіззарядку. (Хіба що вже був такий побитий, що не міг і підвестися). Кожен мав на протязі доби обов'язково розповісти товаришам не менше двох своїх, чужих, знаних з життя чи вчитаних цікавих історій, незалежно від настрою, стану (коли тільки не знепритомнілий) і перешкод з боку тюремників.

Дисципліна запроваджувалася в камері військова, всі, зрештою, мали підкорятися наказам старшого, за якого і тут залишався Максим. Гаслом і програмою всього гуртка стало: «Всі за одного — один за всіх!»; твердим, незламним і обов'язковим законом: «Харчі — найгоłodнішому, тепло — найквоłodішому, сам загибай, а товариша виручай!»

Усіх, встановлених самими ж хлопцями, правил і законів Максим дотримувався сам і товаришів примушував дотримуватися з залізною, педантичною, здавалося, аж дріб'язковою, прискіпливою послідовністю. І, як це не дивно з першого погляду, те, що вони змушували себе твердо виконувати свої ж постанови, підносило їх у власних очах, підтримувало віру в свої сили, вселяло певність, скорочувало й скрашувало їхні похмурі та страшні дні, давало розрядку поміж двома допитами, відволікало увагу від думок про минулі й наступні тортури.

У хвилини «затишку» між катуваннями, особливо ж у нестерпно довгі зимові ночі, коли розпука з особливою нещадністю тиснула на серце, рвала його залізними обценьками, коли голод гострими пазурами розривав нутрощі, а холод заморожував кров у жилах, їх зогрівали крилаті мрії, палкі сподівання й заколисували вільні, широкі ритми поезії.

В такий час вони ніколи не говорили ні про тюрму, ні про допити, ні про своїх мучителів. У цей час вони були над своїми тюремниками і над своїми муками. Все те залишалося десь там, унизу, а вони ширяли високо в небесних просторах на міцних, широких і вільних крилах духу.

Максим здебільшого розповідав про великих людей світу, подвижників духу, творців техніки й винахідників. Льюня рвався в космос, у майбутні міжпланетні мандри. Сенько трохи не дослівно пам'ятав цілі томи пригодницьких і шпигунських романів; Володя захоплювався не Пироговим чи Пастером, а полководцями, а Петро розкривав товаришам дивні скарби східних казок та легенд. Крім того, кожному вільно було розповідати також про свої краї, рідних і близьких, про дитинство і свої мрії.

Та, хочеш не хочеш, наставав такий час, коли всі, уже

все виговоривши, стомлювались і змовкали. А ночі, нестерпно холодній і голодній, кінця-краю не видно. І тоді рятував Максим. Він починав читати вірші:

...В довгу, темную нічку невидну
Не стулю ні на хвильку очей.
Все шукатиму зірку провідну,
Ясну владарку темних ночей.

Я не дам своєму серденьку спати,
Хоч кругом буде тьма та нудьга,
Хоч я буду сама почувати,
Що на груди вже смерть наляга.

Так! я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Буду жити! Геть, думи сумні!

Цілі книги віршів, цілі томи з пам'яті, один за одним, годинами, безугавно... Один по одному проходили перед зачарованими слухачами, які часом зовсім забували, де вони і що з ними, поети українські, російські, білоруські, польські, грузинські, французькі, англійські, італійські, німецькі, давні східні і навіть китайські. Було неймовірно, що людська голова може вмістити стільки римованих і неримованих рядків. І це було несказанно великим щастям, солодкими розкошами для усіх. Ще більшим щастям було те, що вірші можна повторювати, і вони нікому ніколи не набридали.

От тільки не завжди, не часто мали вони час, можливість і сили, забувши про все, упиватися тими віршами. Бо найчастіше, залишившись нарешті в камері на самоті, змушені були когось з товаришів, а то й одночасно кількох, підтримувати, відкачувати, зігрівати або взагалі рятувати від смерті.

Майже щодня доводилося комусь із товаришів або обдурити чимось посічені на криваве м'ясо спини, які горіли страшним, нестерпним огнем, або зволожувати, коли було чим, заструпілі, з присохлим одягом рани, або ж розтирати занімілу, стерплу руку чи ногу. А найчастіше випадало рятувати катованого й знепритомнілого товариша, щоб він просто не замерз, лежачи без руху в холодній камері, на крижаній цементній підлозі. І тут союзником ставала тиснява, на яку так покладався Форст. Коли виникала потреба, двоє лягали на підлогу, а двоє інших клали непритомного на них і самі вмощувалися зверху. Так годинами зігрівали товариша, рятуючи від смерті, аж поки він не по-

вертався до свідомості й не починав рухатися вже самостійно. Та й без того були б, певно, позамерзали, коли б взагалі по черзі не зігрівали один одного в такий спосіб.

Рятуючись так і оберігаючи один одного, хлопці не обходили й Савки Горобця.

Звичайно, вони вже знали, що поведився Савка в тюрмі як боягуз, що чимсь він таки спричинився до їхнього арешту, що він ганчірка й алкоголік,— і все ж на Форстів гачок не пішли, не впіймалися. Хлопцям не затуманило голів Савчине тваринно-жадібне чавкання, коли поліцаї годували його, а вони корчилились від огиди й болю в голодних шлунках.

Вони дивилися на цього скаліченого, забитого, спустошеного і вже майже божевільного чоловіка, і не зненависть, а жаль і співчуття родив у їхніх молодих і чистих душах його стан. Він міг викликати у них зневагу й жалість, іноді навіть огиду, але зненависть... зненависть вони залишали для отих, хто впав так низько, що міг доводити людину до такого стану. Вони не могли зараз його ненавидіти, навіть у гадці не мали мстити йому, бо він був їхнім товаришем у нещасті; він уже діяв і жив, майже не тямлячи, що робить, і цим викликав лише співчуття. І вони молоді, сильні духом, чисті серцем і ясні розумом, замість мстити йому, як того бажав Форст, підтримували його, допомагали чим могли й рятували.

Їхня допомога, їхнє співчуття, їхня людяність перемогли найжорстокіші й найпідступніші Форстові плани. Навіть тут, у на смерть заляжаній, роз'їденій алкоголем і фашистськими знущаннями Савчиній душі, перемогли і виявилися дужчими вони, а не Форст.

Опинившись в одній камері з цими незнайомими та й байдужими йому юнаками, Савка спочатку нічого не розумів і ні на що не звертав уваги. Він уже, власне, мало що й сприймав з того, що діялося навколо нього. Савка вже не жив, а животів, скімлив і кричав, коли били, говорив тільки тоді і те, що наказували, їв, коли давали. Приголомшеного і прибитого несподіваним жахним лихом, яке впало на його голову і вже запаморочило свідомість, його зовсім не обходили якісь там хлопчачки, що невідомо чого і за що потрапили до однієї з ним камери. Навіть тоді, коли Форст з Дуською вперше навчили його «впізнавати» одного з тих юнаків і щось говорили про якісь шрифти, у Савки все вже так переплуталося в голові, що він сприймав їхні слова лише підсвідомо. Йому важко було осмис-

лити те, чого від нього хочуть і в яке становище його ставлять перед цими юнаками.

І все ж якась іскорка людського ще жила в притьмареній, оглушеній Савчиній душі. І вона таки спалахнула, хоч, правда, спочатку кволеньким, блідим вогником.

Заговорила совість? Та важко вже було шукати якихось моральних поштовхів у людини в такому стані, в якому перебував Савка. Бо той кволенький вогник мигнув не тоді, коли його примушували «впізнавати», провокувати й говорити неправду про незнайомих людей... Йому було вже зовсім байдуже, про що він говорив і де була межа поміж правдою й неправдою. Спочатку він ні разу навіть не замислився над своїм становищем «провокатора», зрадника в одній камері з тими, кого він мав провокувати і зраджувати. До всього того йому було тепер байдужісінько. Іскорка живого, людського спалахнула у цій тепер лише людиноподібній істоті майже підсвідомо, не як думка, а лише як інтуїція людського, інтуїція, якої так і не змогли витравити з нього гітлерівські кати.

Сталося це на третій день перебування у спільній камері, одразу після тригодинного допиту, на якому Форст за допомогою Савчиних фантазій-свідчень намагався міцніше «зв'язати» оточенців з Максимом і друкарнею. Гуго з Дуською мали того дня чимало роботи. Били Савку, били Максима та Володю, били Сенька, але особливо мучили й знущалися над Бабиным Петром, стійкість і прямолінійність якого бісили Форста.

З ніг до голови облитого водою Петра вкинули до камери, закривавленого і непритомного. В камері мокрий одяг одразу почав дубіти, братися кригою. Хлопця потрібно було будь-що негайно рятувати. Його роздягли і обережно розтерли знівечене тіло. Потім по-братськи поділилися хто сорочкою, а хто спідніми і переодягнули в сухе. Щільно обліпивши власними тілами, хукали йому на руки, на груди, розтирали плечі й біля серця, аж поки хлопець нарешті не одійшов і, опритомнівши, розплющив очі. Його посадили в куток спиною до стіни і щільно притулилися до нього з усіх боків. Він сидів так, важко, ривками втягуючи в себе повітря і безвільно звисивши на груди важку голову. Видно було, що кожен подих коштував йому тяжких зусиль і завдавав гострого болю.

І от саме в цей час грюкнули й широко розчинилися двері їхньої камери. З'явилися Гуго, Оверко, Дуська та Кваша. Принесли їсти Савці Горобцеві: повен казанок га-

рячого, запашного варива з пшона, картоплі, капусти, буряків. Вони, як то робили вже й раніш, всадили Савку на порозі, поставили перед ним казанок і дали в руки ложку. Дуська став у Савки за спиною, Кваша та Оверко біля дверей, а Гуго трохи віддалік, у темному коридорчику.

Савка засьорбав і зачавкав. Пахощі розвареної картоплі сповнили, здавалося, всю тюрму. Кати знали, що ті пахощі мали завдавати в'язням неймовірних мук. І вони з цікавістю спостерігали те видовище й тішилися ним.

Тільки Савка залишався глухим і байдужим до всього навколишнього. Він похапцем, притримуючи ложку обома руками, гучно та жадібно сьорбав і чавкав.

Та десь уже за кілька хвилин, коли Савка трохи приглушив гарячою стравою найгостріші пароксизми голодного шлунка, він, певне зовсім випадково, озирнувся на камеру. Озирнувся та... так і застиг, як прикований до місця, з повернутою набік головою.

Хлопці сиділи, міцно зціпивши зуби й стиснувши кулаки. Поопускали голови, поодвертались, навіть очі позаплющували, щоб нічого не чути й не бачити. І тільки Петро із звіщеною на груди головою, спідлоба, пильно дивився просто на Савку широко розкритими гарячими очима. Щось страшне було в тому його безтямному погляді. Той погляд ніби пропік Савку наскрізь, ніби збудив зо сну, як удар грому. Савка схаменувся аж за якусь мить і злякано одвернувся. Він ніби вперше оце за всі дні знову побачив і зрозумів, де він і що з ним діється. Щось у Савчиних грудях під голодним, пекучим Петровим поглядом здригнулося, щось ніби обірвалося і біля серця похололо.

Савка знову зачерпнув ложкою з казанка, але до рота так і не доніс. Рука сама не послухала його. Він увесь нараз якось зів'яв, відчувши, що йому вже не хочеться, що він просто не може більше їсти.

— Нажлуктився, стерво, що й не лізе! — злісно вилаявся Дуська, невдоволено відсуваючи казанок.

Поліцаї пішли, грюкнувши залізними дверима, і все, здавалось, лишилося, як і до того.

І все ж щось змінилося. Щось сталося з Савкою таке, що вже не залишало його, не давало задубіти його почуттям. Оце інтуїтивно людське, що раптом підсвідомо й кволо спалахнуло в ньому, вже не хотіло згасати.

Наступного дня сталося так, що не Петра, а саме Горобця після допиту вкинули до камери побитого до смерті (йому ж тепер небагато й потрібно було) і непритомного.

І вже його, а не Петра роздягали, зігрівали своїми тілами й рятували від смерті хлопці.

Тепер, коли його збудив отой страшний Петрів погляд, після якого він уже не міг не думати про своїх сусідів, опритомнівши, Савка дивувався з того, що вони рятують і зігрівають його. Це друге несподіване відкриття знову, але вже цілком свідомо зворушило й потрясло Горобця до глибини душі.

З дедалі більшим і більшим подивом Савка спостерігав, як стійко та сміливо тримаються оці юнаки, які могли б бути його дітьми, на допитах і на тортурах. Ці діти, як він упевнювався щодня, зовсім не такі, як він, а можливо, і «як усі». Вони у цьому пеклі живуть своїм життям, роблять своє і дотримуються свого, чого б їм це не коштувало. Їх не прибила і не приголомшила тюрма. Та що там! Здається, що навіть найстрашніше не страшить їх. Ні за яких обставин не втрачають вони людського в собі. Так, вони й справді ще зовсім діти. Але якісь особливі, як на Савку, незвичайні діти. І все в них — їхня витримка, оптимізм, людяність, простота й привітність, почуття незламного товариства — чисте, природне, звичайне й водночас незвичайне. Що вони, невже й справді нічого не бояться?

«Можливо, що й бояться, не можуть не боятися,— прийшов уже трохи пізніше до висновку Савка,— але вони вірять. Вірять у свою правду і правоту, вірять у свою перемогу, і та віра перемагає у них страх, родить витримку й сміливість!»

І, сам навіть не помітивши коли і як, Савка за цими замученими, скаліченими постатями катованих дітей побачив справжніх героїв, які могли підтримати, захистити і, хто знає, може, навіть врятувати.

Під враженням всього баченого й чутого, того, як ці діти жили і трималися, як говорили про всілякі високі й навіть не завжди зрозумілі Савці речі, мріяли, з яким спокійним, зверхнім презирством дивилися з недосяжної високості духу на своїх катів, Савчину душу почав поволі опановувати спасенний сором.

Спустошена алкоголем і гестапівськими тортурами, його душа аж тепер, під впливом оцих незвичайних і сміливих людей, почала поволі відігріватися й відходити. Так ніби з теплом свого тіла вони передавали йому і якусь крихітку своїх сміливих душ, свого незламного духу. І вже не такою моторошною почала видаватися Савці смерть. Не такими

всевладно-страшними здавалися Форст, Гуго та Дуська, які увлялися йому до цього жакливішими за саму смерть.

Савка вже й сам почав, хоч у думках, хоч про себе, соромитись своєї поведінки і сміливішати. Він навіть наважувався вже на якусь протидію своїм катам. Нехай та Савчина сміливість напочатку далеко й не сягнула.

Найтяжче було витримувати холод і голод Петрові. Він вкрай знесилився. І от саме тепер і наважився Савка схитрувати, будь-що обдурити своїх катів і, щоб хоч трохи загладити свою провину перед цими незвичайними юнаками, вирішив приховати, залишити картоплину або окраєць хліба для хворого Петра.

Форст усе ще на щось сподівався. Навіть після того, як він підслухував уночі під дверима камери. Та саме після того підслухування він і наказав не давати хлопцям зовсім нічого, навіть води.

І от на шостий день, коли хлопці вже другу добу не мали навіть ріски в роті, Савці навмисне принесли особливо запашний, дратівливий обід і цього разу з великим шматком білого хліба на додачу.

Маючи таку нагоду, Савка твердо вирішив рискнути. Сьорбнувши кілька ложок кандьору, він розбатував надвоє шматок хліба і, гадаючи, що робить те непомітно, досить спритно, як на нього, опустив один шматок за пазуху напівзотлілої вже, засмальцьованої ватянки. Але хіба ж могло що сховатися від гострого Дусьчиного ока!

Яструбом налетів він на Савку, оперезав його канчуком і, миттю зрозумівши все, вирвав хліб з-за пазухи. Але тут і з Савкою раптом трапилося незвичайне. Очі його ожили, люто заіскрились, обличчя злісно перекошилося, він штовхнув від себе Дуську й жбурнув через голову в камеру хлопцям той шматок хліба, який тримав у руках.

Дуська, наступаючи на руки, ноги й голови, стрімголов кинувся й собі в камеру. Але не встиг. Хліб, миттю розірваний на шматочки, вже опинився в голодних ротах, і Дуська, нараз розгубившись, застиг серед камери, не знаючи, на що зважитись.

Скориставшись цим, Савка кинув і другий шматок. Але на цей раз Дуська таки перехопив його. Перехопивши, одразу ж вискочив у коридор, кóпнувши на ходу носком чобота Савку під бік. Савка звився від болю, осатанів від зненависті й невдачі і, засліплений люттям, жбурнув услід Дусьці вздовж коридорчика повний запашного кандьору казанок. Розварене пшоно, картопля, капуста розлетілися

по цементній підлозі. Савку нещадно побили і про його поведінку негайно доповіли Форстові...

І от за якихось півгодини Савка вже знову опиняється в страшному, осоружному для нього Форстовому кабінеті. Сидить на стільці перед столом із знайомими лампою, чорнильницею і мармуровим пресом. За спиною — Веселий Гуго та Дуська. А через стіл — лютий, вкрай здивований, навіть спантеличений Форст. Він уже не посміхається, не блискає хижо золотими зубами, він бризкає піною і, дедалі більше дратуючись, виливає на голову Савці потік перемішаних з найбруднішими лайками і погрозами запитань.

Та Савка не відповідає на жодне з тих запитань. Він, зібгавшись у клубочок, зціпивши зуби і втягнувши голову в плечі, незвично мовчить. Увесь якийсь найжачений, несподівано зібраний, як пружина, і, видно, готовий до всього. Страшне, висхла й заросла обличчя його взялося хворобливими плямами, а у вузьких щілінках очей ховається щось безтямно люте й гостре, як лезо.

Форст істерично верещав, а Савка мовчав затято. Так затято, що гітлерівець нарешті не витримав того мовчання. Схопившись, оббіг навколо стола, зупинився перед Савкою і навідліг, знизу вгору, з усієї сили вдарив його важким кулаком у підборіддя. Вдарив так, що Савчина голова, як нежива, підскочила вгору й одразу ж упала на груди. Форст шарпнувся ще раз, ще раз одвів руку, але вдарити вже не встиг.

Савка, раптом зібравши всі свої, мабуть, останні сили, ніби вистрілений з катапульти, наче відпущена пружина, несподівано й блискавично (може, вже у забутті) стрибнув Форстові на груди і, певне маючи намір схопити за горло, але не розрахувавши, обома руками вчепився у комір френча. Скрутив той комір з усією дико-божевільною силою так, що Форст одразу захрипів.

Скручуючи комір усе дужче та дужче з усією зневажливостю, яку вселила в нього оця золотозуба пика, Савка повис на Форстові і вже разом з ним повалився на підлогу.

Веселий Гуго, спантеличений такою несподіванкою, якусь мить ще стовбичив біля стільця, як отетерілий. Потім кинувся одривати Савчині руки від Форстового коміра. Але одірвати так і не зміг. Люто гамселив уже напівзбожеволілого, напівмертвого чоловіка важкими кулаками по голові, копав кованими чобітьми під ребра й під груди. Не допомагало. А Форст хрипів і вже зовсім задихався.

Тоді Веселий Гуго схопив зі столу важкого мармурового

преса І, розмахнувшись, з усієї сили ввігнав його просто у ліву Савчину скроню.

Савчине тіло шарпнулося вбік, конвульсивно витягнулося і, здригнувшись, завмерло.

Але ще й після того довелось Веселому Гуго добре напружитись, щоб одірвати вже змертвілі, скрючені Савчині пальці від Форстового коміра.

І от неприкаяний, легковажний п'яничка Савка Горобець уже мертвий лежить горілиць на підлозі з залитим кров'ю обличчям. Пальці його рук ще й тепер зсудомлені, зведені нелюдською судорогою зненависті.

А над ним, блідий як стіна, з вираченими очима, стоїть, важко відсапуючись, на смерть переляканий Форст.

Стоїть, механічно-судорожними порухами лівої руки розтираючи собі шию і дивлячись на те, чим скінчився його так хитромудро задуманий «психологічний експеримент».

Форст ще не зовсім отямився від такої прикрої несподіванки, він ще не все і не до кінця збагнув, але вже з досадою й прикрістю відчув, що і таємнича друкарня не менш таємничої «Блискавки», і оті страшні бородаті більшовицькі конспіратори є зараз такими ж недосяжними, такими ж далекими від нього, як і на початку цієї, здавалось б, такої нескладної для нього історії.

46

Один по одному спливали останні дні грудня.

Наближався новий, тисяча дев'ятсот сорок другий рік.

Від Москви, громлячи гітлерівські дивізії, наступала Червона Армія. Тільки вбитими Гітлер втратив у лісах і на полях Підмосков'я більш як сто тисяч німецьких солдатів.

На широких просторах Радянського Союзу, від Чорного і до Білого морів, встановилася холодна, з глибокими снігами й пекучими морозами зима.

Начальство з гекіту дивувалось, не розуміло, що сталося з таким звичайно оперативним та проникливим Форстом? Начальство дратувалося і нетерпляче квапило. А слідство явно зайшло в глухий кут, і тягнути з ним далі вже не було ніякої змоги.

Навіть не для начальства, скоріш з амбіції, Форст намагався виявити і вибити з арештованих хоч якісь дані, що могли б трохи заспокоїти його уражене честолюбство, реабілітувати його «фахову честь». Вже не для безпеки Вели-

коніменччини, не для Фюрера, просто для себе, щоб вдовольнити свою нетерплячу, роз'ятрену цікавість, йому хотілося підняти хоч краєчок завіси над таємничою «Блискавкою» і її друкарню. І, використовуючи лічені дні, години й хвилини, які йому ще залишалися до закінчення слідства, Форст хапався за кожну, хай найпримарнішу нагоду, як потопаючий за соломинку.

Наразившись на одверте, гостре невдоволення кушового коменданта Мутца, а також і його друга — коменданта районного, Форст, так і не дочекавшись, щоб хтось «клянув» на його принаду, вирішив, нарешті, арештувати та допитати й Варку.

Перелякана арештом, Варка підтвердила все те, що Форст уже знав, і вкрай розчарувала його розповіддю про оті свої, висліджені чоловіком, Дементієм Квашею, нічні таємничі мандри.

Виявилось, що історія з Варкою, яка так насторожила, схвилювала й навіть перелякала Дементія, коли не брати до уваги розмови з Галею Очеретною, ніякого інтересу для Форста не становила.

А про найістотніше, саме про розмову з Галею, хоч і налякана, але хитрюща Варка навіть і словом не натякнула. Вона тільки й згадала, що й справді десь біля МТС зустріла якусь дівчину і запитала в неї, де краще перейти через річку, щоб ближче дістатися до радгоспу. І та Варчина згадка на диво збіглася з свідченнями, які весь час давала на допитах Галя.

А йшла Варка тоді до Скального тільки для того, щоб поскаржитися на свого Кващу та показатися лікареві. Правда, потім скаржитися в район вона передумала і на другий день, як відомо, розповіла про все своєму комендантові Мутцу. А з лікарем...

Та не тільки лікар, а й усе таємниче, що постало в збудженій Квашиній уяві й передалося Форстові, збіглося у Варчиних свідченнях з чистісінькою правдою і пояснювалось надзвичайно просто.

Коли Варка, дочекавшись на темній вулиці Галі, поговорила з нею (так і не впевнившись, чи матиме та розмова якісь наслідки), надворі зовсім стемніло. Повертатися додому у Петриківку було вже пізно та й лячно. Тому-то Варка й вирішила переночувати у давньої подруги Саньки Середи, з якою не раз спілкувалася на торговельній ниві ще до війни. Санька працювала в радгоспівській крамниці, жила в радгоспівському будинку, поруч з Горецькими...

Звечора, щільно запнувши вікна, подруги довго розмовляли, переповідаючи одна одній своє життя-буття за останнього півроку. Серед іншого Варка розповіла Саньці не лише про свій новий «заміж», але й про те, як тяжко і «ні за що» побив її Дементій Кваша, як садонув чоботом у живіт, і з того часу в боку в неї пече й коле так, що й не розігнеться ось уже кілька днів. «Ще дивись, щоб і печінки, не доведи боже, не одбив»,— аж сльозу пустила Варка. А Санька порадила їй з тим не жартувати і хоч би й завтра зранку, не гаючи часу, звернутися до лікаря. А тут у них у медпункті, як на те, зараз і лікар таки добрячий є, з оточенців. Такий тямущий, що люди ним просто не нахваляться!

І Варка послухала Саньку.

Вранці, тільки-но сіріло, ще Кваша, сидячи за столом, спав у поліції, а жінки вже вийшли з хати і попрощалися. Санька зібралася на базар до сусіднього села Покотилихи, а Варка одразу ж подалася до радгоспного медпункту.

Та Володі Проніна вона там уже не застала. Хтось ще з досвітку покликав його на село до хворої дитини. Варка покрутилася кільканадцять хвилин біля дверей, почекала і, промерзнувши, вирішила звернутися до лікаря вже іншим разом. А вирішивши так, майнула через балку до Скального, а вже звідти низом, понад річкою, назад у Петриківку...

Санька підтвердила Варчині свідчення.

Знайшовся й дідусь, який покликав Володю Проніна того ранку до хворої онуки.

І от після сподівань і впевненості в тому, що він на вірному шляху, всі «логічні побудови» Форстові полетіли шкереберть, як іграшкові будиночки на вітрі.

На очній ставці Варка просто не знала жодного з тих людей, яких їй показували. Вона бачила їх оце вперше. Не впізнала справді й замученої, що змінилася в тюрмі до невпізнання, Галі Очеретної. Хоч і бачила її раніш у житті ж двічі. Правда, одного разу в присмерках.

Всі подальші Варчині свідчення зводилися до того, що вона на всі заставки кляла свого «законного» судженого Квашу, його друзів-п'яничуг Оверка та Дуську, найперших, на її думку, ворогів німецької армії, шахраїв та хапуг. І взагалі плела щось таке недоречне й плутане, що Форст прийняв її коли не зовсім за божевільну, то принаймні за безнадійну кретинку і наказав вигнати до біса з тюрми на

превелике вдоволення самої Варки, її чоловіка Кваші, старости Півторака і кушового коменданта Мутца.

А тим часом якраз у ті дні в сусідньому Підліснянському районі поліція виявила в якогось літнього оточенця ще одну листівку, підписану «Блискавкою». Форст одразу схопився за це, влаштувавши додаткове термінове розслідування й нову очну ставку.

Ще того ж дня, коли стало про це відомо, пізно ввечері Максима, Володю й Галю кинули до критої машини й повезли на очну ставку аж у сусідній район.

Машину, щоб не дуже впадала в очі, мобілізували в «Годті», а за шофера у ній був Вілл Шульд. У кабіні поруч з ним сидів сам Форст. А в кузові з високими бортами та брезентовим верхом охороняли арештованих Веселий Гуго, Фріц Боберман, Дуська, Кваша та Оверко.

Аж по тому, як десь опівночі дісталися до невеличкого, що простяглося двома кривулястими вулицями вздовж глибокої балки, села, з'ясувалося, чому спійманого з листівкою не привезли у Скальне, а мушили везти своїх арештованих до нього. Везти до Скального літнього, зарослого густою чорною бородою чоловіка просто побоялися, щоб він не вмер по дорозі. Місцева «влада» згарячу так походила біля нього, що чоловік був уже ледь тепленький. Лежав посеред великої кімнати у сільуправі на підлозі напівпритомний і вже не те що нікого не міг пізнати, а й взагалі нічого не бачив перед собою. Обличчя в нього було закривавлене й пухле. Йому вибили всі зуби, виламали кілька ребер і розстрожили шворнем ліве коліно. З усього видно було, що нещасний, певне, не дотягне й до ранку.

Ні про яке слідство та очні ставки, звичайно, не могло бути й мови.

Розлючений, роздратований Форст з досади набив пику місцевому поліцаєві, відібрав конфісковану листівку і, вирішивши повертатися до Скального рано-вранці, пішов ночувати до місцевого старости.

Арештовані ночували тієї ночі в чийсь з вигляду нежитий, але натоплений хаті. Їх завели і кинули на м'яку солому в малесенькій, з одним вузьким віконцем кухоньці. Дуська запалив і поставив на запічку, аж під самою стелею, зробленого з розбитої склянки тьмяного каганця, обнишпорив, оглянув, навіть обнюхав, як собака, стіни, кожен куточок і посадив на стілець у вузькому прорізі, що виходив до великої кімнати, Оверка з гвинтівкою наповітові.

Оде вперше з часу арешту Максим, Галя та Володя потрапили до теплої хати, на м'яку, як пух, соломку. Тепло, та ще й з дороги, з морозу, одразу розморило їх, і вони, знесилені, змучені, розімлілі, незчулися, як поринули в глибокий, важкий і тривожний сон...

Розбуджений гуркотом, галасом і дикими вибухами реготу, першим прокинувся Максим. Голова його була важкою, ніби розпухалою, а все навколо йшло обертом. Тіло Максима веймав хворобливий озноб. Однак хлопець одразу, як тільки прочувався, згадав, де він і що з ним.

Повітря в кухні було важке, задушливе, каганець під стелею неспокійно блимав, чадив. У вузькому проході на стільці сидів з гвинтівкою вже не Оверко, а Дементій Кваша. Поруч на соломі спали товариші. Галя лежала на лівому боці і крізь сон глухо стогнала, час від часу здригаючись усім тілом. Володя спав на спині, ніс у нього був, певне, зовсім забитий, бо дихав хлопець через відкритий рот і в грудях у нього щось хрипіло й клекотіло.

А у великій, яскраво освітленій кімнаті за плечима у Кваші стояв дим коромислом. Чулася голосна розмова, регіт, вигуки, брязкіт посуду, гуркіт стільців і човгання чобіт. Там місцеві поліцаї частували приїжджих колег та жандармів. Той «гучний бенкет» тривав уже не першу годину, перейшов, певне, свій зеніт, і, з усього видно, веселощі затихали і йшли на спад. У загальному гаморі тільки іноді проривався неприродно дерев'яний, уривчастий регіт Гуго, ще чийсь, німецькою мовою, чи то команди, чи просто вигуки, пискляво-задерикувата, півняча тріскотнява Дуськи. І весь той гамір і галас тоненько, але чітко пронизувало надсадно-гостре тілікання губної гармошки. Шофер Віллі Шульц, не чуючи і не помічаючи нікого навколо себе, зосереджено й сумовито тягнув, здавалося, нескінченну, набридливу «Лілі Марлен».

«Ликует буйный Рим»,— майнули в голові Максима знайомі слова. І одразу ж змінила їх гостра, зла і водночас болюча думка: «Ех, вихопити б в якогось з них автомат та перестріляти оцю гидоту!»

Дунав так, добре розуміючи, що, на жаль, зараз нічого з того не вийде, що вони всі такі знесилені й замучені, що й на ногах ледве тримаються.

А тим часом гамір потроху вщухав. Першим, добре підвечерявши, досхочу випивши та обважнівши, зручно вмовстився в кутку на полу Веселий Гуго. Щойно прилігши, він одразу ж заснув. Далі, за його прикладом, хто де,

вмостилися й гітлерівці з зондеркоманди. Змінившись з вахти, давно вже спав, скрутившись калачиком під лежанкою, Оверко. Не витримав навіть Дуська. Наказавши Кваші «дивитися в обое» і коли що — бити тривогу, він підняв комір кожуха й простягнувся на вході до кухні просто в ногах у Кваші.

— Подрімаю хвилин з двадцять,— сказав, позіхнувши, і за хвилину вже висвистував носом.

І тільки двоє місцевих поліцаїв стомлено й неохоче переконували в чомусь один одного над мискою з квашеними огірками, перебиваючи і не слухаючи один одного. Та ще деякий час попискувала тоненько й хрипло «Лілі Марлен».

Нарешті стихла й вона.

Скрипнула лава, і нараз постать Віллі Шульца виринула з-за спини Кваші, заступивши собою прохід до кухні. Блиснув промінчик кишенькового ліхтарика. Різке світло вдарило Максимові в очі, і він одвернув голову. Проміничок ліхтарика одразу згас. Постать німця хитнулась і зникла за стіною.

Та не минуло й хвилини, як Віллі, тримаючи в одній руці глибоку миску, а в другій тарілку, переступив через сонного Дуську, безцеремонно відштовхнув ліктем Квашу і зайшов на кухню. Поставивши перед здивовано-настороженим Максимом посуд (у тарілці було нарізане сало, а в мисці — огірки, квашена капуста й варена картопля), Віллі знову повернувся до кімнати й приніс ще хліба і недопиту пляшку самогону.

— Буди своїх і їжте,— тихо наказав він Максимові.

І не певний того, чи зрозумів його хлопець, ткнув собі пальцем у рот, трусонув за плече Володю і повторив:

— Essen!

Максим недовго вагався і не примушував Віллі припрошувати себе вдруге. «Чому б і не підтримати свої сили, коли трапляється така нагода? А що воно й до чого, буде видно потім». І взявся будити товаришів.

Не осмілюючись ні в чому перечити Віллі, Кваша мовчки спостерігав за тим усім, навіть і гадки не маючи протестувати.

Віллі стояв тут же, поруч з ним, притулившись плечем до стіни. Арештовані, рішуче відмовившись від горілки, їли несміливо, старанно пережовуючи і час від часу крадькома позираючи на цього на диво сердобольного німця.

Віллі переступив з ноги на ногу, прикурюючи від запальнички сигаретку, запитав:

— Може, хто з вас розмовляє або хоч розуміє по-німецьки?

Максим якусь мить вагався, помовчав і, зміркувавши, що нічого страшного з цього, певне, не вийде, відповів німецькою мовою:

— Трошки...

Віллі одразу пожвавішав.

— Слухайте! Чим я вам можу допомогти? Я дуже хочу хоч чимсь вам допомогти.

Максим з досадою скривився. «Знову звичайна, примітивна провокація». Але в нього не було підстав грубо відповідати людині, яка дала їм, голодним, поїсти. І потім, йому треба було просто виграти час і, скориставшись з такої несподіваної можливості, підкріпитися.

— Ви вже допомогли нам. І за це ми вам дуже вдячні.

— Ну, що там... Ви ж розумієте, що я не про те. Я хочу вам по-справжньому допомогти.

— Я не знаю, чим ви, крім оцього, могли б нам допомогти. Хіба що ми ще попросили б у вас води?

— Може... Може, ви хочете щось комусь переказати про себе, може б, я передав якісь потрібні вам речі.

— Ні. Ми не маємо чого переказувати, нам нічого особливого не потрібно.

— Слухайте,— наполягав Віллі, і в голосі його вгадувалася справжня, непідробна щирість.— Слухайте, я знаю про вас дуже багато. Принаймні трохи більше, ніж Форст. І трохи догадуюсь. Я бачив, коли ваш товариш, мій товариш, підкладав людям на станції у кишені листівки. І я, бачите, нічого нікому не сказав. Я навіть узяв непомітно одну собі. Але я, на жаль, не вмю її прочитати.

— Ми нічого не знаємо про якісь ваші листівки. Залиште нас з тими листівками, коли ви справді хочете нам добра.

— Я справді щиро хочу вам допомогти. Я справді співчуваю вам...

— Ми вам вдячні, але я не знаю, що вам навіть відповісти на це. На жаль, ми не бачимо, чим би ви могли нам допомогти. Може, ви маєте силу і вплив умовити ваших начальників, щоб нас даремно не тримали в тюрмі й випустили?

— Я розумію... Ви мені не вірите і не можете повірити. Я розумію. І мені дуже прикро, гірко від того. І... соромно. Ви мені не вірите тому, що я німець. І мені зараз нестерпно соромно за німців, соромно того, що я зовусь німцем...

Гітлерівці спали. Кваші навіть уві сні не приснилося б, що німець може говорити щось подібне. Він сприймав оту балачку Віллі просто як п'яне патякання чудного шофера, про якого вже склалася думка, ніби у нього не всі вдома.

На останні слова Максим вирішив зовсім уже не обзиватися. Він тільки знизав плечима, вже не приховуючи своєї досади. «Передає би ти краще мені автомата, хлопче,— подумав.— Але ж цього я у тебе попросити не наважусь. Може, тобі тільки й треба цього. Може, тільки й ждеш...»

— Так, я знаю,— посміхнувся Віллі,— що ви не приймете моєї допомоги. Але знайте: я таки знайду, як вам допомогти. І потім я скрізь і завжди, де тільки трапиться нагода, всім, кому слід, розповідатиму, які ви сміливі й мужні люди.

47

Далі тягнути вже було ніяк і ніколи. Тепер, визнавши своє безсилля, залишалося вдатися до того, що Форст відклав на кінець і на крайній випадок.

Удень, повернувшись з Підліснрянського району, він зайшов до комендатури, покрутився в райуправі і так, щоб того ніхто не помітив, забіг на кілька хвилин у друкарню до Панкратія Семеновича.

А потім, уже серед ночі, раптом наказав Веселому Гуго негайно, зараз же привезти Панкратія Семеновича у жандармерію. Гуго, як завжди, прихопив з собою Дуську, потім підняв у казармі «Тодту» Віллі Шульца і, витягнувши вже з постелі Панкратія Семеновича ще тепленьким, за якихось двадцять-тридцять хвилин доставив його Форстоті.

Віллі, якому наказано було чекати біля жандармерії, простовбичив на морозі, певне, з годину. Аж нарешті знову з'явився Гуго вже без Дуськи і наказав одвезти додому Панкратія Семеновича. Замерзлий Віллі лютував:

— І що воно за птиця така, що його ще й возити треба?! Додому, коли вже відпустили, і сам дорогу знайде!

— Не твого розуму діло!

— Ну, коли не мого, тоді хай його везе хтось розумніший. А я, дурний, тим часом посплю.

— Не іритуй і роби, що кажуть. Це наша людина.

— Де ж пак не наша! Чистісінький тобі арієць!

— Арієць чи не арієць — то інша річ. А все ж допомагає нам викривати ворогів фюрера і Великонімеччини.

— Оцей? — здивовано сплунув Віллі, вже включаючи мотор.

...А Панкратій Семенович, заспокоєний і вдоволений, їхав додому німецькою машиною, поруч з німецьким шофером з почуттям сумлінно виконаного обов'язку.

Удень, за наказом Форста, щиро радіючи з того, що він нарешті по-справжньому відплатить отій невдячній комсомолці і разом з тим прислужиться німецькій владі, Панкратій Семенович акуратно й старанно зробив набір з листівки за підписом «Блискавка», яку йому передав жан-дарм. Була, правда, морока з самим підписом. Ніякі шрифти до нього не підходили. І де тільки вони взяли такі літери? Але Панкратій Семенович врешті справився і з цим, вирізвавши літери «Блискавка» з шматочка лінолеуму.

І от аж тепер, поночі, готовий, заправлений і змащений друкарською фарбою набір завіз і передав Форстові. Від себе Панкратій Семенович додав ще дві гумові качалочки і коробочку друкарської фарби.

Все це в протоколах слідства, які за ніч сфабрикує Форст, буде подано, як речові докази, вилучені під час арешту в Галі Очеретної.

Таким чином, уся вага «злочину» мала впасти найперш на Галю. Це вона, потаємно скориставшись своїм службовим становищем, зробила набір і передала його Максимові Залізному та Проніну. А ті вже робили відбитки й доручали Заброді, Горещькому та Нечиталюкові їх розповсюджувати. Панкратій же, підозрюючи щось недобре, стежив за дівчиною, нарешті вистежив і ось повідомив жан-дармерію.

До тих «речових доказів» Форст додав ще дві листівки, що потрапили йому до рук. Попідшивав усі протоколи допитів, яких, наперед знав, начальство не читатиме, і написав коротеньку доповідну, в якій усій справі надав локального значення. З неї виходило, що група фанатично настроєної молоді — комсомольців, — яка вирішила випускати спрямовані проти німців листівки, ввіймалася на перших же кроках і тепер, викрита й знешкоджена, стала в повному складі перед лицем правосуддя німецьких окупаційних властей і мусить відповідати за законами воєнного часу.

Доповідну записку начальство прочитало уважно, пильно оглянуло речові докази і негайно оголосило вирок.

Спочатку вирішено було найближчими днями усіх п'ятох повісити у Скальному серед базарного майдану.

Повісити, широко оголосивши все про їхні злочини, щоб одразу застрахати, раз і назавжди, одним ударом відбити охоту в інших до подібних справ. Щоб кожен «тубілець» зрозумів, що з Великонімеччиною жарти короткі.

Та, вирішивши те, одразу ж завагалися.

Сталось так, що ця хоч і неприємна, але порівняно дрібна справа якраз збіглася в часі з досить-таки великими неприємностями під Москвою... І... чи варто в цей час, коли німецька армія змушена відійти на задалегідь підготовлені позиції, зазнаючи при цьому хоч і зрозумілих, але досить значних втрат, чи розумно в такій ситуації особливо гучно й широко розводити про те, що тут, у глибокому тилу, на давно завойованій і освоєній території хтось (хай це будуть навіть діти) так само наслідуюється зводити руку на німецький Ordnung, на саму Великонімеччину. Треба поміркувати, яке це може справити враження на тубільне населення і, зрештою, на перевтомлених і змучених російськими морозами вояків фюрера? А чи не краще в такій ситуації прибрати цих юних фанатиків тихше? Скажімо, просто розстріляти. І найкраще в даній ситуації, звичайно, розстріляти їх зовсім таємно, щоб ніхто нічого не знав. І навіть рідних повідомити, що арештованих вивезено до Німеччини, чи що. Нарешті, варто порадити Форстові, коли він виконуватиме вирок, зробити так, щоб і могила їхня залишилася назавжди нікому не відомою. Мало що може статися! І хтозна, скільки ще тут знайдеться засліплених більшовиками фанатиків, які дивитимуться на подібну могилу, як на могилу героїв?

На цьому й зупинились. Дали наказ і доручили Форстові виконати вирок на місці.

Та поки ще той вирок дійшов з гебіту до Форста, в Скальному сталася досить прикра й загадкова для Форста подія.

На другий день після того, як повернувся з жандармерії, у своїй хаті нагло й тихо помер завідуючий районною друкарнею Панкратій Семенович Рогачинський.

Смерть Панкратія Семеновича нікого в містечку не здивувала. Вмерла стара людина — що тут незвичайного? Здивувала і насторожила вона лише Форста. За цією смертю вгадувалася Форстові якась таємниця. Але, як не бився, розгадати не міг. Нічого йому не могли допомогти ні сусіди, ні Панкратієва дружина. Перед смертю старий повернувся з роботи здоровісенький і навіть веселий. Кудись ще відлучався вночі, але також повернувся бадьорий

і веселий. А вже другого дня йому стало погано. Почало колоти в грудях, схопило за серце, і він втратив свідомість. Лікаря не покликкала. Розгубилася зовсім, та й де їх, тих лікарів, тепер шукати. Жандармерію не повідомила, бо не знала, що треба повідомляти. Так і поховали. От і все, що міг випитати Форст. Але стривожився він неспроста, і передчуття його не були марними.

Смерть Панкратія Семеновича справді була не зовсім звичайною. Таємниця тут таки була, але її Панкратій Семенович поніс з собою в могилу. Крім нього, на всьому білому світі знала ту таємницю одним однісінька людина. Але розповідати про те будь-кому вона не мала ніякої охоти.

Тією людиною був німецький шофер Віллі Шульц.

Ще везучи Панкратія Семеновича додому, він уже твердо був переконаний, що оцей нікчемний дідок, напевне, й видав усіх отих сміливих юнаків, яким він, Віллі, так хотів чимсь допомогти. Видав і тепер допомагав Форстові викрити їх остаточно. І ще він, оця стара гнида, видасть гестапівцям не одну чесну й хорошу людину, коли не покласти цього край. А у Віллі, певне, були якісь свої причини від усієї душі ненавидіти гестапівців і тих, хто їм допомагає.

Була друга година ночі. По небу пропливали високі, розкошлані хмарини. Тьмяно світив, уже схиляючись до заходу, тонкий серпик молодика. Притихлі, засніжені вулиці Скального спорожніли, ніби вимерли.

Першим порухом, першою думкою Віллі було вистрілити Панкратієві в потилицю і потім завезти до річки й викинути в якийсь засніжений рів, як паadlo. Віллі скосив очі вбік. Втягнувши шию, піднявши круглі плечі, Панкратій драглисто трусився на сидінні поруч. Мерзлякувато сховав руки в рукава і, здається, навіть очі заплющив. Віллі зробилося бридко, і він передумав: чи варто ж здійсмати зайвий гармидер навколо цього плазуна? Та й чи вартий він кулі? Напевне, з нього вистачить і одного путящого удару, приміром — молотком.

Та все ж зараз Віллі не наважився й на це. Він спокійно одвіз Панкратія Семеновича додому. Постояв, поки той, постукавши в зачинену віконницю, дочекався, щоб йому відчинили. І тільки тоді, коли Панкратій Семенович, грюкаючи засувами, зачинив за собою сінешні двері, рушив назад.

У гаражі, загнавши на місце машину, Віллі відшукав під сидінням і сховав до кишені важкого французького ключа.

Вийшовши з гаража, перемовився кількома словами з вартовим біля воріт, запитав, чи тому не холодно, і, опинившись на вулиці, попростував не до казарми, а туди, звідкільця шойно повернувся,— до хати Панкратія Семеновича на Кисилівці.

Безлюдними вулицями ішов сміливо й упевнено. Знав, що нікого, окрім якогось поліцаєв чи німця, зараз не зустріне. А їх, особливо, поліцаєв, Віллі не боявся. Бо коли б у них що і викликало підозру, можна завжди викрутитися чи, на всяк випадок, прикинутися п'яним.

Та за всю довгу (бо йшов він хвилин сорок) дорогу нікого так і не зустрів.

Коли дійшов до Панкратієвої хати, місяць ховався вже за верхів'ями верб по той бік заводу.

Віллі так само, як перед тим Панкратій, постукав у причільне вікно й одразу ж попід стіною, поза куцями бузку, пройшов до дверей і став на великому, плесковатому камені перед порогом.

Спочатку в хаті було тихо. Потім ледь чути рипнули хатні двері. Так само, нібито пробігла миша, прошелестіла на долівці солома вже за сінешніми дверима. І знову все стихло. Хтось там, у сінях, стояв біля дверей, відмежований од Віллі тільки однією струганою дошкою, і довго не наважувався обізватись.

Віллі нетерпляче кілька разів постукав у двері.

— Хто? — нарешті обізвався наляканий, хрипкий від хвилювання, старечий голос.

— Відчиняй. Від пана коменданта Форста,— наказав німецькою мовою Віллі.— Скоріш там! Ніколи!

Німецька мова, хоч слів її там, за дверима, певне, й не зрозуміли, заспокоїла господаря.

Гупнув один засув, потім другий, брязнув великий, певне, кований у сільській кузні гак, скреготнув ключ у замку, і двері трошки прочинилися. Побули так якусь мить і (Панкратій побачив німецького солдата, а може, навіть і впізнав Віллі) розчинилися ширше.

У темному отворі дверей в самій білизні, у валянках на босу ногу і з важкою ковдрою, накинutoю на голову та плечі, перед Віллі стояв зігнутий Панкратій Семенович. Він увесь дригонів. Руки, притримуючи кінці ковдри, тремтіли.

— Що? Що таке? Хто? — прошелестів він тонкими, темними стьожечками губів.

Але Віллі вже не відповів на його запитання. Намацую-

чи правою рукою в кишені шинелі холодну сталь важкого ключа, лівою він міцно вхопив Панкратія за барки і легко (той, певне, на таке не сподівався й не вчинив ніякого опору) перетягнув його через поріг і притиснув до стіни. Така поведінка німця зовсім приголомшила, просто-таки паралізувала Панкратія. Він став зовсім безвільним. Тільки дрібно усім тілом тремтів. Голова Панкратієва перехнябилася на ліве плече. Просто перед обличчям Віллі полискували розширені, осклілі Панкратієві очі, темніла яма перекосеного, розкритого рота.

Залишалось тільки добути з кишені ключа, але Віллі, хоч як його не брали огида та острах, захотілося, щоб він, оця паскуда, перед смертю все ж довідався, за що його карають. Та як на зло, Панкратій, мабуть, не знав і не розумів жодного німецького слова. А Віллі нічого не вмів ні по-російськи, ні по-українськи.

— Sprechen Sie deutsch?

Панкратій тремтів і не відповідав ні слова. Та й взагалі йому, видно, відібрало мову з переляку.

І тоді, до краю напруживши пам'ять, Віллі поколупався в бідненькому арсеналі слов'янських скалічених слів, яких знав всього сім-вісім: курка, яйка, водка, масло... «Ні, не те... Ага! Оце, здається, буде добре...»

Він ближче підтягнув до себе безвільного Панкратія і гаряче дихнув йому просто у вухо, вимовляючи чітко, виразно, з притиском:

— Шмерть німецький окупанта!

Панкратієве тіло під його рукою одразу ж стихилося і перестало тремтіти, обважніло й посунулося по стіні вниз.

Не втримавши, Віллі випустив затиснуту в лівій руці сорочку, і Панкратій обм'яклим лантухом осів у глибоку, наметену перед самим порогом кучугуру снігу.

«Що за бісів батько,— подумав здивований Віллі,— прикидається чи...» Він ще раз, уже обома руками підняв Панкратія Семеновича за комір, труснув, випустив, і той знову обм'якло, як мертвий, сповз у сніг.

«Прикидається а чи й справді об нього навіть і ключа не доведеться бруднити?»

Та розгадувати цього Віллі вже не міг. Відчуваючи, що так чи інакше, а вдарити обм'яклу купу м'яса й кісток він уже однаково не зможе, не переборе в собі моторошної огиди, Віллі сплюнув, обтер руку об полу шинелі і, кинувши напризволяще Панкратія Семеновича на снігу, швидко подався до хвіртки.

Десь аж за півгодини, не дочекавшись повернення чоловіка, вкрай перетривожившись, стара Рогачинська сама вийшла на подвір'я і знайшла свого Панкратія на снігу уже мертвого й задубілого.

Спочатку їй зовсім заціпило з переляку. Потім, коли трохи одійшла, кричати чи гукати сусідів не наважилася вже свідомо. Побоялася, що коли наробить галасу, може й сама, чого доброго, піти за чоловіком. Вона мовчки втягнула мертвого до хати і ранком уже розповіла сусідам, що він помер сам, у ліжку, тихо й нагло.

Дещо знаючи і ще більше догадуючись про чоловікові діла, стара, приголомшена загадковою нічною подією, вважала за краще для себе не молоти язиком. Однак старого вже не повернеш, а свою голову можеш загубити...

48

О третій годині ночі з тридцятого на тридцять перше грудня їх вивели з камер і всадовили на дно вантажної автомашини.

Борти автомашини зразу ж з усіх боків густо обсіли солдати з команди СД.

Машина була та сама, на якій одного ранку майже крадькома з'явився у Скальному Форст. Вів її, як і тоді, сухорлявий і мовчазний, уже підстаркуватий шофер, з тих, яким такі виїзди не були дивиною.

У кабінку поруч з шофером, з автоматом у руках, парабелумом у кобурі і двома гранатами на поясі, вмовстився Веселий Гуго.

З поліцаїв на «операцію», щоб не було зайвого розголошу, зараз узяли лише двох: Дуську та начальника поліції Туза. Дуська вмовстився на борту грузовика, разом з німцями, а Тузу наказано було сісти на заднє сидіння в легкову машину. За кермом тієї машини сидів Шропп, а поруч, перевіривши все і давши наказ рушати, сів сам Форст. Він так само, як і інші, був озброєний, окрім пістолета, ще й автоматом.

Тиснув сухий, лютий мороз. Небо було чисте, зоряне, ніч тиха, а повітря таке прозоре й лунке, що кожен звук, кожен рип снігу під чобітьми відлунював десь аж по той бік широкого ставу, за заводом.

Далеко на сході, з-за темних контурів перехнябленого

станційного водогону, несміливо виткнувся в зоряні простори розпечений до червоного серп місяця.

Ступали всі обережно, ніби скрадаючись. Розмовляли поміж собою скупю, тихо, майже пошепки, як злодії.

Перед тим, як рушити, Дуська наказав усім засудженим лягти на дно кузова обличчям униз і загрозило прошипів:

— Розмовляти ніззя! За кожне слово чи порух — куля в потилицю без попередження!

Ім ніхто не оголошував ніяких вироків, ніхто не вважав за потрібне чи доречне а чи просто не насмівся сказати, куди їх везуть. Та вони й без того безпомилково вгадали і одразу все зрозуміли.

І все ж Дусьчине попередження було зайвим, бо були вони всі такі скалічені, такі змучені й знесилені, що про якусь втечу чи будь-який фізичний опір не могло бути й мови.

Машини — вантажна попереду, а легкова позаду, трохи поодаль, — виїхали з глухого подвір'я поліції, провулком проїхали на центральну вулицю і повз райуправу, руйни банку з Максимовою майстернею, повз вигоріле подвір'я Максимових батьків, хату Коваленків і згарище Заброд помчали вгору, до Волоського шляху.

Машини їхали з погашеними фарами. Мовчки горбились, підскакуючи на вибоях і хапаючись руками за борти та один за одного, конвойні, мовчали в'язні, і лише мотори ревли, відлунюючи на все припишкле містечко оглушливо й надсадно.

Максим не міг бачити, куди їх везуть, але з напруженого реву мотора, з того, що машина підіймалася вгору, догадувався, якою дорогою вони їдуть. В уяві малював собі рідні місця і в думках прощався з ними.

Машини виїхали нагору, перетнули базарний майдан, пройшли шляхом вздовж спалених Курячих Лапок, спустилися в Тернову балку і, виїхавши з неї, повернули ліворуч. Їхали тепер вузькою, засипаною снігом неприбитою дорогою повз обгорілі радгоспні стайні.

Мороз тиснув усе дужче та дужче, крізь вузьенькі щілинки у дні кузова пробивалися гострі протяги і, здавалося, наскрізь пронизували нерухомі, у благенькому одязі, незахищені тіла. Дубіли ноги й руки, дедалі холод ставав усе нестерпнішим. І, незважаючи на те, що дорога була короткою, надто короткою, коли думати про те, що була вона останньою в житті і вела до смерті кожного з шістьох,

все ж хотілося, щоб вона скоріше скінчилась. Та й взагалі щоб скоріш скінчились усі муки.

І от, врешті, тоді, коли найслабкішому і найкволішому з них, хворому Бабиному Петрові почало здаватися, що він уже зігрівається, потрапивши раптом з машини до теплої бабиної Федорчиної хати, коли Галя міцно, до крові закусила задубілі пальці лівої руки, щоб не заплакати від пекучого болю, коли Володя Пронін — однаково йому втрачати нічого — ладен був, зібравши рештки сил, кинувся на гітлерівців і якщо не вбити, то хоч збити якогось під колеса машини, коли навіть загартований і тренований Максим відчув, що ліву скалічену ногу йому ніби хто здушив розпеченими обценьками, — аж тоді машина раптом зупинилася.

З промерзлим скреготом і гуркотом відпав задній, окований залізом борт. На всі боки обсипався з машини конвою, і їм також наказали зійти на землю.

Катованим, до кісток замерзлим в'язням кожен порух завдавав нестерпно-гострого болю, але вони, допомагаючи один одному, щоб не дати можливості ворогам зштовхувати і викидати їх, зійшли самі.

Тепер серед степового безлюддя Дуська вже голосніше й сміливіше наказав їм стати по троє, щоб далі вже йти пішки.

Голосний Дусьчин наказ пролунав якимсь неприродно, моторошно й дико. Це відчув навіть сам Дуська, і далі вже знову командував пошепки.

Галю мучив нестерпний холод, гострий біль у всьому побитому тілі. Шуміло в голові. Але й тепер, уже в останні свої хвилини, дівчина думала не про себе. Вона подумала, що Максимові так і не повернули грушевого кийка, що йти йому з його скаліченою ногою по глибокому снігу буде надзвичайно важко, майже неможливо. Думала про те, що Максим від цього дуже страждає. Та й взагалі дуже хотілося Галі пройти цей останній у її житті шлях — байдуже, довгий він чи зовсім короткий — поруч з Максимом, держачи його за руку і підтримуючи своїм плечем. Однак здійснитися цьому останньому в її житті бажанню так і не судилося.

Коли вони гуртом майже знесли з машини напівпритомного, що вже аж пашів жаром, Бабиного Петра, той, ухопивши дівчину за руку, міцно, якимсь судорожно стиснув її та так і не відпустив. Стояв, важко спираючись усім обважнілим тілом на тендітне дівоче плече. І щоб звільнити-

ся від нього й передати товаришам, треба було із зусиллям відібрати у нього свою руку. А цього зробити вона не могла, боялася в останню хвилину образити товариша. Адже він міг якось по-іншому зрозуміти її жест. А взяти за руку й підтримувати ще й Максима у неї просто не було сил.

Галя так і залишилася з Петром. Поруч з нею, підтримуючи товариша з іншого боку, стояв Володя Пронін.

А Максима взяли всередину Льоня та Сенько. Поклавши їм руки на плечі, Максим ступив хворою ногою в сніг, хлопці рушили разом з ним, а Галя та Володя, так само підтримуючи Петра, ішли вслід за ними на крок позаду.

Попереду приречених, кроків за десять, з автоматами наготові виступали Гуго та Дуська. З боків і позаду широким півколом оточував їх озброєний конвой. Похід замикали, ступаючи також у парі, Форст та Шропп.

Ішли навпростець, рівною степовою цілиною, по коліна грузнучи в глибокому снігу.

Спереду, невисоко над імлистим обрієм світив тепер уже прояснений ріжок місяця, і навколо було добре видно. Услід за людьми волочились по зелено-білому іскристому снігу чорні тіні.

Ішли повільно, важко місячи сипкий, ніби пісок, сніг, з болісними зусиллями витягаючи і переставляючи неслухняні ноги. Важка хода поволі зігрівала їх. І тепер уже всі бачили, розпізнавали, куди їх привезли і куди ведуть.

За спиною, там, де чорніли на снігу затихлі машини, залишився радгосп. Ліворуч тягнулася заросла тернами і шипшиною, вся в заметах балка, вздовж якої отієї неділі пробивався з важкою торбою від протигазу Сенько. А далі темніло, гублячись в нічній імлі, кладовище.

Попереду, ще невидима, але вже близька, ховалася за сніговими заметами долина річки. А праворуч — скільки видно, аж до темного, імлистого обрію іскрився в примарному світлі рівний, заметений снігом степ.

В'язні, хоч їх тепер ніхто не попереджував і не погрожував, так само йшли мовчки, кожен думаючи про щось своє, згадуючи і переживаючи його. І, певне, ніхто з них не знав, що думає, про що згадує і що відчуває зараз інший.

Та ось нараз попереду, за останньою грядою хвилястих кучугур, іскристі полотнища снігів круто зірвалися й шугнули кудись вниз.

Вся процесія мовчки, без наказу й попередження, ніби

поміж усіма про все було домовлено заздалегідь, слідом за Гуго та Дуською повернула праворуч — і широка, розлога, здавалося, нескінченна, залита місячним світлом та покреслена густими тінями долина розкрилася перед ними.

Максим на мить аж зупинився, наче від якогось внутрішнього, не до кінця усвідомленого поштовху. Чимсь до болю знайомим, близьким, особливо рідним нараз вийшло на нього з глибин тієї широкої, примарно-казкової долини.

Розлога, засипана снігом долина в місячному світлі переливалась якимсь чарівним, зеленаво-феєричним сльвом. А тіні по ярах від дерев і кучугур здавалися не темними, а густо-синіми. Внизу, на самому дні долини, по обидва боки схованої під снігом річки текли кудись аж до обрїю закучерявлені вітрами, сиві від інею зарослі верб і лозових кущів. А трохи поодаль рідко розкидані по схилах прибережних горбів казковим квітом, зеленаво-блакитними, важкими кетягами цвіли від темних стовбурів аж до вершечків крилаті столітні груші.

Вражений Максим на мить відчув усім своїм до галюцинації загостреним сприйняттям, як пахнуло на нього з глибини долини, від річки неповторно-п'янкими, тонкими й гіркуватими пахощами весняного квітування. І на ту коротку мить, вирваний з небуття чарами до краю збудженої людської уяви, спалахом блискавки постав перед Максимом отой далекий, особливий весняний день дитинства, коли він після довгої і тяжкої хвороби, вирвавшись із лабетів смерті, уперше вийшов з хати. Вийшов, став на перелазі і якимось по-новому, ніби прозрілими очима побачив оцю давно знайому долину в кипінні весняного квітування, оці лози, верби, старезні груші й уперше в житті всім своїм еством збагнув, зрозумів, в якому казково-прекрасному, чарівно-неповторному світі він живе і що міг в одну мить безповоротно й навечно втратити.

«Весни такої не було й не буде, як та була, що за вікном цвіла...»

Тоді до краю збуджена, гостро вражена душа його з болючою, незнаною до того насолодою вбирала красу рідної землі. До сліз, до болю, до якогось солодкого щему радів з того, що от він живе, милується цим несказанно прекрасним світлом, що йому дано велике щастя жити на цій землі і впиватися її красою.

І от тепер, в останні хвилини його життя, рідна земля знову розкрилася перед ним у всій красі. Ніби знала, що проводить свого сина в останню путь, що навіки проща-

ється з ним. І розкрилася лише для нього і його друзів, лише їм явила всю свою нетлінну красу. Бо йдуть ось поруч нього вороги і вбивці, як сліпі, не бачать і не можуть побачити засліпленими кров'ю очима тієї краси.

А Максим уже не йшов, він ніби плив понад іскристими снігами, летів, як у чарівному сні, сповнений трепетної любові і глибокої вдячності до рідної землі, яка обдарувала його таким раюванням в його останню годину. Захват, бентежна радість, щастя повноти звичайного людського буття, не кожному і не завжди дароване щастя повного злиття з рідною землею виповнювали його душу. Як тільки можна було жити і не завжди помічати оцю красу!

І все ж не міг Максим тієї миті не думати, не відчувати, що оця нетлінна, вічно оновлювана й завжди юна, вічна краса, яка витискає в нього на очі сльози захоплення, востаннє постала перед його живими очима.

Максим знав твердо, може, ясніше ніж будь-коли до цього, що ця краса залишиться, житиме, буятиме й після того, як його не стане, і навіть тоді, коли на землі не залишиться жодної людини, яка б знала чи будь-коли чула про нього. І з особливою ясністю, непереборною, нелюдською тугою в серці відчув Максим, як важко, як нестерпно страшно залишати оцей чарівний світ і йти в небуття. І як, зрештою, жорстко й несправедливо позбавляти людину цієї краси. Позбавляти так передчасно! Бо особливо важко йти в небуття з ясним усвідомленням того, що ти йдеш, зникаєш назавжди, не встигнувши залишити на цьому світі навіть якогось сліду по собі; нестерпно важко усвідомлювати, що помреш, так і не встигнувши зробити того, що міг, хотів і повинен був зробити.

«Як гірко думати, що ми так нічого й не встигли!» І за цим «ми» Максим враз глибоко, гостро відчув, що не тільки про щось своє думає в цю мить кожен з його товаришів. Ні! Зараз вони думають про одне.

І від того внутрішнього прозріння Максимові раптом зробилося страшно. Ніби протверезівши, він злякався, що на мить, хай на одну лише мить, забув про свій обов'язок старшого, про те, що саме він мусить зараз відповідати за них усіх, щоб вони до кінця витримали і, навіть умираючи, ні на мить не принизили своєї гідності, не занепали духом. Не можуть, не мають права вони думати про свою смерть, про небуття, не можуть давати волі думкам і почуттям, які б підточували, послаблювали їхню волю. Бо не може бути небуття тому, за що вони вмирають! І нехай вони

умруть. Але дух, ідея, народ невмирущі й ніколи, аж доки існують люди на землі, не вмруть. «Дарма! Нехай умру, та думка не умре!» Бо люди смертні, але високі, чисті, людяні ідеї — безсмертні!

Що ж, хай вони помруть, не встигнувши звершити того, що могли б зробити. А все ж вони умруть не ледачою смертю, умруть за свій народ, за майбутнє щастя всіх людей, умруть, ставши грудьми супроти темних, людиноненависницьких сил фашизму. Умруть з вірою в те, що їхня правда переможе. І коли житимуть (а вони житимуть у віках!) ідеї, за які вони поляжуть, то й вони, відомі чи безіменні, вічно будуть безсмертними в пам'яті людській. От тільки потрібно зараз, негайно, сказати про те товаришам, так сказати, щоб вони зрозуміли. Та й справді, хіба вже тим, на що вони наважились, що почали робити і що пережили та витримали, не заслужили собі права вмерти з чистою совістю й високо піднятою головою?

— Товариші,— тихо, але виразно й проникливо, так, що слова його почули всі, і навіть палаючий від жару Петро, сказав Максим.— Товариші. Війна є війна. На фронті теж буває так, що людина падає першої ж хвилини від першої кулі, не встигнувши зробити й пострілу... Чи хто коли буде докоряти такій людині? — Він помовчав і за мить додав голосніше: — Не час зараз докоряти собі за свої помилки і за те, чого ми не встигли зробити. Пізно і ні до чого. Будемо вірити в те, що вмираємо чесною смертю, і пам'ятати, що попереду в нас ще останній і важкий подвиг...

Йому ніхто не відповів. Але він знав, відчував, що слова його дійшли і думки товаришів потекли вже в іншому напрямі.

— І все ж я так собі й не пробачу, скільки житиму,— серйозно сказав Володя, відповідаючи не лише на Максимові слова, але й на свої власні думки,— не пробачу, що хоч кількох їх не вклав отам, біля стайні.

Так вони йшли, час від часу перекидаючись важкими, дуже значними для них словами. І вже ніхто не боронив їм того, а може, й не прислухався. Навіть обвуглений від злості, ядучий, з душею скорпіона Дуська ішов мовчки, не озираючись. Від холоду він втягнув голову в комір козушка, перехнябив плечі. Одно вухо його смушевої шапки розв'язалося, одвисло й теліпалося, як у собаки. «Як оте Сторожукове цуцення!» — раптом подумав Максим. Хотів ска-

зати про це Галі, але одразу й передумав. Не наважився, не такою була хвилина.

Вони йшли з відкритими душами і думали про одне: про Смерть, про Життя, про Батьківщину. І говорили про те ж, тільки не однаковими, не схожими словами.

І тому нікого з них не здивувало, коли Льоня, ніби так собі, між іншим, замріяно вимовив:

— А знаєте, хтось же таки полетить туди і, може, ще за нашого життя...

Йому ніхто не відповів, але хлопець знав, що товариші зрозуміли, про що він подумав, бо вони зараз так само, як і він, дивляться на чарівний серпик місяця, який сяє над полями, і так само розуміють, що криється під отими незвичайними і навіть чудними у ці хвилини словами: «За нашого життя...»

Бо вони були твердо впевнені, що попереду таки буде квітувати їхнє, за яке вони зараз умиратимуть, життя. І ніхто з них знову ж не здивувався, коли Бабин Петро, схилившись до Галі, і ніби їй одній, хоч його й чули всі, хрипко прошепотів:

— А звуть мене по-справжньому Джаміль... Джаміль Ібрагім-огли...

— А я цього й не знала,— широко здивувалася Галя. І на ходу, міцніше стиснувши хлопцеві руку, так само широко додала: — Не знала, що в тебе таке гарне ім'я! Справді, дуже гарне... Джаміль-огли!

Один тільки Сенько Горещький увесь час мовчав. І лише згодом, коли всі давно стихли, заглибившись у свої почуття, кинув:

— Нехай! Однаково вони в нас так нічого й не вирвали! Ні «цвяхів», ні «мила»... І цілу роту есесівців відтягнули ми на себе більш як на місяць...

Вели їх горбами понад річкую по глибокому снігу, мабуть, з годину.

Зупинили далеко в степу, над глибоким, що його, певне, віками розмивали талі й дощові води, проваллям. І тут, зрозумівши, що дорозі їхній кінець, що далі вони вже не підуть, товариші тихо заспівали. Першим почав Максим, до нього прилучилася Галя, а потім одразу підтримала і решта.

Голоси в них були слабенькі, зірвані в фашистських катівнях, охриплі від холоду. Але дзвеніли вони над мовчазними безлюдними полями, серед глухої зимової ночі впевнено й дружно.

Щось глухо загарчав позаду Форст. Потім нерозбірливо, але люто верескнув Дуська, ревнув Веселий Гуго.

Та ніхто з них на те навіть уваги не звернув.

Пісня вирівнялась і зміцніла.

По тому їм якийсь час уже ніхто не заважав. Лиш згодом, коли пісня стала ще голоснішою, Форст погукав Дуську — щось запитав у нього чи наказав. І тоді, певне, з наказу жандарма а чи й без нього, а просто даючи вихід своїм найтемнішим інстинктам, есесівці кинулись на юнаків і за кілька хвилин до розстрілу почали бити їх прикладами та колодками пістолетів, штовхаючи і підганяючи на край провалля.

В загальному гаморі дзвінко, гостро прорвався дівочий голос. Галя, як і там, на допитах, почала клясти своїх катів, потім, вже наостанку, гукнула:

— Прощайте, рідні мої!..

І ті сповнені розпачу слова звернені були вже не тільки до товаришів, з якими безстрашно зустрічала кінець свого життя!.. Не тільки... Бо що б вона не робила, як би не жила увесь цей час — страждала, боролась, кляла ворогів, підтримувала чи підбадьорювала друзів, мовчала, плакала чи співала, — вона весь час думала про них і жила ними, своїми, тепер уже остаточно, кругло посиротілими дітьми. Вони — її братик Грицько і сестричка Надійка — увесь цей час жили в її серці нестихаючою любов'ю, незгасною тугою, невтолимим, пекучим болем. І останні з найостанніших в її житті слів, долаючи німоту нічного безмежжя, порожнечу та безлюддя засніжених степів, шал ворогів, долаючи час і простір, нестримно линули до них — єдиних, беззахисних, кинутих напризволяще:

— Прощайте, рідні мої!..

Стрілки на годинниках показували п'яту годину ранку тридцять першого грудня. Всього кільканадцять годин не дали їм дожити до нового, тисяча дев'ясот сорок другого року.

49

Вони загинули як невідомі солдати.

Ніхто, крім їхніх катів, не чув, не бачив, як вони поми-
рали, не знав, де вони поховані.

Мерзле груддя на дні глибокого провалля прикрило їхні тіла. Замели, зарівняли всі сліди щедрі й рясні того року сніги.

Рідним було сказано, що їх за антинімецькі злочини засуджено й вивезено до концтабору, кудись аж у Німеччину. І про них довго думали як про живих, довго виглядали, виплакували очі, з усіх доріг. А потім ще багато років підряд говорили й писали як про тих, що пропали без вісті.

Навіть тих троє чи четверо товаришів, які одержували пачки листівок від Льоні й потім роздавали їх уже від себе далі, не знали, що з ними сталося. Навіть ті, що тримали в своїх руках пачки листівок з підписом «Блискавка», могли лише догадуватись, що арешт групи юнаків у Скальному зв'язаний саме з тими листівками і що ті листівки могли друкувати вони. Бо, можливо ж, що листівки друкував і хтось зовсім інший, а Максим з товаришами лише розповсюджував їх...

А так у районі ніхто, навіть рідні, здебільшого не пов'язував того арешту з листівками. Ніхто, здавалося, не знав і не догадувався, що від них залишилися «цвяхи» в торбинці від протигаза, втопленій Грицьком на дні річки, і ящики «мила», так само втоплені хлопцями у Стояновій криниці.

І ніхто не догадувався, що це саме вони залишили по собі слід, живуть і ще довгі-довгі роки житимуть у слові «Блискавка». У слові, якому судилося жити і бути грозою для загарбників в темну пору окупації й залишатися в пам'яті людей того краю ще довгі роки.

Бо вони — молоді, дужі, красиві, сповнені сили й енергії — загинули. А листівки, підписані словом «Блискавка», надруковані на нетривкому папері, нетривкими фарбами, що могли б, здавалося, загинути від найменшої необережності чи випадку, залишилися. Вони виявилися тривкими, невловимими, безсмертними.

Листівки ті пішли в народ. Як найдорогоцінніший скарб зберігали їх і передавали по одній з району в район, з села в село, з хати в хату. З слідами сотень і тисяч пальців людських переходили вони з рук у руки, несли людям слово правди, зміцнювали віру в перемогу, збуджували дух непокори, опору і боротьби.

Листівки мандрували в Скальнівському, Підліснянському, Балабанівському і ще багатьох районах. А окремі з них залітали навіть до Умані, Первомайська, Вінниці...

Їх зберігали, читали або про них тільки чули й переповідали одне одному ще довго, цілу сувору зиму, аж до самої весни.

Недосяжне ворогам слово «Блискавка» раз у раз повторювалося серед людей на великих просторах. І складалося враження, ніби хтось невидимий і невловимий іще й тепер друкує ті листівки, що таємна «Блискавка» живе, діє і бореться...

50

А так, назовні, у ті зимові місяці сорок другого року район справляв враження сумирного й тихого.

Ледве отямившись від катастрофи під Москвою, гітлерівці знову вдавали з себе непереможних володарів життя й смерті на окупованих територіях. Вони грабували й вивозили народне добро, чинили скорий суд і розправу, караючи, вивозячи до концтаборів і розстрілюючи усіх, хто був або лише здавався їм непокірним. Чи й просто так, виконуючи широко задуманий план докорінного винищення радянських народів. Вони господарювали й поводитися так, ніби прийшли сюди й осіли коли не на віки вічні, то принаймні на тисячу років.

У Скальному вони ремонтували залізницю, цукрозавод, млини й олійню, щоб перемелювати на місці українську пшеницю, переробляти на олію соняшник і перетворювати на цукор розкішний український буряк. Вони вивозили борошно й цукор, олію й залізо, нагробовані меблі й мідні ручки від дверей, виганяли в кам'яні кар'єри населення та полонених і розвозили вздовж шляхів камінь, жорству та пісок, щоб торувати на весну своїм арміям тверді дороги.

Форст одразу перед Новим роком, увечері тридцять першого грудня, повернувся разом з своєю командою до гебіту. Він доповів про виконання вироку, передав повітовій жандармерії набір, зроблений Панкратієм Семеновичем, дві листівки, валики та слоїк з клеєм, одібраний у Льоніної тітки під час обшуку. І на тому справа «Блискавки» була закрита і, здавалося, назавжди закінчена.

Та для самого себе, для свого жандармського сумління цієї історії з «Блискавкою» Форст так і не зміг «закрити». І ще довго, цілими місяцями, згадка про «Блискавку» тривожила його, породжувала неспокій, погані передчуття й острах.

«Закривши» справу, доповівши начальству й переконавши його, що з підпільною більшовицькою друкарнею по-

кінчено, Форст, однак, так і не зміг остаточно переконати самого себе, що воно саме так і є. Адже він справді не мав жодного переконливого доказу, що викрив, знешкодив і знищив саме ту організацію, яка випускала листівки, саме «Блискавку». Адже він тільки здогадувався, але так посправжньому й не довідався, коли, де та як друкувалися листівки, підписані «Блискавкою». Ніякої друкарні насправді він не знайшов, не побачив, та ніхто йому про ту друкарню, коли не зважати на «фантазії» Савки Горобця, і не заїкнувся ні разу.

І час від часу поставали перед Форстовими очима, як страшні привиди, бородаті більшовицькі конспіратори-підпільники, в існування яких про себе він ще й досі, і не без підстав, вірив. Ті привиди вганяли його у справжній переляк, надовго псували настроїв, не давали спати вночі.

Форст страшенно боявся, що раптом, зовсім неждано, якогось дня з'являться нові листівки, підписані «Блискавкою», дасть про себе знати ще якимсь гучним вчинком так і не викрита підпільна організація й виявиться, що він збрехав начальству, і тоді...

Що буде тоді, Форст уявляв не зовсім чітко, але знав твердо: ніхто його по голові не погладить і не пожаліє. І, окрім усього іншого, його вдалій кар'єрі й славі ревнивого та досвідченого розвідника й слідчого настане кінець. Ганебний і безславний кінець...

Та минали дні, тижні, навіть місяці, а «Блискавка», якої так боявся Форст, так і не виявляла ніяких ознак існування.

І Форст поволі став заспокоюватись і навіть, за безліччю інших справ, надовго забувати про цей неприємний інцидент у своїй «блискучій практиці».

Форст почав переконувати себе і, врешті, майже переконав, що йому пощастило й цього разу, що він, хоч і не здобув «техніки» підпільної друкарні, яка лежить десь нікому не потрібним, знешкодженням вантажем, таки натрапив і викрив справжню «Блискавку», виловив і знищив саме тих, хто організував ту друкарню й друкував листівки. Бо коли б «Блискавка» існувала ще й досі, чи могла б вона самоліквідуватись або мовчати, не даючи про себе так довго знати?

Звичайно, в гебіті не все йшло так тихо й гладенько, як того хотілося б окупаційній владі. Не було справжнього спокою і Форстові. То в одному, то в іншому місці ніби самі по собі спалахували фуражні склади, чомусь надто

часто виходили з ладу машини, тануло (напевне ж розкрадали!) з колгоспних комор і токів зерно, траплялися й чисто пропагандистські, антинімецькі розмови, антигітлерівські написи, приховування продуктів, призначених для здачі гітлерівській армії тощо. Та все це йшло своєю чергою і нічого спільного з загадковою «Блискавкою» не мало.

Ніяк не в'язався з «Блискавкою» і той випадок, що якось у кінці березня трапився з Форстом. Його, коли їхав повз лісок від Кочержинців до Гречаної, було обстріляно з автомата.

Так минули січень, лютий, березень. Йшлося до середини квітня. На зміну довгій, холодній, з глибокими снігами й міцними морозами зими прийшла дружна весна з давно небувалими у цих краях, незвично великими розливами річок, непролазними болотами й шляхами, що перетворилися на багністі ріки.

Шістнадцятого квітня вже підвечір до гебітскомісаріату надійшла вкрай неприємна звістка: у Скальному вбито начальника районного жандармського поста Шроппа. Хто, де і як? У шифрованому повідомленні про це не було жодного слова, жодних подробиць... Увечері Форста викликали до начальника жандармерії гебіту. Він щойно страшним, чорноземним бездоріжжям повернувся з сусіднього, кілометрів за сорок, району і не встиг ще навіть помитися з дороги. Був злий, стомлений, голодний і заляпаний грязюкою. Забув на той час навіть про саме існування якогось там Скального, з його шроппами, тузами, дуськами. І все ж смерть Шроппа неприємно вразила його і одразу (хоч і не було ніяких прямих зв'язків) нагадала про «Блискавку».

До Скального Форст виїхав в ніч на сімнадцяте квітня з військовим ешелоном, який саме проходив на захід по відбудованій уже колії.

Їхав Форст у солдатській теплушці. Було йому там холодно й страшенно незручно. По-справжньому поспати так і не пощастило. І вдосвіта він зійшов на станції Скальне пом'ятий, з затерплими ногами, наскрізь перемерзлий і лютий, як тигр. А тут ще, як на зло, поблизу не було де випити навіть склянки гарячого чаю. Тому й наказав жандармові Фріду Боберману, який виїхав по нього разом з поліцаєм Оверком на світанку парокінною, з дерев'яною коліскою підводою, щоб віз його одразу ж до жандармського поста та зігрів чаєм, а то й чимсь міцнішим.

Сонце ще не зійшло. Надворі стигли сірі, каламутні сутінки, але вже добре розвиднілось.

До колін поринаючи у рідкій твані, що густо залила бруківку, пара ситих гнідих коней ледь витягла з-за станції на переїзд важкого, кованого фургона.

Почали поволеньки спускатися вниз з переїзду. Ліворуч, внизу, заливши всю широку долину, тьмяним оловом поблискувала до невізнання розбухла річка. По той бік, розкидані по темних смужках городів, поміж вишняками сіріли стіни й темні дахи хат Горба. Просто в долині за містком, перехлюпнувши через греблю, зливаючись з розбухлою річкою, мерехтів жовтавими хвилями ставок. А за ним, на тлі бузкового неба, стримів високий димар цукроварні, вимальовувались чіткі контури сірої, важкої будівлі заводу. Полискував червоним новий, свіжопофарбований дах, чорніли темні провалля вікон.

Цукрозавод, колію до нього, під'їзні майданчики всього кілька днів тому було відбудовано, розчищено; розбиті машини замінено новими, привезеними, до речі, не з Німеччини, а з сусіднього Піщанського заводу.

За день-два завод мав уже починати переробку перемерзлих, але вцілілих до весни в кагатах буряків.

Посірілий, із стиснутими синіми губами, мерзлякувато шулячись, Форст з гидливою гримасою озирався навколо, мружив заспані очі на каламутну воду, будівлі далекого заводу й невдоволеним тоном, крізь зуби, розпитував у Бобермана, що та як тут скоїлось.

Під ложечкою у Форста смоктало, все тіло нило від неприємного, вогкого холоду, в голові шуміло, а перед очима усе ніби розпливалося і двоїлось.

У вухах одноманітно бубонів приглушений і, здавалося, якийсь неприродно змінений голос Фріца. Боберман розповідав, що фельдфебеля гер Шроппа вбито за дещо загадкових обставин і зовсім не у Скальному, а в Петриківці. Що та як, сам Боберман ще докладно не знає, але всі ще з ночі (гер Шроппа вбито звечора) уже там. І гер крайсландвірт Шольтен, і Веселий Гуго, і Дуська, й Туз з усією своєю поліцією...

З відчуттям прикрої неприємності й злого розчарування Форст найперш подумав не про Шроппа, а про те, що ось зараз, так і не відпочивши та не виспавшись з дороги, доведеться на оцій підводі теліпатися непролазним болотом аж до тієї триклятої Петриківки. Він котрий уже раз з застиглою втомою й нудьгою в очах повів поглядом навколо — на бруківку, голі, чорні горби городів, олов'яний блиск води. Зір на мить затримався на далекій червоній

плямі заводського даху. Затримався, і... Форст раптом то однією, то другою стиснутою в кулак рукою почав квапливо протирати заспані очі. Що воно? Невже галюцинації від безсоння та втоми? Чорт! Здається йому чи справді? Понад червоним дахом цукроварні далеким, але сліпучим спалахом шугнула в тмяно-бузкове небо справжня блискавка!

На мить Форстові здалося, що він або заснув на ходу, або вже божеволіє. Бо над дахом, швидко розширюючись у всі боки і вгору, знявся велетенський клубок чорно-сірого, з їдучо-жовтими пасмами диму... І дах цукроварні на очах у Форста, Бобермана та Оверка спочатку дуже повільно, а потім з скаженою швидкістю рвонувся вгору, затримався якусь долю секунди в повітрі і, огортаючись клубами чорно-жовтої хмари, разом з стінами шугнув донизу. І одразу ж увесь завод, наче ніколи й не стояв над ставком, розтанув, розвіявся, зник з очей.

За кілька секунд здалеку, луною по воді, ніби на підтвердження того, що це зовсім не галюцинація, прокотився, владно струснувши повітря й поволі завмиряючи за далекими горбами, оглушливий грім.

У ранковій тиші, в сільському безгомінні той грім був таким несподівано приголомшливим, що навіть коні, наче набрівши на невидиму стіну, раптом зупинилися.

Троє на фургоні, вражені несподіванкою й розгублені, сполохано зиркали один на одного. Посинілі Форстові щоким драглисто одвисли, а нижня губа безвільно одпала, оголивши жовте ікло золотого зуба.

Кілька хвилин стигла навколо неправдоподібна, запаморочливо страшна тиша. За якийсь час Боберман, схаменувшись, почав переїхати батогами по кінських спинах, і фургон, гуркотячи колесами по камінню, розбризкуючи у всі боки рідке болото, помчав униз, до мосту.

Біля заводського муру, на заводському подвір'ї і навколо заводу не було жодної живої душі. Скрізь усе ніби вимерло. Тільки в повітрі ще клубочилась змішана з жовтим димом пилюка та гостро, неприємно пахло чимсь гіркувато-кислим.

Від величезної будівлі щойно відбудованого заводу залишилися лише поколупані, поколоті стіни та порожнє подвір'я, густо засипане дрібними камінцями, товченою цеглою, покрученим залізничним та розкоченими трісками.

...За годину розгублений і вкрай наляканий Форст бігав по кімнатах жандармерії, не знаючи, за що хапатися. Боя-

чись ще якоїсь несподіванки а чи, може, й якого нападу, він ніяк не міг вирішити, з чого ж почати: їхати до Петриківки, повертатися до гебіту чи послати туди жандарма? Зв'язатися телефоном зараз не міг ні з ким. Десь, певне вибухом, було пошкоджено дроти. А до того, щоб послати когось перевірити і, можливо, навіть з'єднати ті дроти, зараз додуматися не міг. Трохи заспокоївся і схаменувся аж тоді, коли до жандармерії зайшли й привіталися з ним Веселий Гуго, Туз та Дуська. Всі троє з голови до ніг були забризкані грязюкою, якісь прибиті, з запаленими й посірілими щоками і по-курячому округленими очима.

Привітавшись, Веселий Гуго з ходу, ще від порога, почав доповідати: вони повернулися з Петриківки і привезли з собою мертвого Шроппа. Виявити злочинця чи хоч натрапити на його слід їм не пощастило. За вбитого дадуть відповідь «тубільці». Село Петриківка зараз оточене німецькими солдатами та поліцаями, і вони ждуть наказу.

Шроппа було вбито вчора звечора, ще навіть добре й не стемніло. Вони — Шропп, Гуго, Дуська та Туз — саме кінчали вечеряти у кущового крайсландвірта Мутца. По тому мали одразу виїхати до Скального. Надворі було ще так добре видно, що ніхто й не подумав запалювати світло й виставляти вартових. Шропп підвівся з-за столу першим. Підійшов до вікна, чиркнув запальничкою, щоб прикурити, і саме цієї хвилини у вікно хтось жбурнув гранату. Вони спочатку навіть не зрозуміли, що й до чого... Шроппа, який стояв біля самого вікна, поклато на смерть, Мутцові розтрощило плече, Тузові подряпало щоку і вухо.

— ...Коли я вже вибіг на подвір'я,— закінчив Веселий Гуго,— ніде поблизу не було жодної людини. І взагалі, коли б я не знайшов потім на ганку оцього, можна було б подумати, що то була заздалегідь підкладена міна, яка вибухла в кімнаті.

Форст якимось несміливо, ніби аж з острахом, взяв у Гуго вчетверо складеного папірця, розгорнув, глянув і... вражено відсахнувся. В руках у нього була свіжа листівка. Зовсім коротенька, всього якийсь десяток рядків. Починалася вона словами: «Товариші! Вільні радянські люди! Допомогайте Червоній Армії нищити фашистську погань!..» І закінчувалася звичним і владним, як вирок: «Смерть німецьким окупантам!»

І підпис. Чіткий, страшний своєю лаконічною виразністю: «Б л и с к а в к а».

ЗМІСТ

ЕПОС ГЕРОІЧНОЇ ДОБИ.
С. ШАХОВСЬКИЙ

5

ЦІНА ЖИТТЯ.
ПОВІСТЬ

19

ГАРЯЧІ РУКИ.
ПОВІСТЬ

157

БЛИСКАВКА.
ПОВІСТЬ

257

ВАСИЛИЙ ПАВЛОВИЧ КОЗАЧЕНКО

СОЧИНЕНИЯ
В ЧЕТЫРЕХ
ТОМАХ

ТОМ ПЕРВЫЙ
ПИСЬМА ИЗ ПАТРОНА
ЦИКЛА ПОВЕСТЕЙ О «МОЛНИИ»

ЦЕНА ЖИЗНИ
ГОРЯЧИЕ РУКИ
МОЛНИЯ

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ДНІПРО»

(НА УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ)

РЕДАКТОР С. І. ШЕВЦОВА. ХУДОЖНИК Ю. Г. НОВИ-
КОВ. ХУДОЖНИЙ РЕДАКТОР І. М. ГАВРИЛЮК. ТЕХНІЧ-
НИЙ РЕДАКТОР Г. Г. ПОДГУРСЬКИЙ. КОРЕКТОРИ
Т. В. ГРУЗИНСЬКА, Г. П. МИХАЙЛОВА.

ИНФОРМ. БЛАНК № 829.

ЗДАНО НА ВИРОБНИЦТВО 03.05.78. ПІДПИСАНО ДО
ДРУКУ 26.10.78. БФ 33102. ФОРМАТ 84×108¹/₃₂. ПАПІР ДРУ-
КАРСЬКИЙ № 1. ГАРНІТУРА АКАДЕМІЧНА. ДРУК ВИ-
СОКИЙ. УМОВН. ДРУК. АРК. 28,14+1 ВКЛ. ОБЛІКОВО-
ВИДАВН. АРК. 31,069. ТИРАЖ 100 000. ЗАМОВЛ. № 9-38.
ЦІНА 2 КРБ. 20 КОП.

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО», 252601, КИЇВ-МСП, ВОЛОДИ-
МИРСЬКА, 42.

З МАТРИЦЬ ГОЛОВНОГО ПІДПРИЄМСТВА НА ХАР-
КІВСЬКИЙ КНИЖКОВИЙ ФАБРИЦІ ім. М. В. ФРУНЗЕ
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ВИРОБНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ
«ПОЛІГРАФКНИГА», 310057, ХАРКІВ, ДОНЕЦЬ-ЗАХАР-
ЖЕВСЬКА, 6/8.

Козаченко В. П.

К59 Твори в чотирьох томах. Т. I.—К.: Дніпро,
1979.—534 с. (Передплатне).

ІСБН

У повістях, що ввійшли до першого тому творів В. Козаченка, розпові-
дається про радянських людей, які боролися з фашистськими загарбниками під
час Великої Вітчизняної війни.

К 70303—027
М205(04)—79 передплатне **4702590200**

У2

2 КДБ, 20 К.